

શ્રેષ્ઠ દેવચન્દ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધારે ગ્રન્થાઢ્કઃ ૮૩

પરમાર્હત કવીશ્વર

શ્રીધનપાલવિરચિત

ઋપભપંચાશિકા

અને

વીરસ્તુતિયુગલરૂપ કૃતિકલાપ.

ટીકા, સ્પષ્ટીકરણ, પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ સમેત.

૯૪૭

સંશોધન, લ્લાપાંતર તથા વિવેચન કરનાર

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા. એમ્. એ.,

Post-graduate Lecturer in Ardhamāgadhī at the Bhandarakar Oriental Research Institute,

ન્યાયકુસુમાંજલિ, સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા, તર્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર સંલાખ્ય સટીક વગેરેના સંપાદક
અને અનુવાદક તેમજ આર્હતદર્શનદીપિકાના પ્રણેતા.

પ્રસિદ્ધકર્તા—

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર કુંડના કાર્યવાહક.

પ્રથમ આવૃત્તિ—પ્રત ૧૨૫૦

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૯]

વીર સંવત્ ૨૪૫૯

[ઇ. સ. ૧૯૩૩

મૂલ્ય રૂ. ૦-૦-૦.

સર્વ હક્ક શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધાર ફંડના કાર્યવાહકોને અધીન છે.

શાં. જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરીએ શેઠ દે. લાં. જૈનપુસ્તકોદ્ધાર ફંડ માટે
શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનધર્મશાળા, અડખાન ચકલા, ગોપીપુરા, સુરતથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

અદ્રકા—રામચંદ થેસૂ શેડગે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૨૬-૨૮ કાલબાદેવીરોડ, મુંબઈ.

श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्वारे ग्रन्थाङ्कः ८३ ।

परमार्हत-कवीश्वर-

श्रीधनपालप्रणीतः

श्रीऋषभपञ्चाशिका-वीरस्तुतिद्वयरूपकृतिकलापः

टीकाप्रस्तावनादिसमलङ्कृतः ।

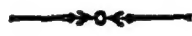

भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरेऽर्धभागध्यध्यापकेन

कापडियेत्युपाह्वश्रीरसिकदासतनुजनुषा प्रो. हीरालालेन

गूर्जरभाषानुवादविवरणादिपरिष्कृतः

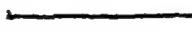
संशोधितश्च ।

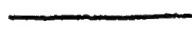
प्रकाशयित्री—

जीवनचन्द्र साकरचन्द्र जह्मेरीद्वारा

श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्वारसंस्था ।

प्रथमं संस्करणम् ।

विक्रमात् १९८९]

नीरात् २४५९ ।

[क्रिष्टाब्द १९३३]

प्रतिसङ्ख्या १२५० ।

रु० १९-०-०

पण्यं रूप्यकचतुष्कम् ।

[All rights reserved by the Trustees of Sheth D. L. J. P. Fund.]

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Jivanchand Sakerchand Javeri for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar
Fund, at the Sheth Devchand Lalbhai Dharmas'ala, Badekhan Chakla, Surat.

जैनाचार्य खरतरगच्छगगननभोमणि १००८ श्रीमज्जिनकृपाचन्द्रसूरीश्वर.

जन्म सं० १९१३. दीक्षा सं० १९३६. सूरिपद सं० १९७२.

શ્રીપાર્શ્વજિનેશ્વરાય નમઃ

આમુખ.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધારે ગ્રંથાંક ૮૩ તરીકે શ્રીશાલન મુનિરાજના વડીલ બન્ધુ પરમ-આર્હત કવીશ્વર શ્રીધનપાલવિરચિત ઋષભપંચાશિકા બે ટીકાઓ સહિત તથા વીરસ્તુતિ-યુગલ અવચૂર્ણિ સહિત આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથ શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર હતો, પરંતુ ખીલ ગ્રંથો ચાલુ હોવાથી શેઠ. દે. લા. જૈન પુ. ફંડમાંથી બહાર પાડ્યો છે.

ગ્રંથનું સંશોધનાદિ કાર્ય સુરતવાસ્તવ્ય પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા M. A. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ પાતાના લેખમાં ગ્રંથકાર આદિ સંબંધે ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી વિશેષ લખવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

આ ગ્રંથમાં જેમણે જેમણે અમોને સહાયતા કરી છે તે સર્વનો આ સ્થલે અંતઃકરણથી ઉપકાર માનિયે છિયે.

શ્રીઆગમોદય સમિતિના કાર્યવાહકોએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમોને આપ્યો, જે બદલ સમિતિના કાર્યવાહકોનો ઉપકાર માનિયે છિયે.

સુરત-ગોપીપુરા,
વિ. સં. ૧૯૮૯,
જેષ્ઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
શુન સને ૧૯૩૩,

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી

અને

અન્ય માનદ સંચાલકો.

विषयानुक्रमः

—००७०००—

विषयः	पृष्ठांक
समर्पण	५
आभुष	७
संपादकीय निवेदन	६-१२
प्रस्तावना	१३-१६
विषयसूची	२०-२२
ऋषभपञ्चाशिका टीकायुगल, भाषांतरादि सहित	१-१६५
ऋषभपञ्चाशिकाया अवचूरिचतुष्टयम्	१६६-१६८
श्रीवीरस्तुति अवचूर्णि, भाषांतरादि सहित	२००-२६८
वीरस्तुति संस्कृत-प्राकृत भाषांतरादि सहित	२६९-२७३
शब्दकोष	२७४-२८०

સમર્પણ.

જસલમેર પ્રાચીન જૈન અન્થલંકારમાં રહેલા અમૂલ્ય અન્થોના
ઉદ્ધારક, અપ્રસિદ્ધ તાર્ત્વિક અન્થોના પ્રકાશનકાર્યના
પ્રેરક અને અમારી પ્રાચીન અન્થ પ્રકાશન
સંસ્થાના સહાયક,

પરમ પૂજ્ય

અરતરગચ્છગગનનભોમણિ

ભદ્રારક ૧૦૦૮ આચાર્ય મહારાજ

શ્રીમન્નિજનકૃપાચન્દ્રસૂરીશ્વરજીનું

નામ

આ શ્રીધનપાલીય કૃતિકલાપ સાથે નિયુક્ત કરી
અંશતઃ કૃતાર્થ થયે છે.

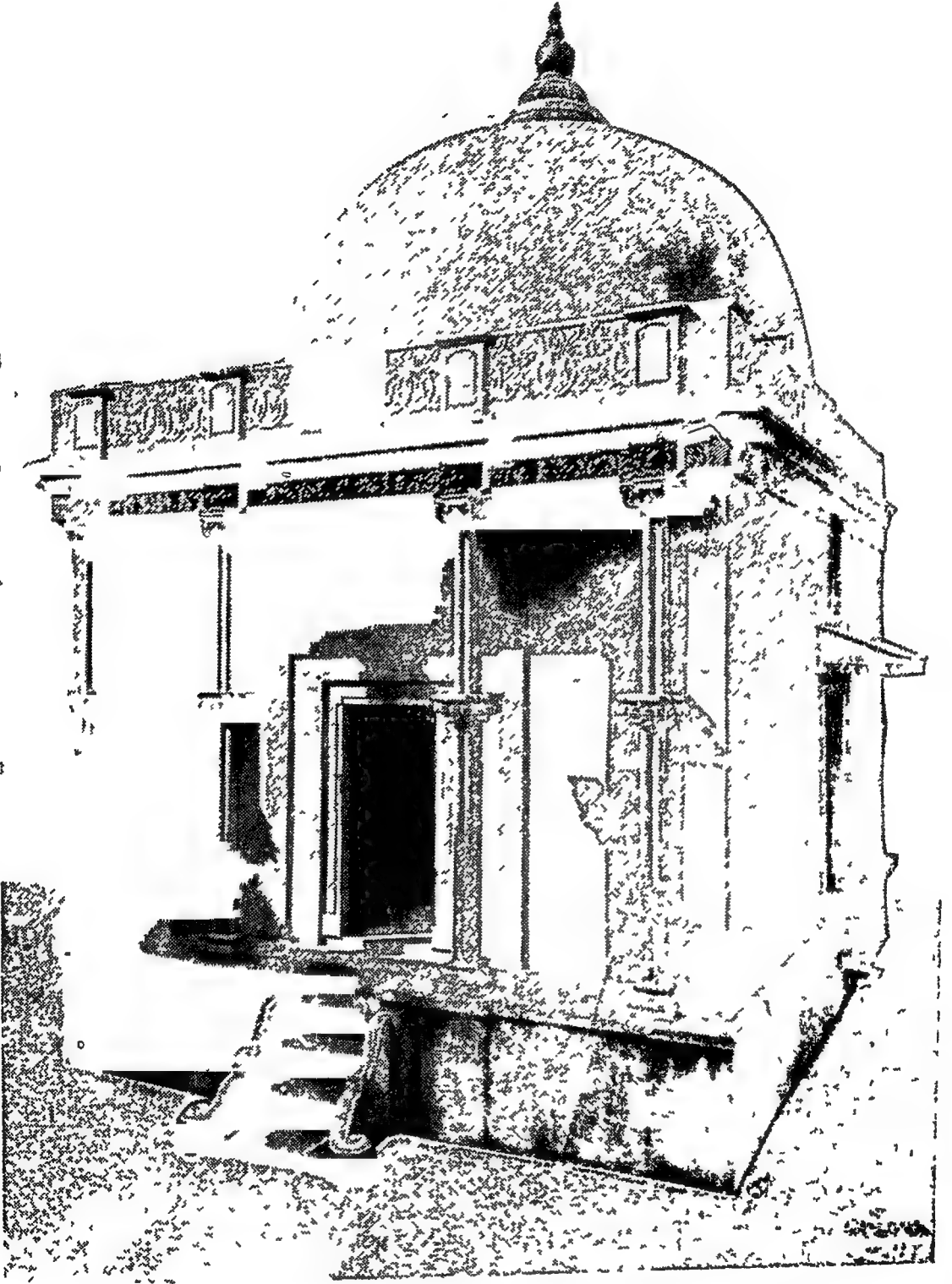
સુરત-ગોપીપુરા,
વિ. સં. ૧૯૮૯,
જેષ્ઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
જીન સને ૧૯૩૩.

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી

અને

અન્ય માનદ સંચાલકો.

શ્રી શીતલવાડી શ્રીમજ્જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર.

શ્રીમજ્જિનકૃપાચન્દ્રસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી સુરતવાસ્તવ્ય ઝવેરી લગુભાઈસુત પાનાચંદ
તથા મોતીચંદ ભાઈઓએ સ્વદ્રવ્યવડે વિ० સં० ૧૯૭૫ ના વૈશાખ શુદ્ધ
૬ ના રોજે સ્થાપ્યો.

આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર.

સંપાદકીય નિવેદન

અન્યનું કલેવર મોટું હોય કે નાનું હોય તોપણ પ્રસ્તાવના તો જરૂર અન્યની લખવી જોઈએ એવો વિદ્વજ્જનોનો અભિપ્રાય છે તેમજ શિષ્ટાચાર છે એ વાતને ધ્યાનમાં લઈને હું પણ આ કવિરાજ ધનપાલે રચેલી ઋષભપંચાશિકા આદિ મનોહર કૃતિઓની પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરું છું. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો મારે એ નિવેદન કરવું જોઈએ કે લગભગ સાતેક વર્ષ ઉપર હું શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ આ ઋષભ-પંચાશિકા નામના કાવ્યનું કાવ્યમાલાના સપ્તમ ગુચ્છકમાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. તે સમયે આ અનુપમ કાવ્યનું મહત્ત્વ હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો હતો નહિ, પરંતુ સમય જતાં આ કાવ્યના કર્તાના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મળવાથી અને ખાસ કરીને આ સ્તુતિ તરફ કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ પણ બહુમાનથી જોતા હતા એ વાતથી કુમારપાલ-પ્રબંધ વાંચતાં વાકેફગાર થવાથી મને આ કાવ્યનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરવાનું વિશેષ મન થયું.

સપ્તમ ગુચ્છકમાં આપેલ આ કાવ્ય તેમજ તેની સંસ્કૃત છાયા ઉપરથી કવિરાજનો પૂર્ણ આશય સમજી શકાવો મુશ્કેલ જણાયાથી આ કાવ્યની ટીકા કે અવચૂરિ જેવું કોઈ સાધન હોય તો તે મેળવવા મેં પ્રયાસ કર્યો. આના પરિણામે મને ખબર પડી કે વિ. સં. ૧૯૬૯ માં 'જૈનધર્મ પ્રસારક સભા' તરફથી આ કાવ્યની એક અવચૂરિ તેમજ તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. એ પુસ્તક મને મળતાં કવિરાજની આ કૃતિની ખૂબી મને વિશેષ સમજવા લાગી. છતાં પણ આવા અપૂર્વ કાવ્યના ઉપર કોઈ વિસ્તૃત ટીકા હોય તો તે જોવા મને સહજ જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવી. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે જો એવી કોઈ ટીકા પ્રાપ્ત થાય તો તેના આધારે આ કાવ્યને અંગે શબ્દાર્થ અને પદાર્થ તૈયાર કરવા ઉપરાંત તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ તૈયાર કરવું કે જેથી તેના અભ્યાસીને વિશેષ સુગમતા થઈ પડે.

જૈન અન્થાવલીમાં આ કાવ્યને લગતી કંઈ કંઈ ટીકાઓ કે અવચૂરિઓ સંબંધી ઉલ્લેખ છે તે જાણવા મેં એ અન્થ હાથમાં લીધો. એના ૨૮૧ માં પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો:-

નામ	શ્લોક	કર્તા	રચનાનો સંવત	ક્યાં છે ?
ધનપાલ પંચાશિકા		ધનપાલ		૫.
વૃત્તિ	૧૧૦૦	દેવલદ્રશિષ્ય પ્રભાનન્દ		૫. પા. ૨-૫
વૃત્તિ (સંક્ષિપ્ત)				૫.
અવચૂરિ		ધર્મશેખરોપાધ્યાય		પા. ૩
અવચૂરિ (ખીજી)	૩૩૬	નેમિચન્દ્ર		પા. ૪

આ પ્રમાણેની માહિતી મળતાં મેં શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીને આ પુસ્તક શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી છપાવી બહાર પાડવા સૂચના કરી. તેમણે તે વાત આગમોદયરૂઝ જૈનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિને લખી જણાવી. તેમની સંમતિ મળતાં શ્રીયુત જીવણચંદની સૂચના મુજબ મેં આ અન્થ ધીરે ધીરે તૈયાર કરવા માંડ્યો. આ અન્થના ભાષાન્તરાદિકનો પ્રારંભ મેં ઇ. સ.

૧-૨ સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયેલા આ કાવ્યમાં અને આની છાયામાં ઘણે સ્થળે અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. પ્રભાવક-ચરિત્ર (નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં છપાયેલી આવૃત્તિ)માં પણ આવી અનેક સ્ખલનાઓ નજરે પડે છે. આથી ખીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતી વેળા એ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા તેના સંપાદકને મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

૧૯૨૫ ના એપ્રિલ માસમાં કર્યો હતો. તે અરસામાં શ્રીયુત જીવજ્યંત્રે મને જૈનાનંદ પુસ્તકાલય (સુરત)માંથી આ કાવ્યની શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાની એક પ્રતિ મંગાવી આપી હતી. સમય જતાં તેમના દ્વારા મને ઉપર્યુક્ત ટીકાની બીજી બે પ્રતિઓ મળી. તેમાંની એક તો અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના લંડારની હતી, જ્યારે બીજી પ્રતિ મહોપાધ્યાય મુનિરાજ વીરવિજયજીના શાસ્ત્ર-સંગ્રહની (છાણીના લંડારની) હતી. આ ઉપરાંત આ બંને સ્થળેથી મને શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પણ એક એક પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. વિશેષમાં શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરિ તરફથી કર્તાના નામ વિનાની આ કાવ્યની અવચૂરિની એક પ્રતિ મળી હતી. આ અવચૂરિની એક બીજી પ્રતિ મને અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના લંડારમાંથી મળી હતી. આ અવચૂરિનો શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિમાં અંતર્ભાવ થતો હોવાથી આ અવચૂરિ અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી. આ સંક્ષિપ્ત અવચૂરિ ઉપરથી શ્રીહિમચંદ્રગણિએ મોટી અવચૂરિ-તૈયાર કરી હશે કે એમણે રચેલી અવચૂરિ ઉપરથી આ અવચૂરિ રચવામાં આવી હશે એનો નિર્ણય કરવા મેં યથાયોગ્ય સાધનના અભાવે પ્રયાસ કર્યો નથી.

આ બંધી પ્રતિઓ ઉપરાંત શ્રીયુત જીવજ્યંત્રે મને ભાણુડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર (પુના)-માંથી ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મશેખરકૃત અવચૂરિની એક પ્રતિ મેળવી આપી હતી.^૧ એ પ્રતિના પત્રની સંખ્યા સાતની છે અને એનું પ્રમાણ ૩૩૬ શ્લોક જેટલું છે. વિશેષમાં આ અવચૂરિમાં એ વિશેષતા છે કે આમાં સંસ્કૃત અવચૂરિ હોવા ઉપરાંત એ અવચૂરિનો ગૂર્જર ગિરામાં અનુવાદ પણ અવચૂરિકારે આપ્યો છે. આ વાતની એ પ્રતિની અન્તમાં આપેલો અને ૧૯૮ માં પૃષ્ઠમાં છપાયેલો નીચે મુજબનો ઉદ્દેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“इति श्रीधर्मशेखरमहोपाध्यायविरचिता बालावबोधाय ऋषभपञ्चाशिकासंस्कृत-
प्राकृतावचूरिः सम्पूर्णा ॥ ग्रन्थसंख्या ॥ ३३६ ॥”

શ્રીનેમિચન્દ્ર મુનિરાજે રચેલી અવચૂરિની પ્રતિ પ્રકાશક-મહાશય મેળવી શક્યા નહિ, પરંતુ ઋષભ-પંચાશિકાના લગભગ પંદરેક ફોર્મ છપાઈ ગયા હતા તેવામાં ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિનું મુંબાઈમાં આતુર્ભાસ્ય માટે આગમન થયું અને પ્રસંગવશાત્ આ અવચૂરિ વિષે વાત નીકળી. તેમણે તરત જ ‘શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મીજ્ઞાનલંડાર’ (આગ્રા)થી એની પ્રતિ મંગાવી આપી પોતાની સાહિત્યરસિકતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

આ પ્રતિઓમાંથી શ્રીપ્રભાનંદસૂરિએ રચેલી ટીકાની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (પ્રેસ-કૉપી) તૈયાર કરવામાં જૈનાનંદપુસ્તકાલય તરફથી મળેલી પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું સંશોધન કરવામાં મેં અમદાવાદના વિદ્યા-શાળાની પ્રતિનો આધાર લીધો હતો. એ બે પ્રતિઓને અત્ર અનુક્રમે ક અને ख સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ ટીકાની છાણીના લંડારમાંથી મળેલી પ્રતિનો મેં શંકાઘસ્ટ સ્થળોમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે અને મેં તેને ग સંજ્ઞા આપી છે.

આવી રીતે શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પ્રેસ-કૉપી છાણીના લંડારમાંથી મળેલી પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી, અને એના સંશોધન માટે અમદાવાદની વિદ્યાશાળાની પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રતિઓને અત્ર ક અને ख સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ઋષભ-પંચાશિકાના બીજી વારના શોધન-પત્ર (પ્રુફ)ની એક નકલ શ્રીવિજયમેઘસૂરિ ઉપર મોકલવામાં આવતી અને તે તેઓ તપાસી મોકલાવતા. આ પ્રમાણે પાંચ ફોર્મ છપાઈ ગયા એટલામાં વિહારાદિ કારણને લઈને તેમના ઉપર પ્રુફ મોકલવાનું માંડી વાળવામાં આવ્યું અને એ કાર્ય માટે દક્ષિણવિહારી મુનિવર્ય શ્રીઅમરવિજયના ચતુર શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિજયને વિનંતિ કરવામાં આવી.

૧ આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રતિઓ મેળવી આપવામાં તેમને જે પરિશ્રમ ઊઠાવ્યો હતો તે તેમનો જૈન-સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ દર્શાવે છે.

તેમણે તે સ્વીકારી. મને નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે લગભગ આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ છપાયો ત્યાં સુધી ખુદ તપાસી મોકલવામાં તેમજ પ્રાસંગિક સૂચનાઓ કરવામાં તેમણે પરિશ્રમ સેવ્યો છે. વિશેષમાં ૧૬૬ માં પૃષ્ઠમાં જે અવચૂરિનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાની પ્રતિને આધારે લખી મોકલાવવાનું શુભ કાર્ય આ મુનિવરે કર્યું હતું. આ પૃષ્ઠમાં ‘પૂર્વમુનિવર્યસૂત્રિતા અવચૂરિ’ એ શીર્ષક દ્વારા જે અવચૂરિ આપવામાં આવી છે તે બીજી કોઈ નહિ, પણ “જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા” તરફથી બહાર પડેલી ધનપાલ-પંચાશિકામાં છપાયેલી અવચૂરિ છે. આની એક પ્રતિ બર્લિન (Berlin)માં હોવાનું મને માલૂમ પડતાં પ્રો. નોબેલ સાથે મેં એ સંબંધમાં પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, પરંતુ પ્રતિની નકલ ઉતારવી લેવા જેટલી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી હતી નહિ.

આ ઉપરાંત સંશોધનાર્થે પ્રકાશક તરફથી અમદાવાદના હહેલાના ભંડારની પાંચ પત્રની અને આથી પ્રાચીન જણાતી એક પ્રતિ મને પૂરી પાડવામાં આવી હતી. એ વિશેષ શુદ્ધ હોવાથી પ્રથમ પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરેલી મુદ્રણાલય-પુસ્તિકામાંના સંદિગ્ધ સ્થળોનું નિરસન કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડી હતી.

વિ. સં. ૧૫૨૨ માં રચાયેલી એક અવચૂરિની પ્રતિ મને પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયજી તરફથી લેવા મળી હતી. અત્ર છપાયેલી અવચૂરિ કે અવચૂરિ પૈકી કોઈ પણ સાથે એનું સર્વથા સામ્ય નથી એ વિશેષતા છે. આ ઉપરાંત એક બીજી પણ અવચૂરિની પ્રતિ પ્રવર્તકજીના ભંડારમાં છે, પરંતુ તે પણ છપાયેલી કોઈ પણ અવચૂરિ સાથે સર્વાંગે મળતી આવતી નથી. આથી આવી છૂટીછવાયી અનેક અવચૂરિઓ શિષ્યના અભ્યાસાર્થે તેમના ગુરુવર્યને હાથે રચાયાનું અનુમાન કરાય છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી—

આ ગ્રન્થમાં મુદ્રત શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી મને કેમ પ્રાપ્ત થઈ તેનું પણ દિગ્દર્શન કરાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય. આગમોદ્ધારક વિદ્વદ્વરલ શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિએ શ્રીશોભન-સ્તુતિનો મારો ઉપોદ્ઘાત તપાસતી વેળા આ સ્તુતિ સંબંધી નિર્દેશ કર્યો. આ સ્તુતિ પણ શ્રીશોભન મુનીશ્વરના વડીલ અંધુ શ્રીધનપાલની છે કે અન્ય કોઈ ધનપાલની કૃતિ છે તે વાત મેં પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૨૩૮) ઉપરથી વિચારી લીધી. એની હસ્ત-લિખિત પ્રતિ મેળવવા માટે પ્રથમ મેં સૂરિજીને એ વિષે પૂછાવ્યું તો તેમણે જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય (સુરત)માં તે હોવાનું મને જણાવ્યું. ત્યાંના કાર્યવાહકોએ મને જે પ્રતિ મોકલવા કૃપા કરી તે અવચૂરિ સહિત હતી. એને અત્ર જ સંસ્કાર આપવામાં આવી છે. એની બીજી પ્રતિ મેળવી આપવા માટે મેં પ્રકાશક મહોદયને સૂચના કરી. તેમણે અન્યાન્ય ભંડારોના કાર્યવાહકો ઉપર પત્ર લખ્યો, પરંતુ ફક્ત અમદાવાદના હહેલાના ભંડારમાંથી તેની એક પ્રતિ માત્ર મળી શકી. એ પ્રતિ પ્રાચીન હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ એમાં જે અવચૂરિ આપેલી હતી તેમાં પાઠ-ભિન્નતાને સ્થાને પાઠ-અધિકતા મારા જોવામાં આવી. એટલે કે પ્રથમ પ્રતિગત સમગ્ર અવચૂરિનો એમાં અન્તર્ભાવ થતો મેં જોયો. પાઠ-અધિક્ય મોટે ભાગે પર્યાયવાચી શબ્દોની અધિકતાને આભારી જણાયું. આ અધિકતા { } આવા કૌંસો દ્વારા મેં સૂચન કરી છે. એ પ્રતિની સંસ્કાર ક રાખવામાં આવી છે.

આ સ્તુતિની મૂળ તેમજ અવચૂરિ સહિતની ગ્રેસ-કૉપી પ્રથમ પ્રતિના આધારે તૈયાર કરી મેં સાક્ષર-રત્ન આચાર્યવર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિ ઉપર મોકલાવી. તેમણે મારી વિશ્વસિ અનુસાર મૂળ ગાથાઓની છાયા લખી મોકલાવી. તે પાછી મળી તે અરસામાં મને અમદાવાદથી ઉપર સૂચવાયેલી એક પ્રતિ મળી. આટલી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં મેં ઋષભપંચાશિકાદિની જેમ આ શ્રીવીરસ્તુતિ માટે શબ્દાર્થ પુદ્ગલ અને સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરવા માંડ્યાં. નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાં તે છપાવાની તૈયારી હતી તેવામાં જ્યોત્સ્વ ઓશિયાટિક સોસાયટી (મુંબઈ)ના પુસ્તકાલયમાં આ સ્તુતિની સાવચૂરિક પ્રતિ મારા જોવામાં આવી.

અત્ર ગ તરીકે નિર્દેશેલ એ પ્રતિ સાથે મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા મેળવતાં મને માલૂમ પડ્યું કે લગભગ અક્ષરશઃ એ સુરતની પ્રતિ સાથે મળતી આવે છે. જ, ક અને આ પ્રતિ ઉપરાંત મને મુદ્રણ-સમયે જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિના વિનય-રત શ્રીવિજયવલ્લભવિજય તરફથી એક પત્રની પ્રાચીન પ્રતિ પણ મળી હતી. એને મેં અત્ર ઘ તરીકે ઓળખાવી છે. એમાં કવચિત્ { } માં દર્શાવેલ અધિક પાઠ નજરે પડે છે. એનાથી પ્રાચીન પ્રતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

આ શ્રીવીરસ્તુતિનું પહેલી વારનું પ્રુક હું તપાસી રહ્યો હતો તેવામાં “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (અં. ૩, ખં. ૩) ત્રૈમાસિક મારા વાંચવામાં આવ્યું. આમાં મૂળ કૃતિ ઉપરાંત વ્યાકરણતીર્થ પં. ઐયરદાસ તરફથી તૈયાર કરાયેલું વિવેચન પણ મારા જોવામાં આવ્યું. ય અને ઝ તથા જ અને ણ એના વિનિમય ઉપરાંત અનુસ્વારની ન્યૂનાધિકતા તરફ મારી દૃષ્ટિ ગઈ, પરંતુ પાઠાન્તર તરીકે તેનો નિર્દેશ લાગ્યે જ કરતાં વસ્તુતઃ પાઠ-ભિન્નતા તરફ મેં ધ્યાન આપ્યું, કેમકે પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટતાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ કરીને ૧૫ માથી ૧૭ મા પદોમાંનાં પાઠાન્તરો નોંધવા લાયક જણાયાં. આ ઉપરાંત પંડિતજીના વિવેચનમાં અવચૂરિકારે નહિ સૂચવેલ એવા પણ કેટલાક અર્થો દૃષ્ટિગોચર થયા. વિશેષમાં તેમણે પ્રાકૃત શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કેવી રીતે અને છે તે દર્શાવવા સૂચવેલ સિદ્ધ-હૈમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયનાં સૂત્રોનો પ્રાકૃતના અદ્ય અભ્યાસીઓને માટે નિર્દેશ કરવો મને આવશ્યક લાગ્યો.^૧ આથી મુદ્રણાલયમાંથી પુસ્તિકા પાછી લાવી તેમાં મેં યથાયોગ્ય ફેરફાર કર્યો. આવી પરિસ્થિતિમાં હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. વિશેષમાં તેમણે તૈયાર કરેલ વિવેચન માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું અને તેઓ એ વિવેચન મારા કરતાં પ્રથમ પાઠક-વર્ગ સમક્ષ રજુ કરી શક્યા તે બદલ તેમને તેમજ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના સંપાદક મહાશયને પણ અભિનન્દન આપું છું.

સદ્ભાગ્યે આ ગ્રન્થમાં એક જ કવિની ત્રીજી કૃતિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પણ શ્રીવીર પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તે અતિશય લઘુ છે, છતાં અર્થ-ગૌરવ અને વિષય-સૂચનની અપેક્ષાએ તો એ મહત્ત્વ-પૂર્ણ છે. આની એક પ્રતિ મને પ્રવર્તકજીના સાહિત્ય-વિદ્યાસી શિષ્ય-રત શ્રીચતુરવિજય દ્વારા મળી હતી. અન્યત્ર આ પ્રતિ માટે મેં તપાસ કરી, પરંતુ તેમાં મને સફળતા મળી નહિ.

આ પ્રમાણે જે વિવિધ વિષુદ્ધાએ પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધારના પુણ્યમય કાર્યમાં પ્રતિ વગેરેની સહાયતા કરી મને ઝલ્લી કર્યો છે તે બદલ હું તેમનો હાર્દિક ઉપકાર માનું છું.

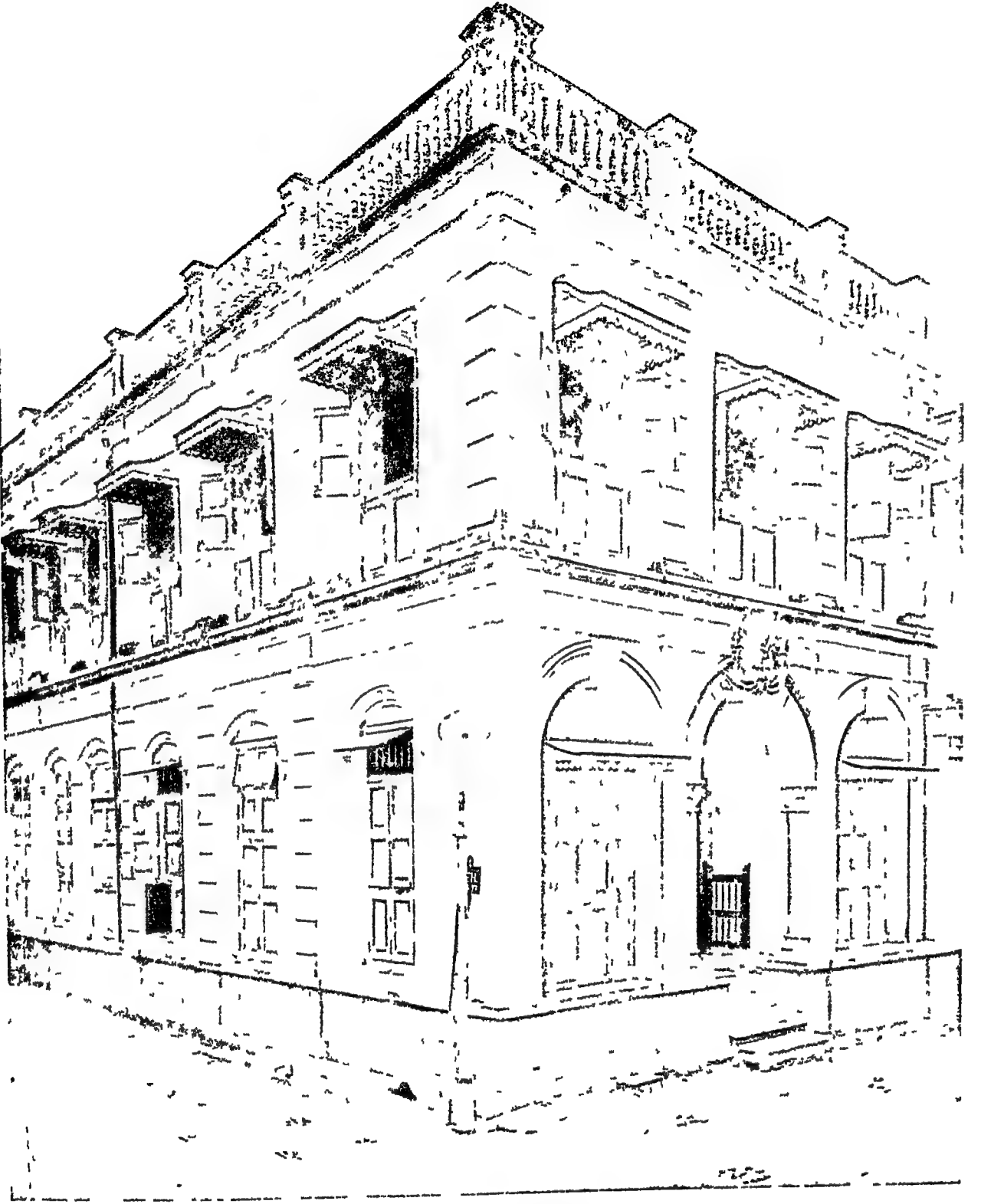
અંતમાં આ કાર્યમાં જે ત્રુટિઓ જણાતી હોય તે માટે સાક્ષર-સમૂહની ક્ષમા યાચતો તેમજ તેમની તરફથી તદંશે સૂચનાઓની આકાંક્ષા રાખતો હું વિરમું છું.

લગતવાડી, બૂલેશ્વર,
મુબાઇ,
આષાઠ કુળુ એકાદશી
વિ. સં. ૧૯૮૬.

મુમુક્ષુ

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

૧ ૩૫-સિદ્ધિના શીર્ષક હેઠળ મેં પંડિતજીની જેમ ફક્ત સૂત્રાંકનો નિર્દેશ ન કરતાં તે સૂત્ર અર્થ સહિત સૂચવવા ઉપરાંત ૩૫ની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ માટે આવશ્યક અન્ય સૂત્રો પણ નિર્દેશ્યાં છે. આ કાર્યમાં મારી અદ્યક્ષતાને લઈને જે કોઇ દોષ ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે બદલ હું સાક્ષર-સમૂહની ક્ષમા યાચું છું.

સૈલાના-નરેશ પ્રતિબોધક
 આગમોદ્ધારક આગમવ્યાખ્યાપ્રજ્ઞ
 આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્
શ્રીઆનંદસાગર-સૂરીશ્વરજી
 સંગૃહીત શાસ્ત્ર ગ્રંથોનું
 શ્રીજૈન-આનંદ-પુસ્તકાલય.
 ગોપીપુરા, સુરત.

સ્થાપના—વીર સંવત્ ૨૪૪૫. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૫ ઇઈસ્ટ સને ૧૯૧૯

પ્રસ્તાવના

—૦૬—

આ પ્રસ્તાવના દ્વારા શ્રીન્નકપલ્લ-પંચાશિકાદિ હૃદયંગમ કાવ્યો રચનારા કવીશ્વર ધનપાલના જીવન-વૃત્તાન્ત પરત્વે તેમજ તેમની અન્યાન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં સાધન અનુસાર યથામતિ ઉલ્લેખ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું. તેમાં પ્રથમ કવિરાજના ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં સાધનોનો નીચે મુજબ નિર્દેશ કરું છું.

અન્ય

રચના-સમય

(૧) પાંચઅલચ્છીનામમાલા	વિ. સં. ૧૦૨૯
(૨) તિલકમંજરીની અવતરણિકા (શ્લો. ૫૧-૫૩)	૧૧ મી શતાબ્દી
(૩) શ્રાવકવિધિ	" "
(૪) શ્રીધનપાલકૃત શોભન-સ્તુતિની ટીકા	" "
(૫) શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્રગત શ્રીમહેન્દ્ર-પ્રબંધ	વિ. સં. ૧૩૩૪
(૬) શ્રીમેરુતુંગસૂરિકૃત પ્રબંધચિન્તામણિ	વિ. સં. ૧૩૬૧
(૭) શ્રીજિનકુશલસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનકુલકવૃત્તિ (પત્રાંક ૯૩-૯૭)	વિ. સં. ૧૩૮૩
(૮) શ્રીસંઘતિલકસૂરિકૃત સમ્યક્ત્વસમતિટીકા	વિ. સં. ૧૪૨૨
(૯) શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ	વિ. સં. ૧૪૯૨
(૧૦) શ્રીરત્નમન્દિરગણિકૃત ભોજપ્રબંધ (લિ. ૩૬ થી ૪૦ અધિ. ૫)	વિ. સં. ૧૫૧૭
(૧૧) શ્રીધન્દ્રહંસગણિકૃત ઉપદેશ-કલ્પવલ્લી (પૃ. ૧૬૬-૧૭૫)	વિ. સં. ૧૫૫૫
(૧૨) શ્રીહેમવિજયગણિકૃત કથારત્નાકર (તં. ૫, કં. ૩૭)	વિ. સં. ૧૬૫૭
(૧૩) શ્રીજિનલાભસૂરિરચિત આત્મપ્રબોધ (પ્ર. ૧)	વિ. સં. ૧૮૦૪
(૧૪) શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિરચિત ઉપદેશપ્રાસાદ (ભા. ૧, વ્યા. ૨૩)	વિ. સં. ૧૮૪૩

ઉપર્યુક્ત સાધનો પૈકી જેટલાં હસ્તગત થયાં હતાં તે મુજબ કવિવર્ય ધનપાલના જીવનની રૂપ-રેખા પ્રસંગવશાત્ શ્રીશોભન મુનીશ્વરનો જીવનવૃત્તાન્ત આલેખતી વેળા મેં રજુ કરી છે આથી એ સંબંધમાં વિશેષતારૂપે એક બે હકીકતોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ધનપાલનો સત્તાસમય—

તિલકમંજરીના ૪૩ માથી ૪૯ મા સુધીનાં પદોમાં ધનપાલે પોતાના આશ્રયદાતા ભોજ નરેશ્વરના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું છે. એ ભોજનો સત્તાસમય ઇ. સ. ૧૦૧૮ થી ઇ. સ. ૧૦૬૦ નો મોટે ભાગે મનાય છે. આ ઉપરથી પણ ધનપાલ વિક્રમની અગ્યારમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા એ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે. વિશેષમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂચવાયું છે તેમ વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ તિલકમંજરીનું સંશોધન કરેલું છે.^૧

૧ શાહ હીરાચંદ કકલલાઈ તરફથી “અમત્કારિ સાવચૂરિ સ્તોત્રસચ્ચ તથા વંકચૂલિયા સૂત્ર-સારાંશ” નામે જે પુસ્તક વિ. સં. ૧૯૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી પૃ. ૧૨-૧૪ માં આપેલ છે. એમાં ધનપાલના મુખે “એવાં ન વિદ્યા” વાળું પદ બોલાયાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. મુખ્ય ધલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી તૈયાર કરાવાયેલ “ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડી”માં “પશુઓના પંચમાં વાદવિવાદ” નામની જે કવિતા છે તેની સાથે એ વિદ્વદ્-ગોષ્ઠીની સંતુલના કરી શકાય તેમ છે.

૨ વિચારો નિમ્નલિખિત પદો:—

“અથાસૌ ગૂર્જરાધીશકોવિદેશશિરોમણિ: ।

વાદિવેતાલવિશદં શ્રીશાન્ત્યાચાર્યમાહ્વય ॥ ૨૦૧ ॥

અશોધયદિમાં ચાસાનુસૂત્રાણાં પ્રરૂપણાત્ ।

શબ્દસાહિત્યદોષાસ્તુ સિદ્ધસારસ્વતેષુ કિમ્ ? ॥ ૨૦૨ ॥”

એ આચાર્યનો અસ્તકાળ ત્યાં 'શ્રીશાન્તિસૂરિપ્રબન્ધમાં' વિ. સં. ૧૦૯૬ નો દર્શાવાયો છે. આથી પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું વિશેષ સમર્થન થાય છે.

ઋષભપંચાશિકા અને પ્રાકૃત ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ—

કવીશ્વર ધનપાલકૃત શ્રીઋષભ-પંચાશિકા પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી હોવાથી એ ભાષાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ આ સ્તુતિ-કવ્યમાં નજરે પડે તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રાકૃતના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે તેમ પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતની જેમ દ્વિવચનને માટે સ્થાન નથી. એથી કરીને તો દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.^૧ આ વાતને સૂચવવા માટે સાતમા પૃષ્ઠમાં “બહુવચણે દુવચણં” એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પંક્તિ શ્રીશાન્તિસૂરિકૃત ચૈધ્યવંદણમહોભાસના નિમ્ન-લિખિત ૨૯૮ માં પદના પ્રથમ પદ (ચરણ)રૂપે નજરે પડે છે:—

“બહુવચણે દુવચણં, છટ્ટિવિમત્તીઙ મન્નઙ ચડત્થી ।

જહ હત્થા તહ પાયા, નમુત્થુ દેવાહિદેવાણં ॥ ૨૯૮ ॥”

વિશેષમાં આ પદ નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત—

“સા ઉચ્ચગોઝમણુદુગસુરદુગર્પંચિદિયજાદ્વપણદેહા ।

આદ્વિતિતણૂવંગા આદ્વમસંઘચણસંઠાણા ॥”

—ગાથાની શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિમાં અવતરણરૂપે નજરે પડે છે (જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહનું ૧૭ મું પૃષ્ઠ). નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યની ૫૫ મી ગાથાના શ્રીયશોદ્ધવ ઉપાધ્યાયકૃત વિવરણમાં “બહુવચણેન દુવચણં” એવો ઉલ્લેખ છે.

દ્વિવચનને બદલે બહુવચન—

દ્વિતીય પદમાંના ‘વરનાણદંસણસિરીણં’ એમાં દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચનનો પ્રયોગ છે, ભેકે એમ માન્યા વિના પણ ચલાવી શકાય તેમ છે, એ વાત શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃત વિવરણ (પૃ. ૭) ઉપરથી ભેઠ શકાય છે. આઠમા પદ્યગત ‘અદ્વાવચસેલા સીસામેલા’ એ પદમાં તો દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો જ પ્રયોગ છે એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. ૨૫ માં પદ (પૃ. ૮૨)માં ‘હરિહરેહિં’ એ પણ આવો પ્રયોગ છે. ૨૭ માં પદ્યગત વિસમાં ૦ પણ આવા પ્રયોગનું ઉદાહરણ પૂરાં પાડે છે. ૨૮ માં પદ્યમાં ચલણા વગેરેથી પણ આવા પ્રયોગના અસ્તિત્વનું સમર્થન થાય છે. ૪૬ માં પદ્યમાં સહિઆ અને દોગચ્ચસંતાવા એ રૂપો પણ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે એ હકીકતની પુષ્ટિ કરે છે.

પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠ્ઠી—

ચતુર્થ પદમાં ‘મવિઅકમલાણ’માં પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠ્ઠીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં બહુવ્રીહ સમાસમાં અન્તે ક પ્રત્યય આવતો નથી એ વાત અગ્યારમા પદ્યગતે વંધુવિહત્તવસુમર્દ્ધ ઉપરથી ભેઠ શકાય છે.

૧

“શ્રીવિક્રમસંવત્સરતો વર્ષસહસ્રે ગતે સષણ્ણવતૌ ।

શુચિશિતનવમીકુજકૃત્તિકાસુ શાન્તિપ્રભોરમૃદસ્તમ્ ॥ ૧૩૦ ॥”

૨ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિવર (સિદ્ધહેમ નામના શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ)ના આઠમા અધ્યાયના તૃતીય પાદના ૧૩૦ માં સૂત્ર દ્વારા કથે છે કે “દ્વિવચનસ્ય બહુવચનમ્” અર્થાત્ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચન વપરાય છે. આ હકીકત વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ ભોવાય છે. એવી અન્ય સમાનતાઓ માટે જુઓ “ગંગા-પુરાતત્ત્વાંક” (પૃ. ૨૭૧).

દેશ્ય શબ્દો—

પંચમ પદ્યગત 'લઢ્ઢત્તણ' શબ્દનું લઘ્ઢત્ત્વ એવું સંસ્કૃતમાં રૂપ થઈ શકે કે નહિ એ સંદેહાત્મક હંકીકત જણાય છે. આ ગ્રન્થમાં મુદ્રિત સમસ્ત ટીકા, વિવરણ, અવચૂરિ અને અવચૂરિણિમાં તો આવું રૂપ સૂચવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિધાન-ચિન્તામણિ કે અમરકોષમાં તો લઘ્ઢ કે લઘ્ઢત્ત્વ શબ્દ નજરે પડતો નથી. વિશેષમાં પં. હરગોવિન્દદાસે રચેલા પાઠ્ય-સદ્-મહાણુવો (પૃં ૮૬૬)માં લઢ્ઢ ને દેશીય શબ્દ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

છઠ્ઠા પદ્યમાંનો હિત્થા શબ્દ દેશ્ય હોવાનું ચિરંતન મુનિરત્નકૃત અવચૂરિ (પૃં ૧૭૦)માં સૂચવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક હોય એમ લાગતું નથી.

દશમા પદ્યગત વજ્જરિઅ શબ્દ દેશ્ય છે કે નહિ એ સંદેહાત્મક છે. એવું રૂપાન્તર વ્યાકૃત સમુચિત છે કે કથિત એ વિચારણીય છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃં ૫૨)માં તેમજ પૂર્વમુનિવર્ય-સૂત્રિત અવચૂરિ (પૃં ૧૭૩)માં પ્રથમ રૂપાન્તર સૂચવેલ છે, જ્યારે અન્યત્ર દ્વિતીય રૂપાન્તરનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ અને અવચૂરિ તેમજ શ્રીધર્મશેખરગણિકૃત અવચૂરિ સિવાયની અન્ય ટીકાદિમાં વજ્જરિઅને દેશ્ય શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

અન્ય અર્થો—

૧૮ મા પદ્યની શ્રીધર્મશેખરગણિકૃત અવચૂરિ (પૃ. ૧૭૮) નેતાં ત્યાં 'કેવલ' શબ્દનો અર્થ 'માત્ર' ન કરતાં કેવલજ્ઞાન-કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે, કેમકે કેવલજ્ઞાન વડે શું એકજ વિદિશા પ્રકાશિત થાય છે? અથવા તો શું અન્ય વિદિશાઓને ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાની છે એમ માની અર્થની સંગતિ કરવાની છે?

લિંગ-પરિવર્તન—

એવો કોઈ અકાઢ્ય નિયમ નથી કે સંસ્કૃત શબ્દોનાં જે લિંગો હોય તેનાં તેજ તેના પ્રાકૃત રૂપાન્તરનાં હોવાંજ નેહ્યે. 'આના' સમર્થનાથે થોડાંક ઉદાહરણો રજુ કરાય છે. જેમકે દેવચ (પૃં ૭૩) પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત દૈવત નપુંસકલિંગ છે. એવી રીતે મળ (પૃ. ૮૧) પ્રાકૃતમાં પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત મનઃરૂપ નપુંસકલિંગ છે. ૧૩૪ મા પૃષ્ઠગત વચળ પુલ્લિંગમાં છે, જેકે સંસ્કૃતમાં તો તે નપુંસકલિંગ છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિ

બાહ્ય કલેવર—

શ્રીવીર-સ્તુતિ ઋષભ-પંચાશિકાનાં પદ્યની સંખ્યાની અપેક્ષાએ લઘુ છે, પરંતુ અર્થ-ગૌરવની દૃષ્ટિએ એનાથી ઉતરે તેમ તો નથી જ. એનાં ત્રીસ પદ્યો પૈકી અન્તિમ પદ્ય સિવાયનાં સર્વ પદ્યો વિરોધાલંકારથી અલંકૃત છે અન્તિમ પદ્ય ઉપસંહારરૂપ હોવાથી તેમાં વિરોધાલંકારરૂપ વિભૂષણની ખાસ આવશ્યતા નહિ જણાયાથી કવિવરે એને અલંકૃત નહી કર્યું હોય. પ્રથમ પદ્ય દ્વારા વિરોધાલંકારમય સ્તુતિ કરવાની કવિરાજે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો આવી મુંદર રીતે તેમણે નિર્વાહ કર્યો છે એ નેહ્ય ક્યો કોવિદ આનન્દિત નહિ થાય?

આ વીર-સ્તુતિમાં પણ ઋષભ-પંચાશિકાની જેમ દેશીય શબ્દો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમકે ૨૦-મા પદ્યમાં 'રિંછોલિ', ૨૧ મામાં 'તત્તિ' અને ૨૮ મામાં 'પચ્ચૂહ'. ઉપાન્ત્ય પદ્યગત મજ્જત્થ શબ્દથી અને અન્ત્ય પદ્યમાં રૂચ શબ્દના પ્રારંભથી શોભતી ઋષભપંચાશિકા તેમજ એ અને શબ્દોથી વિભૂષિત અન્ત્ય પદ્યવાળી વીરસ્તુતિ પણ કોમળ છતાં ગંભીર એવી પ્રાકૃત ગિરામાં ગુંથાયેલી છે. ઋષભ-પંચાશિકામાં પ્રત્યેક પદ્ય અર્થ-દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર છે, જ્યારે અત્ર તો ૨૭ મા અને ૨૮ મા એ એ

૧-આ શબ્દ શ્રીશ્રીપ્રભસૂરિપ્રણીત શ્રીધર્મવિધિપ્રકરણના ૨૫ મા પદ્યમાં પણ નજરે પડે છે.

પદો યુગ્મરૂપ છે. પ્રથમ સ્તુતિના પાંચમાથી એકવીસમા પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે તેમ પ્રથમ સ્તુતિ આઠ તીર્થંકર શ્રીઋષભનાથને ઉદ્દેશીને રચવામાં આવી છે, જ્યારે આ દ્વિતીય સ્તુતિનાં પહેલા, ત્રીજા અને છઠ્ઠા પદના નિરીક્ષણથી સમજી શકાય છે તેમ આ અન્તિમ જિનેશ્વર શ્રીમહાવીરસ્વામીને લક્ષ્યેને રચવામાં આવી છે. પરંતુ એ વિશેષતા છે કે જેટલે અંશે ઋષભસ્વામીના જીવન-વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રથમ સ્તુતિ પ્રકાશ પાડે છે તેટલે અંશે વીર પ્રભુના જીવન પરત્વે દ્વિતીય સ્તુતિ પ્રકાશ પાડતી નથી. આમાંથી તો માત્ર તેઓ 'સાત' કુળના હતા અને સાત હાથની કાયાવાળા હતા એટલું જાણી શકાય છે.

સ્તુતિકાર—

શ્રીઋષભ-પંચાશિકા તેમજ શ્રીવીર-સ્તુતિ એ બંનેના અન્તિમ પદનું અવલોકન કરતાં 'ધનપાલ' એવું કર્તાનું નામ નજરે પડે છે. પરંતુ આ બન્ને એક જ વ્યક્તિની કૃતિ છે એ સિદ્ધ કરવું બાકી રહે છે, કેમકે 'ધનપાલ' નામના એક કરતાં વધારે કવિઓ થઈ ગયા છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિપ્રણીત પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રીમહેન્દ્રસૂરિપ્રબન્ધમાં તિલકમંજરીના પ્રણેતા શ્રીધનપાલને ઉદ્દેશીને નિમ્ન-લિખિત પદો છે:—

“પશ્ચિમાં દિશમાશ્રિત્ય, પરિસ્પન્દં વિનાઽચલત્ ।

પ્રાપ્ત 'સત્યપુરં' નામ, પુરં પૌરજનોત્તરમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

તત્ર શ્રીમન્મહાવીર-ચૈત્યે નિત્યે પદે ઇવ ।

દૃષ્ટે સ પરમાનન્દ-માસસાદ વિદાંવરઃ ॥ ૨૨૫ ॥

નમસ્કૃત્ય સ્તુતિં તત્ર, વિરોધાભાસસંસ્કૃતામ્ ।

ચકાર પ્રાકૃતાં દેવ (?) 'નિમ્મલે'ત્યાદિ સાસ્તિ ચ ॥ ૨૨૬ ॥”

આ ઉપરથી સત્યપુરમાં શ્રીમહાવીરના દર્શન કરી હર્ષિત થયેલા કવિવરે 'નિમ્મલ' થી શરૂ થતી વિરોધાભાસથી મંડિત એવી શ્રીવીરસ્તુતિ પ્રાકૃત ભાષામાં રચી એમ જાણી શકાય છે, પરંતુ ઋષભપંચાશિકા તેમજ વીરસ્તુતિના કર્તા એકજ છે એ વાત નિર્વિવાદ ઠરાવવામાં કેટલેક અંશે શંકા ઉપસ્થિત થાય છે; કેમકે અહીં તો દેવ નિમ્મલથી શરૂ થતી વીરસ્તુતિનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં નિમ્મલથી શરૂ થતી સ્તુતિ છે.

શ્રીધનપાલ કવીશ્વરનો કૃતિ-કલાપ

- (૧) પાઠઅલચ્છીનામમાલા (પ્રાકૃત)
- (૨) તિલકમંજરી (ગ્રાં)
- (૩) સાવયવિહિપયરણુ (આવક-વિધિપ્રકરણુ) (ગ્રાં)
- (૪) શ્રીશોભન-સ્તુતિની વૃત્તિ (સંસ્કૃત)
- (૫) શ્રીવીરસ્તુતિ (વિરુદ્ધવચનીય) (ગ્રાં)
- (૬) ઋષભ-પંચાશિકા યાને ધનપાલપંચાશિકા (ગ્રાં)
- (૭) સત્યપુરીય મહાવીર-ઉત્સાહ (અપભ્રંશ)
- (૮) વીરસ્તુતિ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમય)
- (૯) નામમાલા (સં.)

આ પકી નામમાલા કોઈ પણ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેના અસ્તિત્વના સંબંધમાં પુરાતત્ત્વ

(પુ. ૨, અં. ૪)માંનો 'સંસ્કૃતાદિ ભાષાના વ્યાકરણ, કોષ, છંદ, કાવ્ય અને અલંકારવિષયક ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી' લેખ સાક્ષી પૂરે છે. આ સંબંધમાં એ લેખના યોજક મહાશયના શબ્દો રજુ કરાય છે:—

“કોષગ્રંથોમાં નં. ૬૪ માં નોંધેલી ધનપાલ પંડિતની નામમાલા (અને નં. ૬૫ માં નોંધેલી લાવણ્યવતીનામમાલા) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ધનપાલની રચેલી પાઠ્યલક્ષ્મી નામે પ્રાકૃત નામમાલા તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની શ્લોકસંખ્યા જૂજ છે. જ્યારે આમાં નોંધેલી નામમાલાની શ્લોકસંખ્યા ૧૮૦૦ છે તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જૂદીજ હોવી જોઈએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય તેમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દ-કોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હિમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો-માંથીજ મળી આવે છે: કારણ કે તેમણે પોતાના અભિધાનચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાં “વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલતઃ” એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણુભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. (આવી જ રીતે લાવણ્યવતીનામમાલા પણ ક્યાંએ જોવા જાણવામાં નથી. લાવણ્યવતી એ સ્ત્રીવાચક વિશેષણનો તાત્પર્ય શો હશે તે ખાસ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.)”

તિલકમંજરીનું દિગ્દર્શન—

તિલકમંજરી એ સિદ્ધસારસ્વત મહાકવિ શ્રીધનપાલના કૃતિકલાપરૂપ લલાટમાં તિલક સમાન છે. ગીર્વાણુ ગિરાના કાવ્ય-સાહિત્યના ગદ્યવિભાગને વિભૂષિત કરનારાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં 'કાવ્ય-રત્નોમાં' આ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. કવિરાજ બાણુની કાદમ્બરીનું આ સ્મરણ કરાવે છે. આને સંસ્કૃત સાહિત્યની અપૂર્વ નવલકથા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે તો તે ખોટું નથી, કેમકે પાત્ર અને વસ્તુ એ અને કવીશ્વરની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં અંગો છે. આ કથા ભોજ (?) રાજના વિનોદાર્થે રચાયેલી છે.^૧ આનું નામ કવીશ્વરે પોતાની પુત્રીના નામ ઉપરથી પાડ્યાની હકીકત અસત્ય હોવાનું દક્ષિણવિહારી શ્રીઅમર-વિજયના શિષ્ય શ્રીચતુરવિજય જણાવે છે. વિશેષમાં આ નામ તો કથાની નાયિકાના તિલકમંજરી નામને આભારી છે એમ તેઓ સૂચવે છે.

મહાકવિ ધનપાલની વિદ્વત્તા—

મહાકવિ ધનપાલની વિવિધ કૃતિઓના ગવેષકને એમની વિદ્વતાનો થોડો ઘણો પરિચય જરૂર જ થયો હશે. અત્ર તેમની કૃતિઓમાંથી જે પાઠ સાક્ષીરૂપે અન્યાન્ય ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખું છું:—

૧ સુખન્ધુ કવિરાજની વાસવદત્તા, દંડીનું દશકુમાર-ચરિત્ર, ત્રિવિક્રમ ભટ્ટની નલકથા, બાણુની કાદમ્બરી અને હર્ષાખ્યાયિકા, કાયસ્થ કવિ મોહનની ઉદયસુંદરી ઇત્યાદિ કાવ્યરત્નો ગીર્વાણુ ગિરાના ગદ્યના ગૌરવને ટકાવી રહ્યાં છે.

ગુણાદયની નરવાહનદત્તકથા (બૃહત્કથા), શ્રીપાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવતી (તરંગલોલા) તેમજ અન્યાન્ય વિશુદ્ધોએ રચેલી મલયવતી, મગધસેના, ચેટકવતી, અશોકવતી વગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન કથાઓ આજે નામશેષ થયેલી જણાય છે. (આ કેવો ખેદજનક પ્રસંગ !)

૨ “તિ:શેષવાઙ્મયવિદોઽપિ જિનાગમોક્તા:

શ્રોતું કથા: સમુપજાતકુત્સહસ્ય ।

તસ્યાવદાતચરિતસ્ય વિનોદહેતો

રાજ્ઞ: સ્ફુટાન્નુતરસા રચિતા કથેયમ્ ॥ ૫૭ ॥”

(૧) કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરે સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત 'કાવ્યાનુશાસનના પાંચમા અધ્યાય (પૃ૦ ૨૩૧)માં વચન-શ્લેષના અધિકારમાં તિલકમંજરીના મંગલાચરણના નિમ્નલિખિત—

“પ્રાજ્યપ્રભાવઃ પ્રભવો ધર્મસ્યાસ્તરજસ્તમાઃ ।

દદતાં નિર્વૃતાત્માન આદ્યોઽન્યેઽપિ મુદં જિનાઃ ॥”

—દ્વિતીય શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી તેમણે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત છન્દોઽનુશાસનના પણ પાંચમા અધ્યાયમાં માત્રા છંદના ઉદાહરણ તરીકે તિલકમંજરી (પૃ૦ ૧૭૭)ગત નિમ્નસૂચિત શ્લોકનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

“શુભ્કશિશ્વરિણિ કલ્પશાશ્વીવ નિધિરધનગ્રામ इव

કમલલ્પણ્ડ इव भारयेऽध्वनि ।

भवमी(व्)मारण्य इह

वीक्षितोऽसि मुनिनाथ ! कथमपि ॥”

(૨) વળી આ અનુપમ કથાનો નિમ્ન-લિખિત—

“दिशतु विरतिलाभानन्तरं पार्श्वसर्पन्—

नमिविनमिकृपाणोत्सङ्गदश्याङ्गलक्ष्मीः ।

त्रिजगदपगतापत् कर्तुमात्ताद्यरूप—

द्वय इव भगवान् यः सम्पदं नाभिसूनुः ॥”

—તૃતીય શ્લોક ઉપર્યુક્ત કાવ્યાનુશાસન (પૃ૦ ૩૪)માં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના રૂપ નામના ઘોતકના ઉદાહરણાર્થે આપવામાં આવ્યો છે.

(૩) સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ ઉપદેશ-રત્નાકરના દ્વિતીય અંશના પંદરમા તરંગમાં શ્રીકૃષ્ણ-પંચાશિકાની ૪૧ મી ગાથાનો નિર્દેશ કર્યો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમ કરતાં ધનપાલ પણ્ડિત-રત્નને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ પ્રશંસાત્મક ઉદ્ગારો પણ કાઢ્યા છે:—

“तदुक्तं श्रीजिनधर्मावाप्त्यन्तरं लब्धजैनशैवादिसकलदर्शनसमयस्वरूपेण धनपाल-
पण्डितेन श्रीकृष्णभदेवस्तुतौ—

‘पावन्ति जसं असमंजसा चि वयणेहिं जेहिं परसमया ।

तुह समयमहोअहिणो ते मंदा बिदुनिस्संदा’ ॥”

(૪) તિલકમંજરીના ભાવમંગલરૂપ તથા સુંદર અને સરલ શબ્દોથી શુદ્ધિત એવો નિમ્નલિખિત—

“स वः पातु जिनः कृत्स्नमीक्षते यः प्रतिक्षणम् ।

रूपैरनन्तरैकैक-जन्तोर्व्याप्तं जगत्रयम् ॥ १ ॥”

૧-કાવ્યાનુશાસનના પ્રારંભમાંજ “વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલતઃ” એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કવીશ્વર ધનપાલની વિદ્વતા વિષે સૂરીશ્વર કેવો ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવે છે તે સમજાય છે.

૨ શ્રીવાગ્ભટ્ટવિરચિત કાવ્યાનુશાસનમાં વચન-શ્લેષના અધિકાર (પૃ૦ ૫૦)માં આ શ્લોક નજરે પડે છે.

૩ માત્રાનું લક્ષણ એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“पाचदाश्विस्तृतीयै पञ्चमे चो जो लीर्वा पञ्चाङ्गिखिपात् पूर्वार्धं मात्रा ।”

—આદ્ય શ્લોક શ્રીવાગ્ભટકૃત કાવ્યાનુશાસન (૫૦ ૩)માં લોકના ત્રણ પ્રકારો સૂચવતી વેળાએ આપવામાં આવ્યો છે.^૧

(૫) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃત પંચલિંગીપ્રકરણની ટીકાના ૬૭ મા પત્રમાં તેના કર્તા શ્રીજિનપતિસૂરિએ નિમ્નલિખિત બે પદ્યોનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે:—

“સીરુણ્હવાસધારાનિવાયદુક્ષ્ઠં સુતિક્ષ્ણમણુભૂયં ।
તિરિયત્તણંમિ નાણાવરણસમુચ્છાદિણાવિ ॥ ૪૪ ॥
અંતો નિક્ષ્ણંતેહિં પત્તેહિં પિયકલત્તપુત્તેહિં ।
સુન્ના મણુસ્સમ્ભવનાડણસુ નિજ્ઞાદિઆ અંકા ॥ ૪૫ ॥”

કીર્તિકૌમુદી (સં ૧)ના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ કવિવરની પ્રશંસા કરાયેલી છે:—

“વચનં ધનપાલસ્ય, ચન્દનં મલયસ્ય ચ ।
સરસં દ્વિદિ વિન્યસ્ય, કોઽમૂનામ ન નિર્વૃતઃ ॥ ૧૬ ॥”

ટીકા રચવાનો હેતુ—

ઘણે ભાગે-તો અન્યકારો જનતાને અર્થનો બોધ થાય તેટલા માટે નિજ સમયમાં પ્રચલિત ભાષામાં અન્યો રચે છે, પરંતુ ધીરે ધીરે કાળ વ્યતીત થતાં ભાષાપરિપાટીમાં વિપર્યય થતાં કે લોકોની બુદ્ધિ કુંઠિત થતાં એ જ અન્યો દુર્ગમ થઈ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને સુગમ બનાવવા માટે પાછળથી ટીકાકારો ટીકા રચે છે. કેટલીક વાર અન્યકારના સમયમાં કે સમીપ ઉત્તરવર્તી કાળમાં પણ ટીકાઓ રચાયેલી નજરે પડે છે. પ્રસ્તુત અન્યની ટીકા એની સંક્ષિપ્ત કથન-શૈલી અને અર્થ-ગૌરવને આભારી હોય એમ સંભવે છે.

મુનિવર્યોની મનોદશા—

ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વર જેવાં અખર પ્રતિભાશાળી જૈન શ્રમણવર્યે શ્રાદ્ધરત્ન ધનપાલની પ્રશંસા કરી છે. વિશેષમાં આ સૂરિશેખરે પ્રસંગવશાત્ શ્રીનૃસિંહપદ્મપંચાશિકા દ્વારા જિનેશ્વરની સ્તુતિ કર્યાનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબન્ધના ૧૦૨ મા પત્રમાં જોવાય છે:—

“અથ પ્રદક્ષિણાવસરે સરસાપૂર્વસ્તુતિકરણાર્થમભ્યર્થિતાઃ શ્રીહેમસૂરયઃ સકલજનપ્રસિદ્ધાં ‘જય જંતુકપ્પ’ ઇતિ ધનપાલપદ્મપંચાશિકાં પેઠુઃ । રાજાદયઃ પ્રાહુઃ—મગવન્ ! મવન્તઃ કલિકાલ-સર્વજ્ઞાઃ પરકૃતસ્તુર્તિ કથં કથયન્તિ ? । ગુરુમિરુચે—રાજન્ ! શ્રીકુમારદેવ ! एवंविधसद्भूत-भक्तिगर्भां स्तुतिरस्माभिः कर्तुं न शक्यते । एवं निरभिमानश्रीगुरुवाक्यामृतोल्लासितस्वान्ता वृषादयस्तामेव स्तुतिं भणन्तो राजादनीतरुतले प्राप्ताः श्रीगुरुभिरिति ज्ञापिताः ।”

આ ઉપરથી આધુનિક મુનિરત્નો પૈકી જે કોઈ ગૃહસ્થની વિદ્વતાનો અપલાપ કરવા પ્રેરતા હોય તેમને ધડો લેવો ઉચિત થઈ પડશે. આ સળંગમાં શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ લક્ષમણના સુપુત્ર તથા ઓગણત્રીસ, ઓગણત્રીસ પદ્યોવાળી યમકમય સ્તુતિના તેમજ ‘વડનગર પ્રાકાર’ પ્રશસ્તિના કર્તા કવિચક્રવર્તી

૧ જુઓ Prof. P. V. Kane's Introduction to Sahitya Darpana. એમાં તિલક-મંજરીમાંથી અવતરણ અપાયેલું છે.

‘શ્રીપાલની કુમારપાલપ્રતિષ્ઠાના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિગત નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા જે સ્તુતિ કરી છે તેનો પણ નિર્દેશ કરવો અનુચિત નહિ ગણાય:—

“પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રજ્ઞઃ કૃતજ્ઞઃ ક્ષમી

વાગ્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્ ।

યં લોકોત્તરકાવ્યરક્ષિતમતિઃ સાહિત્યવિચારતિઃ

શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ ‘કવીન્દ્ર’ इति च आतेति च व्याहरत् ॥”

સિન્દૂરપ્રકાર, શૃંગારવૈરાગ્યતર્ંગિણી વગેરેના કર્તા આ શતાથેક સૂરિવરે સુભતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વિદ્વત્તાદિની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી છે:—

“સૂનુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽમવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાક્ષિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્મો જનૈર્મન્યતે ॥”

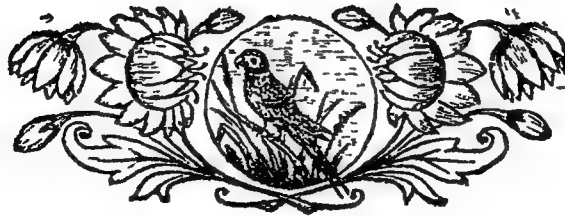
જૈન મુનિશ્વરેષ્ઠે જૈન ગૃહસ્થ કવિઓની સ્તુતિ કરી છે એટલું જ નહિ કિન્તુ અજૈન કવિઓના પણ શુણુગાન ગાયા છે એ જાણી કયો સહૃદય હર્ષ નહિ પામે ?

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
મુંબઈ.

}

શ્રમણોપાસક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

૧ ગૌર્જર દેશીય મહામાલ્ય વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, ઠાકુર અરિસિંહ પ્રમુખ ઉત્તમ ગૃહસ્થ કવિઓમાં આ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. એમના પુત્ર સિદ્ધપાલ તથા પૌત્ર વિજયપાલ (દ્રૌપદીસ્વયંવરના કર્તા) પણ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં અમર કીર્તિ સંપાદન કરી ગયા છે.

૨ કુમારપાલપ્રતિષ્ઠાની પ્રશસ્તિમાં પણ આવું એક પદ્ય છે.

૩ જુઓ ‘શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ’ના દ્વિતીય વિભાગની ચારી પ્રસ્તાવના (પૃં ૩૯).

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI.

BORN 1853 A.D SURAT.

DIED 13TH JANUARY 1906 A.D., BOMBAY

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहवेरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे
कार्तिकशुक्लैकादश्या (देवदोपावलीदिने)
सूर्यपुरे.

निर्याणम् १९६० वैक्रमाब्दे
पौषकृष्णतृतीयायाम् (मकरसक्रान्ततिथौ)
मोहमयीनगर्याम्.

વિષયસૂચી

ઋષભ-પંચાશિકા

વિષય	પાનાંક	વિષય	પાનાંક
ઋષભદેવને પ્રણામ	૧	પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ	૧૬
સંબોધનો સંબંધી વિચાર, (વૈક્રિય લઙ્કિધ),		વિમળ જ્ઞાન, અલંકાર-વિચાર.	
નમસ્કાર કરવાનું કારણ, પદ્ય-વિચાર, અલંકાર-		કેવળજ્ઞાનનું પૂજન	૧૭
વિચાર, લોકનું સ્વરૂપ, રજજીની વ્યાખ્યા.		પદ્ય-સંબંધ.	
પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ	૨	પ્રભુના પ્રથમ સમવસરણનો દેખાવ	૧૮
સંબોધનોની સાર્થકતા.		પદ્ય-તાત્પર્ય.	
પ્રભુના દર્શનનો મહિમા	૩	પ્રભુ પાસે તાપસોનું આગમન	૧૯
લોકનું તાત્પર્ય, સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા.		પદ્યનો સાર.	
જગદ્ગુરુના દર્શનનું ફળ	૪	તાપસોથી પરિવૃત્ત પ્રભુ	૨૦
પદ્યનું તાત્પર્ય.		પ્રભુનું અનુપમ રૂપ	૨૧
પ્રભુનું અવન-કલ્યાણક	૫	સર્વજ્ઞમાં હર્ષનો અભાવ, પદ્ય-ધ્વનિ.	
હલકર, સર્વાર્થસિદ્ધ.		પ્રભુના ગુણોનું ગૌરવ	૨૨
પ્રભુના અવતારનો પ્રભાવ	૬	(જગત-કર્તૃત્વ-નિરસન).	
ઉત્પ્રેક્ષા.		પ્રભુના નિન્દકોની બાલિશતા	૨૩
પ્રભુના જન્મનું માહાત્મ્ય	૭	પ્રભુની અસાધારણ વીતરાગતા	૨૪
પદ્ય-નિષ્કર્ષ, અવસર્પિણીનું દિગ્દર્શન, (અક્ષાનો		કુટિલ કંદર્પના દર્પનું દલન	૨૫
દિવસ), જગદ્ગુરુનો વિચાર.		ધ્યાન-દિગ્દર્શન.	
પ્રભુનો જન્મભિષેક	૮	મદનની સેનાની છિન્નભિન્નતા	૨૬
શ્રીધર્મઘોષસૂરિકૃત અષ્ટાપદ-કલ્પ તેમજ તેનું		આ પદ્યનો પૂર્વનાં બે પદ્યો સાથે સંબંધ.	
ભાષાંતર.		જિન-શાસનનો પ્રભાવ	૨૭
પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક	૯	ધર્મ-સારથિ, (પવયણના અર્થો).	
પદ્યનો સાર.		ભવારણ્યમાં પ્રભુના ચરણની શરણતા	૨૮
પ્રભુની રાજ્ય-રીતિ	૧૦	કપાયની વ્યુત્પત્તિ.	
વિદ્યાઓ, શિલ્પ (હંભારની કળા).		સિદ્ધાન્તથી ભ્રષ્ટ થયેલાની ગતિ	૨૯
પ્રભુનો દીક્ષા-પ્રસંગ	૧૧	(દશ પ્રાણોનાં નામો), પદ્ય-વિચાર.	
(ધીર કહેવાનું કારણ).		જિન-સિદ્ધાન્તની આરાધના અને	
પ્રભુની કૃષ્ણ જટા	૧૨	વિરાધનાનું ફળ	૩૦
ઋષભદેવે કરેલો કેશ-લોચ.		પૂર્વ પદ્ય સાથેનો સંબંધ, પદ્ય-નિષ્કર્ષ.	
પ્રભુનો અનાયો ઉપર પ્રભાવ	૧૩	જૈન દર્શનનું ગૌરવ	૩૧
મૌન, અનાય, (માલવ દેશ સંબંધી ઊહાપોહ).		મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન, (શૃલસ્થ-દશામાં કેવળ-	
ગુરુની સેવાનો પ્રતાપ	૧૪	જ્ઞાન અને સાધુ-વેષ વિના મુક્તિ, વિદ્યાની	
પૂર્વ પદ્ય સાથે સંબંધ, નમિ અને વિનમિ.		કષ્ટ-સાધ્યતા, ધરણાનુસાર વર્તનથી મોક્ષ).	
ત્રેયાંસે કરાવેલું પારણક	૧૫	પ્રભુ-દર્શનનો પ્રભાવ	૩૨
ત્રેયાંસ-વૃતાન્ત, (તીર્થકરોનું કર-પાત્ર).			

વિષય	પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક
પ્રભુના અનાદરનું ક્ષણ નિગોદ-વિચાર, (આદર નિગોદ).	૩૩	નરક-ગતિમાં આપત્તિ (અંતર્મુદ્દર્તનો અર્થ), તન્દુલ-મત્સ્ય (હિંસાના બે પ્રકારો), મત-ભેદ, અપ્રતિષ્ઠાન (નરક- વર્ણનવૃત્તાનિ અને તેનું ભાષાંતર), ૬૬ સાગરો- પમની સ્થિતિ.	૪૩
સંકટ-સમયે પ્રભુ-સેવા પદ-નિષ્કર્ષ, (પુણ્યાનુબંધી પાપ વગેરે).	૩૪	તિર્યંચ ભવમાં કષ્ટ સાનાવરણીય કર્મે (પ્રકૃતિ, સ્થિતિ વગેરેની સમજણ).	૪૪
કવિરાજની ભક્તિની અતિશયતા કેવળજ્ઞાન.	૩૫	મનુષ્ય-ભવમાં પણ વિરૂપના અર્થ-ગૌરવ, નાટકાદિ સંબંધી વિચાર, (અભિનયના ચાર પ્રકારો), નાટકનું લક્ષણ, અંક-વિચાર, વિષ્કમ્ભક.	૪૫
પ્રભુ-સેવાથી વિમુખની સંપત્તિની હેયતા સાચી સંપત્તિ, પ્રથમ ગુણસ્થાનકના નામની સાર્થકતા.	૩૬	દેવ-ગતિમાં પણ કદર્થના ચતુર્ગતિના દુઃખની પરાકાષ્ઠા, (દેવગતિ અને મનુષ્ય-ગતિની સરખામણી), (જન્મના ત્રણ પ્રકારો), (દ્રવ્ય-આયુષ્ય, અપ્ર- વર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્ય), (દેવોની અંતિમ અવસ્થા).	૪૬
પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા	૩૭	ભવ-ભ્રમણનો કાળ ઉપમેય-ઉપમાના.	૪૭
પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ પદનું તાત્પર્ય, મંત્ર.	૩૮	દુઃખથી ભય તથા તેનો નિરાસ અર્થ-ગવેષણ.	૪૮
જિન-સિદ્ધાન્તનું ગૌરવ. સારાંશ.	૩૯	કવિરાજની દર્શન માટે પ્રાર્થના બહુવચનાદિ પ્રયોગ (જૈન મુનિવર્યોની ગુણ- ચાહકતા), પ્રાર્થનાનો હેતુ.	૪૯
જૈન નયોની પ્રભુતા (મુનય, નય અને દુર્નય), નય-પર્યાલોચન- નય-જ્ઞાનથી લાભ, નયનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તથા તેના પ્રકારરૂપ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતની સ્થૂલ વ્યાખ્યા, અજૈન દર્શનોમાં નયાભાસો, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય સંબંધી મત-ભેદ, નય અને પ્રમાણની લિખતા, નય અને સ્યાદ્વાદનો સંબંધ.	૪૦	ઉપસંહાર કવીશ્વરના નામની ગલિતતા, સ્તુતિ-રચનાનો હેતુ, કવિ-રત્નની લઘુતા.	૫૦
અજૈન દર્શનોના ગૌરવનું કારણ પદ-નિષ્કર્ષ.	૪૧		
પ્રભુનો ત્યાગ કરનારાની વિરૂપના	૪૨		

શ્રીવીરસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણગત વિષયો

વિષય	પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક
પદાર્થની પુનરાવૃત્તિ	૧	વિશેષતાઓ	
અર્થનું આધિક્ય		વિરોધજનક સાધન	
વિરોધ-અલંકાર		૩૫-સિદ્ધિ	૧૬
૩૫-સિદ્ધિ		પાઠાન્તર-વિચાર	
પદાર્થનું સ્ફુટીકરણ	૨	૩૫-સિદ્ધિ	૧૭
નોકધાય		૩૫-સિદ્ધિ	૧૮
નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મ		વેદ-ત્રય	
૩૫-સિદ્ધિ	૩	૩૫-સિદ્ધિ	૧૯
સન્તુલન		‘રિછોલી’ શબ્દ	
(ગયરાયના અર્થો)	૪	ભાવ-નિરૂપણ	
૩૫-સિદ્ધિ		૩૫-સિદ્ધિ	૨૦
૩૫-સિદ્ધિ	૫	શબ્દ-પ્રયોગ	૨૧
પાઠાન્તર-વિચાર	૬	૩૫-સિદ્ધિ	૨૨
વિરોધાત્મક સામગ્રી	૭	અલાક્ષણિક અનુસ્વાર	૨૩
૩૫-સિદ્ધિ		નિર્મળ દયા	૨૪
પદ-શંકા		જિન-વાણીને સમુદ્રની ઉપમા	૨૫
પદ-ગૌરવ		અર્થ-સૂચન	૨૬
૩૫-સિદ્ધિ	૮	૩૫-સિદ્ધિ	
પાઠાન્તરાર્થિ વિચાર		જિનવરેન્દ્ર	
૩૫-સિદ્ધિ	૯	સમવસરણ	
ભાવ-પ્રતિબિંબ		પાઠાન્તર-વિચાર	
રજસ અને તામસ		દૃષ્ટિવાદ	૨૭-૨૮
૩૫-સિદ્ધિ	૧૦	(અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત)	
અર્થ-સન્તુલન		(ગમિક શ્રુતનો અર્થ)	
૩૫-સિદ્ધિ	૧૧	(પૂર્વધરો)	
૩૫-સિદ્ધિ	૧૨	પરિકર્મ	
વિરોધાત્મક સામગ્રી	૧૩	સૂત્ર	
૩૫-સિદ્ધિ		પૂર્વ	
૩૫-સિદ્ધિ	૧૪	અનુયોગ	
પાઠાન્તર-વિચાર		ચૂલિકાઓ	
૩૫-સિદ્ધિ	૧૫	નિર્યુક્તિ	

ॐ नमः सर्वज्ञाय । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

महाकविश्रीधनपालविरचिता

॥ ऋषभपञ्चाशिका ॥

श्रीप्रभानन्दस्वरिकृतवृत्ति-श्रीहेमचन्द्रगणिकृतविवरणसमलङ्कृता ।

जयजंतुकप्पपायव !, चंदायव ! रागपंकयवणस्स ।

सयलमुणिगामगामणि ! तिलोअचूडामणि ! नमो ते ॥१॥-आर्या

[जगज्जन्तुकल्पपादप ! चन्द्रातप ! रागपङ्कजवनस्य ।

सकलमुनिग्रामग्रामणी-स्त्रिलोकचूडामणे ! नमस्ते ॥]

श्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता 'ललितोक्ति'नाम्नी वृत्तिः—

जयति । हे त्रिजगच्चूडामणे !-जगत्रयललाम ! भगवन् ! तुभ्यं नमोऽस्तु-त्रिकरण-
शुद्ध्या त्वां प्रति प्रणतोऽस्मि । तत्राद्यपदं जगति-भारतावनौ जन्तवो-मनुष्या जगज्ज-
न्तवः तेषां कल्पपादप इव कल्पपादपः । युगलधर्मविच्छेदकल्पमहीरुहसमुच्छेदे तेषां
भगवानेव परमकारुणिकः शिल्पाद्युपदेशेन समस्तव्यापारेण कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवान् ।
एवंविधाय तुभ्यं नमोऽस्तु । तत्र राग एव पङ्कजवनं-सूर्यविकाशिकमलवनं रागपङ्कजवनं
तस्य चन्द्रातप इव-चन्द्रज्योत्स्नेव चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । यथा भास्करकरव्यतिकरवि-
कस्वरमपि कमलवनं चन्द्रातपेन सम्मील्यते, तथाऽनेकभवोपलाभतापरिचयप्रचीयमानं
तद्विकारमपि रागं भगवानेव हेलयैव सङ्कोचितवान् । तत्र(था) सह कलाभिर्वैक्रियादि-
(भिः) वा लब्ध्यादिभिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयस्तेषां सकलमुनीनां ग्रामः-स-
मूहः सकलमुनिग्रामः, तत्र भगवान् ग्रामणीः-प्रधानतमः । प्रधानत्वं च अन्योऽपि यः किल
ग्रामणीर्भवति स ग्रामस्य नेता । भगवानपि मुनिग्रामस्य तद्वदिति । त्रिलोकचूडामणिः ।
त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणः त्रिलोकः, तस्य चूडा-सिद्धिक्षेत्रं, तत्र
शाश्वतमण्डनत्वात् मणिरिव मणिः, तस्य सम्बोधनम् । साम्राज्यसंयमच्छद्मस्थावस्था
कथिता । केवली श्रीसङ्घसमवसरणस्थाऽवस्था स्थापिता श्रीवृषभजिनपतेः ॥ इति
प्रथमगाथार्थः ॥ १ ॥

श्रीहेमचन्द्रगणिकृतं विवरणम्—

नत्वा जिनेन्द्रवीरं, सर्वनरामर्त्यपूजितं शिरसा ।
 सद्भूतार्थप्रभवं, साम्प्रततीर्थस्य कर्तारम् ॥ १ ॥—आर्या
 सुरैः प्रणतपादस्य, नाभेयस्य महात्मनः ।
 स्तुतेर्गुरूपदेशेन, किञ्चिद् वच्मि विवेचनम् ॥ २ ॥—अनुष्टुप्
 भगवति गुणानुरागः, सत्यः प्रेरयति मां यतोऽत्यन्तम् ।
 तेनाहमत्र सुजडो—ऽपि विवरणं कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥—आर्या
 क्लिष्टमपि यथाऽत्यन्तं, वचनं बालस्य शोभते पितरि ।
 एतदपि तथा प्राप्स्यति, शोभां शिष्टप्रभावेण ॥ ४ ॥—आर्या

इह यद्यपि भगवतो गुणस्तुतिः सर्वाऽपि नमस्कारप्रभावा, तथापि विशेषतः शिष्टसम-
 यस्मारणार्थं विघ्नविनायकोपशमनार्थं च तथा भक्त्यतिशयप्रतिपादनार्थं च तावत् तस्यै-
 वादौ नमस्कारमाह—नमस्तुभ्यम् । अस्त्विति क्रियाध्याहारः “यत्र नान्या क्रिया विद्यते
 तत्रास्ति भवतीति प्रयुज्यते” इति वचनात् । किंविशिष्ट ? ‘जगज्जन्तुकल्पपादप !’ जगति-
 विष्टपे जायन्ते—प्रादुर्भवन्ति स्वोत्पत्तिस्थानेष्विति जन्तवो—जीवास्तेषां कल्पो—मनोरथस्त-
 त्पूरकपादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनं क्रियते । तथा चन्द्रातप इव—मृगाङ्गज्योत्स्नेव
 चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । कस्य इत्याह—‘रागपङ्कजवनस्य’ रज्यते—आसक्तेन भूयतेऽनेन
 सचेतनाचेतनेषु वस्तुषु जीवेन रागः, स एव पङ्कजवनं—सरोरुहकाननं तस्य । तथा सक-
 लमुनिग्रामग्रामणीराराध्यत्वाद्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः—कुटुम्बिनिवासस्तस्य
 ग्रामणीः—नायकस्तस्य सम्बोधनम् । तथा ‘त्रिलोकचूडामणे !’ त्रयाणां लोकानां समाहार-
 स्त्रिलोकं, तस्य चूडामणिरिव—मस्तकाभरणमिव त्रिलोकचूडामणिस्तस्य सम्बोधनम् ॥ इति
 गार्थार्थः ॥ १ ॥

शब्दार्थ

जैय (जगत्) = दुनिया.

जंतु (जन्तु) = प्राणी, अव.

कल्प (कल्प) = ३६५.

पायव (पादप) = वृक्ष.

जयजंतुकल्पपायव ! = हे विश्वना अवो प्रति ३६५-

वृक्ष (समान) !

चंद (चन्द्र) = चन्द्र.

आयव (आतप) = प्रकाश.

चंदायव ! = हे चन्द्रना प्रकाश(३५) !

राग (राग) = राग.

पंकय (पङ्कज) = कमल.

वण (वन) = वन.

रागपंकयवणस्त = राग३पी कमलोना वनना.

सकल (सकल) = कणाथी युक्त.

मुनि (मुनि) = मुनि, यति.

ग्राम (ग्राम) = समूह.

१ ‘त्रास्तिर्भवन्तीपरः’ इति प्रतिभाति ।

२ आ शब्दनो अर्थ ‘तुं जयवन्तो वर्त’ अथ पणु थछ शके छे; परंतु ओ अर्थ करवो ठीक नथी.

३ आ शब्दनो अर्थ ‘सर्व’ पणु थछ शके छे.

ગામળી (ગ્રામળી)=નાયક.

સચ્ચલમુણિગામળામણિ != હે કળાથી યુક્ત મુનિ-

સમૂહના નાયક !

તિ (ત્રિ)=ત્રણ.

લોક (લોક)=લુવન.

ચૂડા (ચૂડા)=ટોચ, અથ લાગ.

મણિ (મણિ)=રત્ન.

તિલોઅચૂડામણિ !=હે ત્રિલુવનને વિષે ચૂડામણિ !

નમો (નમઃ)=નમસ્કાર.

તે (તે)=તને.

પદ્યાર્થ

ઋષભદેવને પ્રણામ—

“ હે જગતના જીવો પ્રતિ (અને ખાસ કરીને ‘યુગલિક જનોને વાંછિત ફળ આપનાર હોવાથી તેમના પ્રતિ) ‘કલ્પવૃક્ષ (સમાન યોગીશ્વર) ! ‘રાગરૂપી (સૂર્ય-વિકાસી) કમલોના વન પ્રતિ (તેને નિમીલન કરનાર હોવાથી) ચન્દ્ર-પ્રભા (તુલ્ય પરમેશ્વર) ! હે કળાથી યુક્ત એવા મુનિ-ગણના નાયક ! હે સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળરૂપી (અથવા ‘અધો-લોક, ‘મધ્યમ-લોક અને ઉર્ધ્વ-લોકરૂપી) ત્રિલુવનની (સિદ્ધિ-શિલારૂપી) ચૂડાને વિષે (તેના શાશ્વત માણુડનરૂપ હોવાને લીધે મણિ (સમાન ઋષભ-દેવ) ! તને (મારો ત્રિકરણશુદ્ધિપૂર્વક) નમસ્કાર હોજો”.—૧

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનો સંબંધી વિચાર—

આ પદ્યમાં ઋષભદેવના સંબંધમાં ચાર સંબોધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પ્રથમ સંબોધનથી એ સૂચન કરવામાં આવે છે કે યુગલિક ધર્મનો વિચ્છેદ થતાં કલ્પવૃક્ષોનો અભાવ થતાં પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ યુગલિક જનોને શિલ્પાદિકનો ઉપદેશ આપી સમસ્ત રીતે કલ્પવૃક્ષના સમાન કાર્ય કરી બતાવ્યું. આ તેની સામાન્ય-અવસ્થા દરમિયાનનું કાર્ય છે.

બીજા સંબોધનમાંથી એ ક્વનિ નીકળે છે કે જેમ સૂર્યનાં સહસ્ર કિરણો વડે વિકસ્વર બનેલાં કમળોનાં વનને ચન્દ્ર-પ્રભા જોતજોતામાં સંકુચિત કરી નાખે છે, તેમ અનેક લવોથી એકત્રિત થયેલા અને એથી કરીને અતિશય ગાઢ બનેલા એવા રાગરૂપી કમલ-વનને પ્રભુરૂપી ચન્દ્ર-પ્રભા લીલા-માત્રમાં સંકોચ પમાડે છે; અર્થાત્ પ્રભુ રાગનો સત્વર વિચ્છેદ કરે છે. આ તેમની છદ્મસ્થ-અવસ્થાનું ચિત્ર છે.

ત્રીજા સંબોધનનું એ તાત્પર્ય છે કે જેમ ગ્રામણી ગ્રામનો નાયક છે, તેમ પ્રભુ વૈક્રિયાદિક

૧ યુગલિક મનુષ્યોના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સાર જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞાપ્તિ (સૂ. ૨૧).

૨ કલ્પવૃક્ષ સંબંધી રચૂલ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૧૩૭).

૩ જુઓ ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૬૭).

૪ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૪૧).

૫ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૪૨).

૬ ‘વૈક્રિય’નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી લબ્ધિ તે ‘વૈક્રિય-લબ્ધિ’ છે. (લબ્ધિનો સામાન્ય અર્થ શક્તિ-વિશેષ છે.) આ લબ્ધિવાળો જીવ પોતાના શરીરને મોટું, નાનું, ઘોળું, કાળું એક, અનેક વિગેરે અનેક પ્રકારનું બનાવી શકે છે. અત્ર ‘આદિ’ શબ્દથી આરાણ-લબ્ધિ પ્રમુખ બીજી લબ્ધિઓ સમજવી. આના નિશાસુએ વિશેષાવશ્યકની ૭૭૯થી ૮૦૪ સુધીની ગાથાઓ જોવી.

લખ્મિઓ વડે અલંકૃત એવા મુનિરૂપ ગ્રામના નાયક છે; અર્થાત્ તેઓ મુનીશ્વર છે. આ તેમની કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદની 'સમવસરણુ-અવસ્થા' સૂચવે છે, કેમકે તેઓ સમવસરણુમાં જ્યારે બિરાજે છે, ત્યારે ગણધરો તેમને નમે છે અને કેવલીઓ પણ તેમને પ્રદક્ષિણા દે છે.

ચોથા સંબોધનથી તેમની મુક્ત-અવસ્થા સૂચિત થાય છે. કેમકે જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મનુષ્ય-લોકમાંથી જે જીવ અષ્ટ કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સમશ્રેણિએ ઊર્ધ્વ ગમન કરે છે અને લોકના અગ્ર ભાગે જે તૃતીયાંશ અવગાહના ધારણ કરીને રહે છે. આથી આગળ 'અધર્માસ્તિકાય' અને 'અધર્માસ્તિકાયના અભાવને લીધે તે જીવ વધી શકે તેમ નથી.

નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

આ સંપૂર્ણ કાવ્ય પ્રભુના ગુણોની સ્તુતિરૂપ અને એથી કરીને નમસ્કારરૂપ છે, તો પછી અત્ર તેમને કેમ ખાસ નમસ્કાર કર્યો છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આના ઉત્તરમાં નિવેદન કરવાનું કે શિષ્ટ-સમયનું સ્મરણ કરાવવાને, વિદ્યને શાન્ત કરવાને તેમજ ભક્તિની અધિકતા સૂચવવાને માટે અત્ર ખાસ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

પદ્ય-વિચાર—

આ પ્રથમ જિનેશ્વર શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ સમગ્ર કાવ્ય મહાકવિ ધનપાલે 'આર્યા' છંદમાં રચ્યું છે. કવિરાજ કાલિદાસે રચેલા શ્રુતખેદમાં એનું નીચે મુજબનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે:—

“यस्याः पादे प्रथमे, द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये, चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ જે છંદના પ્રથમ તેમજ તૃતીય ચરણમાં ૧૨ માત્રાઓ હોય અને દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણોમાં અનુક્રમે ૧૮ અને ૧૫ માત્રાઓ હોય તે 'આર્યા' કહેવાય છે.

અલંકાર-વિચાર—

સગુણ કાવ્ય પણ યુવતિની જેમ અલંકાર વિના શોભે નહિ, તેથી કવિઓ અલંકારથી અલંકૃત કાવ્યો રચે છે. આ અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ બે ભેદો છે. તેમાં શબ્દાલંકારના (૧) વક્રોક્તિ, (૨) અનુપ્રાસ, (૩) યમક, (૪) ચિત્ર અને (૫) શ્લેષ એમ પાંચ પ્રકારો છે, જ્યારે અર્થાલંકારના તો ઉપમા, રૂપક વિગેરે અનેક ભેદો છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે 'ઉપમા' અલંકાર સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નીચે મુજબનું લક્ષણ વિચારી લઈએ:—

“उपमानेन सादृश्य-मुपमेयस्य यत्र सा ।

प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थ-समासैरुपमा मता ॥ ૧ ॥”

—વાગ્ભટાલંકાર, ચતુર્થ પરિચ્છેદ, શ્લોક ૫૦.

૧ સમવસરણુની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૨૯૧-૩૦૦).

૨ અષ્ટ કર્મના સ્થૂલ સ્વરૂપ સાદ્ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૬-૭).

૩-૪ આની સ્થૂલ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિ (૫૦ ૨૨૦-૨૨૧)માં આલેખવામાં આવી છે.

૫-૬ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૯-૧૦).

અર્થાત્ જ્યાં 'ઉપમાન' અને 'ઉપમેયની' પ્રત્યય, અવ્યય, તુલ્ય અર્થ અને સમાસ વડે સમાનતા હોય, તે 'ઉપમા' કહેવાય છે.

સાથે સાથે 'રૂપક' અલંકારનો પણ વિચાર કરી લઇએ. એનું લક્ષણ એ છે કે—

“રૂપકં યત્ર સાધર્મ્યા-દર્થયોરભિદા ભવેત્ ।

સમસ્તં વાઽસમસ્તં વા, खण्डं वाऽखण्डमेव वा ॥ ૧ ॥”

—વાગ્ભટાલંકાર, પૃ ૪, શ્લોક ૬૬.

અર્થાત્ જ્યાં એ અર્થોની સદૃશતાને લીધે અભેદ હોય, ત્યાં 'રૂપક' અલંકાર છે. આ અલંકારના (૧) સમસ્ત, (૨) અસમસ્ત, (૩) અણ્ડ અને (૪) અઅણ્ડ એમ ચાર પ્રકારો છે.

લોકનું સ્વરૂપ—

લોક કહો કે જગત્ કહો એ એકજ છે. જૈન શાસ્ત્રમાં આ લોકના ઊર્ધ્વ-લોક, મધ્યમ-લોક અને અધો-લોક એમ ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ સમસ્ત લોકનો આકાર કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઊભા રહેલા પુરૂષના જેવો છે. આ પુરૂષાકાર લોકની કેડની નીચે સાત પૃથ્વીઓ છે (અને તે ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનવાતથી વીંટળાયેલી છે). તેમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉપરનો નવસો યોજન જેટલો ભાગ બાદ કરતાં આ પૃથ્વીનો બાકી રહેલો ભાગ તેમજ તેની નીચેની બાકીની છ પૃથ્વીઓ એટલા લોકના વિભાગને 'અધો-લોક' કહેવામાં આવે છે. સાત રજ્જુમાંથી નવસો યોજન બાદ કરતાં જેટલી ઊંચાઈ રહે એટલી આ અધો-લોકની ઊંચાઈ છે, જ્યારે એની આકૃતિ વેત્રાસનને મળતી આવે છે. અધો-લોક-માંની આ સાત પૃથ્વીઓમાં સાત નરકો આવેલી છે તેમજ તેની પ્રથમ પૃથ્વીમાં તો ચાર પ્રકારના દેવો પૈકી ભવનપતિ દેવોનાં પણ નિવાસ-સ્થાનો છે.

પુરૂષાકાર લોકના નાભિ-ભાગમાં મધ્યમ-લોક યાને તિર્યગ્-લોક આવેલો છે. ઉપર્યુક્ત સાત પૃથ્વીઓમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો જે ઉપરનો નવસો યોજન ઊંચાઈવાળો ભાગ અધો-લોકમાં ગણવામાં આવ્યો નથી તેનો મધ્યમ-લોકમાં સમાવેશ થાય છે (આ ભાગમાં વ્યન્તરો વસે છે). સૂર્ય, ચન્દ્ર વિગેરે જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનો મધ્યમ-લોકમાં આવેલાં છે, કેમકે આ લોક ૧૮૦૦ યોજન જેટલો ઊંચો છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વી ઉપરના સર્વે દ્વીપો તેમજ સમુદ્રોનો પણ મધ્યમ-લોકમાં અંતર્ભાવ થાય છે. આ મધ્યમ-લોકનો આકાર ઝાલર જેવો છે.

મધ્યમ-લોકની ઉપરનો ભાગ 'ઊર્ધ્વ-લોક' કહેવાય છે. એની ઊંચાઈ અધો-લોકના જેટલી છે અને તેનો આકાર સુરજના જેવો છે. ઊર્ધ્વ-લોકમાં વૈમાનિક દેવોનો નિવાસ છે. તેમાં પુરૂષાકાર લોકનું ઉદર અને ઉરઃસ્થાન તે બાર પ્રકારના કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોનું સ્થાન છે. કલ્પાતીત વૈમાનિકોમાંથી જે દેવોનાં વિમાનો લોકના ગ્રીવા (ડોક) સ્થાને છે, તે 'ઐવેયક' કહેવાય

૧-૨ સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન તે 'ઉપમાન' કહેવાય છે, જ્યારે જે વસ્તુ સરખાવવા લાયક-મુકાબલો કરવા યોગ્ય હોય તે ઉપમેય 'કહેવાય' છે.

૩ જૈન શાસ્ત્રમાં લોકની ઊંચાઈના ચૌદ વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગને 'રજ્જુ' કહેવામાં આવે છે. એક રજ્જુમાં અસંખ્ય યોજનોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

૪ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ ૩૧).

છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનોને તે સર્વોત્તમ હોવાથી ‘અનુત્તર વિમાન’ કહેવામાં આવે છે. તે લોકના મુખ-સ્થાનમાં છે. આ પાંચ વિમાનોમાંના સર્વોત્તમ વિમાનને ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ કહેવામાં આવે છે. આ વિમાનથી ધાર યોજન ઊંચે સિદ્ધિ-શિલા આવેલી છે. આ પણ એક પ્રકારની પૃથ્વી છે. તેને ‘ધૃતિ-પ્રાગભારા’ પણ કહેવામાં આવે છે. તે લોકના લલાટ-સ્થાને છે. એનો વિસ્તાર મનુષ્ય-લોકના જેટલો એટલે ૪૫ લાખ યોજન જેટલો છે. આ સિદ્ધિ-શિલાની ઉપર એક યોજને લોકનો અન્ત આવે છે. આ પ્રમાણે લોકની એકંદર ઊંચાઈ ચૌદ રજજુ જેટલી છે.

વિશેષમાં આ લોકને કોઈએ બનાવ્યો નથી તેમ કોઈએ પકડી રાખ્યો નથી, પરંતુ તે સ્વયંસિદ્ધ અને નિરાધાર આકાશમાં રહેલો છે. કેમકે લોકની બહાર ચારે બાજુ આકાશ સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ નથી. આ લોકની બહારના ભાગને ‘અલોક’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ અલોક અનન્ત છે, એથી કરીને લોક એ અનન્ત અલોકનું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ મધ્ય બિન્દુ ગણી શકાય.

લોકના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે તેના જિજ્ઞાસુએ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ-કૃત યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશના ૧૦૩થી ૧૦૭ સુધીના પ્રલોકોની વૃત્તિ જોવી અને એથી પણ વધારે માહિતી માટે તો ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશમાંનો ક્ષેત્ર-લોક જોવો.

ૐ ૐ ૐ ૐ

તથાSSશીઃસ્તુતિરૂપં દ્વિતીયગાથાર્થ(ર્થ?)માહ—

જય રોસજલણજલહર !, કુલહર ! વરનાણદંસણસિરીણં ।

મોહતિમિરોહદિણયર !, નયર ! ગુણગણાણ પડરાણં ॥ ૨ ॥

[જય રોષજ્વલનજલધર ! કુલગૃહ ! વરજ્ઞાનદર્શનશ્રિયોઃ ।

મોહતિમિરૌઘદિનકર ! નગર ! ગુણગણાનાં પૌરાણામ્ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—જયતિ । હે ભગવન્ ! ત્વં જય—ઇતરકુતીર્થિતિરસ્કારેણ સર્વોત્કર્ષેણ વર્તસ્વ ! કિંવિશિષ્ટ ? ‘રોષજ્વલનજલધર’ ! રોષ એવ તદમિરામગુણગ્રામારામદાહકત્વેન સ્વપરયોરુ-પતાપકત્વેન ચ જ્વલન ઇવ જ્વલનસ્તસ્ય રોષદહનસ્ય જલં ધરતીતિ જલધરઃ । યથા પ્રલય-કાલકરાલાનલજ્વાલાજટાલમપિ કૃપીટયોનિં સજલજલધરધારાધોરણીસમ્પાતઃ શમયતિ, તથા ભગવાનપિ પરેષાં (રોષમ્ ?) । તથાહિ—યોજન(સપાદ)શતાન્તશ્ચિરપ્રરૂઢા અપિ વૈરમત્સ-રાદયઃ પ્રશામ્યન્તીતિ । કુલહરેતિ । વરે—અપ્રતિપાતિની ચ તે જ્ઞાનદર્શને ચ વરજ્ઞાનદર્શને । તત્રારોષવસ્તુ(વિશેષ)વિષયં જ્ઞાનં, સામાન્યવસ્તુગોચરં દર્શનં, તયોઃ (શ્રિયોઃ) કુલગૃહં—જન-કગૃહમ્ । યદ્વા ભગવતો મુક્ત્યવસ્થામધિકૃત્ય સ્તુતિપદમિદમ્ । તત્ર ચ કેવલયોર્જ્ઞાનદર્શનયો-રેવ સમ્ભવઃ । તત્ર મોહતિ । તત્ર મોહઃ—અજ્ઞાનં યથાવસ્થિતવસ્તુતત્ત્વવિલોકનપ્રતિવન્ધક-ત્વેન તિમિરૌઘઃ—તમઃસમૂહસ્તસ્ય દિનકર ઇવ દિનકરઃ, તસ્યાયમર્થઃ—યથા ભાસ્કરકરપ્રક-

रतिरस्कृतस्तिमिरनिकरः कान्दिशीकत्वमवाप्य गहनगिरिकन्दरोदरमधिश्रयति, एवं मोहोऽपि महामहिमभिः सुभटपेटकैरपि(रिव) च भवदुपदेशैः समन्ततस्त्रासितस्तेषामगम्यतममभव्यजनमनोदुर्गमध्यास्त इति । तथा नयर ! इति । न विद्यते करः—राजदेयविभागो यस्मिन् तन्नगरम्, संज्ञाशब्दात् कस्य गत्वं नालोपश्च, तस्य सम्बोधनम् । केषाम् ? 'गुणगणाण पडराण'त्ति गुणाः—तपःप्रशमादयस्तेषां गणाः—समूहा गुणगणास्त एव पुरे भवाः पौरास्तेषाम् । यथा कस्मिंश्चिद् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोऽपि भयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेषविसम्मुखे समग्राभिरामगुणग्रामैरिति ॥ इति द्वितीयगाथार्थः ॥ २ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—(जयति) ।

जय त्वं भगवन् !—सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । किंभूत !? 'रोषज्वलनजलधर !' क्रोधाग्निपयोद ! तथा 'कुलगृह !' विशिष्टकुलकल्प ! । कासामित्याह—'वरज्ञानदर्शनश्रियां' वरे च ते ज्ञानदर्शने च वरज्ञानदर्शने, तयोः श्रियः—समृद्धयस्तासाम् । यद्वा "बहुवयणे दुवयणं" इत्यादिवचनात् वरे च ते ज्ञानदर्शनश्रियौ च वरज्ञानदर्शनश्रियौ तयोर्वा । तत्र विशेषपरिच्छेदकं ज्ञानं, दर्शनं च सामान्यगोचरम् । तथा 'मोहतिमिरौघदिनकर !' अज्ञानान्धकारसमूहतरणे ! तथा 'नगर !' न विद्यते करो—राजदेयभागो यत्र तन्नगरं, संज्ञाशब्दत्वात् ककारस्य गकारो नकारालोपश्च, नगरमिव नगरं तस्य सम्बोधनं हे नगर ! । केषामित्याह—'गुणगणानां' गुणगणाश्चारित्रादयो गृह्यन्ते तेषाम् । किंभूतानामित्याह—पौरा इव—विशिष्टलोका इव पौरास्तेषाम् । यद्वा 'प्रचुराणां' प्रभूतानाम् । किमुक्तं भवति ? यथा नगरं गुणगणानां पौराणां प्रचुराणां वा स्थानं भवति, तथा भगवानपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २ ॥

शब्दार्थ

जय (जय)=जुं जययंतो वर्त.
रोस (रोष)=क्रोध, गुस्सो.
जलण (ज्वलन)=अग्नि, आग.
जलहर (जलधर)=मेघ.
रोसजलणजलहर !=डे क्रोधश्च अग्नि प्रति मेघ.
कुल (कुल)=कुल, वंश.
हर (गृह)=घर.
कुलहर !=डे पिताजुं घर !
वर (वर)=उत्तम.
नाण (ज्ञान)=ज्ञान.
दंसण (दर्शन)=दर्शन.
सिरि (श्री)=लक्ष्मी.
वरनाणदंसणसिरीणं=उत्तम ज्ञान अने दर्शनश्च लक्ष्मीना.

मोह (मोह)=भोड, अज्ञान.
तिमिर (तिमिर)=अंधकार, अंधाई.
ओह (ओष)=समूह.
दिणयर (दिनकर)=सूर्य.
मोहतिमिरोहदिणयर !=डे भोडश्च अंधकारना समूह प्रति सूर्य !
नयर ! (नगर) !=डे नगर, हे शहर !
गुण (गुण)=गुण.
गण (गण)=समुदाय.
गुणगणाण=गुणोना समुदायना.
पडराणं (पौराणा)=नागरिकोना.
पडराणं (प्रचुराणा)=धनाना.

પદાર્થ

પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ—

“ હે ક્રોધરૂપી અગ્નિને (શાંત કરવામાં) મેઘ (સમાન) ! હે ઉત્તમ (અપ્રતિપાતી) જ્ઞાન અને દર્શનની [અથવા જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી] લક્ષ્મીઓના (આનન્દ માટે) પિતૃ-ગૃહ (તુલ્ય) ! હે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો (અંત આણવામાં) સૂર્ય (સમાન) ! હે (તપ, પ્રશમ ઇત્યાદિ) ગુણોના સમુદાયરૂપ નાગરિકોના [અથવા અનેક ગુણોના સમુદાયોના] (નિવાસ માટે) નગર (તુલ્ય) ! તું સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ત.”—૨

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનોની સાર્થકતા—

ક્રોધને અગ્નિની ઉપમા આપવી તે બાજબી છે, કેમકે ક્રોધ અનેક ગુણરૂપી ગ્રામ અને આરામને બાળી નાખે છે તેમજ તે તેના જન્મ-દાતાને તેમજ અન્ય જનોને પણ સંતાપ-કારક છે. આવા ક્રોધને શાન્ત કરવામાં પ્રભુ મેઘ સમાન છે એ વાત પણ વાસ્તવિક છે, કેમકે પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે, ત્યાં ત્યાં સવાસો યોજન સુધીમાં વસતા પ્રાણીઓના લાંબા સમયના વૈર અને મત્સર નાશ પામે છે અને સમવસરણમાં બેઠેલા પ્રાણીઓનો તો સ્વાભાવિક વૈર-ભાવ પણ શાંત થઈ જાય છે.

લગવાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી લક્ષ્મીના પિતૃ-ગૃહ છે એમ કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ બાળકો અને ખાસ કરીને લલનાઓ પિતૃ-ગૃહ (પિયર) માં નિઃશંકપણે લહેર કરે છે—આનંદપૂર્વક રહે છે, તેમ કેવલજ્ઞાનરૂપી અને કેવલદર્શનરૂપી લક્ષ્મીઓ પ્રભુરૂપ આનન્દ-ગૃહમાં લહેર ઉઠાવે છે.

આ પદ્યમાં પ્રથમ જ્ઞાનનો અને ત્યાર બાદ દર્શનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે એથી પ્રભુ કેવલજ્ઞાની છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કેમકે સામાન્ય જીવોને તો પ્રથમ સામાન્ય ઉપયોગ યાને દર્શન હોય છે અને ત્યાર પછી વિશિષ્ટ ઉપયોગ યાને જ્ઞાન હોય છે.

અજ્ઞાનને અંધકાર સાથે સરખાવવો અને પ્રભુને સૂર્ય સાથે સરખાવવા તે વાત ન્યાય છે; કેમકે સૂર્ય જેમ પક્ષોનો વિકાસ કરે છે, તેમ પ્રભુ લબ્ય જનોના જ્ઞાનનો વિકાસ કરે છે. વળી જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર-ક્રમલોનો સંકોચ કરે છે, તેમ પ્રભુ દ્વેષી જનોનો પરિહાર કરે છે. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ પ્રભુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી લેદાયેલું અંધારું જેમ ગિરિ-ગુફાદિનો આશ્રય લે છે, તેમ પ્રભુએ મારી હુકાવેલ અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વીઓને—દુર્લબ્યોને—અલબ્યોને શરણે જાય છે અને તેઓ તેનો આદર કરે છે. આ ઉપરાંત ધ્રુવડના ઉપર પ્રકાશ નહિ પાડવા છતાં જેમ સૂર્ય અસમર્થ ગણાતો નથી, તેમ પ્રભુ પણ અલબ્યને પ્રતિબોધ ન પમાડતા હોવા છતાં તેઓ અસમર્થ ગણાતા નથી.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૧૬૧) તથા વીર-લક્ષ્મીમર (પૃ૦ ૪૨-૩૩).

૨ આ સંબંધમાં જુઓ ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ (પૃ૦ ૨૧-૨૨).

વિશેષમાં શ્રીમાન્ માનતુંગસૂરિકૃત ભક્તીભર-સ્તોત્રના સત્તરમા પદમાં સૂચવ્યા મુજબ તો પ્રભુ સૂર્યથી પણ અધિક મહિમાવાળા છે અને તેથી કરીને તો તે અભ્યન્તર અંધકારને પણ દૂર કરી શકે છે.

જે નગરમાં રામ જેવા રાજા હોય, ત્યાં નગર-જનો સુખેથી-નિર્ભયપણે રહી શકે, તેવી રીતે પ્રભુરૂપી નગરમાં સમસ્ત દોષરૂપી દુર્જનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ત્યાં અનેક ગુણોરૂપી નાગરિકો વસે એમાં કહેવુંજ શું? આ ઉપરથી પ્રભુમાં અષ્ટ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનંતજ્ઞાનાદિક આઠ મહાગુણોના અને અનેક સામાન્ય ગુણોના સદ્ભાવનું સૂચન થાય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं यथा प्राप्तसम्यग्दर्शनानां प्राणिनां भगवद्दर्शनमुपपद्यते तथा स्तुतिकृद्द्वारे-
णैवोत्तरगाथया प्रतिपादयन्नाह—

दिद्वो कहवि विहडिण, गंठिम्मि कवाडसंपुडघणंमि ।

मोहंधयारचारय—गएण जिण ! दिणयरुव्व लुमं ॥ ३ ॥

[दृष्टः कथमपि विघटिते ग्रन्थौ कपाटसम्पुटघने ।

मोहान्धकारचारकगतेन जिन ! दिनकर इव त्वम् ॥]

प्र० वृ०—दिद्वोत्ति । इह हि दुरवगाहगम्भीरापारसंसारपाराकारान्तरालपरिवर्तितैः समस्तसत्त्वसङ्घातैस्तावदव्यवहारराशौ प्रथमं प्रसुप्तमत्तैरिवानन्ताः पुद्गलपरावर्ताः समतिवा-
ह्यन्ते । तत्र ते तथाभवितव्यतानियोगान्निर्गत्य तस्मात् पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणेषु चतुर्ष्वपि
कायेषु पृथक् पृथक्संख्याता उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्वनस्पतिकाये चानन्ताः समतिवाह्यन्ते,
किञ्चिदधिकानि विंशतिसागरोपमशतानि त्रसत्वे ज्ञानावरणादिकर्मनिर्मथितमहिमभिरतिवा-
ह्यन्ते । यदुक्तं अस्मदाराध्यचरणैः—“ज्ञानावरणादिकर्मणामेवमुत्कृष्टां स्थितिं वाढमुपव-
र्णयन्ति समयविदः । यदुत ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य वेदनीयस्य चान्तरायस्य च प्रत्येकं
त्रिंशत् कोटिकोटयः सागरोपमाणां उत्कृष्टा स्थितिः । मोहनीयस्य सप्ततिर्नामगोत्रयोः प्रत्येकं
विंशतिः” । यदा च शरीरिणो गिरिसरिदुपलोपघोलनान्यायेनांकामनिर्जरया कर्मराशिं क्षप-
यन्तः सर्वकर्मणां तस्याः स्थितेरेकैकं सागरोपमकोटिकोटिं किञ्चिदूनामवशेषयन्ति तथा(दा)
यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमवतार्यन्ते । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनप्ररूढगूढरागद्वेष-
परिणामजनितः प्राणिभिरभिन्नपूर्वो दुर्भेद्यश्च भवति । तदाहुः परमर्षयः (कल्पभाष्ये)—

૧ આ આઠ મહાગુણોની માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (૫૦ ૩૩૦-૩૩૨).

૨ ‘પતિતૈઃ’ इति ख-पाठः ।

“गंठित्ति सुदुब्भेओ, कक्खडधणरूढगूढगंठिव ।

जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागहोसपरिणामो ॥ १ ॥”—आर्या

ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तशोऽभव्यजन्तवोऽप्यवतार्यन्त एव । अस्मिंश्चावसरे कश्चिद् भाविभद्रः प्राणी समुल्लसिततथाविधावार्यवीर्यविस्फूर्तिस्तीक्ष्णतरकुठारधारासम्पातप्रतिमे-
नापूर्वकरणेन तं तथाविधस्वरूपं ग्रन्थिभेदनमनुभूय (स्थितिद्वयं कुर्वन्ति) तत्राद्यस्थितौ
मिथ्यादृष्टिरेव । अतिक्रान्तायां (तस्यां) चान्तमुद्धर्तम् औपशमिकं सम्यक्त्वं स्पृशति । एवं
कृतग्रन्थिभेदस्य समासादितसम्यक्त्वस्य भगवान् मनोविषयमवतरति । तत्र स्थितं च
जगद्गुरुं साक्षादिव पुरः स्फुरन्तमवलोक्य पुलकपुलकाञ्चिततनुः स्तुतिं चाह—दिट्ठोत्ति । हे
जिन !—रागादिजयनशील ! त्वं मया पुराकृतसुकृतसंयोगेन दृष्टोऽसि । तद्वद् (ततश्च) यथाऽ-
वस्थितं वीतरागादिस्वरूपं मम मनसि साम्प्रतमवततारेति । क्व सति ? कथमपि, पूर्वोक्तस्व-
रूपेण कर्मग्रन्थौ विघटिते—भिन्ने सति । किंविशिष्टेन मया ? मोहंधयारत्ति मोहो—ममेदमिति
सर्वत्र धन-धान्य-कलत्र-मित्र-पुत्रादिषु ममता—व्यामोहः स एवातत्त्वे तत्त्ववासनोत्पादक-
त्वादविवेकलोचनं मुकुलयन्नन्धकार इवान्धकारस्तद्गतेन—तदायत्तेन, यथा केनचिन्नरपतिप्र-
कोपापहृतसर्वस्वेन घोरान्धकारातिदुःसञ्चरविलीनकारागारगतेन दैवाद् विघटिते—विसुश्लिष्टे
कपाटसम्पुटे तदेव देदीप्यमानो दिनमणिर्दृश्यते तद्वत् ॥ इति तृतीयगाथार्थः ॥ ३ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—(दिट्ठोत्ति) ।

‘दृष्टः’ सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वं मयेति गम्यते । कथम् ? ‘कथमपि’ महता
कृच्छ्रेण । क्व सति ? ‘विघटिते’ विगलिते ‘ग्रन्थौ’ मोहलक्षणे । किंविधे ? ‘कपाटसम्पुटधने’
कपाटयोः सम्पुटं—युगलं कपाटसम्पुटं तदिव धनो—गुपिलः, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् ।
किंविधेन मयेत्याह—‘मोहान्धकारचारकगतेन’ मोहः—अष्टाविंशतिभेदलक्षणः स एवा-
न्धकारेण युक्तश्चारको मोहान्धकारचारकस्तत्र गतस्तेन । क इवेत्याह—‘दिनकर इव’
भानुरिव । किमुक्तं भवति ? यथा केनचिदन्धकारचारकगतेन कपाटसम्पुटे कथञ्चिद्
(विघटिते) दिनकरो दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति हृदयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

श्लो०-दार्थ

दिट्ठो (दृष्टः) = ज्ञेयो.

क्वचि (कथमपि) = भद्रा भडेनते.

विहडिण (विघटिते) = (१) नाश पाभ्यो; (२) छिद्यो
गयो.

गंठिम्मि (ग्रन्थौ) = गांठ.

कवाड (कपाट) = द्वा२, उभा३, आ२धुं.

संपुड (सम्पुट) = युगल, जे३धुं.

घण (घन) = गांठ.

कवाडसंपुडघणंसि = द्वा२ना युगलनी जे३ गांठ.

मोह (मोह) = अज्ञान.

१ छाया—

ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव ।

जीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणामः ॥

અંધવાર (અન્ધકાર) = અંધારું.

વારય (વારક) = કારાગૃહ, કેદખાનું.

ગમ (ગત) = ગયેલ.

મોહંધવારવારયગમન = મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં રહેલાથી.

જિણ! (જિન!) = હે તીર્થંકર!

દિણયર (દિનકર) = સૂર્ય.

દિણયરુવ્વ = સૂર્યની જેમ.

તુમં (ત્વં) = તું.

પદાર્થ

પ્રભુના દર્શનનો મહિમા—

“(અનેક લવોથી એકત્રિત થયેલ હોવાથી) દ્વારના યુગલ જેવી ગાઠ (રાગ-દ્વેષના પરિણામ રૂપ) ગાંઠનો જ્યારે મહા મહેનતે નાશ થયો, ત્યારે હે તીર્થંકર! (૨૮ પ્રકારના) મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત એવા કારાગૃહમાં રહેલા મને સૂર્યસમાન તારું દર્શન થયું.”—૩

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકનું તાત્પર્ય—

જેમ કોઈક રાજા અમુક મનુષ્ય ઉપર ક્રોધાયમાન થતાં તે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લઈને તેને ઘોર અંધારી કોટડીમાં પૂરી દે અને સ્વમે પણ તેને સૂર્યના દર્શન ન થવા દે, તેમ કર્મ-રાજા પણ આત્મા ઉપર ક્રોધિત થતાં તે તેના જ્ઞાનાદિક ઉત્તમ અલંકારોને હરી લઈ તેને મોહરૂપી અંધારા કેદખાનામાં પૂરી દે છે અને તેને પ્રભુરૂપ સૂર્યના દર્શનથી વંચિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ કારાગૃહનું દ્વાર-યુગલ દૈવ-યોગે બિઘડી જતાં તેમાં પૂરાઈ રહેલા કેદીને સૂર્યનું દર્શન થાય, તેમ અપૂર્વકરુણાદિકના યોગથી અનાદિ કાળના રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામવાળી ગાંઠ છેદાઈ જતાં મોહરૂપ કેદખાનામાં સડતો લવ્ય જનરૂપી કેદી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ જ્ઞાનાદિક સદ્ગુણોથી સુશોભિત પ્રભુના દર્શન કરવા લાગ્યશાળી બને છે.

સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા

સમ્યક્ત્વનો અર્થ—

સમ્યક્ત્વ કહો કે સમ્યગ્-દર્શન કહો એ બંને એકજ વાત છે. યથાર્થ શ્રદ્ધાન યાને વાસ્તવિક તત્ત્વ-દષ્ટિ એ એનો અર્થ છે. એ વાતની વાચકવર્થ શ્રીઉમાસ્વાતિ મુનીશ્વરકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનું “તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્” એ (પ્રથમ અધ્યાયનું દ્વિતીય) સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે—

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વસિદ્ધિમુચ્યતે ॥”

—યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૨, શ્લો ૨

૧ સમ્યક્ત્વ પરત્વે એક સ્વતન્ત્ર નિર્બંધ તૈયાર કરી તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો મનોરથ અત્યાર સુધી ફળીભૂત નહિ થયેલો હોવાથી તેમજ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાદિક અન્યોમાં વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા છતાં ગ્રન્થ-ગૌરવના લયથી તેમ કરવું મુલતવી રાખવું પડેલું હોવાથી અને વારંવાર તેમ કરવું તે ઈષ્ટ નહિ ગણાય તેમ હોવાથી તેમજ શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાનો આશય જૈન દર્શનથી અપરિચિત પાઠક-વર્ગના ધ્યાનમાં નહિ ઉતરી શકે તેમ લાગવાથી અત્ર મેં આ વિષયની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી છે.

અર્થાત્ દેવને વિષે દેવપણાની શુદ્ધ બુદ્ધિ, ગુરુમાં ગુરુપણાની શુદ્ધ બુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મની નિર્મળ બુદ્ધિ એ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમને દેવ-ધર્મ-પરમેશ્વર તરીકે માનવા બ્યાજળી હોય તેમને દેવ તરીકે સ્વીકારવા, જેમને ગુરુ એવી સંજ્ઞા આપવી યથાર્થ હોય તેમને ગુરુ તરીકે માનવા અને જે વાસ્તવિક રીતે ધર્મ એવા નામને લાયક હોય તેને ધર્મ માનવો એ ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આનાથી ઉલટી માન્યતા તે ‘મિથ્યાત્વ’ છે.

જૈન પ્રક્રિયા—

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો સંબંધી વિચાર કરીએ તે પૂર્વે જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે કર્મના જે આઠ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તે જોઈ લઈએ. (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય એ આ આઠ વિભાગો છે. આ દરેક વિભાગના ધીજી અવાન્તર લેદો છે, પરંતુ તે સર્વનું અત્ર પ્રયોજન નહિ હોવાથી પ્રસ્તુતમાં મોહનીય કર્મના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય એ બે મુખ્ય લેદોના અવાન્તર લેદો વિચારવામાં આવે છે.

દર્શન-મોહનીયના સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એમ ત્રણ લેદો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના ‘કષાય’ અને ‘નોકષાય’ એમ બે લેદો છે. વળી તેમાં કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આ દરેક કષાયના એક એકથી ઉતરતા બળવાળા અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજવલન એમ ચાર ચાર લેદો છે. નોકષાયના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) લય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરુષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ એમ નવ લેદો છે. આ પ્રમાણે દર્શન-મોહનીયના ત્રણ, કષાયના સોળ અને નોકષાયના નવ લેદો મળીને મોહનીયના ૨૮ પ્રકારો પડે છે.

દર્શન-મોહનીયનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે તત્ત્વના સંબંધમાં યથાર્થ માન્યતા થવા દેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરવું અર્થાત્ તેનું કાર્ય યથાર્થ દર્શનનું આચ્છાદન કરવાનું છે. દર્શનમોહનીય શબ્દ પણ સૂચવે છે કે દર્શન સાથે તેને કંઈ સંબંધ હોવો જોઈએ અને વસ્તુતઃ તેમજ છે અને તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતાં સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થાય છે.

સમ્યગ્દર્શન સંપાદન કરવામાં જોઈતાં સાધનો—

જોકે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તો પણ આ ક્ષયોપશમ કંઈ તેનું મુખ્ય કારણ નથી; કેમકે જેટલા ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તેટલો ક્ષયોપશમ તો પંચેન્દ્રિય જીવોને હોય છેજ. આથી મુખ્ય વાત તો એ છે કે અનાદિ-અનંત એવા ચતુર્ગતિભ્રમણરૂપ ઘોર અટવીમાં પ્રાણી જે મોહનીયાદિક આઠ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના વિપાકને વશ થઈ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તે કર્મોનો સ્થિતિ-કાલ ઘટવો જોઈએ અને એમ થાય ત્યારેજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ છે. આથી પ્રથમ તો સ્થિતિ-કાલ અને કયા કર્મનો કેટલો સ્થિતિ-કાલ છે તે જાણવાની જરૂર રહે છે. એ જિજ્ઞાસાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે કર્મ-પુદ્ગલ જેટલા વખત સુધી આત્મા સાથે જોડાયેલું રહે, તેટલો વખત તે કર્મનો તે ‘સ્થિતિ-કાલ’ કહેવાય છે. કર્મ-દ્રવ્ય વધારેમાં વધારે જેટલો વખત

રહે તે તેનો 'ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ' અને ઓછામાં ઓછો જેટલો વખત રહે તે તેનો 'જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ' જાણવો. [તેમાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ અંતર્મુહૂર્તનો છે. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પ્રમાણે વેદનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ આર મુહૂર્ત (એક મુહૂર્ત=એ ઘડી=૪૮ મિનિટ)નો છે, જ્યારે ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્રના ૩૩મા અધ્યયન પ્રમાણે તો તે કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે; નામ તેમજ ગોત્ર એ બંને કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ તો આઠ મુહૂર્તનો છે.] જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ ત્રીસ 'કોડાકોડી સાગરોપમ' છે; નામ અને ગોત્ર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, જ્યારે મોહનીય અને આયુષ્ય કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ અનુક્રમે સિત્તેર (સૌથી વધારે) કોડાકોડી સાગરોપમ અને તેત્રીસ સાગરોપમ છે.

હવે આપણે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઈએ. તેમાં આપણે આગળ ઉપર જોઈ ગયા તેમ સંસાર-સમુદ્રમાં ડૂબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં અગ્ર લાગ લજવનારા સમ્યગ્-દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન તો કર્મોના સ્થિતિ-બળનો ઘટાડો થવો જોઈએ એ છે, તો હવે કયા કર્મોનો કેટલો ઘટાડો થવો જોઈએ અને તે પણ શાથી થાય છે તે વિચારવું બાકી રહે છે. આના સમાધાનમાં સમજવું કે—

આયુષ્ય-કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં સાતે કર્મોની સ્થિતિ કિંચિત્ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહેવી જોઈએ. આમાં આત્માનો પરિણામ-વિશેષ કે જેને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ'ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે કારણભૂત છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં એવાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાય કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને છેવટે એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતા લાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે તેમજ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ પણ આખરે એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા લાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મના જેટલીજ રહે અને સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા મોહનીય કર્મની સ્થિતિ પણ અંતે એટલીજ બાકી રહે એટલે કે આયુષ્ય

૧ એક કરોડને એક કરોડે ગુણવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તેને (૧ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦ અર્થાત્ એકડા પર ચૌદ મીડાં ચડાવીએ ત્યારે એટલે કે એક 'શંકુ'ને) 'કોડાકોડી' કહેવામાં આવે છે.

૨ સાગરોપમ કાળનું માપ દર્શાવનાર પારિભાષિક શબ્દ છે. સાગરોપમના (૧) ઉદ્ધાર-સાગરોપમ, (૨) અદ્ધા-સાગરોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-સાગરોપમ એવા ત્રણ ભેદો છે અને આ દરેક પ્રકારના સાગરોપમના વળી સૂક્ષ્મ અને આદર એમ બન્ને અવાંતર ભેદો પડે છે. અહીં કંઈ આ બધા ભેદો સંબંધી વિશેષ માહિતીની જરૂર નથી. એથી પ્રસ્તુતમાં સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમનો વિચાર કરીશું.

ધારો કે એક યોજન (ચાર ગાઉ) લાંબો, એક યોજન પહોળો તેમજ તેટલોજ ઊંડો એક હુવો છે. હવે આ હુવાને તરતના જન્મેલ મનુષ્યના વધારેમાં વધારે સાત દિવસ સુધીમાં ઉગેલા વાળ વડે એવો દબાવીને ઠાસી ઠાંસીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ યા જળ વડે પણ એમાંના એક પણ વાળને આંચ લાગે નહિ. આવા પ્રત્યેક વાળના અસંખ્ય ખંડો (ટૂકડા) કદપવા અને તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક ખંડને તે હુવામાંથી કાઢવો. એમ કરતાં કરતાં જે કાળે આ હુવો તદ્દન ખાલી થઈ જ, તેટલા કાળને 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પદ્યોપમ' (પદ્યોપમના પણ સાગરોપમની જેમ એટલાજ ભેદો પડે છે) જાણવો. આવા દશ કોડાકોડી પદ્યોપમનો એક 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' થાય છે.

સિવાયનાં આકીનાં કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને એકી વખતે ઉપર્યુક્ત પ્રમાણ જેટલી રહે, ત્યારે સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ દ્વાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ દ્વાર સુધી આત્માને દોરી લાવનાર બીજું કોઈ નથી પણ તેનો પોતાનો પરિણામ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. આટલેથીજ કાર્ય સરે તેમ નથી. આ ઉપરાંત અપૂર્વકરણ (અને અનિવૃત્તિકરણ)ની પ્રાપ્તિ થાય, તોજ સમ્યગ્-દર્શન સંપાદન કરી શકાય તેમ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિકતું સ્વરૂપ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ એકંદર કરણો ત્રણ છે—(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. તેમાં ‘કરણ’ શબ્દનો અર્થ પરિણામ-અધ્યવસાય છે. ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ એટલે સાધારણ રીતે ઉપયોગ વગર ઉત્પન્ન થનારો પરિણામ; ‘અપૂર્વકરણ’ એટલે પૂર્વે નહિ અનુભવેલો એવો પરિણામ; અને ‘અનિવૃત્તિકરણ’ એટલે સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્-દર્શન) ઉત્પન્ન કર્યા વિના નહિ આલ્યો જનારો પરિણામ. આ પ્રમાણેની ત્રણ કરણોની સ્થૂળ રૂપરેખા છે. હવે તેના વિશેષ સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરીએ. તેમાં પ્રથમ તો આ ત્રણે કરણોમાં પ્રથમ ભાગ ભજવનારા અર્થાત્ પ્રથમતઃ પ્રવર્તન કરનારા અને એથી કરીને ‘પૂર્વપ્રવૃત્ત’ એવા નામથી પણ ઓળખાતા યથાપ્રવૃત્તિકરણ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીએ.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

યથાપ્રવૃત્તિ એટલે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ આલી આવે છે તેવીને તેવી પ્રવૃત્તિ. જોકે આત્માની અનાદિની આલ કાયમ છે, પરંતુ કારણ-પરિપાકને લઈને મિથ્યાત્વની મંદતા થાય છે—કર્મોનું સ્થિતિ-બળ ઘટે છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે આ વાત કેમ સંભવી શકે, તો તેના સમાધાનાર્થે નીચેનાં બે ઉદાહરણો વિચારવામાં આવે છે.

ધારો કે આપણી પાસે એક ધાન્યનો ભંડાર છે. આમાંથી દરરોજ જેટલું ધાન્ય બહાર કાઢવામાં આવે, તેનાથી ઓછું-અલગત ન્યૂન પ્રમાણમાંજ તેમાં ધાન્ય નાખવામાં આવે, તો શું કાલાન્તરે-અમુક કાળ વીત્યા બાદ તે ભંડાર અલ્પ ધાન્યવાળો નહિ થઈ જાય? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ કર્મરૂપ ધાન્યને ભરવાનો ભંડાર છે. અકામ નિર્જરા દ્વારા—અનાલોગે આમાંથી ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય અને સાથે સાથે અલ્પ કર્મ બંધાતાં જાય, તો પછી કર્મરૂપ ધાન્ય ઘટે એ શું સ્વાભાવિક નથી?

હવે બીજા ઉદાહરણ તરફ નજર કરીએ.

ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી જળની ધારા વહે છે. તો પછી આ પર્વતની નીચે રહેલો કોઈક પાષાણ આ જળના પ્રવાહમાં તણાઈ આમ તેમ અથડાઈ ઘસાતો ઘસાતો પોતાની મેળે ગોળ અને સુંવાળો બની જાય, એમ કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહે છે ખરી? પ્રસ્તુતમાં જીવ તે પાષાણરૂપ છે અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર તે જળનો પ્રવાહ છે; તેમાં તણાતો જીવરૂપી પાષાણ અકામ-નિર્જારૂપ ધર્મજીવ વડે ધર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ્ય ઘાટમાં આવે—યથાયોગ્ય સંયોગો મળતાં કષાય-મંદતાના યોગે અમુક કર્મ-દ્વંધ્યપુંજનું આપોઆપ શટન-પટન થતાં જીવ કંઈક હલકો થાય, એ શું દેખીતી વાત નથી?

આ બે ઉદાહરણો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જીવ પણ દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મોને ખચાવતો જતો-ખેરવતો જતો અને અલ્પ સ્થિતિવાળાં નવીન કર્મ ખાંધતો જતો કાલાન્તરે અના-લોગરૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે અલ્પ સ્થિતિવાળાં કર્મવાળો થાય-અર્થાત્ જરૂરજ તેનાં કર્મોનું સ્થિતિ-બળ ઘટે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણ એ આત્માનો અનાલોગ-બુદ્ધિપૂર્વક વિનાનો પરિણામ છે. અર્થાત્ જીવ પહેલાં જેમ અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો ખાંધતો હતો તેને બદલે હવે અલ્પ સ્થિતિવાળાં કર્મ ખાંધે, તેમાં આ પરિણામ કારણરૂપ છે. પરંતુ આવો પરિણામ તો અલ-બ્યોને અર્થાત્ જેઓમાં મુક્તિએ જવાની યોગ્યતા પણ નથી તેઓને પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી એ દૃષ્ટિએ આ મહત્ત્વનો નથી, તોપણ આત્મોન્નતિના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરનારાઓને માટે એ પહેલું સ્ટેશન છે. જેને પોતાના આત્માનું હિત સાધવું હોય, મુક્તિ-પુરીમાં જવાની જેને તીવ્ર અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને તો અહિં આ સુધીની ટિકિટ કઢાવવીજ જોઈએ તેમજ આ સ્ટેશન સુધીની મુસાફરી પણ કરવીજ જોઈએ. અહિં આ આબ્યાથીજ કાર્ય સરી શકે ખરું, પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે આ સ્ટેશને આબ્યા કે કાર્ય સરીજ ગયું-યથેષ્ટ સિદ્ધિ થઈ ચૂકી. અર્થાત્ અહીં આવેથીજ આગળ વધી શકાય, પરંતુ આગળ વધીજ શકાય એમ નથી. વળી અહીં સુધી આવી પહોંચવું એ અશક્ય નથી, પરંતુ અહિં આ આબ્યા વિનાજ આગળ જવું એ તો જરૂર અશક્ય છે. આ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ નિર્ણયક નથી; તેમાં પણ ગૌરવ રહેલું છે. વળી તેમાં જે જીવના સંબંધમાં સંસારનો છેડો હવે આવીજ રહેલો હોય અને એથી કરીને જેના સંબં-ધમાં આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અંતિમજ હોય, તે જીવનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો ખરેખર પ્રસાધાત્ર છે. કેમકે આવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે જીવ આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી મુક્તિના સિદ્ધાંત સમ્ય-ગૃહર્શનનો અવશ્ય લાભ મેળવે છે. આવું અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અપૂર્વકરણ મેળવવાને બહુ ફાંફા મારવા પડે કે વધુ વખત રાહ જોવી પડે તેમ પણ નથી. એક અંતર્મુ-હૂર્તમાંજ એનો સમાગમ-ઉદય થાય છે. અર્થાત્ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અપૂર્વ-કરણ પ્રાપ્ત કરવામાં ઓછામાં ઓછો નવ સમયનો વિલંબ થાય છે અને વધારેમાં વધારે એક મહૂર્તમાં એક સમય ઓછો એટલો વિલંબ થાય છે, જ્યારે સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ તો અસંખ્યાત સમયનો છે.

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ અપૂર્વકરણ તેમજ અનિવૃત્તિકરણ ઉત્પન્ન થાય છેજ, તે સિવાયના અર્થાત્ સાધારણ યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી તો અલબ્ધો પણ છે, પરંતુ તેઓ આ પ્રથમ કર-ણને પ્રાપ્ત કરી આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકતા નથી. લબ્ય જીવો કે જેઓ મોડા પહેલા

૧ આવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો જે પ્રાણી યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ (મિત્રા, તારા, ખલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રલા અને પરા) પૈકી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતો હોય, તેને હોય છે; વળી જોકે આ સ્થિતિમાં અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતાં આ દૃષ્ટિવાળાને તેની પ્રાપ્તિ અતિદૂર નહિ હોવાથી આ યથાપ્રવૃ-ત્તિકરણને ઉપચારથી 'અપૂર્વકરણ' કહેવામાં આવે છે. (દૃષ્ટિ એટલે સદ્ભાવનાગર્ભિત આત્માનો પરિ-ણામ-વિશેષ, સુશ્રદ્ધાયુક્ત બોધ.)

૨ જૈન શાસ્ત્રમાં કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવ્યો છે.

પણ સુક્તિ-રમણીને વરવાના છે, તેમાંથી પણ કેટલાક દીર્ઘસંસારી તો અહિંથી પાછા હો છે. વળી કેટલાક અલભ્ય જીવોને આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થતાં ચાર સામાયિકો પૈકી શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેમને બાકીના ત્રણ સામાયિકોનો લાભ સંભવતો નથી. આ વાતને આવશ્યક-ટીકાનું નીચે મુજબનું વાક્ય ટેકો આપે છે:—

“અભવ્યસ્યાપિ કસ્યચિદ્ યથાપ્રવૃત્તિકરણતો ગ્રન્થિમાસાદ્યાદાદિવિભૂતિર્દર્શનતઃ પ્રયોજનાન્તરતો વા પ્રવર્તમાનસ્ય શ્રુતસામાયિકલાભો ભવતિ, ન શેષલાભઃ ।”

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ (ભલે પછી તે ભવ્ય હોય કે અભવ્ય હોય) તેના તેજ પરિણામમાં સંજ્યાત અથવા અસંજ્યાત કાલ સુધી રહી શકે છે. તેટલો કાલ વીત્યા બાદ ભવ્ય જીવ ક્યાં તો ચડતા પરિણામવાળો બને છે એટલે કે અપૂર્વકરણાદિ વડે સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે કે ક્યાં તો તેના પરિણામ મલિન થતા જાય છે. અભવ્યને માટે ચડિયાતા પરિણામનો સંભવ નહિ હોવાથી તે તદ્દનંતર પતિત થાય એ દેખીતી વાત છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ રાગ-દ્વેષરૂપી ગ્રન્થિ (ગાંઠ)ની સમીપ આવેલ છે, એટલે કે તે ગ્રન્થિ-દેશમાં રહેલો છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આ ગ્રન્થિ-દેશમાં રહેલો અભવ્ય જીવ પણ ઉત્તમ સાધુઓનો સત્કાર થતો જોઈને કે તીર્થંકરની સમૃદ્ધિ જોઈને દ્રવ્ય-ચારિત્ર અંગીકાર કરી ક્રિયાતા બળથી નવમા ઐવેયકમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વળી એવો અભવ્ય જીવ (વધારેમાં વધારે) નવમા પૂર્વ સુધી સૂત્ર-પાઠ જાણી શકે છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક અર્થ જાણતો નથી. આ પ્રમાણે તે દ્રવ્ય-શ્રુત મેળવે છે.

કોઈ મિથ્યાત્વી ભવ્ય જીવ તો ગ્રન્થિ-દેશમાં રહીને દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન એટલું દ્રવ્ય-શ્રુત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કંઈક ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા દશ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય છેજ. એથી ઓછા જ્ઞાનવાળાને સમ્યક્ત્વ હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોઈ શકે. એ વાતની કદપ-ભાષ્યનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“ચંડદસ દસ ચ અમિત્તે, નિયમા સમ્મં તુ સેસણ મયણા”

૧ સામાયિકના ચાર પ્રકારો છે—(૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૨) શ્રુત-સામાયિક, (૩) દેશવિરતિ-સામાયિક અને (૪) સર્વવિરતિ-સામાયિક. તેમાં ‘સામાયિક’થી મોહના ક્ષયોપશમાદિથી પ્રકટ થતો ગુણ સમજવો. સમ્યક્ત્વ-સામાયિક કહો કે સમ્યક્ત્વ કહો તે એકજ છે. વળી શિક્ષાન્ત પૈકી જે સામાયિક નત છે, તે દેશ-વિરતિ સામાયિકનો અંશ છે. આનો શો અર્થ છે, એનો ઉત્તર તો શ્રીહિમચન્દ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

“ત્યક્તારૌદ્રધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવદ્યકર્મેણઃ ।

મુદ્ધર્ત સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકવ્રતમ્ ॥”

—પ્રા. ૩, શ્લો. ૮૨.

અર્થાત્ (ચાર ધ્યાનોમાંના બે અશુભ) ચાર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ પાપમય આચરણને જલાંબલિ આપીને એક મુદ્ધર્ત પર્વત સમભાવમાં રહેવું તે ‘સામાયિક’ છે. એટલે કે બે ઘડી સુધી રાગ-દ્વેષ રહિત શાન્ત સ્થિતિમાં રહેવું તે ‘સામાયિક’ છે.

૨ જ્ઞાયા—

મગ્ધદેશસુ દશસુ વા અમિત્તેષુ (સમ્પૂર્ણેષુ) નિયમાત્ સમ્યક્ત્વં, શેષે (તતોઽર્વાક્તે શ્રુતે) મજ્જના (સમ્યક્ત્વં ત્યાદ્ ન વા) ।

આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પરિણામથી આગળ વધવામાં રાગ-દ્વેષરૂપ અન્ધિ વચ્ચે આવે છે અને તે દુર્લેધ છે, તેથી તેનો અપૂર્વકરણરૂપ પરશુ દ્વારા ભેદ કર્યા વિના આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકાય તેમ નથી, એટલે કે સમ્યક્ત્વ મળી શકે તેમ નથી. આથી આ અન્ધિના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર કરીએ.

અન્ધિ-સ્વરૂપ—

‘અન્ધિ’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘ગાંઠ’ છે. અત્ર પ્રસ્તુતમાં આ અન્ધિથી આત્માનો અતિ-મલિન રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ સમજવાનો છે. વિશેષાવશ્યક (ગા. ૧૧૬૫)માં ‘પણ કહ્યું છે કે—

“ગંઢિત્તિ સુદુર્ગ્મો, કક્ષલઢઘણરૂઢગૂઢગંઢિવ્વ ।

જીવસ્સ કમ્મજણિઓ, ઘણરાગદ્દોસપરિણામો ॥”

અર્થાત્ કઠોર, નિમિઠ અને અતિશય મજબૂત કાષ્ઠાદિકની ગાંઠની પેઠે દુર્લેધ એવો કર્મજનિત જીવનો ગાઠ રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે ‘અન્ધિ’ છે. આ ‘અન્ધિ’ ચાર અનન્તાનુ-બન્ધી કષાયોના સમુદાયરૂપ છે.

અન્ધિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આ અન્ધિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન વિવિધ પ્રકારનું છે. જેમકે એમાંના કેટલાક જીવો રાગ-દ્વેષને વશ થઈને આ અન્ધિથી પાછા હઠે છે એટલે કે તેઓ ફરીથી દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે અને કેટલાક પ્રથમ કરણ યુક્ત થઈને ત્યાંજ રહે છે અર્થાત્ તેઓ અમુક કાલ પર્યંત એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે અર્થાત્ એનાથી ન્યૂનાધિક સ્થિતિવાળાં કર્મો તેઓ બાંધતા નથી. ‘અમુક કાલ પર્યંત’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ અન્ધિ-દેશમાં આવેલો ભવ્ય કે અભવ્ય જીવ ત્યાંને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ સુધીજ રહે, પરંતુ હુમેશને માટે ત્યાંજ રહે નહિ. કેમકે આટલા કાલ દરમિયાનમાં જે ભવ્ય જીવ હોય તે ક્યાં તો અન્ધિ ભેદે અથવા તો અભવ્યની માફક ત્યાંથી પાછો ફરે. આથી જોઈ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે, નહિ કે અનન્ત કાલની.

અન્ધિ-દેશમાં રહેલા કેટલાક જીવો તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહડા સરખા આત્માના અપૂર્વ પરિણામની મહદંથી તે દુર્લેધ અન્ધિને પણ ભેદી નાખે છે. આ આત્માના અપૂર્વ પરિણામને ‘અપૂર્વ-કરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ કરણને ‘અપૂર્વ’ એવું વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે આત્માને આવો પરિણામ કદી પણ પૂર્વ થયો હતો નહિ.

આવી રીતના જીવોનાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારનાં વર્તનોને સમજવાને સાડ નીચેનું દષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હોવાથી તે અત્ર આપવામાં આવે છે.

ધારો કે કોઈ ત્રણ મનુષ્યો કોઈક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે અને માર્ગમાં અટવી આવતાં તેમાં થઈને આગળ પ્રયાણ કરવા માંડે છે. પરંતુ સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય આવી પહોંચતાં

૧ પણ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ ગાથા કંદપ-ભાષ્યમાં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

૨ સસ્કૃત છાયા સાડ જુઓ પૃ. ૧૦.

પણ તેઓ હજી તે અટવી ઓળંગી રહ્યા નથી, આથી તેઓ ભયભીત થાય છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરું ત્યાં બે ચોરોનું આગમન થાય છે. આ ત્રણ પુરૂષોમાંનો એક તો આ બે ચોરોને બેતાંજ પલાયન કરી જાય છે, જ્યારે બીજાને તો આ બે ચોરો પકડી લે છે અને ત્રીજો તો આ ચોરોને પરાસ્ત કરીને પોતાને માર્ગે આગળ વધે છે, અર્થાત્ આ ભયાનક અટવીને ઓળંગીને ઇષ્ટ નગરમાં જઈ પહોંચે છે.

આનો ઉપનય એ છે કે ભવભ્રમણુ યાને સંસાર તે ભયાનક અટવી છે અને ત્રણ મનુષ્યો તે ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. કર્મસ્થિતિ તે માર્ગ છે અને અન્ધિ-દેશ તે ભયાનક સ્થાન છે, રાગ અને દ્વેષ તે બે ચોરો છે અને ઇષ્ટ નગર તે સમ્યક્ત્વ છે. ત્રણ પુરૂષોમાંથી જે દુર્લભ્ય કે અલભ્ય હોય તે પોષારા ગણી ગયો અર્થાત્ અન્ધિ-દેશ સુધી આવ્યા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના બંધને લઈને તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો; જેને ચોરોએ પકડી રાખ્યો, તેને તેવી રીતના રાગ-દ્વેષથી અસ્ત થયેલો જાણવો કે જે અન્ધિને ભેદી પણ શકતો નથી કે ત્યાંથી અમુક કાલ પર્યંત પાછો પણ ફરી શકતો નથી; અને જે ચોરોને મારી હઠાવીને અભીષ્ટ પુરમાં જઈ પહોંચ્યો તેથી એમ સમજવાનું કે તે અપૂર્વકરણુ વડે અન્ધિને ભેદીને સમ્યક્ત્વ પામ્યો.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણા પરત્વે કીડીનું દષ્ટાંત—

પૃથ્વી ઉપર ફરતી ફરતી કોઈ કીડી કોઈ ખીલા સુધી આવીને પાછી ફરે, કોઈ કીડી ત્યાં સુધી આવીને તે ખીલા ઉપર ચઢી જાય તથા કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર ચઢીને આગળ ઉડી જાય, એ આ ઉપર્યુક્ત દષ્ટાંત છે. એનો ઉપનય એ છે કે કીડીનું પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ફરતાં ખીલા સુધી આવવું એ સંસારમાં અનાદિ કાલથી રખડતાં રખડતાં જીવનું યથાપ્રવૃત્તિ-કરણુ પામી અન્ધિ-દેશ સુધી આવવા બરાબર છે; કોઈ કીડી ખીલા ઉપર ચઢી જાય એ અપૂર્વકરણુની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ અન્ધિનું ભેદન છે; અને કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર ચઢીને આગળ ઉડી ગઈ, એ આ અન્ધિને ભેદવા બાદ અનિવૃત્તિકરણુની પ્રાપ્તિ છે.

અપૂર્વકરણુના અધિકારી—

એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણુના અધિકારી નથી. વળી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પણ જેઓ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય હોવા ઉપરાંત જેઓને બહુમાં બહુ સંસારમાં કિંચિ-ન્યૂન એવા અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન જેટલા કાલ પર્યંતજ રજાવાનું બાકી રહેલું હોય અર્થાત્ એટલા કાલ દરમિયાનમાં તો જેઓ જરૂરજ મુક્તિ-નગરે પહોંચવાનાજ હોય, તેજ જીવો આ અપૂર્વકરણુના અધિકારીઓ છે. વિશેષમાં આવા જીવોમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા વિગેરે દોષો ઘણાજ મંદ પડી ગયેલા હોય છે. તેઓ આત્મ-કલ્યાણની પ્રણાળ અભિલાષા રાખે છે, આથી તેઓ સંસારના પ્રપંચ (કપટ-જાળ) થી ઉદ્વિગ્ન રહે છે. તેઓ સત્પુરૂષોના પક્ષપાતી છે તેમજ સુદેવ અને સુશુરૂનું બહુમાન જાળવવા તનતોડ મહેનત કરે છે. આવા જીવો અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકા ઉપર છે અર્થાત્ તેઓ અપુનર્જન્ધક છે એટલે કે તેઓ જે અવસ્થામાં મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ થતો અટકી જાય એવી અપુનર્જન્ધક અવસ્થાએ પહોંચેલા છે. આ જીવો નીતિને માર્ગે ચાલે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ પ્રમાણેની અવસ્થામાંથી પસાર થયા બાદજ તેઓ અન્ધિનો ભેદ કરી સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે.

હવે જે જીવને અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને જરૂરજ અનિવૃત્તિકરણ થાય એ વાત ઉપર આવીએ તે પૂર્વે એક એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જેમ (એકજ જીવ આશ્રીને) યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર પણ થઈ શકે તેમ છે, તેવી રીતે આ અપૂર્વકરણ કે જે લબ્ય જીવોનેજ થઈ શકે તેમ છે, તેની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું કે કેમ? અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ લબ્ય જીવને એકજ વાર પ્રાપ્ત થાય કે તેથી વધારે વાર પણ થઈ શકે? અને જે તે અપૂર્વકરણ એકથી વધારે વાર પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય, તો પછી અપૂર્વકરણશબ્દથી સૂચિત થતો અર્થ કેવી રીતે ઘટી શકશે વાડ?

આના સંબંધમાં સમજવું કે કેટલાક લબ્ય જીવને એક કરતાં વધારે વાર પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે છે. કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનિવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કદી પણ ગુમાવી નજ યેસાય તેવું નથી. પરંતુ જેને એક વખત અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું એટલે તે સોદ્ધે તો જરૂરજ જવાનો અર્થાત્ એક વખત સમ્યક્ત્વ ગુમાવી યેસે તો પણ તેને સમ્યક્ત્વ ફરીથી મળવાનુંજ. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે, તો હવે બીજી, ત્રીજી વારના અપૂર્વકરણને અપૂર્વકરણ કહેવું યોગ્ય છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારવામાં આવે છે. આ અપૂર્વકરણ ‘અપૂર્વવત્’ હોવાથી ‘અપૂર્વ’ સમજવું. કારણ કે સંસાર-પરિભ્રમણ દરમ્યાન જીવને અપૂર્વકરણ કંઈ બહુ વાર મળતું નથી. અર્થાત્ આવું કરણ કવચિત્ જ મળે છે, વાસ્તે આને અપૂર્વકરણ કહેવું યથાર્થ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણમાં રહેલી ભિન્નતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ સિવાયના અન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણો તો અંક વિનાના મીડાં જેવાં છે, કેમકે આત્મોન્નતિ કરવામાં તે અસમર્થ છે; જ્યારે અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ (પ્રથમ હો કે અંતિમ હો) એ બન્ને તો આત્માને ઉન્નતિના શિખર ઉપર લઈ જવાને સમર્થ છે. તેમાં પણ અપૂર્વકરણ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી ચડિયાતું છે. કારણ કે યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત કે ગુણ-શ્રેણિનું પ્રવર્તન નથી તેમજ વળી આ કરણને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ જે અશુભ કર્મો બાંધે છે, તે અશુભ કર્મના ચતુઃસ્થાનક અનુભાગને ન બાંધતાં દ્વિસ્થાનક અનુભાગને બાંધે છે અને જે શુભ કર્મ બાંધે છે, તેના દ્વિસ્થાનક અનુભાગને ન બાંધતાં ચતુઃસ્થાનક અનુભાગને બાંધે છે (આ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પૂર્વ અવસ્થા કરતાં મહત્તા સૂચવે છે). વળી સ્થિતિ-બંધ પણ પૂર્ણ થતાં પદ્યોપમના અસંખ્યેય કે સંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવો અન્ય સ્થિતિબંધ બાંધે છે.

અપૂર્વકરણના સંબંધમાં તો તે કરણમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ અર્થાત્ તે કરણના પ્રથમ સમયમાંજ જીવ સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત, ગુણ-શ્રેણિ, અને અન્ય (અપૂર્વ) સ્થિતિ-બંધનો સમકાલે પ્રારંભ કરે છે.

અનિવૃત્તિ-કરણ—

અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અંતર્મુહૂર્તમાં તેનાથી અધિક અંશે શુદ્ધ એવો અનિવૃત્તિકરણ નામનો અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિક શુદ્ધતાને લઈને તો અપૂર્વકરણથી અનિવૃત્તિ-કરણને ભિન્ન ગણવામાં આવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ

આત્માના અધ્યવસાય કરતાં અપૂર્વકરણ વિશેષ શુદ્ધ છે અને તેનાથી પણ અનિવૃત્તિકરણ અધિકાંશે શુદ્ધ છે. આ 'શુદ્ધતા' શું છે તેના સંબંધમાં અત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જીવ જેમ જેમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેના કષાયોનો અનુભાગ મન્દ થતો જાય છે અને તેમ થવાથી ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવા તરફ તે વધારે ને વધારે પ્રોત્સાહિત બને છે. અનિવૃત્તિકરણ એ તૃતીય અર્થાત્ અંતિમ કરણ છે અને જેવું આ કરણનું નામ છે તેવુંજ તેનું કામ છે. અનિવૃત્તિકરણનો સાધારણ અર્થ તો એ છે કે 'કાર્ય કર્યા વિના નહિ પાછા વળનારૂં સાધન'; પ્રસ્તુતમાં તેનો અર્થ એવોજ થાય છે અને તે બીજો કોઈ નહિ પણ એજ કે 'સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવ્યા વિના નહિ રહેનારો આત્માનો અધ્યવસાય. આ અનિવૃત્તિકરણના પ્રાબલ્યથી 'અન્તરકરણ' બને છે. આ 'અન્તરકરણ' એટલે શું તે હવે વિચારવામાં આવે છે.

અન્તર-કરણ—

આત્મા અનિવૃત્તિકરણના સામર્થ્યને લઈને અર્થાત્ આ વિશુદ્ધ પરિણામની મદદથી મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનાં દ્રવ્યો કે જે બહુ લાંબા કાળની (પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા) હતાં તેના બે વિભાગ પાડે છે. આ પ્રમાણે અતિદીર્ઘ કાળની સ્થિતિ ધરાવનારાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના પુંજમાંનો કેટલોક ભાગ અન્તર્મુહૂર્ત સુધીમાં ભોગવાઈ જાય-વેદાઈ જાય-ખપી જાય એવો બને છે, જ્યારે બાકીનો મોટો ભાગ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળો (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પલ્લોપમના અસંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવી એક કોડા-કોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળો) કાયમ રહે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ-મોહનીય-કર્મનાં દ્રવ્યોનું બે વિભાગોમાં વિભક્ત થવું-બે વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલ કર્મ-દ્રવ્યોની સ્થિતિમાં અંતર પડવું તે 'અન્તરકરણ' કહેવાય છે.

અન્તરકરણમાં પ્રવેશ—

અનિવૃત્તિકરણરૂપ અધ્યવસાયમાં પ્રવર્તતો આત્મા આ ઉપર્યુક્ત અન્તર્મુહૂર્તવેદ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને વેદી નાંખે છે-અનુભવી નાંખે છે-તેનો ક્ષય કરે છે; જ્યારે બાકીનાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યના મોટા વિભાગને ભસ્મચ્છન્નાશિવત્ (જેમ રાખ અગ્નિને ઢાંકી રાખે છે તેમ) ઉદયમાં ન આવે-અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તો ભોગવવા નજ પડે એવી રીતે દબાવી મૂકે છે. પેલાં અન્તર્મુહૂર્તવેદ કર્મ-દ્રવ્યો જ્યારે તમામ વેદી લેવાય છે કે તેજ ક્ષણે-તેજ સમયમાં અન્તર-કરણમાં પ્રવેશ થાય છે અર્થાત્ તે ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો જરા પણ 'વિપાક-ઉદય' કે 'પ્રદેશ-ઉદય' એ બેમાંથી એક પણ જાતનો ઉદય નહિ હોવાથી સમ્યગ્-દર્શન અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ સમ્યક્ત્વ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. કેમકે અન્તરકરણનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનોજ છે. વિશેષમાં અન્તરકરણમાં રહ્યો થકો જીવ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પણ પામી શકે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણરૂપ અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી પ્રતિ સમય વિશુદ્ધ પરિણામને પામતો થકો બહુ કર્મોને ખપાવે છે અને તેમાં ખાસ કરીને જે મિથ્યાત્વ-

૧-૨ રસ સહિત પ્રદેશોનો ઉદય તે 'વિપાક ઉદય' અને માત્ર પ્રદેશોનો ઉદય તે 'પ્રદેશ ઉદય' કહેવાય છે.

મોહનીય કર્મો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેને વેદી નાખે છે, અને જે ઉદયમાં ન આવ્યાં હોય અર્થાત્ ઉદીરણાદિક કરણ દ્વારા પણ જેને (વિપાક-ઉદય કે પ્રદેશ-ઉદય એ બેમાંથી એક પણ) ઉદયાભિમુખ બનાવી શકાય તેમ ન હોય તેને દબાવી રાખે છે અર્થાત્ પારિલાપિક શબ્દમાં કહીએ તો તેને ઉપશમાવે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે વિભાગ પાડી અંતરકરણ કરે છે અને એવી જ સ્થિતિમાં અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉપર્યુક્ત અંતર્મુહૂર્તવેદ મિથ્યાત્વ-દલિકનું જ્યાં સુધી જીવ વેદન કરતો હોય ત્યાં સુધી તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિજ કહેવાય, પરંતુ આ દલિકોને વેદી નાખ્યા બાદ અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થયા પછીનો અંતર્મુહૂર્તનો કાળ વીત્યા બાદજ અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં તે (ઉપશમ-) સમ્યક્ત્વ પામે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વનમાં દાવાનલ લાગ્યો હોય અને તે દાવાનલ પ્રસરતાં પ્રસરતાં જ્યારે ઉખર ભૂમિમાં આવે ત્યારે આપોઆપ તે ઓલવાઈ જાય છે-શાંત બની જાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મિથ્યાત્વ-વેદનરૂપ દાવાનલ પણ અંતરકરણરૂપ ઉખર ભૂમિને પ્રાપ્ત થતાં ઓલવાઈ જાય છે અર્થાત્ 'ઉપશમ સમ્યક્ત્વ'ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં આનંદની વૃદ્ધિ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અંતરકરણની પ્રથમ ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મનો અદ્યાંશે પણ ઉદય નહિ હોવાને લીધે તેમજ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં તાદૃશ કર્મને આત્માના અનિવૃત્તિકરણરૂપ શુભ પરિણામને લઈને દબાવી રાખેલાં હોવાને લીધે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની ઉપશમ અવસ્થાને લઈને આત્માને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્માને જે આહ્લાદ થાય છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ખરે ખપોરે સૂર્યના પ્રખર તાપથી પીડિત થયેલા નિર્જળ વનમાં ભટકતા વટેમાર્ગને વૃક્ષની છાયારૂપ શીતળ સ્થાન નજરે પડે તો પણ તેને કેટલો આનંદ થાય? તો પછી આ વટેમાર્ગને આવા શીતળ સ્થાનમાં આરામ લેવાનું મળે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ત્યાં આવીને કોઈક તેને શીત જળનું પાન કરાવે તેમજ તેના આખા શરીરે ચંદનાદિકનો લેપ કરે ત્યારે તેને કેટલો આહ્લાદ થાય વાડ? તેવીજ રીતે અનાદિકાલિક સંસારરૂપ ઉગ્ર ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જન્મ-મરણાદિક રૂપ નિર્જળ વનમાં કષાયરૂપ તાપથી દગ્ધ થયેલા અને તૃણારૂપ તૃષાથી દુઃખિત થતા એવા ભવ્ય જીવરૂપ વટેમાર્ગને અંતરકરણરૂપ શીતળ છાયા દૃષ્ટિગોચર થાય, ત્યારે તે તે તરફ હર્ષવેલો થઈને દોડે એમાં શું નવાઈ? અને ત્યાં જતાંજ-અંતરકરણરૂપ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાંજ ચંદનથી પણ અનેકગણા

૧ કરણ એ જીવના વીર્ય-વિશેષનું નામ છે. આવાં કરણો આઠ છે—(૧) બધનકરણ, (૨) સક્રમણકરણ, (૩) ઉદ્વર્તનાકરણ, (૪) અપવર્તનાકરણ, (૫) ઉદીરણાકરણ, (૬) ઉપશમકરણ, (૭) નિધત્તિકરણ અને (૮) નિકાયનાકરણ. આ આઠેના સ્વરૂપ સાથે અત્ર આપણને સંબંધ નહિ હોવાથી તે વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત કૃષ્ણપદ્મી નામનો ગ્રન્થ જોવો. ઉદય-કાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા એવા કર્મ-પુદ્ગલોનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ થવો તે ઉદીરણ છે. અને આ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં સાધનભૂત એવો આત્માનો પરિણામ તે ઉદીરણા-કરણ છે. અર્થાત્ જે વીર્ય-વિશેષ પરિણતિ વડે ઉદયકાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ-દલિકને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવાય-તેને ઉદીરણ તે ઉદીરણા-કરણ છે.

શીતળ એવા સમ્યક્ત્વરૂપ ધનસાર (અન્દન)થી તેનો આત્મા અર્થિત થાય, ત્યારે તો તેના હુર્ષ વિષે પૂછવુંજ શું? આવે સમયે અનંતાનુબંધી કષાયો અને મિથ્યાત્વરૂપ પરિતાપ તેમજ તૃષ્ણારૂપ તૃષ્ણા તો તેના તરફ દૃષ્ટિ-પાત પણ કરી શકતાં નથી એ કહેવાનું બાકી રહે છે ખરું કે?

રણસંગ્રામમાં જય મળતાં વીર પુરૂષોને જે આનંદ થાય છે, તેનાથી કરોડ ગણો-અરે તેથી પણ વધારે આનંદ આત્મા આ સમ્યક્ત્વ મેળવતાં અનુભવે છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે અનાદિકાલથી પ્રતિ સમય તીવ્ર દુઃખ દેવામાં અણેસર અને કટ્ટા શત્રુરૂપ મિથ્યાત્વના ઉપર વિજય મેળવતાં કયો પ્રાણી ખુશી ખુશી ન થઈ જાય વારૂ? જન્મથીજ જે અંધ હોય તેને એકાએક નેત્રની પ્રાપ્તિ થાય-આ સમગ્ર વિશ્વને અવલોકવાની તેને તક મળે, ત્યારે તે આનંદિત થઈ જાય, તો પછી અનાદિકાલથી મિથ્યાત્વરૂપ અંધતાથી દુઃખી થતા જીવને સમ્યક્-દર્શનરૂપ નેત્રો મળે, ત્યારે તેના હુર્ષમાં કંઈ કચ્ચાસ રહે ખરી કે?

અંતરકરણમાં વર્તતા જીવની પ્રવૃત્તિ—

અંતરકરણમાં પ્રવેશ થતાંજ જીવ પ્રથમ તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તે ત્યાં રહીને શું કાર્ય કરે છે તે હવે જોઈએ. આ સમય દરમિયાન જીવ પેલાં અત્યાર સુધી દાખી રાખેલાં-ઉપશમાવેલાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને સ્વચ્છ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવો પ્રયત્ન કરવાથી ઉપર્યુક્ત કર્મ-દ્રવ્યોમાંથી જે કર્મ-દ્રવ્યો સર્વથા શુદ્ધ બની જાય છે, તેને ‘સમ્યક્ત્વ-મોહનીય’ એવું નામ આપવામાં આવે છે; જે અર્ધ-શુદ્ધ બને છે તેને ‘મિશ્ર-મોહનીય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; અને જે અશુદ્ધને અશુદ્ધજ રહી જાય છે તેને ‘મિથ્યાત્વ-મોહનીય’ કહેવામાં આવે છે (અને આમ કહેવું એ તો સ્વાભાવિક જ છે કેમકે એનું એ અસલ નામજ છે).

જેમ અતિમલિન કાચ બહારથી આવતા પ્રકાશને રોકી રાખે છે, કિન્તુ તેજ કાચનો મેલ દૂર કરી તેને સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે, તો પછી તે આ પ્રકાશનો પ્રતિબન્ધક રહેતો નથી, તેવીજ રીતે મિથ્યાત્વમોહનીયરૂપ કાચનો મિથ્યાત્વરૂપ મેલ દૂર કરી તેને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે, ત્યારે તે સમ્યક્ત્વરૂપ પ્રકાશને અંદર આવતાં નજ અટકાવે, એ દેખીતી વાત છે.

મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો—

ઉપર જોયું તેમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો આત્મા મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના શુદ્ધ; મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો કરે છે. આ સંબંધમાં જૈન શાસ્ત્રોમાં જે વસ્ત્ર, જળ અને મદનકોદ્રવાનાં એમ ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવે છે, તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરીએ.

જેમ કોઈ મલિન વસ્ત્રને ધોવામાં આવે, તો તે નિર્મળ-સ્વચ્છ બની જાય; કોઈકે એવું વસ્ત્ર ધોવાતાં તે અર્ધ શુદ્ધ બને; અને કોઈકે વસ્ત્ર એવું પણ હોય કે ધોયા છતાં પણ તે મલિનજ રહે, તેમ પ્રસ્તુતમાં સમજી લેવું. એવીજ રીતે કેટલુંક મલિન જળ સ્વચ્છ થાય, કેટલુંક નિર્મળ તથા મલિન અર્થાત્ મિશ્ર રહે અને કેટલુંક જળ મલિનજ રહે, એ બીજું દૃષ્ટાન્ત છે. મદન કોદ્રવાને ધોવાથી તેમાંના કેટલાક સંપૂર્ણ મયણા રહિત થાય, કેટલાક થોડે ઘણે અંશે મયણા સહિત રહે અને કેટલાક તો સર્વથા મયણા સહિતજ રહે, એ ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછીનો જીવનો પરિણામ—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુહૂર્તનો કાલ વીલ્યા બાદ ઉપર્યુક્ત આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એ ત્રણ વિભાગોમાંથી જે દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તે પ્રકારની જીવની સ્થિતિ થાય છે. અર્થાત્ જે શુદ્ધ દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો આત્મા 'ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે; જે મિશ્ર દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો તે 'મિશ્રદષ્ટિ' બને છે; અને જે અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે, તો તો તે ફરીથી 'મિથ્યાદષ્ટિ' થાય છે.

અત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત તો એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની મદદથી આત્મા જે મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો બનાવે છે, તેમાંથી ગમે તે એક તો અંતર્મુહૂર્ત કાલ વીલ્યા બાદ ઉદયમાં આવે છેજ અને તેમ થતાં તે તથાવિધ (અર્થાત્ ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા) ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મચન્થકારો અને સિદ્ધાન્તકારો વચ્ચે સમ્યક્ત્વ પરત્વે મતભેદ—

(૧) અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અનાદિ કાલથી સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં જીવ પહેલી વારજ જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, તે તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વજ કોઈ શકે તેમજ વળી આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી અંતર્મુહૂર્ત કાલ પૂર્ણ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દષ્ટિ, મિશ્ર દષ્ટિ તથા મિથ્યાદષ્ટિ એ ત્રણ સ્થિતિઓ પૈકી યથાસંભવ કોઈ પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છેજ; કેમકે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સમય દરમ્યાન તે ઉપર્યુક્ત ત્રણ વિભાગો જરૂર કરે છેજ, આ વાત તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો જે પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે હકીકતના સંબંધમાં મતભેદ છે; કેમકે આ હકીકત તો કર્મચન્થકારોનેજ માન્ય છે, જ્યારે સિદ્ધાન્તકારો એ બાબતમાં તેમનાથી જૂનો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

સિદ્ધાન્તકારોનું માનવું એમ છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમતઃ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે એવો કંઈ અચળ નિયમ નથી; અર્થાત્ કોઈક અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને તો કોઈક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશેષમાં એ પણ અત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે પ્રાણી સિદ્ધાન્તકારોના મત મુજબ પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તેનો પ્રકાર કર્મચન્થકારોએ બતાવેલ પ્રકારને મોટે ભાગે અર્થાત્ યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિપૂર્વક અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સુધી મળતો આવે છે; પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવ સમયમાં (કે તે પહેલાં પણ) તે જીવ મિથ્યાત્વમોહનીયના શુદ્ધ, અર્ધ-શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો-પુંજે કરતો નથી. આથી કરીને નિર્મળ ઔપશમિક ભાવને અંતર્મુહૂર્ત કાલ પર્યંત અનુભવીને તે પ્રાણી પાછો મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાનેજ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે મિશ્ર-દષ્ટિ એ બેમાંથી એક પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંબંધમાં સિદ્ધાન્તકારો ઇલ્લિકાનું દેખાન્ત રજી કરે છે.

જે જીવ તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવને લઈને પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને બદલે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તે સંબંધમાં સિદ્ધાન્તકારો જે વિધિ બતાવે

છે, તેનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે. આ વિધિ પ્રમાણે પ્રાણી પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે અને ત્યાર બાદ અપૂર્વકરણના સામર્થ્ય વડે રાગ-દ્વેષની પરિણતિરૂપ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે અને એજ કરણને લઈને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ મોહનીય દ્રવ્યના ત્રણ પુંજે બનાવે છે અને ત્યાર પછી અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની સહાયથી (નહિ કે અન્તરકરણની મદદથી) આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજેમાંથી શુદ્ધ પુંજનોજ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે; અને આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થયા વિનાજ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી બને છે.

આ પ્રમાણે આ મત-લિખતા પરત્વે વિચાર કરતાં એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવજ શ્રેણિ વિનાનુંજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે એ વાત નિર્વિવાદ છે, કેમકે એ હકીકત તો સિદ્ધાન્તકારો તેમજ કર્મગ્રન્થકારો બન્નેને સંમત છે. આથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનુંજ હોવું જોઈએ.

કર્મગ્રન્થકારો અને સિદ્ધાન્તવાદીઓની વિચાર-લિખતાનું બીજું સ્થળ એ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વયુક્ત મરણ પામે તે દેવ, નરક, મનુષ્ય અને 'તિર્યચ' એ ચાર ગતિઓમાંથી કઈ ગતિમાં જાય? આ સંબંધમાં કર્મગ્રન્થકારો તો એમજ કહે છે કે તે જીવ દેવગતિમાંજ જાય છે અને તેમાં પણ વળી વૈમાનિક દેવ તરીકેજ જન્મે છે. સિદ્ધાન્તકારો આ વાતથી જૂદો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેઓ તો કહે છે કે તે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાંજ તે જાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય છે; નરક ગતિમાં સાત નરકોમાંથી છઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઈને જવાય છે.

વિચાર-ભેદનું ત્રીજું સ્થળ એ છે કે ગ્રન્થિ ભેદા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ દશામાં જાય અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ સ્થાને જઈ પડે તે જીવ ત્યારે મિથ્યાત્વ દશાને લગતાં જે કર્મો બાંધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં હોય કે કેમ? આ સંબંધમાં સૈદ્ધાન્તિક સન્તો નકારમાં પ્રત્યુત્તર આપે છે અર્થાત્ એવી સ્થિતિવાળાં કર્મો ન બંધાય એમ તેઓ કહે છે; જ્યારે કર્મગ્રન્થકાર મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રસવાળાં (પરમ ચિકાસવાળાં) કર્મો બાંધવાનો સંભવ નથી.

હવે આ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરત્વે જે વધુ વિચારો કરવાના છે, તેમાં કોઈ કોઈ સ્થલે આ બે સમ્યક્ત્વ ઉપરાંત ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પણ તે વિચારો લાગુ પડે તેમ છે, તેથી પ્રથમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું સિંહાવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

૧ જે જીવનો દેવ, નારકી કે મનુષ્ય તરીકે ઉદ્દેશ ન થઈ શકે તેને 'તિર્યચ' કહેવામાં આવે છે. જુઓ સરસ્વતી-લક્ષ્મી (પૃ. ૭૩).

૨ આ 'પહેલાં' શબ્દ ઉપર ભાર મૂકવાથી કદાચ એવો પ્રશ્ન ઊઠે ખરો કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આયુષ્યનો બંધ થાય, તો શું સમજવું? પરંતુ આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેખીતો છે કે જે ગતિનું આયુષ્ય જીવ બાંધે તે ગતિમાં તે જાય.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કરતાં વધારે ઊંચા દર-
જનું છે. તેનું કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ—
ઉદય રહેલો છે તેમજ વળી આ સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયનાં શુદ્ધ પુદ્ગલોના ઉદયરૂપ છે
(આથી આ સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ પણ કહેવાય છે), જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં
કે જે અપૌદ્ગલિક-આત્મિક સમ્યક્ત્વ છે તેમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય
પણ હોતો નથી; ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મનો કોઈ પણ જાતનો
ઉદય નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે કર્મ સત્તામાં પણ નથી; અર્થાત્ અનન્તાનુબંધી (સૌથી
ખરાબમાં ખરાબ) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો તેમજ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય,
મિશ્ર મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા
ત્રણે પુંજોનો સર્વથા ક્ષય છે.^૧ આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત સાતે પ્રકૃતિનો સમૂલ ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન
થતું સમ્યક્ત્વ ‘ક્ષાયિક’ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

વિશેષમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની મહત્તા સંબંધી એમ પણ કહી શકાય કે ક્ષાયોપશમિક
તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કંઈ આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતાં નથી; અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ
થયા પછી તે જતાં પણ રહે છે અર્થાત્ આત્મા કુસંગતિ વિગેરે કારણોને લઈને મિથ્યાત્વી
પણ બની જાય છે, જ્યારે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો આત્માનો જાણે પરમ મિત્ર ન હોય તેમ
તેનાથી એક ક્ષણને માટે પણ ક્વચિત્ જૂઠું રહેતું નથી; પરંતુ સુક્તાવસ્થામાં પણ તે તેની
સાથેજ જાય છે. ઔપશમિક કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો તો આહિંસા પાછળ રહી જાય છે;
અર્થાત્ સુક્તાવસ્થામાં તેને સાડ સ્થાન નથી.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે ચડિયાતું છે, તેનો બોધ થવામાં
‘ઉપશમ’ અને ‘ક્ષય’ એ બેમાં શું ભિન્નતા છે તે જાણવું જરૂરી હોવાથી હવે તે વિચારવામાં
આવે છે.

ઉપશમ અને ક્ષયમાં તફાવત—

ઉપશમ અને ક્ષયમાં શું ફરક છે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેટલા માટે તેનો ઉદાહરણપૂર્વક
વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. ધારો કે આપણી પાસે એક મલિન જળનું પાત્ર છે. થોડા સમય પછી
આ તમામ મેલ જળની તળિયે બેસી જશે અને ત્યાર પછી આ જળ નિર્મળ દેખાશે. પરંતુ
આ નિર્મળતા ક્યાં સુધી રહેવાની? જ્યાં સુધી જળ આ સ્થિતિમાં રહે ત્યાં સુધીજ; કેમકે

૧ કેટલાક આચાર્યોનું આ સંબંધમાં એમ માનવું છે કે આ વાત તો ઉપશમ-ત્રેણિવાળા ઉપશમ-
સમ્યક્ત્વનેજ લાગૂ પડે છે; નહિ કે અન્યત્ર પણ; અર્થાત્ અન્યત્ર તો પ્રદેશ ઉદય સંભવે છે. જુઓ
પ્રવચન-સારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૮૨).

૨ અત્ર એ કહેવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે પ્રાથમિક ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં અનન્તાનુબંધી ચારે
કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીય એ પાંચનોજ ‘ઉપશમ’ છે, જ્યારે ઉપશમ-ત્રેણિના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં
ઉપર્યુક્ત ચારે કષાયો તેમજ દર્શનમોહનીયના મિથ્યાત્વમોહનીય ઉપરાંત મિશ્ર મોહનીય તથા સમ્યક્ત્વ-
મોહનીય એનો પણ અર્થાત્ એકંદર સાતનો ‘ઉપશમ’ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં વિશેષતા એ છે કે
તેમાં આ સાતનો ‘ક્ષય’ છે.

જરા પણ આ જળની સ્થિતિમાં ખલેલ પહોંચતાં એ મેલના રજકણો પાછા સર્વત્ર પ્રસરી જવાના અને જે જળ નિર્મળ દેખાતું હતું તે પાછું અસ્વચ્છ માલૂમ પડશે. પરંતુ જો આ જળમાંથી તેની અસ્વચ્છતાનો સર્વથા નાશ કરવામાં આવે, તો પછી આ જળ આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી કોઈ પણ ક્રિયાથી કદી પણ અસ્વચ્છ અને ખરૂં કે? તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં મોહનીયના સંબંધમાં આ વાત ઘટાવવામાં આવે છે. મોહનીય કર્મના રજકણો આત્માના પ્રદેશમાં જ્યારે સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે પ્રદેશો સ્વચ્છ લાગે છે. પરંતુ જેમ પેલાં જળની નીચે ઘેસી ગયેલા રજકણો જળને કિંચિત્માત્ર ક્રિયાની અસર થતાં અદ્ય સમયમાં તમામ જળમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહનીય કર્મના રજકણો કારણ મળતાં સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં પ્રસરી જાય છે, અર્થાત્ તે અમુક કાળ વીત્યા બાદ જરૂરજ પાછા ઉદયમાં આવે છે. પરંતુ જો મોહનો સર્વથા ક્ષય કરવામાં આવ્યો હોય—આ મોહનીય કર્મોના રજકણોને આત્મપ્રદેશમાંથી હુમેશને માટે હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હોય, તો તેનો કદી પણ પાછો ઉદય થાય ખરો કે? આ ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તે તે સમયમાં કે ત્યાર બાદ પણ અમુક સમય સુધી જ ઉદયમાં આવે નહિ, પરંતુ અમુક કાળ પછી તે જરૂરજ ઉદયમાં આવે છે; જ્યારે ક્ષયના સંબંધમાં તો તે સત્તામાં પણ નહિ હોવાને લીધે તેનો કદાપિ પણ ઉદય થવાનો અદ્યપણે પણ સંભવ નથી.

ઉદ્યાદિતું સ્વરૂપ—

સાથે સાથે ‘ઉદય’ અને ‘ક્ષયોપશમ’નું સ્વરૂપ પણ વિચારી લઈએ, તેમજ ઉપશમ અને ક્ષયોપશમની ભિન્નતા પણ જોઈ લઈએ.

જે કર્મ આપણે બાંધ્યું હોય તે કર્મનું ફળ ભોગવવું તે ‘ઉદય’ કહેવાય છે, અર્થાત્ તે કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છે એમ સમજવું.

‘ક્ષયોપશમ’ શબ્દ ક્ષય અને ઉપશમ એ બેનો બનેલો છે. આ હુકીકત ક્ષયોપશમ-અવસ્થા દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ઉપશમ થાય છે એ ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે. ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ઘાત કરવા પૂર્વક અનુદિત કર્મનો સર્વથા વિષ્કમ્ભ તે ઉપશમ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ક્ષયોપશમમાં પ્રદેશ-ઉદય રહેલો છે, જ્યારે આ ઉદયનો પણ ઉપશમમાં અભાવ છે. આ કારણને લઈને પણ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયોપશમિક કરતાં ઊંચી કોટિનું ગણી શકાય છે.

‘ઉદય’ અને ‘ક્ષય’ તો આઠે કર્મોના થાય છે. પરંતુ ‘ક્ષયોપશમ’ તો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ઘાતિકર્મોના જ હોઈ શકે છે અને તેમાં પણ વળી ‘ઉપશમ’ તો મોહનીય કર્મનો જ હોઈ શકે છે.

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઈએ અને તેમ કરીને મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ત્રણના સંબંધમાં કેટલીક વિશેષતાનું અવલોકન કરીએ.

આ વર્તમાનકાલમાં (પંચમ આરામાં) કયા કયા સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે?—

આ વર્તમાન પંચમ કાલમાં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણે સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ તો પૂર્વનાં બેનીજ છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ તો ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીના સમકાલીન મનુષ્યોને માટે બતાવવામાં આવી છે.

આત્ર એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે પૂર્વ લવમાં પ્રાપ્ત કરેલા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત દુષ્પ્રસાદસૂરિ મહાત્મા આ પંચમ આરાના અંતમાં દેવગતિમાંથી ચ્યવીને આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લેનાર છે, એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે કે આ પંચમ આરામાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી વ્યક્તિનો સર્વથા અસંભવ નથી.

‘કયું સમ્યક્ત્વ સ્વલવનુંજ પરલવનુંજ કે ઉભય-સ્વરૂપી હોઈ શકે છે?—

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે સ્વલવનું અને પરલવનું સમ્યક્ત્વથી શું સમજવું તે જોઈ લઈએ. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય તેના તે મનુષ્ય-લવમાં કોઈક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તો આ તેનું સમ્યક્ત્વ સ્વલવનું ગણાય છે અને જો તે પૂર્વ લવના સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેનું તે સમ્યક્ત્વ પરલવનું કહેવાય છે.

(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વલવનુંજ હોય છે, કેમકે કોઈ પણ જીવ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત જીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.^૧

(૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વલવનુંજ હોય કે પરલવનુંજ હોય કે સ્વલવનું તેમજ પરલવ એમ બન્ને પ્રકારનું હોય, એ બાબતસર સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મગ્રન્થકારો વચ્ચે વિચાર-ભિન્નતા છે. સૈદ્ધાન્તિકોના મત પ્રમાણે સાત નરકોમાંની પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વલવનું યા પરલવનું પણ હોઈ શકે છે, જ્યારે સાતમી નરકના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વલવનુંજ હોઈ શકે છે.^૨ લવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ ચારે દેવગતિમાંના જીવોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વલવનું તેમજ પરલવનું એમ બન્ને પ્રકારે સંભવી શકે છે; અને આ વાત તો મનુષ્યો અને સંસારી તિર્યચોને પણ લાગૂ પડે છે.

કર્મગ્રન્થકારોની આ પરત્વે શું વિચાર ભિન્નતા છે તે સમજવાં તેમના મતમાંના ચાર નિયમો તરફ ધ્યાન આપવું ઉચિત છે. (ક) તિર્યચ કે મનુષ્ય એ બેમાંથી કોઈ પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત તો વૈમાનિકગતિ સિવાય અન્યત્ર જતાજ નથી. (ખ) ‘અસંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાંથી આવેલા હોતા નથી, કિન્તુ તેવા મનુષ્યો મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિમાંથીજ આવેલા હોય છે. (ગ) નારક જીવો મરીને તર-

૧ આ વિષય પ્રવચન-સારોદ્ધારના ૧૪૯ મા દ્વારની વૃત્તિમાં તેમજ પ્રશ્નોત્તર-સાર્થશતક ગ્રન્થમાં પણ નજરે પડે છે.

૨ ઉપશમ-શ્રેણિમાં મૃત્યુ પામીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પરલવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો મતાન્તર છે.

૩ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત જીવ મરીને સાતમી નરકમાં જઈ શકે નહિ.

૪ આ ચાર નિયમોમાંથી પ્રથમ તેમજ અન્તિમ એ બે નિયમો સૈદ્ધાન્તિકોને માન્ય નથી, પરંતુ બાકીના બે નિયમો માન્ય છે.

૫ જો મનુષ્ય કે તિર્યચનું આયુષ્ય પૂર્વ કોટિ યાને એક કરોડ પૂર્વ (૮૪ લાખને ૮૪ લાખે ગુણવાથી એક પૂર્વ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વ=૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) થી અધિક હોય તેને ‘સંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા ન કહેતાં ‘અસંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા કહેવામાં આવે છે.

તજ નરક-ગતિ કે સ્વર્ગ-ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેવીજ રીતે દેવતાઓ વ્યવીને-મરીને તરતજ સ્વર્ગ-ગતિ કે નરક-ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (ધ) નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય કે દેવ એમાંથી કોઈ પણ જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાથે લઈને તિર્યચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.^૧ આ ચાર નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખવાથી જોઈ શકાય છે કે વૈમાનિક દેવો તથા સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંસ્રી મનુષ્યો એ જોજ વર્ગોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરલવનું સંલવે છે; કારણ કે મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને વૈમાનિક દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને—તે દેવને પરલવનું સમ્યક્ત્વ છે. તેવીજ રીતે જે દેવ સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને મનુષ્ય^૨ થાય ત્યારે તેને—તે મનુષ્યને પરલવનું સમ્યક્ત્વ છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેટલા માટે નીચેના શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રીજા નિયમ ઉપરથી નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા તરીકે તો તિર્યચ-મનુષ્યોજ સિદ્ધ થાય છે આથી, તેમજ પહેલા નિયમને લઈને એટલે કે તિર્યચ-મનુષ્યો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત નરકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે નારક જીવોને પરલવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. તેજ પ્રમાણે પહેલા અને ત્રીજા નિયમોને લઈને લવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવતાઓને તેમજ ધીજા અને ચોથા નિયમોને લીધે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યચોને પણ પરલવનું સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. અર્થાત્ આ જીવોને સ્વલવનુંજ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંલવી શકે છે. સંસ્રી^૩ તિર્યચોનું પણ સમ્યક્ત્વ પરલવનું હોઈ શકે નહિ એ વાત પહેલા અને ચોથા નિયમો વિચારવાથી સમજી શકાય છે.

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિ સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ ગતિમાં સ્વલવનું હોતુંજ નથી. વિશેષમાં સાત નરકો પૈકી છેલ્લી ચાર નરકના જીવોને તેમજ સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યચોને તથા લવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવતાઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી એવો નિયમ છે, આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકભૂમિના જીવોનું તેમજ વૈમાનિક દેવોનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પર-લવનું સમજવું. અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને તેમજ તેવા તિર્યચોને પણ પર-લવનુંજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો નિયમ છે. આથી સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા (સંસ્રી) મનુષ્યોને સ્વ-લવનું અને પર-લવનું એમ બન્ને પ્રકારનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંલવે છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી કઈ ગતિમાં જાય?—

પ્રસંગોપાત્ત એ વાત વિચારવામાં આવે છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે મનુષ્ય કઈ ગતિમાં જાય છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ જાણવું આવશ્યક છે કે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે આગામિ લવનું આયુષ્ય ઘંધાઈ ગયું છે કે નહિ? જે

૧ આ વાત વિચારણીય છે. કેમકે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તિર્યચને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. જીવો છઠ્ઠા કર્મ-ચન્થની ૨૩ મી અને ૩૩ મી ગાથા.

૨ આપો દેવ મરીને મનુષ્યજ થાય, એ વાત ત્રીજા અને ચોથા નિયમો ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

૩ શું સંસ્રી તિર્યચો સંખ્યેય વર્ષનાજ આયુષ્યવાળા હોય છે એવો પ્રશ્ન અત્ર ઉઠાવવાની કંઈ જરૂર નથી. કેમકે તિર્યચ ગતિમાંના કોઈ પણ જાતના જીવને પરલવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ઘટીજ શકે નહિ, એ વાત તો ચોથા નિયમ ઉપરથી સુતરાં સમજી શકાય છે.

આયુષ્ય અંધાઈ ગયું હોય તો તો જે ગતિના આયુષ્ય સંબંધી અંધ થયો હોય, તે ગતિમાં જવું પડે; અને તે પણ ખીલ કોઈ ગતિ નહિ પણ ત્રણ નરક, વૈમાનિક દેવગતિ અને અસંખ્યેયવર્ષાયાયુષ્યવાળી મનુષ્ય-તિર્યચ ગતિમાંનીજ કોઈ પણ ગતિ સમજવી. અને જે પરલવનું આયુષ્ય ન અંધાયું હોય, તો તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતિઓને સદાને માટે જલાંજલિ આપીને સર્વોત્કૃષ્ટ પંચમ ગતિને અર્થાત્ તેજ ભવમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની કેટલા ભવમાં મોક્ષે જાય?—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જો પરલવના આયુષ્યનો અંધ થયો ન હોય, તો તો તેજ ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી મોક્ષે જાય, નહિ તો જે ભવમાં આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે ભવથી ઘણું ખરું તો ત્રીજે ભવે કે ચોથે ભવે જરૂરજ મોક્ષે જાય અને કવચિત્ પાંચમે ભવે પણ જાય. પરંતુ આથી વિશેષ ભવો તો તેને નજ કરવા પડે એ નિઃસંદેહ વાત છે. છેક પાંચમે ભવે મુક્તિ-રમણીને વરનારા તરીકે શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને દુઃપ્રસહ-સૂરિનાં જ ઉદાહરણો મોબુદ છે. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી એ કર્મપ્રકૃતિની ડર મી ગાથાના વિવરણમાં બન્ને ઉદાહરણો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે ત્રિપદિશલાકાપુરૂષચરિત્રમાં (આઠમા પર્વના અગ્યારમા સર્ગના ૫૧-૫૨ શ્લોકો-માં) કૃષ્ણ વાસુદેવ સંબંધી એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષમાં આ બાબત ઉપર વસુદેવ-હિંદુડી પણ પ્રકાશ પાડે છે.

શ્રીદુઃપ્રસહસૂરિના પાંચ ભવો—

એ તો જાણીતી વાત છે કે દુઃપ્રસહસૂરિ પૂર્વભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વયુક્ત આ વર્ત-માન પંચમ આરાના અંતમાં દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અત્ર ઉત્પન્ન થનારા છે અને અહિંથી કાળ-ધર્મ પામીને સૌધર્મ દેવલોકમાં અને ત્યાંથી પાછા મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ મોક્ષે જનાર છે. વિશેષમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ મનુષ્યભવમાંજ આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, તો દેવલોકમાંથી ચ્યવીને દુઃપ્રસહસૂરિ તરીકે જન્મ લેનારા તે આચાર્યે, દેવલોકમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે તે ભવની પૂર્વના ભવમાં અને તે પણ મનુષ્ય તરીકેનાજ ભવમાં ઉપાર્જન કરેલું હોવું જોઈએ અર્થાત્ (૧) આ મનુષ્ય તરીકેનો ભવ, ત્યાર બાદ (૨) દેવ તરીકેનો, ત્યાર પછી (૩) મનુષ્યનો, (૪) પછીથી દેવનો અને અંતમાં (૫) મનુષ્યનો એમ તેમના પાંચ ભવો છે.

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પાંચ ભવો—

કૃષ્ણ વાસુદેવ કૃષ્ણ વાસુદેવ તરીકેના ભવથી પાંચમે ભવે મોક્ષે જશે, એ વાત પણ સમજી શકાય તેમ છે. જેમકે કૃષ્ણ વાસુદેવ એના એ ભવમાંથી ત્રીજી નરકમાં અને ત્યાંથી

૧ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જો દેવ કે નરક ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે જાય. અને જે જીવે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યચનું આયુષ્ય બાંધ્યા બાદ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જીવ ચોથે ભવે મોક્ષે જાય, કેમકે યુગલિકો મરણ પામીને પ્રાયઃ દેવગતિજ પામે અને ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્ય થઈ મોક્ષે જાય.

મનુષ્યગતિમાં, ત્યાંથી વળી મરણ પામીને વૈમાનિક દેવગતિમાં અને ત્યાંથી અવધીને આ ભારતવર્ષમાં ગંગાદ્વાર પુરના સ્વામી જિતરાત્રુ રાજના અમમ નામના પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થશે અને તે ભવમાં તીર્થંકરનામકર્મના વિપાકોદયનો અનુભવ કરી મોક્ષે સિધાવશે.

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના ઘણા પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. જેમકે સમ્યક્ત્વ એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ પ્રકારનું પણ સંભવે છે. જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપિત કરેલાં તત્ત્વો પર જે શ્રદ્ધા કરવી તે એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. અર્થાત્ ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ “તમેવ સંઘ નિસ્સંકં જં જિણેહિં પવેદ્યં” એટલે કે સકલ દોષરહિત અને સમસ્ત ગુણ સંપન્ન એવા જિનેશ્વરોએ જે તત્ત્વ પ્રકાશ્યું છે તે સત્યજ છે, એવી રૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વ તે આ એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ત્રણ રીતે પડે છે:—(૧) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ; (૨) નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ; અને (૩) નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વ.

દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ—

જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં તત્ત્વો સત્યજ છે એ વાતનો પરમાર્થ નહિ જાણવા છતાં પણ શ્રદ્ધા કરનારાના સમ્યક્ત્વને ‘દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું. પરંતુ પરમાર્થના જાણકારના સંબંધમાં તો આવું સમ્યક્ત્વ ‘ભાવ-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું; કેમકે આ ભાવ-સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણી જીવાદિક સમ પદાર્થોને નય, નિલેપ, સ્યાદ્વાદ ઇત્યાદિ શૈલીપૂર્વક જાણે છે અને ત્યાર પછી તેને વિષે શ્રદ્ધા રાખે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયિકનો ભાવ-સમ્યક્ત્વમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કેમકે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ તો પૌદ્ગલિક છે, જ્યારે બાકીનાં બે તો આત્મિક છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે, કેમકે ‘દ્રવ્ય’ સમ્યક્ત્વમાંના ‘દ્રવ્ય’ શબ્દથી અત્ર ‘પુદ્ગલ’ અર્થ કરવાનો નથી. વળી આ દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાનકમાં પણ સંભવે છે.

નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક આત્માના શુદ્ધ પરિણામને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ જાણવું. આત્મા અને તેના ગુણો કંઈ જુદા નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે; કેમકે અલેદ પરિણામે પરિણત થયેલો આત્મા તે તદ્ગુણ રૂપજ કહી શકાય. જેવું જાણ્યું તેવોજ ત્યાગભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદ્ગુણ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તેજ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે. આત્મા રત્નત્રયાત્મક અલેદભાવે શરીરમાં રહ્યો છે, માટે રત્નત્રયના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ કહીએ. સાધુ-દર્શન, જિન-મહોત્સવ, તીર્થ-યાત્રાદિક હેતુથી ઉત્પન્ન થતાં સમ્યક્ત્વને ‘વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

બાકી રહેલાં નિસર્ગ અને અધિગમ સમ્યક્ત્વનો વિચાર કરતાં પૂર્વે નિસર્ગ અને અધિગમના અર્થ વિચારી લઈએ.

પરના ઉપદેશની નિરપેક્ષતાને 'નિસર્ગ' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે પરના ઉપદેશની અપેક્ષા તે 'અધિગમ' કહેવાય છે. 'નિસર્ગ' શબ્દનો અર્થ 'સ્વભાવ' થાય છે. તેથી નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વનો અર્થ સ્વાભાવિક સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વ એમ થાય છે. આથી ઇને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે સ્વાભાવિક રીતે વળી સમ્યક્ત્વ મળે ખરું કે? આના સમાધાનાર્થે ત્રણ દષ્ટાંતો વિચારીએ. ધારો કે કોઈ વટેમાર્ગ બૂલો પડ્યો છે તો એ બનવા ભેગ છે કે ભમતાં ભમતાં પણ અર્થાત્ કોઈને પણ માર્ગ પૂછ્યા વિના પણ તે ખરા માર્ગ ઉપર આવી જાય. કોઈકની બાબતમાં એમ પણ બને કે તે ગમે તેટલો પોતે પ્રયત્ન કરે તો પણ ખરો રસ્તો તેને જડેજ નહિ. જ્યારે ખરા માર્ગનો બાણકાર કોઈ મળી આવે અને તે દ્વારા તેને યથાર્થ માર્ગનું ભાન થાય, ત્યારેજ તેનું કાર્ય સરે.

આ પ્રમાણે જવરથી પીડિત હોય એવા કોઈ પુરુષનો જવર ઔષધિના સેવન વિના પણ જતો રહે અને કોઈક વખતે એમ પણ બને કે ઔષધિનું પાન કર્યાથીજ તેનો તે જવર જાય. એવી રીતે એમ પણ બનવા ભેગ છે કે કોદ્રવ નામનું ધાન્ય ઘણા કાલે સ્વયમેવ નિર્મલન (મયણા રહિત) બની જાય અથવા તો છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી તે તેવું બને. આ દષ્ટાંતો ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે પરની અપેક્ષા વિના પણ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ (૧) સ્વાભાવિક રીતે—અરે ખુદ તીર્થંકરની પણ સહાય હીધા વિના અથવા તો (૨) સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પણ થઈ શકે છે. પ્રથમ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વને 'નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ' અને દ્વિતીય પ્રકારથી મળેલ સમ્યક્ત્વને 'અધિગમ-સમ્યક્ત્વ' સંબોધવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઈ શુક્લપક્ષી, કાલાદિક કારણ પરિપાકવંત, ચરમાવર્તિ, ચરમકરણી એવો ભવ્ય જીવ સહેજે આપોઆપ ઉડાપોહ કરતાં જે સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે તે 'નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ' છે, જ્યારે પૂર્વોક્ત કાલાદિક યોગ્યતા હોવા છતાં પણ સદ્ગુરુના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યાથીજ જે જીવ અનાદિકાલની પોતાની ભૂલ મટાડી દેવ, ગુરુ અને ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને વિષે શ્રદ્ધાવાન બને, તેનું સમ્યક્ત્વ 'અધિગમ-સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો—

કારક, રોગક અને હીપક તેમજ ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એમ બન્ને પ્રકારે સમ્યક્ત્વના ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. જિનેશ્વરે જેવો વિધિ-માર્ગ પ્રકાશ્યો છે તે વિધિ-માર્ગને, જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પરિપાલનપૂર્વક અમલમાં મૂકનારનું સમ્યક્ત્વ 'કારક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન પ્રમાણે આગમોક્ત શૈલીપૂર્વક દાન, પૂજા, વ્રત વિગેરે યોગ્ય આચરણ હોય તો તે 'કારક' સમ્યક્ત્વ છે. આવું સમ્યક્ત્વ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાનને હોય છે.

૧ નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, અપરોપદેશ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે.

૨ જેને સંસારમાં અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્તન કરતાં ઓછો કાળ પરિભ્રમણ કરવાનું બાકી રહેલું હોય તે જીવને 'શુક્લપક્ષી' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એથી વિપરીત પ્રકારના જીવને 'કૃષ્ણપક્ષી' કહેવામાં આવે છે. શુક્લપક્ષીનું સ્થૂલ સ્વરૂપ વીર-ભક્તામર (૫૦ ૮૪-૮૫) માથી મળી શકશે.

ધર્મને વિષે રૂચિમાત્ર કરે, શ્રીજિનોક્ત ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા રાખે, પરંતુ ભારે કર્મો હોવાથી તેવાં અનુષ્ઠાનો કરી ન શકે, તેને ‘રોચક’ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું બાબતું. અર્થાત્ યમ-નિયમાદિ આચરણમાં ન મૂકી શકવાની સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારું સમ્યક્ત્વ ‘રોચક’ સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. શ્રેણિક નૃપતિને આતું સમ્યક્ત્વ હતું.

પોતે મિથ્યાદષ્ટિ અલબ્ધ કે દુર્લબ્ધ હોવા છતાં પણ અન્ય લબ્ધ જીવોને ઉપદેશાદિક દ્વારા યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવંત કરે—અન્ય જીવો ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે તે જીવનું સમ્યક્ત્વ ‘દીપક’ સમ્યક્ત્વ છે. દીપક સમ્યક્ત્વધારીને અંતરંગ શ્રદ્ધા હોય નહિ; તે તો દાંભિક વૃત્તિએ કાર્ય કરે; પરંતુ તેમ છતાં પણ તે બીજાઓ ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, એ તેની ખુબી છે. મિથ્યાત્વથી વાસિત હૃદયવાળો હોઈ કરીને પણ અન્ય જીવોને યથાર્થ માર્ગ ઉપર એ પ્રીતિવાન બનાવે છે, વાસ્તે આવા જીવને દીપક સમ્યક્ત્વવાળો કહેવામાં આવે છે. આવો જીવ અન્ય જીવની સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી, તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવામાં આવે છે. આ કારણમાં કાર્યના ઉપચારનું દૃષ્ટાન્ત છે. વિશેષમાં આ દીપક સમ્યક્ત્વથી યુક્ત પ્રાણીને ‘મસાલચી’ની ઉપમા આપી શકાય તેમ છે; કેમકે જેમ મસાલચીના પોતાના હાથમાં બળતી-પ્રકાશક ‘મસાલ’ હોવા છતાં તે પોતે તો અંધારામાંજ રહે છે, અર્થાત્ તે મસાલથી તે અન્ય જીવો ઉપરજ, નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી જિનમૂર્ચિત તત્ત્વોને વિષે અંતરંગ શ્રદ્ધાન રહિત હોઈ કરીને પણ અન્ય જીવોના ઘટમાં પ્રકાશ પાડે છે એટલે કે તેમને આ તત્ત્વો તરફ રૂચિ-શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે શાસનોન્નતિનું કાર્ય કરતો હોવાથી, તે પ્રાણીને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વયુક્ત કહેવામાં આવે છે. આતું સમ્યક્ત્વ અંગારમર્દકાર્યને હતું.

બીજી રીતે સમ્યક્ત્વના પડતા ત્રણ વિભાગો પરત્વે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા હોવાથી, અત્રા તે સંબંધમાં કંઈ વિચારવાનું બાકી રહેતું નથી છતાં પણ અત્રા એટલું કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય કે ક્ષાયિકાદિક ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તેનાં આવરણરૂપ કર્મના ક્ષયાદિકથી થાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ દર્શન આવૃત્ત કરનારા દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો તેમજ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ ‘ક્ષાયિક’ કહેવાય છે; આ સાતે પ્રકૃતિઓનાજ ઉપશમથી ઉદ્ભવતું સમ્યક્ત્વ ‘ઔપશમિક’ કહેવાય છે; જ્યારે એના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ ‘ક્ષાયોપશમિક’ કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો—

ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ સમ્યક્ત્વમાં ‘સાસ્વાદન’ સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના ચાર ભેદો થાય છે. ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાંથી પતિત થઈને મિથ્યાદષ્ટિરૂપ પ્રથમ ગુણસ્થાનક પર જતાં આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષને ગોળ ખાધા પછી વમન થાય તોપણ તેને કંઈ ગળાયટો પરંતુ અનિચ્છિત સ્વાદ લાગે તેમ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પડીને

મિથ્યાત્વે જતાં' આ સમ્યક્ત્વનો કંઈક સ્વાદ રહી જાય. આવા સમ્યક્ત્વને 'સાસ્વાદન' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો—

આ ચાર સમ્યક્ત્વમાં 'વેદક' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો થાય છે. અનન્તાનુબન્ધી ચાર ક્ષાય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય આ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી પૂર્વની છ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય કર્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ખપાવતાં ખપાવતાં અર્થાત્ તેનો ક્ષય કરતી વેળાએ, જ્યારે તે પ્રકૃતિમાંના છેલ્લા પુદ્ગલનો ક્ષય કરવાનો બાકી રહે, તે સમયનું સમ્યક્ત્વ 'વેદક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો આગળ બતાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિશ્ર અને શુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજેમાંના પ્રથમના બે પુંજે ક્ષીણ કર્યા બાદ, શુદ્ધ પુંજના છેલ્લા ગ્રાસને વેદતી વેળાના સમ્યક્ત્વને 'વેદક' કહેવામાં આવે છે. આતું સમ્યક્ત્વ આખા સંસારમાં એકજ વાર મળે છે અને તે પછી તો તરતજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભવ્ય પ્રાણીને કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે?—

આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ અનાદિ કાળનો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછીથી મોક્ષે જાય, ત્યાં સુધીમાં વધારેમાં વધારે તેને અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તનથી કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યંત આ સંસારરૂપી કેદખાનામાં સજ્યા કરવું પડે. હવે આવો કોઈક જીવ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત કરે તે વિચારવામાં આવે છે. ઉપશમ તેમજ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ તો વધારેમાં વધારે પાંચ વાર અર્થાત્ એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ તો ચાર વાર ઉપશમ-શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એમ એકંદરે પાંચ વારજ પામી શકાય; જ્યારે વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો એકજ વાર અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તો અસંખ્ય વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે.

કયું સમ્યક્ત્વ કયે ગુણસ્થાનકે હોય છે?—

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સાસ્વાદન નામના ખીજા ગુણસ્થાનકમાંજ હોય છે; પરંતુ ત્યાંથી આગળ કે પાછળના ગુણસ્થાનમાં નહિજ. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્-દષ્ટિ નામના

૧ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં જતાં બહુજ ઓછો સમય લાગે છે અને શાસ્ત્રકારો આ સંબંધમાં 'માળ' ઉપરથી પડનારનું દૃષ્ટાન્ત રજુ કરે છે. અર્થાત્ માળ ઉપરથી પડેલાને જૂમિ ઉપર પહોંચતાં જેટલી વાર લાગે તેના કરતાં પણ અતિશય ઓછા કાળમાં સમ્યક્ત્વનું વમન કરતો જીવ સાસ્વાદનની થઈ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય, કેમકે સાસ્વાદનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છ આવલિનો છે.

૨ 'સદ્ આસ્વાદનેન વર્તેતે હિતિ સાસ્વાદનમ્' અર્થાત્ આસ્વાદન સહિત વર્તે તે સાસ્વાદન એટલે કે પ્રસ્તુતમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું વમન થવા છતાં પણ તે જીવને કંઈક આસ્વાદ રહી જાય. આવા આસ્વાદન સહિત વર્તવું તે 'સાસ્વાદન' છે. પ્રાકૃત ભાષામાં આ સમ્યક્ત્વને 'સાસાયણુ' કહે છે અને તેનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર 'સાશાતન' થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે (આ=સમન્તાત્) સમસ્તપણે શાતન કરે-પાતન કરે-મુક્તિ માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન કહેવાય છે. અહિં અનન્તાનુબન્ધી ક્ષાયની સહાયથી સમ્યક્ત્વમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે 'આશાતન' છે. આવી આશાતનથી જે યુક્ત હોય તે 'સાશાતન' યાને 'સાસાયણુ' કહેવાય છે.

ચોથા ગુણસ્થાનથી લઈને ઉપશાન્તમોહ નામના અગ્યારમા ગુણસ્થાન પર્યંત એમ આઠ ગુણસ્થાનકો સુધી હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિનામક ચોથા ગુણસ્થાનકથી લઈને તે છેક અયોગિ-કેવલિનામક ચૌદમા-અંતિમ ગુણસ્થાનક સુધી અર્થાત્ એકંદર અગ્યાર ગુણસ્થાનકો પર્યંત હોય છે (અને ત્યાર પછી મુક્તાવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અર્થાત્ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા એ ચાર ગુણસ્થાનોમાંજ હોય છે, પરંતુ ત્યાંથી આગળનાં કે પાછળનાં ગુણસ્થાનોમાં તેનો સંભવ નથીજ.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ—

‘સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ’નો અર્થ એ છે કે કયું સમ્યક્ત્વ કેટલા વખત સુધી રહેનારું છે. આ સ્થિતિના જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) એમ બે પ્રકારો પડે છે. હવે તેમાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે, જ્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો છ ‘આવલિની’ છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિઓ અંતર્મુદૂર્તનીજ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની છે, જ્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભવસ્થિતિની અપેક્ષાએ તેત્રીસ (૩૩) સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે^૧ (આ સિવાયની અપેક્ષાએ અર્થાત્ મુક્તાવસ્થા આશ્રીને તો તેની સ્થિતિ અનંતકાલની છે, કેમકે આ સમ્યક્ત્વ અવિનાશી છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની છે અને તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ (૬૬) સાગરોપમથી કંઈક અધિક^૨ છે. વેદક સમ્યક્ત્વની તો જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને સ્થિતિઓ એકજ સમયની છે.

દરેક વસ્તુનું અન્વેષણ નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન એમ છ રીતે થઈ શકે છે, તે વ્યત્ત આ સમ્યક્ત્વને પણ લાગૂ પડે છે, પરંતુ એ સર્વ વાત ગ્રંથ-ગૌરવના ભયથી તેમજ આ સમ્યક્ત્વનું પ્રકરણ ઘણુંજ મોટું થઈ જવાની ભીતિથી અત્ર વિસ્તાર પૂર્વક વિચારવામાં આવી નથી. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વના દશ લેહો પરત્વે જે સ્થાનાંગમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પણ અત્ર દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવતું નથી. ફક્ત હવે એકજ પ્રશ્ન વિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

૧ એક આવલિમાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ જાય છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર (સૂ. ૧૦૪).

૨ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ વૈમાનિક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે; કેમકે એ વિમાનમાં ગયેલા જીવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું છે અને એથી જે કંઈક અધિક કાળ કહ્યો છે તે મનુષ્યભવ આશ્રીને સમજવાનો છે.

૩ વૈમાનિક ગતિમાંના કલ્પોપપન્ન દેવતાઓમાંના બારમા દેવલોકના નિવાસીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આવીસ (૨૨) સાગરોપમનું છે અને ત્યાં ત્રણ વાર ગમન થતાં છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ વીતી જાય. અને જે આજ ગતિમાંના વિજયાદિ વિમાન આશ્રીને જે ભવ કરવા પડે તો ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીસ (૩૩) સાગરોપમનું હોવાથી છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ થાય છે. આથી કંઈક અધિક જે કાળ કહેવામાં આવ્યો છે, તે મનુષ્યભવ આશ્રીને જાણવાનો છે.

શું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને અટકાવનારું છે ?—

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'હા'કારમાં છે. પરંતુ આમ ઉત્તર આપવાથી એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તત્ત્વશ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારું હોઈ કરીને વિઘ્નરૂપ કેમ બની શકે ? આના જવાબમાં જો એમ કહેવામાં આવે કે તે મિથ્યાત્વ જાતિનું હોવાથી તે વિઘ્નરૂપ છે, તો તો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા મિથ્યાત્વ જાતીયથી આત્મ-શ્રદ્ધાનો સંભવ કેમ મનાય વાર ? આ સંબંધમાં નીચેનાં બે દૃષ્ટાન્તો વિચારવા આવશ્યક છે.

એ તો દેખીતી વાત છે કે સૂક્ષ્મ અભ્રકરૂપ આવરણથી આચ્છાદિત થયેલો દીપક પણ કાંઈક ન્યૂન પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ આ આવરણ દૂર થતાં તેની કાંતિ વિશેષતઃ ઝળકી ઊઠે છે. એવીજ રીતે ક્રિયિત્ મલિન વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલા મણિનું તેજ પણ સહેજ ઓછું જણાય છે, પરંતુ સ્વચ્છ વસ્ત્રમાંથી તેની પ્રભા વિશેષ પડે છે. તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતનાં મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિક ભાવને પ્રાપ્ત થતાં આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધાન કંઈક અસ્ફુટપણે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં આત્મ-સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે (આનુંજ નામ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે).

કેટલીક વાર એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં કેમ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તેનું પણ એથી સમાધાન થઈ જાય છે એ વાત હવે નિવેદન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે એટલું ઉમરેલું આવશ્યક સમજાય છે કે સમ્યક્ત્વના વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સમ્યક્ત્વના નિર્સર્ગરૂપિ ઇત્યાદિ દશ પ્રકારો માટે તથા શ્રમાદિક પાંચ લક્ષણો, શંકાદિક પાંચ દૂષણો અને કુશલતાદિક પાંચ ભૂષણો, તેના આઠ પ્રભાવકો તથા સમ્યક્ત્વના રાજભિયોગાદિક છ આગારો, અરિહંતાદિક સંબંધી દશ વિનયો, ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ, ચાર શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ તથા છ ચતના તેમજ તેનાં છ સ્થાનકો તથા તેનાં ત્રણ લિંગો એ સમ્યક્ત્વના ૬૭ ખોલો એ બધાના સ્વરૂપ માટે અવચન-સારોદ્ધાર પ્રમુખ ગ્રન્થો જોવા.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ નિર્સર્ગરૂપિ, ઉપદેશરૂપિ, આજ્ઞારૂપિ, સૂત્રરૂપિ, ખીજરૂપિ, અધિગમરૂપિ, વિસ્તારરૂપિ, ક્રિયારૂપિ, સંક્ષેપરૂપિ તથા ધર્મરૂપિ એ દશ પ્રકારો છે.

૨ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા એ આ પાંચ લક્ષણો છે.

૩ શંકા, આકાંક્ષા, નિચિકિત્સા, મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને તેનો પરિચય એ પાંચ દૂષણો છે.

૪ જિનશાસનને વિષે કુશળતા, પ્રભાવના, તીર્થ-સેવા, સ્થિરતા તથા લક્ષિ એ પાંચ ભૂષણો છે.

૫ વર્તમાન શ્રુતના પારંગત, અસરકારક રીતે ધર્મ-કથા કહેનાર, પ્રખર વાદી, અપૂર્વ નૈમિત્તિક, તપસ્વી, વિદ્યા અને મંત્ર વડે પરાક્રમી, સિદ્ધિઓથી અલંકૃત અને પ્રભાવશાળી કવિ એ આઠ પ્રભાવકો છે.

૬ રાજભિયોગ, ગણભિયોગ, બલાભિયોગ, સુરાભિયોગ, કાન્તારવૃત્તિ અને ગુરુનિગ્રહ એ છ આગાર છે.

૭ અરિહંત (તીર્થંકર), સિદ્ધ, જિન-પ્રતિમા, સિદ્ધાન્ત, ચારિત્ર-ધર્મ, સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અતુ-

વિંધ સંઘ અને સમ્યક્ત્વ એ સંબંધી વિનય તે તેના દશ પ્રકાર છે.

जगद्गुरौ दृष्टे यद् भवति तदाह—

भविअकमलाण जिणरवि !, तुहदंसणपहरिसूससंताणं ।
दढबद्धा इव विहडंति, मोहतमभमरविंदाइं ॥ ४ ॥

[भव्यकमलेभ्यो जिनरवे ! त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः ।
दढबद्धानीव विघटन्ते मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ॥]

प्र० वृ०—भविअत्ति । भविअकमलाण जिणरवि ! मिथ्यात्वनिशीथिनीप्रान्तसमुदित-
त्वेन यथाऽवस्थितसन्मार्गप्रकाशकत्वेन च जिन एव रविः—जिनादित्यस्तस्य सम्बोधनं हे
जिनरवे !—जिनभानो ! त्वद्दर्शनाद् भव्यकमलेभ्यो मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटयन्ति ।
तत्र भव्याः—सिद्धिगमनयोग्याः प्राणिनः, तद्गुणबन्धुरत्वेन ज्ञानादिलक्ष्मीनिवासत्वेन च
कमलानीव कमलानि तेभ्यः । अत्र सूत्रस्य प्राकृतत्वात् पञ्चम्यां षष्ठी । त्वद्दर्शनं—त्वदा-
लोकनं तस्मात् प्रहर्षः—परमप्रमोदः तेनोच्छ्वसद्भ्यः—समुद्बुधितरोमकूपेभ्यः । पक्षे विक-
सद्भ्यः । किंविशिष्टानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ? दढबद्धान्यपि—चिरप्ररूढान्यपि । पक्षे
कुशेशयकोशान्तर्निबिडपीडितान्यपि । तत्र मोहः—अज्ञानम्, तमस्तु बध्यमानं कर्म, स
एव कलुषत्वेन सुकृततमोरूपाणि भ्रमरपटलानि । अयमाशयः—यथा तरुणतरणि-
किरणव्यतिकरविकस्वरेभ्यः कमलेभ्यः पुष्पन्धयाः पृथग् भवन्ति, एवं भव्यानामपि जग-
लोचनलोभने भगवति जिनेश्वरे साक्षात् कृते समुल्लसितातिशायिशुभभावनावशात् मोहत-
मांसि विलीयन्ते ॥ इति चतुर्थगाथार्थः ॥ ४ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं रविरूपकेण स्तुतिमाह—(भविअत्ति)

हे जिनरवे ! भव्यकमलानां दढबद्धान्यपि (अत्यर्थं मिलितान्यपि विघटन्ते—शिथिली-
भवन्ति । कानीत्याह—‘मोहतमोभ्रमरवृन्दानि’ मोह एव) यथास्थितवस्तुस्वरूपादर्शनात्
तमांसि मोहतमांसि तान्येव भ्रमरवृन्दानि—अलिकदम्बकानि तानि । (भव्यानां) कीदृशा-
नामित्याह—त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वस(च्छ्वस ?)तां—भवदवलोकनानन्दोन्मिषताम् ॥ इति
गाथार्थः ॥ ४ ॥

श्लो०-दार्थ

भविअ (भविक)=लब्ध, मुक्ति-योग्य.
कमल=कमल.
भविअकमलाण=लब्ध कमलोभांशी.
जिण (जिन)=जिन, पीताराग.
रवि (रवि)=सूर्य.

जिणरवि != हे जिन-सूर्य !
तुह (त्वत्)=द्वितीयपुत्रपवायक सर्वनाम.
दंसण (दर्शन)=दर्शन.
पहरिस (प्रहर्ष)=अत्यन्त आनन्द, परम प्रमोद.
ऊससंत (उच्छ्वसत)=विकास प्राप्तुं.

મુહુર્વસણપહરિસૂસસંતાણં=તારા દર્શનના પ્રહર્ષથી
વિકસિત થતાં.

દૃઢ (દૃઢ)=મજબૂત.

બદ્ધ (બદ્ધ)=બંધાયેલ.

=મજબૂત બંધાયેલ.

શ્વ (શ્વ)=પણ.

વિહંતિ (વિહંતે)=શિથિલ બને છે.

મોહ (મોહ)=મોહ.

તમ (તમસ્)=અંધકાર.

ભ્રમર (ભ્રમર)=ભ્રમર, ભમરો.

વિદ (વૃન્દ)=સમુદાય.

મોહતમભ્રમરવિદાદૃં=મોહાન્ધકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો.

પદાર્થ

જગદ્ગુરુના દર્શનનું ફળ—

“(મિથ્યાત્વરૂપી નિશાનો નાશ કરનારા અને સન્માર્ગના પ્રકાશક એવા) હે જિન-સૂર્ય ! તારા દર્શનના પ્રકૃષ્ટ આનન્દથી વિકસિત થતાં લબ્ય-ક્રમણોમાંથી દૃઢ બંધાયેલા એવા પણ મોહાન્ધકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો છૂટા પડી જાય છે.”—૪

રૂપાકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

સૂર્યના ઉદયે ક્રમણો વિકસ્વર થતાં તેના કોશમાં રાત્રે સપડાઈ ગયેલા ભ્રમરો જેમ બહાર નીકળી આવે છે, તેમ લબ્ય પ્રાણીઓને પ્રભુના દર્શન થવાથી તેમની શુભ લાવના વિકસ્વર થવાથી અનેક લવોથી એકત્રિત થયેલા ક્ષિણ કર્મરૂપ ભ્રમરો તેમનાથી છૂટા પડી જાય છે અર્થાત્ તેવા જીવોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે—તે જીવોને સદ્જ્ઞાન અને અંતમાં મુક્તિ મળે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं भगवतः प्रथमतीर्थपतेश्चयवनकल्याणकमुद्दिश्य गाथास्तुतिः—

लटुत्तर्णाहिमाणो, सद्यो सवद्वसुरविमाणस्स ।

पइं नाह ! नाहिकुलगरघरावयारुम्मुहे नट्ठो ॥ ५ ॥

[शोभनत्वाभिमानः सर्वः सर्वार्थसुरविमानस्य ।

त्वयि नाथ ! नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे नष्टः ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—લટુત્તર્ણાત્તિ । હે નાથ !—હે સ્વામિન્ ! સર્વાર્થાભિધાનસ્ય સુરવિમાનસ્ય સમ-
ગ્રોડપિ લટુત્તર્વાભિમાનઃ—પ્રધાનત્વાહક્કારો નષ્ટઃ—ક્ષીણઃ । ક્વ સતિ ? ત્વયિ નાભિકુલકરગૃ-
હાવતારોન્મુખે સતિ । યદા ત્વં પ્રાગ્ભવે વજ્રનાભઃ ષટ્કલ્પમેદિનીમણ્ડલાધિપત્યં તૃણવદવ-
ધૂય સંયમસામ્રાજ્યમઙ્ગીકૃત્ય તાન્યર્હદાદીનિ વિંશતિસ્થાનાન્યાસેવ્ય નિવધ્ય સર્વોત્તમતીર્થ-
કૃષ્ણામ કર્મણા અનુત્તરસુરવિમાને ત્રયસ્વિંશત્સાગરોપમસુખસ્થાને ઉત્પન્નઃ । યદા ત્વં તાદૃગ્-
ગુણાગુણવિભાગજ્ઞોડપિ સુપ્રભસ્તથાભૂતોડદ્વિસમ્બન્ધવન્ધુરં વિમાનમપ્યપહાય ગૃહા-
વતારોન્મુખઃ સ્યાઃ, તદાડભિમાનિનો માનઅંશઃ ॥ इति पञ्चमगाथार्थः ॥ ५ ॥

હે૦ વિ૦-પ્રથમકલ્યાણકદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(લઢ્ઢત્તણત્તિ)

હે નાથ ! ત્વયિ 'નાભિકુલકરગૃહાવતારોન્મુખે સતિ' નાભિશ્ચાસૌ કુલકરશ્ચ નાભિ-
કુલકરસ્તસ્ય ગૃહં તત્રાવતારસ્તત્રોન્મુખસ્તસ્મિન્ । કિં (જાતઃ)? નષ્ટઃ-પ્રલયં ગતઃ । કોઽસૌ?
લો(લ)ષ્ટત્વાભિમાનઃ-શોભનત્વાહઙ્કારઃ । કસ્યેત્યાહ—'સર્વાર્થસુરવિમાનસ્ય' સર્વાર્થ ચ તત્
સુરવિમાનં ચ સર્વાર્થસુરવિમાનં તસ્ય । કિંવિધોઽપિ? સર્વોઽપિ, સમસ્તોઽપીત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ

લઢ્ઢત્તણ (શોભનત્વ)=(૧) સુન્દરતા; (૨) પ્રધાનતા.

અહિમાણ (અભિમાન)=ગર્વ.

લઢ્ઢત્તણાહિમાણો=શ્રેષ્ઠતાનો ગર્વ.

સઘ્વો (સર્વઃ)સમસ્ત.

સઘ્વઢ્ઢ (સર્વાર્થ)=સર્વાર્થ.

સુર (સુર)=દેવ.

વિમાણ (વિમાન)=વિમાન.

સઘ્વઢ્ઢસુરવિમાણસ્સ=સર્વાર્થ નામના દિવ્ય વિમા-
નનો.

પઢ્ઢં (ત્વયિ)=તું.

નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !

નાહિ (નાભિ)=નાભિ.

કુલકર (કુલકર)=કુલકર.

ઘર (ગૃહ)=ઘર, મહેલ.

અવયાર (અવતાર)=અવતાર.

ઢ્ઢમ્મુહ (ઢ્ઢમ્મુખ)=ઢ્ઢમ્મુખ, તત્પર.

નાહિકુલકરઘરાવયારુમ્મુહે=નાભિ કુલકરના ગૃ-
હમાં અવતાર માટે તત્પર.

નષ્ટો (નષ્ટઃ)=નાશ પામ્યો.

પદાર્થ

પ્રભુતું અયવન—

“ હે નાથ ! જ્યારે તું નાભિ (નામના સાતમા) કુલકરના ગૃહમાં અવતાર લેવાને
તૈયાર થયો (અર્થાત્ તું જ્યારે તેમના ઘરમાં અવતર્યો), ત્યારે સર્વાર્થ(સિદ્ધ નામના) દેવ-
વિમાનનો સુન્દરતા (અથવા પ્રધાનતા) સંબંધી સમસ્ત ગર્વ ગળી ગયો.”—૫

સ્પષ્ટીકરણ

કુલકર—

રાજ-ચિહ્નનો નહિ હોવા છતાં ભુદ્ધિ વગેરેની અધિકતાને લઈને તે કાળના મનુષ્યોએ
સ્વીકારેલ અધિપતિને 'કુલકર' કહેવામાં આવે છે. કુળ એટલે વંશ; તેની સ્થાપના કરનાર તે
'કુલકર' એ આ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. આથી સમજી શકાય છે કે યુગના પ્રારંભમાં નીતિ
વગેરેની વ્યવસ્થા કરનારા મહાપુરુષને 'કુલકર' કહેવામાં આવે છે. એકંદર રીતે આ 'અવસર્પિણી
કાળમાં વિમળવાહન, ચક્ષુષ્માન્, યશસ્વી, અભિચન્દ્ર, પ્રસેનજિત્, મરૂદેવ

૧ આ સંબંધમાં ભુઓ સાતમા પદનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ સરખાવો—

“કુલાદિવીજં સર્વેષાં, પ્રથમો વિમલવાહનઃ ।

ચક્ષુષ્માન્ યશસ્વી ચા-મિચન્દ્રોઽથ પ્રસેનજિત્ ॥

મરૂદેવશ્ચ નાભિશ્ચ, મરતઃ કુલસત્તમઃ ।”

આ શ્લોકો મનુસ્મૃતિમાં આપેલા છે એવો ઉલ્લેખ પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે રચેલા જૈન ધર્મનો
પ્રાચીન ઇતિહાસ એ નામના પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગના ૧૩મા પૃષ્ઠમાં છે, પરંતુ આ વિચારણીય હકી-
કત છે, કેમકે (મુદ્રિત) મનુસ્મૃતિમાં તે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.

અને નાભિ એમ સાત કુલકરો થયા છે. આ બધાએ કુલકરો 'યુગલિક ધર્મને અનુસરનારા, ઋષભપંચાશિકાના નામના સર્વોત્તમ સંહનનવાળા તેમજ સમયતુરસ્થ નામના ઉત્તમ સંસ્થાન-વાળા હતા.' અલ્પ રાગ-દ્વેષવાળા હોઈ પ્રાયઃ યુગલિકો દેવગતિગામી હોવાથી તે સર્વે મૃત્યુ પામીને દેવ-લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

પ્રથમ કુલકરના શરીરની ઊંચાઈ ૬૦૦ ધનુષ્ય જેટલી હતી. ધીબની એથી ઓછી, ત્રીબની એથી પણ ઓછી હતી, જ્યારે સાતમા કુલકર નાભિ રાજના શરીરની ઊંચાઈ તો પરપ ધનુષ્ય જેટલી હતી. એ પ્રમાણે આયુષ્ય પણ એક કુલકરનું તેની પહેલાના કુલકર કરતાં ઓછું હતું. પ્રથમ કુલકરનું આયુષ્ય પદ્યોપમના દશમા ભાગે હતું, જ્યારે સાતમા કુલકરનું આયુષ્ય તો સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. જેટલું આયુષ્ય કુલકરનું હોય છે તેટલુંજ આયુષ્ય તેમની પત્નીનું પણ હોય છે એ નિયમ પ્રમાણે સાતમા કુલકરની પત્ની મરૂદેવીનું આયુષ્ય પણ સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. તેમનાં સંહનન, સંસ્થાન અને ઊંચાઈ પણ પ્રાયઃ નાભિ રાજના જેટલાં હતાં. પ્રથમના છ કુલકરોની પત્નીઓ 'નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે સાતમા કુલકરના પત્ની અને તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના જનની મરૂદેવી તો આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષે ગયા. હાકાર, માકાર અને ધિક્કાર એ ત્રણ દંડ-નીતિઓ પૈકી પ્રથમ નીતિનો ઉપયોગ પ્રથમના બે કુલકરોના સમયમાં, પહેલી અને ધીબનો ત્રીબ અને ચોથાના સમયમાં અને ત્રણેનો ઉપયોગ પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા કુલકરના સમયમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

આયુષ્યના સમયના દશ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેમાંના પ્રથમ અને અન્તિમ ભાગ સિવાયના મધ્યના આઠ ભાગ જેટલો સમય કુલકર પદવી ભોગવનારા નાભિ કુલકરને ઋષભદેવ નામના પુત્ર અને (તેમની સાથે ઉત્પન્ન થયેલી) સુમંગલા નામની પુત્રી એમ બે સંતાન હતા.

સર્વાર્થસિદ્ધ—

જૈન શાસ્ત્રમાં ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એમ જે ચાર પ્રકારના દેવોના ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં વૈમાનિક દેવો શ્રેષ્ઠ છે. આ દેવો બાર દેવલોક, નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં રહે છે. આ સ્થાનો એક એકથી શ્રેષ્ઠ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' એ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ નામનાં પાંચ અનુત્તર વિમાનો પૈકી એક છે. આ સર્વોત્તમ વિમાન છે. એ સર્વ દેવ-સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ વિમાનમાં વસનારા દેવ પણ સર્વાર્થસિદ્ધના નામથી ઓળખાય છે અને તેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ

૧ આની સ્થૂલ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮)માંથી મળશે.

૨ સંહનન એટલે શરીરનો બાંધો.

૩ આની માહિતી માટે જુઓ વીર-ભક્તામર (૫૦ ૮૭-૮૮).

૪ જુઓ આવશ્યક-નિર્ણયક્રિતિની ૧૫૭ મી ગાથા.

૫ પદ્યોપમના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશનો પ્રથમ સર્ગ.

૬ ભવનપતિના દશ ભેદો પૈકી એક.

૭ આ દંડ-નીતિઓની સ્થૂલ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮)માં આલેખવામાં આવી છે.

તે સર્વોત્તમ દેવ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ'ની જૂદી જૂદી વ્યુત્પત્તિઓ વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૪, સૂં ૨૦)ના ભાષ્યમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:—

“સર્વેષ્વમ્યુદયાર્થેષુ સિદ્ધાઃ સર્વાર્થસિદ્ધાઃ સર્વાર્થેશ્ચ સિદ્ધાઃ સર્વે ચૈષામમ્યુદયાર્થાઃ સિદ્ધા इति સર્વાર્થસિદ્ધાઃ ।.....સર્વાર્થેષુ સિદ્ધાઃ સિદ્ધપ્રાયોત્તમાર્થા इति ।”

અર્થાત્ જે સમસ્ત અભ્યુદયના અર્થોને વિષે સિદ્ધ છે એટલે કે અભ્યુદયના સુખની અધિકૃતાને લીધે સર્વ પ્રયોજનોને વિષે જે અવ્યાહુત શક્તિવાળા છે અથવા જે સર્વ અર્થોથી સિદ્ધ છે એટલે કે જે સર્વ અતિશયશાળી અત્યંત મનોહર શબ્દાદિકથી પ્રખ્યાત છે અથવા અભ્યુદયના સમગ્ર અર્થો જેના સિદ્ધ થયા છે તે સર્વાર્થસિદ્ધ છે. સર્વ કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિને લઇને અથવા અનન્તર ભવમાં સિદ્ધ થનારા હોવાથી પણ તે સર્વાર્થસિદ્ધ કહેવાય છે.

આવા એકાવતારી તથા ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવો જે સ્થાનમાં રહે તે સ્થાન ગર્વ ધારણ કરે એમાં નવાઈ નથી, કેમકે આનાથી કોઈ સંસારીનું સ્થાન ઉત્તમ નથી તેમજ સિદ્ધના જીવોનું નિવાસ-સ્થાન પણ આનાથી દૂર નથી.

ૐ ૐ ૐ ૐ

પદં ચિંતાદુલ્લભસુખસુખફલણ અડવકપ્પદુમે ।

અવદ્વન્ને કપ્પતરુ, જયગુરુ ! હિત્થા ઇવ પઓત્થા ॥ ૬ ॥

[ત્વયિ ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસુખફલદેઽપૂર્વકલ્પદ્રુમે ।

અવતીર્ણે કલ્પતરવો જગદ્ગુરો ! હ્રીસ્થા ઇવ પ્રોષિતાઃ]

પ્ર૦ વૃ૦—પદ્મંતિ । હે જગદ્ગુરો ! અસ્ય ભારતવર્ષસ્યાવનૌ ત્વય્યવતીર્ણે કલ્પદ્રવઃ પ્રોષિતા હ્રીસ્થા ઇવ—સલજ્ઞા ઇવ । ક્વ સતિ ? ત્વય્યપૂર્વકલ્પદ્રુમે સમવતીર્ણે સતિ । ચિન્તા નામ સદ્કલ્પસ્તસ્યાપિ દુર્લભં—દુષ્પ્રાપં મોક્ષસ્ય—નિર્વાણસ્ય સુખં મોક્ષસુખં તદેવ ફલં તદ્ દદાતીતિ ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસુખફલદસ્તસ્મિન્ । ભગવતોઽવતારાત્ પ્રથમં હિ કલ્પમહીરુહઃ સર્વસ્યાપિ વયં મનશ્ચિન્તિતમર્થ સમ્પાદયામઃ । અવતીર્ણે ચ ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસુખફલદે ભુવનભર્તરિ તદ્દાને સર્વાણ્યેવા(?)સદર્થતામાત્મનઃ સમ્ભાવ્યમાના ધૂર્તાઃ કલ્પતરવસ્તિરો-વભૂવુઃ । इति षष्ठ्याथार्थः ॥ ૬ ॥

હે૦ વિ૦—ભવતિ સમુત્પન્ને કિં જાતમિત્યાહ—(પદ્મંતિ)

જગદ્ગુરો ! ત્વય્યવતીર્ણે પ્રક્રમાજ્જગતીતિ ગમ્યતે । કિંરૂપે ? ‘અપૂર્વકલ્પદ્રુમે’ વિશિષ્ટ(વિબુધ)વિટપિનિ । કિમ્ ? ‘હિત્થા ઇવ’ લજ્જિતા ઇવ । ઉત્પ્રેક્ષાયામિવશબ્દો દ્રષ્ટવ્યઃ । કલ્પતરવઃ પ્રોષિતાઃ—અભાવમાપન્નાઃ । કિમુક્તં ભવતિ ? કાલવશેનૈવ તે વિનષ્ટાઃ, પરં કવિનોત્પ્રેક્ષિતાઃ । કીદૃશે ત્વયીત્યાહ—‘ચિન્તાદુર્લભમોક્ષસૌખ્યફલદે’ ચિન્તયા દુર્લભં યન્મોક્ષસૌખ્યં—શિવશર્મ તદેવ ફલં તદ્ દદાતિ યઃ સ તથોક્તસ્તસ્મિન્ । યત એવ ચિન્તા-દુર્લભમોક્ષસૌખ્યફલદો ભવાન્ અતોઽપૂર્વકલ્પદ્રુમઃ । इति गाथार्थः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ

પદ્મ (ત્વયિ) = તું.

ચિંતા (ચિન્તા) = ચિન્તા, સંકલ્પ.

દુર્લભ (દુર્લભ) = દુર્લભ.

મુક્ત (મોક્ષ) = મુક્તિ, સિદ્ધિ.

સુખ (સુખ) = સુખ.

ફલ (ફલ) = ફળને આપનાર.

ચિંતાદુર્લભમુક્તસુખફલ = ચિન્તા વડે દુર્લભ

એવા મોક્ષના સુખરૂપ ફળને આપનાર.

અડવ (અપૂર્વ) = અસાધારણ.

કલ્પદ્રુમ (કલ્પદ્રુમ) = કલ્પવૃક્ષ.

અડવકલ્પદ્રુમે = અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ.

અવદ્વે (અવતીર્ણ) = અવતર્યો.

કલ્પતરુ (કલ્પતરુ) = કલ્પવૃક્ષો.

જયગુરુ! (જગદ્ગુરો!) = હે જગદ્ગુરુ, હે વિશ્વના ગુરુ!

હિત્યા (હિત્યા) = શરમાઈ ગયેલા.

દ્વ (દ્વ) = જેમ.

પ્રતોત્યા (પ્રોપિતા) = પ્રવાસે ગયા, દૂર થયા.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના અવતારનો પ્રભાવ—

“સંકલ્પ વડે દુર્લભ એવા મોક્ષના સુખરૂપ ફળને આપનારો એવો તું અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ (આ પૃથ્વી ઉપર) અવતર્યો એટલે હે વિશ્વના ગુરુ! કલ્પવૃક્ષો જાણે શરમાઈ ગયાં હોય તેમ તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.”—૬

સ્પષ્ટીકરણ

જગદ્ગુરુનો વિચાર—

જગદ્ગુરુ થવું એ કંઈ બાળકનો જેલ નથી, કેમકે જેણે ગુરુ થવાની પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેજ આ બિરુદને હીપાવી શકે. વળી પોતે પોતાની જાતને જગદ્ગુરુ તરીકે ઓળખાવે તેમાં કંઈ મહત્તા નથી. પરંતુ તેવા ગુણો જે વ્યક્તિમાં દૃષ્ટિગોચર થતા હોય તેને જગદ્ગુરુ રૂપે સ્વીકારે એમાં ખરું મહત્ત્વ રહેલું છે. જગદ્ગુરુ બનનારે જગતના કલ્યાણાર્થે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ. કોઈ પણ જીવનું અહિત ન થાય એ એનું લક્ષ્ય બિન્દુ હોવું જોઈએ. પોતાનું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હોવું જોઈએ કે જેથી અન્ય તેનું અનુકરણ કરી શકે. જગદ્ગુરુની વાણીમાં કડવાશ, કઠોરતા કે તુચ્છતાને માટે સ્થાન હોઈ શકે નહિ, છતાં તેમનો ઉપદેશ સચોટ હોય એમાં નવાઈ જેવું નથી; કેમકે તેઓ પદ્યાર્થની પ્રરૂપણા કરતાં પ્રતિપાદન શૈલીનો ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે યથાર્થ સ્વરૂપ રજુ કરવું એજ તેમના ઉપદેશનો ઉદ્દેશ હોય શકે. વળી જેવો ઉપદેશ તેઓ અન્યને આપે તદનુરૂપ તેમનું વર્તન હોય એમાં તો કહેવુંજ શું? અર્થાત્ “મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં હિ મહાત્મનામ્” એ સૂત્ર તેમનામાં સંપૂર્ણતઃ ચરિતાર્થ થાયજ. પક્ષપાતનો તો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોય એ દેખીતું છે; કેમકે રાગ અને દ્વેષને જલાંજલિ આપ્યા વિના જગદ્ગુરુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રમાણેના અનેક ગુણોથી વિશિષ્ટ જગદ્ગુરુનું યથાર્થ સ્વરૂપ આલેખવા આ લેખિની સમર્થ નથી, તેથી ફરીને

૧ ખરી રીતે કાળના પ્રભાવને લઈને કલ્પવૃક્ષોનો ઉચ્છેદ થવાનો સમય આવી રહેલો હતો અને તેવામાં પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ થયો એટલે તેમણે જાણે જન્મ લીધો તેથી આ બનાવ બન્યો એમ કવિરાજ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે.

સુગુરનાં લક્ષણોની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી સંતોષ માનવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં શ્રીહૃમ-
ચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—

“મહાવ્રતધરા ધીરા, મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકલ્પા ધર્મોપ-દેશકા ગુરવો મતાઃ ॥”

—યોગશાસ્ત્ર (સં ૨, શ્લોક ૮)

અર્થાત્ (અહિંસાદિક) મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા, (અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને સહન કરવામાં) ધીર, (મધુકરી વૃત્તિથી ‘સર્વસમ્પત્કરી’) લિક્ષા કરી જીવન ગુજારનારા, સમ-
ભાવમાં રહેનારા તેમજ ધર્મોપદેશ આપનારા એવા (મહાત્માઓ)ને ગુરુઓ માનેલા છે.^૧

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા, પરિગ્રહથી વિમુખ, શત્રુ તેમજ મિત્ર તરફ સમાન દૃષ્ટિએ જોનારા, ધર્મોપદેશ આપવામાં પોતાનો સમય ગાળનારા એવા જનો ગુરુપદને લાયક ગણાય છે. આ ગુણો જેનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઝળહળી રહ્યા હોય તે મહાત્માને ‘જગદ્ગુરુ’ કહેવામાં જરાએ વાંધો નથી. બાકી લાડી, વાડી અને ગાડીમાં મશગૂળ, નાટક-ચેટક જેવામાં ભાગ લેનારા, દુશ્મનોનું નિકન્દન કાઢવામાં રસ લેનારા, કાંસિક વૃત્તિએ જીવન ગાળનારા, માર્મિક વચનો ઉચ્ચારનારા, પોતાના લક્ષ્યોને પણ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવામાં પાછી પાની કરનારા એવાને સુગુર ન કહી શકાય, તો જગદ્ગુરુ તો કેમજ કહેવાય ?

ઉત્પ્રેક્ષા—

આ પદ ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારનું લક્ષણ એ છે કે—

“કલ્પના કાચિદૌચિત્યાદ્, યત્રાર્થસ્ય સત્તોડન્યથા ।

દ્યોતિતેવાદિભિઃ શબ્દૈ-રૂપ્પ્રેક્ષા સા સ્મૃતા યથા ॥”

—વાગ્ભટાલંકાર (પ૦ ૪, શ્લોક ૬૦)

અર્થાત્ વિદ્યમાન અર્થની યોગ્યતાથી અન્ય કોઈ ‘ઇવ’ (જાણે) વગેરે શબ્દથી દ્યોતિત કલ્પના તે ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ છે.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ લિક્ષા ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) સર્વસમ્પત્કરી, (૨) પૌરુષઘ્ની અને (૩) વૃત્તિ-લિક્ષા. આ વાતની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત લિક્ષાષ્ટકનો નિમ્નલિખિત પ્રથમ શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે. કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“સર્વસમ્પત્કરી ચૈકા, પૌરુષઘ્ની તથાઽપરા ।

વૃત્તિમિક્ષા ચ તત્ત્વજૈ-રિતિ મિક્ષા ત્રિધોદિતા ॥”

એના દ્વિતીય શ્લોકમાં સર્વસમ્પત્કરી લિક્ષાનું સ્વરૂપ આલેખેલું હોવાથી તે અત્ર નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:—

“યતિધ્યાનાદિયુક્તો યો, ગુર્વાજ્ઞાયાં વ્યવસ્થિતઃ ।

સદાઽનારન્નિમણસ્તસ્ય, સર્વસમ્પત્કરી મતા ॥”

૨ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ તેમજ ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય. આ ઉપરાંત દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ધર્મસંગ્રહ, ધર્મખિન્દુ, ધર્મરત્નપ્રકરણ, પંચસૂત્ર, પંચવસ્તુ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ આનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સામ્પ્રતં ભગવતો નાભિનન્દનસ્ય જન્મકલ્યાણકમવિકૃત્ય ગાથાદ્વયમાહ—

અરણ્યં તદ્વણ્યં, ઇમાઙ્ ડસ્સપ્પિણીઙ્ તુહ જમ્મે ।

ફુરિઙ્ કણગમણ્યં, વ કાલચક્કિપાસંમિ ॥ ૭ ॥

[અરકેણ તૃતીયેનાસ્યામવસર્પિણ્યાં તવ જન્મનિ ।

સ્ફુરિતં કનકમયેનેવ કાલચક્રૈકપાર્શ્વે ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—અરણ્યન્તિ । હે જગદ્ગુરો ! અસ્યામવસર્પિણ્યાં ત્વજ્જન્મનિ કાલચક્રૈકદેશવર્તિના તૃતીયારકેણ સ્ફુરિતમિતિ । તાવદ્ દ્વાદશભિરરકૈઃ કાલચક્રમભિધીયતે વિંશતિસાગરો-પ્તમકોટિકોટીપ્રમાણમ્ । અવસર્પિણ્યામસ્મિન્ સુપ્તમદુષ્પમાભિધતૃતીયારકે પ્રાન્તે ભગવાન્ના-ભિસમ્ભવઃ સમુત્પન્નસ્તદેવાહ—તવ જન્મનિ તૃતીયારકેણ કાઞ્ચનનિર્મિતેનેવ સ્ફુરિતમિતિ । તથાવિધતીર્થકૃત્કલ્યાણકાદ્યુત્સવવિકલં તુ શેષં કાલચક્રમ્ ॥ ઇતિ સપ્તમગાથાર્થઃ ॥ ૭ ॥

હે૦ વિ૦—ભગવતો જન્મમાહાત્મ્યદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(અરણ્યન્તિ)—

હે નાથ ! તવ જન્મનિ અરકેણ—કાલસંજ્ઞિતેન તૃતીયકેનાસ્યામવસર્પિણ્યાં સ્ફુરિતં-વિલસિતમ્ । ક્વ ? ‘કાલચક્રૈકપાર્શ્વે’ કાલચક્રં—દ્વાદશારકં તસ્યૈકશ્ચાસૌ પાર્શ્વશ્ચ કાલ-ચક્રૈકપાર્શ્વસ્તસ્મિન્ । ઉત્પ્રેક્ષતે—કનકમયેનેવ । અયમર્થઃ—યથા કૃષ્ણચક્રે કનકમયોડરકઃ શોભતે તથા કાલલક્ષણેડપિ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ

અરણ્યં (અરકેણ)=આરાથી.
તદ્વણ્યં (તૃતીયેન)=ત્રીજા.
ઇમાઙ્ (અસ્યાં)=આ.
ડસ્સપ્પિણીઙ્ (અવસર્પિણ્યાં)=અવસર્પિણીમાં.
તુહ (તવ)=તારા.
જમ્મે (જન્મનિ)=જન્મને વિષે.
ફુરિઙ્ (સ્ફુરિતં)=પ્રકાશાયું.
કણગ (કનક)=સુવર્ણ, સોનું.

મઙ્ગ (મય)=પ્રચુરતાવાચક પ્રત્યય.
કણગમણ્યં=સુવર્ણમય.
વ (ઇવ)=જેમ.
કાલચક્ર (કાલચક્ર)=કાલ-ચક્ર.
ઇક્ક (એક)=એક.
પાસ (પાર્શ્વ)=પાર્શ્વ, પડખું.
કાલચક્કિપાસંમિ=કાલ-ચક્રના એક પડખે.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના જન્મનું માહાત્મ્ય—

“કાલ-ચક્રના એક પડખે આ અવસર્પિણી (કાલ)માં આપના જન્મને વિષે ત્રીજો આરો સુવર્ણમય હોય તેમ શોભી રહ્યો.”—૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-નિષ્કર્ષ—

કહેવાની મતલબ એ છે કે જિનેશ્વરોનાં પાંચે કૃત્યાણુકો વખતે ટુંક સમયને માટે સર્વત્ર

૧ ‘કાલ’ શબ્દનો એક અર્થ સમય, વખત છે, બ્યારે તેનો બીજો અર્થ શ્યામ, કાળો પણ થાય છે.

૨ આની સ્પષ્ટ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૩૦-૩૩).

ઉદ્યોત (પ્રકાશ) થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ અર્ધ કાલ-ચક્રરૂપ આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરામાં થતાં આ આરો કૃષ્ણ ચક્રના સુવર્ણમય આરાની જેમ દીપી રહ્યો, જ્યારે તેની પૂર્વેના બે અને છેવટના બે એમ ચાર આરાઓ તો નિસ્તેજ રહ્યા.

અવસર્પિણીનું દિગ્દર્શન—

જેમ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના નિમેષ, કષ્ઠા, કલા, મુહૂર્ત, દિવસ, માસ, વર્ષ, યુગ, ગ્રહાનો દિવસ તેમજ તેનો અહોરાત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રમાં પણ તેના અનેક વિભાગો નજરે પડે છે. આ પૈકી કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને ‘સમય’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેના મોટામાં મોટા વિભાગને ‘પુદ્ગલપરાવર્ત’ કહેવામાં આવે છે. બાકીના વિભાગોનાં આવલિ, મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ, અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, અયન, વર્ષ, યુગ, પદ્યોપમ, સાગરોપમ ઇત્યાદિ નામો છે. દશ કોડાકોડી ‘સાગરોપમ જેટલા કાલ-વિભાગને ‘અર્ધ કાલ-ચક્ર’ કહેવામાં આવે છે. આવા જે કાલ-વિભાગ દરમ્યાન રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આયુષ્ય, બળ ઇત્યાદિમાં વધારો થતો જાય, તે કાલ-વિભાગને ‘ઉત્સર્પિણી’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે જે દરમ્યાન રૂપાદિકમાં ઘટાડો થતો જાય, તે ‘અવસર્પિણી’ કહેવાય છે. આ વાતની પ્રવચન-આરોહ્દારના ૧૬૦મા અને ૧૬૨મા દ્વારની વૃત્તિની નીચે મુજબની પંક્તિઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

“અવસર્પતિ હીયમાનારકતયા અવસર્પયતિ વાડયુજ્જશરીરાદિમાવાન્ હાપયતીત્યવસર્પિણી”, તથા ઉત્સર્પતિ-વર્ધતેડરકાપેક્ષયા ઉત્સર્પયતિ વા માવાનાયુજ્જાંદીન્ વર્ધયતીત્યુત્સર્પિણી.”

આ પ્રમાણે કાલ-ચક્રના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બે વિભાગો પડે છે અને કાળની અપેક્ષાએ આ દરેકનું માપ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. એક ઉત્સર્પિણી પૂર્ણ થાય કે તરતજ અવસર્પિણીનો પ્રારંભ થાય છે અને તે પૂર્ણ થતાં ઉત્સર્પિણીની શરૂઆત થાય છે. વળી આનો અન્ત આવતાં અવસર્પિણીની શરૂઆત થાય છે.” આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં અનન્ત ઉત્સ-

૧ આપણાં ચાર અબજ અને બત્રીસ કરોડ વર્ષ જેટલો ગ્રહાનો દિવસ છે. આને ‘કલ્પ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આટલા કાળમાં દેવોના એક હજાર યુગ પૂરા થાય છે. દેવોના ચાર હજાર વર્ષ તે દેવોનો એક યુગ કહેવાય છે, જ્યારે દેવોનું એક વર્ષ તે મનુષ્યનાં ૩૬૦ વર્ષો બરાબર છે.

૨ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના એક મોટા વિભાગને ગ્રહાના અહોરાત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે પણ આની આગળ કશી ગણતરીમાં નથી, કેમકે તેનું માપ તો આઠ અબજ ચોસેઠ કરોડ વર્ષ જેટલુંજ છે. આનું સ્થૂલ સ્વરૂપ ‘શ્રીલક્ષ્મી-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ’ના પ્રથમ વિભાગના ૮૪ મા તથા ૮૫ મા પૃષ્ઠમાં આપેલું છે.

૩ ત્રણ ઋતુ અથવા છ માસ જેટલા કાળને ‘અયન’ કહેવામાં આવે છે.

૪ પાંચ વર્ષ જેટલા કાળને ‘યુગ’ કહેવામાં આવે છે. તેમાં બે ૧૩ માસવાળાં ચાને અલિવર્ધિત વર્ષો આવે છે.

૫ આની સ્થૂલ રૂપરેખા ૧૩મા પૃષ્ઠમાં આલેખવામાં આવી છે.

૬ સાગરોપમના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બન્ને પેટા વિભાગોવાળા જે ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તે પૈકી પ્રસ્તુતમાં સાગરોપમથી ‘સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ’ સમજવાનો છે. આ વાતનું તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્ર (અં ૪, સૂં ૧૫)નું લાખ્ય સમર્થન કરે છે.

૭ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ અનુક્રમે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે (આ પ્રત્યેક વિભાગને ‘યુગ’ કહેવામાં આવે છે). આ ચાર યુગો પૂર્ણ થતાં પુનઃ કૃતાદિકનો, નહિ કે કલિ પ્રમુખનો પ્રારંભ થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત છે.

પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ પસાર થઈ ગઈ છે અને હવે પછી પણ એવી અનન્ત પસાર થશે, કેમકે કાળનો કંઈ અવધિ નથી.

અત્યારે કાલ-ચક્રનો 'હુંડા અવસર્પિણી' નામનો વિલાગ પ્રવર્તે છે અને તેમાં પણ વળી તેના ઉત્સર્પિણીની જેમ પાડવામાં આવતા છ પેટા-વિલાગો કે જેને આરા (સં. અર) કહેવામાં આવે છે, તે પૈકી ચાર વ્યતીત થઈ ગયા છે. અત્યારે પાંચમો આરો પ્રવર્તે છે.^૧

ઉત્સર્પિણીના છ આરાઓને અનુક્રમે (૧) ^૧દુઃષમ-દુઃષમ, (૨) ^૨દુઃષમ, (૩) ^૩દુઃષમ-સુષમ, (૪) ^૪સુષમ-દુઃષમ, (૫) ^૫સુષમ અને (૬) ^૬સુષમ-સુષમ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જ્યારે ઉત્સર્પિણીથી અવસર્પિણી વિપરીત લક્ષણવાળી હોવાથી એના પ્રથમ આરાને સુષમ-સુષમ, બીજા આરાને સુષમ એમ છઠ્ઠા આરાને દુઃષમ-દુઃષમ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૧) ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ, (૨) ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ, (૩) બે કોડાકોડી સાગરોપમ, (૪) એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન, (૫) ૨૧૦૦૦ વર્ષ અને (૬) ૨૧૦૦૦ વર્ષ એ અવસર્પિણીના છ આરાઓનું અનુક્રમે માપ છે.

અવસર્પિણીના પ્રથમ આરામાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા મનુષ્યોનું આયુષ્ય ત્રણ પલ્લોપમનું હોય છે, જ્યારે તેની ઊંચાઈ ત્રણ ગાઉની હોય છે અને તેઓ ત્રણ ત્રણ દિવસને અન્તરે ભોજન કરે છે. બીજા આરામાંના જીવોનું આયુષ્ય બે પલ્લોપમનું હોય છે, તેમની ઊંચાઈ બે ગાઉની હોય છે અને તેઓ બેબે દિવસને અન્તરે ભોજન કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા આરા (ના ત્રણ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેના પ્રથમના બે તૃતીયાંશ)માં એક પલ્લોપમના આયુષ્યવાળા, એક ગાઉની ઊંચાઈવાળા અને એકેક દિવસને અન્તરે ભોજન કરનારા મનુષ્યો હોય છે. (અન્તિમ તૃતીયાંશમાં તો અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવને લઈને આયુષ્યાધિક ઘટતું જતું હોવાથી તેમના સંબંધમાં કંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. આ અન્તિમ તૃતીયાંશમાં કુલ-કરો ઉત્પન્ન થયા હતા એ વાતની જન્મ્બૂદ્ધીપ-પ્રજ્ઞાસિનું ૨૮ મું સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે.)

આ જન્મ્બૂદ્ધીપના હિમવાન પ્રમુખ છ પર્વતોને લઈને જે ભરત વિગેરે સાત વિલાગો કે જેને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે તે પૈકી 'કુરુક્ષેત્ર'માં સર્વદા પ્રથમ આરો, હરિવર્ષ અને રમ્યકમાં દ્વિતીય, હૈમવત અને હૈરણ્યવતમાં તૃતીય અને 'અંતર્દ્વીપ' તથા મહાવિદેહમાં ચોથો આરો પ્રવર્તે છે (અર્થાત્ આ ક્ષેત્રોમાં આવા આરાના જેવો પ્રભાવ હોય છે), જ્યારે ભરત અને હૈરાવત ક્ષેત્રમાં તો અનુક્રમે છઠ્ઠો આરા પ્રવર્તે છે (આથી કરીને અવસર્પિણીના તેમજ ઉત્સર્પિણીના ^{૧૧}ત્રીજા ચોથા આરામાંજ ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો આ બે ક્ષેત્રમાં થાય છે; બાકી

૧ અત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે એમ હિન્દુઓ કહે છે.

૨ અતિશય દુઃખમય. (૩) દુઃખમય. (૪) દુઃખ ઘણું અને સુખ થોડું. (૫) સુખ ઘણું અને દુઃખ થોડું. (૬) સુખમય. (૭) અતિશય સુખમય.

૮ આ સૂત્રમાં પદર ફલકરો ગણાવ્યા છે, જ્યારે મેં ૩૬માં પૃષ્ઠમાં તો સાત ગણાવ્યા છે તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનારે આ સૂત્ર ઉપરની ટિપ્પણી જોવી (પત્રાંક ૧૩૨).

૯ કુરુક્ષેત્ર એ મહાવિદેહનો એક વિલાગ છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એમ એના બે ભેદો છે.

૧૦ બધા મળીને અંતર્દ્વીપો પદ છે. એની માહિતી માટે જુઓ અવચન-સારોદ્ધારના ૨૬૨મા દ્વારની વૃત્તિ.

૧૧ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના અન્તમાં પ્રથમ તીર્થંકર (તેમજ પ્રથમ ચક્રવર્તી)નો જન્મ થાય છે, જ્યારે ચોથા આરામાં બાકીના ત્રેવીસ તીર્થંકરો (તેમજ અન્ય શલાકાપુરુષો) સંભવે છે.

મહાવિદેહમાં તો સર્વદા તીર્થંકર હોય છે. પ્રથમના ત્રણ આરામાં યુગલિકો હોય છે અને કલ્પવૃક્ષો તેમને સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. ચોથા આરામાં દુઃખનો પ્રારંભ થાય છે. ત્રીજા આરાના પ્રાન્ત ભાગથી ખુદ્ધો થયેલો મોક્ષમાર્ગ આ પાંચમા આરામાં થોડા વર્ષો વીત્યા બાદ બંધ થાય છે પણ ધર્મ રહે છે. છઠ્ઠા આરામાં તો તેનો પણ નાશ થાય છે.

આ પદમાં જે ત્રીજા આરા વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આ અવસર્પિણીનો સુખમ-દુઃખમ નામનો ત્રીજો આરો છે અને તેના ૮૪ લાખ પૂર્વ અને ૮૬ પક્ષ બાકી રહ્યા ત્યારે ઋષભ-નાથનો જન્મ થયો હતો.

૫ ૫ ૫ ૫

जम्मि तुमं अहिसित्तो, जत्थ य सिवसुखसंपयं पत्तो ।

ते अट्टावयसेला, सीसामेला गिरिकुलस्स ॥ ८ ॥

[यत्र त्वमभिषिक्तो यत्र च शिवसुखसम्पदं प्राप्तः ।

तावष्टापदशैलौ शीर्षापीडौ गिरिकुलस्य ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—જમ્મિત્તિ । હે ભુવનભર્તઃ ! તૌ ઉભાવપિ અષ્ટાપદશૈલૌ સકલસ્યાપિ ગિરિકુલસ્ય : શીર્ષામેલૌ—સકલગિરિકુલસ્ય શિરઃશેખરૌ । તૌ કૌ અષ્ટાપદૌ ? તત્ર ંકો યસ્મિન્ જન્મસમયે આસનપ્રકમ્પાત્ ઘટ્ટાનાદેન સમકાલં સકલસુરપરિવૃત્તૈઃ ચતુઃષ્ઠીન્દ્રૈઃ ક્ષીરોદવારિસમ્ભૃતયોજનપ્રમાણવદનાનેકકલશકોટિભિઃ ત્વમભિષિક્તઃ સ સૌવર્ણશૈલઃ, અપરો વિનીતાપુરીપરિસરસ્થઃ ક્રીડાશૈલઃ અષ્ટસોપાનોઽષ્ટાપદાભિધાનઃ યસ્મિન્ જગ(ભૂમૃ?)તિ ત્વં શિવસૌખ્યસમ્પદં પ્રાપ્તઃ ॥ ઇતિ અષ્ટમગાથાર્થઃ ॥ ૮ ॥

હે૦ વિ૦—અભિષેકવિધિમુરીકૃત્ય સ્તુતિમાહ (જમ્મિત્તિ)—

યત્ર ત્વમભિષિક્તઃ—સ્નાપિતઃ । સુરૈરિતિ ગમ્યતે । યત્ર ચ શિવસૌખ્યસમ્પદં પ્રાપ્તઃ, તૌ દ્વાવપિ [કિમ્] અષ્ટાપદશૈલૌ વર્તેતે । એકત્રાષ્ટાપદં—સુવર્ણ તન્મયઃ શૈલઃ, અન્યત્રાષ્ટૌ પદાનિ યત્ર સ તથોક્તઃ । કિંવિશિષ્ટાવિત્યાહ—શીર્ષામેલૌ—શિરઃશેખરકૌ । કસ્ય ? ગિરિકુલસ્ય—પર્વતસમાજસ્ય । નિર્વાણગમનસ્તુતિરવસાને દ્રષ્ટવ્યા પરપ્રસન્નેનાત્રોક્તાઽપીતિ ગુરુવચઃ ॥ ૮ ॥

શીર્ષાદર્થ

जम्मि (यत्र)=જયાં.

तुमं (त्वं)=તું.

अहिसित्तो (अभिषिक्तः)=અભિષેક કરાવો.

जत्थ (यत्र)=જયાં.

य (च)=અને.

सिव (शिव)=મોક્ષ, શિવ.

सुख (सुख)=સુખ.

संपय (सम्पद्)=સંપત્તિ.

सिवसुखसंपयं=શિવ-સુખની સંપત્તિને.

पत्तो (प्राप्तः)=પ્રાપ્ત થયો, પ્રાપ્ત્યો.

ते (तौ)=તે બે.

अट्टावय (अष्टापद)=અષ્ટાપદ.

सेल (शैल)=પર્વત.

अट्टावयसेला=અષ્ટાપદ પર્વતો.

सीस (शीर्ष)=મસ્તક.

आमेल (आपीड)=મુકુટ.

सीसामेला=મસ્તકને વિષે મુકુટ.

गिरि=પર્વત.

कुल=સમૂહ.

गिरिकुलस्स=પર્વતોના સમૂહના.

પદાર્થ

પ્રભુના જન્મભક્ષિષેક—

“જે સુર્વણના ગિરિ ઉપર તારો (જન્મ—) અભિષેક થયો તે એક અષ્ટાપદ (‘મેરૂ’) પર્વત તેમજ જ્યાં તું શિવ—સુખની સંપત્તિને (‘નિર્વાણ’) પામ્યો, તે (વિનિતા નગરીની સમીપમાં રહેલો આઠ પગથિયાવાળો) બીજો અષ્ટાપદ પર્વત એ જ પર્વતો (સમસ્ત) પર્વતોના સમૂહના મસ્તકને વિષે સુકુટરૂપ થયા.”—૮

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રીધર્મઘોષસૂરિપ્રણીતઃ ।

॥ અષ્ટાપદકલ્પઃ ॥

(આર્યાવૃત્તનિવદ્ધઃ)

વરધર્મકીર્તિ ‘ઋષભો’, વિદ્યાનન્દાશ્રિતઃ પવિત્રિતવાન્ ।

દેવેન્દ્રવન્દિતો યં, સ જયત્યષ્ટાપદગિરીશઃ ॥ ૧ ॥

“વિદ્યા અને આનન્દથી સેવાયેલા તથા સુરેન્દ્રો વડે પૂજાયેલા તેમજ ઉત્તમ ધર્મ અને યશથી યુક્ત એવા ઋષભ (દેવે) જેને પાવન કર્યો, તે ‘અષ્ટાપદ’ ગિરિરાજ જય પામે છે.”—૧

યસ્મિન્નષ્ટાપદે—૬મૂદષ્ટાપદમુખ્યદોષલક્ષહરઃ ।

અષ્ટાપદામ ‘ઋષભઃ’, સ જયત્યષ્ટા ॥ ૨ ॥

૧ આના સ્વરૂપ સાડ જુઓ સ્તુતિ—ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૩૩).

૨ પ્રભુના નિર્વાણ પ્રસંગને લક્ષ્યમાં લઈને અત્ર સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી, પરંતુ અષ્ટાપદના અર્થોનો વિચાર આવતાં કવિરાજે તેમ કર્યું હોય એમ લાગે છે, કેમકે હજી તો પ્રભુની અન્ય અવસ્થાઓને ઉદ્દેશીને તેમની સ્તુતિ તો હવે પછી તેઓ કરે છે, એમ સર્વથા કહી શકાય તેમ નથી.

૩ આ કલ્પના પ્રથમ પદમાં ધર્મકીર્તિ, વિદ્યાનન્દ અને દેવેન્દ્ર એ ત્રણના સંબંધમાં વિચાર કરતાં એવું અનુમાન થાય છે કે આ કલ્પ ગિરિનારકલ્પની જેમ શ્રીધર્મઘોષસૂરિએ ઉપાધ્યાય અવસ્થા દરમ્યાન રચ્યો હોવો જોઈએ. કેમકે ધર્મકીર્તિ એ તેમનું ઉપાધ્યાય અવસ્થાનું નામ છે, જ્યારે દેવેન્દ્ર એ તેમના ગુરૂશ્રીનું નામ છે અને વિદ્યાનન્દ એ તેમના ગુરૂભાઈનું નામ છે. આ વાતની શ્રીભુનિમુંદરસૂરિ-કૃત ગુર્વાવલી તેમજ પદ્માવલી સાક્ષી પૂરે છે. સમ્યક્ત્વ-કૌમુદીની પ્રશસ્તિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. આ અનુમાન કરવામાં કોઈ આધક પ્રમાણ હોય એમ જાણવામાં નથી, વાસ્તે આ કલ્પના કર્તા તરીકે મેં શ્રીધર્મઘોષસૂરિનું નામ સૂચ્યું છે.

૪ “સંહિતૈકપદે નિત્યાં” એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં અત્ર સંધિ કરવામાં આવી નથી તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે, પરંતુ ‘ઋણિ હ્રસ્વો વા’ (સિદ્ધ ૧-૨-૨) સૂત્રથી સમાધાન થઈ જાય છે. વળી આવી હકીકત શ્રીદેવાનન્દસૂરિકૃત ગૌતમાષ્ટકના પ્રારંભમાં ‘શ્રોહન્દ્રમૂર્તિં ચમુભૂતિપુત્રં’, શ્રીભુમતિકલ્પલોલ મુનિરાજકૃત ઋષભ—સ્તવનની શરૂઆતમાં ‘શ્રીમાદિનાથં નત્તનાકિનાથં’ ઇત્યાદિ સ્વયં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે એ વાત પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

“જે ‘અષ્ટાપદ’ને વિષે ‘અષ્ટાપદ પ્રમુખ લાખો દોષોને દૂર કરનારા તેમજ સુવર્ણ સમાન (કાન્તિવાળા) ઋષભ(દેવ) (નિવૃત્ત) થયા, તે ‘અષ્ટાપદ’ ગિરિરાજ જયવંતો વર્તે છે.”—૨

‘ઋષભ’સુતા નવનવતિ—‘વાહુબલિ’પ્રમૃતયઃ પ્રવરયતયઃ । યસ્મિન્નમજન્નમૃતં, સં ॥ ૩ ॥

“મુનિઓને વિષે ઉત્તમ એવા ઋષભ(દેવ)ના બાહુબલિ પ્રમુખ ૯૯ પુત્રો જ્યાં અમૃત (પદ)ને પામ્યા, તે અષ્ટાપદો”—૩

અયુજ્ઞર્નિવૃત્તિયોગં, વિયોગમીરવ ઇવ પ્રમોઃ સમકમ્ । યત્રર્ષિદશસહસ્રાઃ, સં ॥ ૪ ॥

“જાણે પ્રભુના વિયોગથી લયલીત બન્યા હોય તેમ પ્રભુની સાથેજ દશ હજાર મુનિઓ જ્યાં નિર્વાણ-યોગથી યુક્ત થયા (અર્થાત્ મોક્ષ-પદને પામ્યા), તે અષ્ટાપદો”—૪

યત્રાષ્ટ પુત્રપુત્રા, યુગપદ્ ‘વૃષભે’ણ નવનવતિપુત્રાઃ । સમયૈકેન શિવમગુઃ, સં ॥ ૫ ॥

“જ્યાં ‘વૃષભ(દેવ)ની સાથે તેમના ૯૯ પુત્રો તેમજ આઠ પૌત્રો સમકાલે એકજ સમયમાં મોક્ષે ગયા, તે અષ્ટાપદો”—૫

રત્નત્રયમિવ સૂર્તે, સ્તૂપત્રિતયં ચિતિત્રયસ્થાને । યત્રાસ્થાપયદિન્દ્રઃ, સં ॥ ૬ ॥

“(ઋષભ દેવની, ગણધરની અને અન્ય મુનીશ્વરોની એમ) ત્રણ ચિતાના સ્થાનમાં જાણે મૂર્તિમતી રત્નત્રયી હોય તેવા ત્રણ સ્તૂપો જ્યાં ઇન્દ્રે સ્થાપન કર્યા (રચ્યા), તે અષ્ટાપદો”—૬

સિદ્ધાયતનપ્રતિમં, ‘સિંહનિષધે’તિ યત્ર સુચતુર્દ્વાઃ । ‘ભરતો’ડરચયચૈત્યં, સં ॥ ૭ ॥

“સિદ્ધાયતન (શાશ્વત જિન-મંદિર) જેવું તથા સુંદર ચાર દ્વારવાળું એવું ‘સિંહનિષધા’ એ (નામનું) ચૈત્ય જ્યાં (ઋષભનાથના પુત્ર) ભરતે રચાવ્યું, તે અષ્ટાપદો”—૭

યત્ર વિરાજતિ ચૈત્યં, યોજનદીર્ઘં તદર્ધપૃથુમાનમ્ । ક્રોશત્રયોચ્ચમુચૈઃ, સં ॥ ૮ ॥

“જ્યાં એક યોજન લાંબું અને તેનાથી અડધા પહોળા માપવાળું (અર્થાત્ અડધો યોજન પહોળું) તેમજ ત્રણ કોશ ઊંચું એવું ચૈત્ય ઉચ્ચ પ્રકારે શોભે છે, તે અષ્ટાપદો”—૮

યત્ર ભ્રાતૃપ્રતિમા, વ્યધાચતુર્વિંશતિં જિનપ્રતિમાઃ । ‘ભરતઃ’ સાત્ત્મપ્રતિમાઃ, સં ॥ ૯ ॥

“જ્યાં ભરતે પોતાની પ્રતિમાની સાથે સાથે પોતાના (૯૯) અંધુઓની પ્રતિમાઓ તેમજ (આ અવસર્પિણીના) એવીસ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ રચાવી, તે અષ્ટાપદો”—૯

સ્વસ્વાકૃતિમિતિવર્ણા—ઢ્ઢવર્ણિતાન્ વર્તમાનજિનવિમ્બાન્ । ‘ભરતો’ વર્ણિતવાનિહ, સં ॥ ૧૦ ॥

“પોતપોતાનાં આકાર, (દેહનું) પ્રમાણ, વર્ણ અને લાંછનથી વર્ણિત (યુક્ત) એવી વર્તમાન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને જ્યાં ભરતે સ્થાપન કરી સ્તુતિ કરી, તે અષ્ટાપદો”—૧૦

૧ જોકે શબ્દ-ચિન્તામણિ કોશમાં ‘અષ્ટાપદ’નો અર્થ શેતરંજ વિગેરેનો પટ એમ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અત્ર અષ્ટાપદનો અર્થ છૂત કરવો. કેમકે દશવૈકાલિકની હારિભદ્રીય વૃત્તિના ૧૧૭મા પત્રાંકમાં ‘અષ્ટાપદ’ છૂતમ્ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે આ અર્થ કરવામાં વાંધો જણાતો નથી.

૨ પ્રથમ તીર્થંકર નાભિ-નન્દનનાં ઋષભ અને વૃષભ એમ બે નામો છે. એ વાતની અભિધાન-ચિન્તામણિના પ્રથમ કાણડનો ૨૯મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ઋષભો વૃષભઃ શ્રેયાન્, શ્રેયાંસઃ સ્યાદનન્તજિદનન્તઃ ।

સુવિધિસ્તુ પુષ્પદન્તો, મુનિસુવ્રતસુવ્રતૌ તુલ્યૌ ॥”

૩ સમકાલે ૧૦૮ જીવો મોક્ષે ગયા એ જૈન શાસ્ત્રમાં ગણાવેલાં દશ આશ્ચર્યો પૈકી એક છે.

સપ્રતિમાન્ નવનવર્તિ, વન્ધુસ્તૂપાંસ્તથાઽર્હતઃ સ્તૂપમ્ । યત્રારચયચક્રી, સ૦ ॥ ૧૧ ॥

“જ્યાં પ્રતિમા સહિત ૯૯ બાંધવોના ૯૯ સ્તૂપો તથા (પોતાના પિતાશ્રી અપભ્રંશ)
તીર્થકરનો સ્તૂપ (ભરત) ચક્રીએ નિર્માણ કર્યો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૧

‘ભરતે’ન મોહસિંહ, હન્તુમિવાષ્ટાપદઃ કૃતાષ્ટપદઃ । શુશ્રુમેઽષ્ટયોજનો યઃ, સ૦ ॥ ૧૨ ॥

“મોહરૂપ સિંહને હણવાને માટે (બાણે સાક્ષાત્) ‘અષ્ટાપદ’ જેવો અને (એક એક
યોજને એકેક પગથિયાવાળો એમ) આઠ પગથિયાવાળો એવો જેને ભરતે કરાવ્યો અને
(એથી કરીને તો) જે આઠ યોજન (લાંબો) શોભી રહ્યો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૨

યસિન્નનેકકોટ્યો, મહર્પયો ‘ભરત’ચક્રવર્ત્યાઘાઃ । સિદ્ધિં સાધિતવન્તઃ, સ૦ ॥ ૧૩ ॥

“જ્યાં ભરત ચક્રવર્તી પ્રમુખ અનેક કોટી યોગીશ્વરોએ સિદ્ધિને સાધી, તે
અષ્ટાપદ૦”—૧૩

‘સગર’સુતાગ્રે ‘સર્વા’ર્થશિવગતાન્ ‘ભરત’વંશરાજર્પીન્ । યત્ર ‘સુબુદ્ધિ’રકથયત્, સ૦ ॥ ૧૪ ॥

“જ્યાં સુબુદ્ધિ (મંત્રીએ) સગર (ચક્રવર્તી)ના પુત્રોની આગળ ‘સર્વાર્થ(સિદ્ધ)’
નામના વિમાનમાં (ઉત્પન્ન થયેલા) તેમજ મોક્ષે ગયેલા ભરતના વંશના (અનેક) રાજર્ષિઓની
વાત કહી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૪

પરિશાસાગરમકરન્, ‘સાગરાઃ’ સાગરાશયા યત્ર । પરિતો રક્ષિતિકૃતયે, સ૦ ॥ ૧૫ ॥

“(આનું માહાત્મ્ય સાંભળીને) સમુદ્રના જેવા (ગંભીર) આશયવાળા સગરના પુત્રોએ
જેની આરે બાબુએ રક્ષણ કરવાને માટે બાંધરૂપ સમુદ્ર (અર્થાત્ સમુદ્રના જેવી ૧૦૦૦ યોજન
ઊંડી બાંધ) બનાવી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૫

ક્ષાલયિતુમિવ સ્વૈનો, જૈનો યો ગજ્ઞયા શ્રિતઃ પરિતઃ । સન્તતમુલ્લોલકરૈઃ, સ૦ ॥ ૧૬ ॥

“નિરન્તર ઊંચા ઉછળતા ચપળ (તરંગરૂપી) હસ્તો વડે બાણે પોતાના પાપનું પ્રક્ષાલન
કરવાને માટે (ઇચ્છા રાખતી) હોય તેમ ગંગા (નદી)એ જે જિન-સંબંધી ગિરિરાજનો આરે
બાબુથી આશ્રય લીધો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૬

યત્ર જિનતિલકદાનાદ્, ‘દમયન્ત્યા’ઽઽપે કૃતાનુસ્તપકલમ્ । મ્હાલસ્વભાવતિલકં, સ૦ ॥ ૧૭ ॥

“જ્યાં (ચોવીસે) જિનેશ્વરોને (મણિમય) તિલક અર્પણ કરવાથી (ચડાવવાથી) દમ-
યન્તી તે કાર્યના યથાર્થ ફળ તરીકે પોતાનાજ લલાટમાં સ્વાભાવિક તિલકને પામી, તે
અષ્ટાપદ૦”—૧૭

યમકૂપારે કોપાત્, ક્ષિપન્નલં ‘વાલિ’નાંઽઽહિનાઽઽકમ્ય । આરાવિ ‘રાવણો’ઽરં, સ૦ ॥ ૧૮ ॥

“જે ગિરિરાજને ક્રોધથી સમુદ્રમાં ફેંકવા તૈયાર થયેલા રાવણને વાલિ (સુનીશ્વરે)
ચરણ વડે (પર્વતને) દબાવીને અતિશય ખૂમ પડાવી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૮

મુજતન્ન્યા જિનમહક-લક્ષ્મન્દ્રોઽવાપ યત્ર ‘ધરણે’ન્દ્રાત્ । વિજયામોઘાં શક્તિં, સ૦ ॥ ૧૯ ॥

“હાથરૂપી વીણા વડે (અર્થાત્ વીણાનો તાર તૂટી જતાં તે સ્થળે) પોતાના હાથની નસ

૧ સિંહને પણ હણનાર આઠ પગવાળું બનવર.

૨ અકૂપારોદધ્યર્ણવાઃ (અભિ૦ કા૦ ૪, શ્લો૦ ૧૩૧) ।

સાંધીને તેને આખી બનાવી) તીર્થંકરનો ઉત્સવ કરનારો લંકાપતિ (રાવણ) જ્યાં ધરણેન્દ્ર પાસેથી અમોઘવિજયા શક્તિ પામ્યો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૯

યત્રારિમપિ વસન્તં, તીર્થે પ્રહરન્ સુખેચરોઽપિ સ્યાત્ । ‘વસુદેવ’મિવાવિચઃ, સ૦ ॥ ૨૦ ॥

“વસુદેવની જેમ જે તીર્થ ઉપર વસતા દુશ્મન ઉપર પણ પ્રહાર કરનારો શુભ જોયર પણ વિદ્યાહીન થાય, તે અષ્ટાપદ૦”—૨૦

અચલેઽત્રોદયમચલં, સ્વશક્તિવન્દિતજિનો જનો લમતે । ‘વીરો’ઽવર્ણયદિતિ યં, સ૦ ॥ ૨૧ ॥

“આ પર્વત ઉપર પોતાની શક્તિ વડે (આવીને) જે જિનોને વન્દન કરે છે, તે મનુષ્ય (તેજ ભવમાં) અચળ (શાશ્વત) ઉદય (મોક્ષ)ને પામે છે એમ વીર (પ્રભુએ) જેનું વર્ણન કર્યું, તે અષ્ટાપદ૦”—૨૧

ચતુરશ્ચતુરોઽષ્ટ દશ, દ્વૌ ચાપાચ્યાદિદિક્ષુ જિનવિમ્બાન્ । યત્રાવન્દત ગણમૃત્, સ૦ ॥ ૨૨ ॥

“દક્ષિણાદિક ચાર દિશામાં (અનુક્રમે) ચાર, આઠ, દશ અને એ એમ જ્યાંની (ઓવીસે) જિન-પ્રતિમાઓને ચતુર ગણધર (ગૌતમ સ્વામીએ) વન્દન કર્યું છે, તે અષ્ટાપદ૦”—૨૨

પ્રભુમણિતપુણ્ડરીકા-ધ્યયનાધ્યયનાત્ સુરોઽન્ન દશમોઽમૃત્ । દશપૂર્વિપુણ્ડરીકઃ, સ૦ ૨૩

“(જે પર્વત ઉપર) (ગૌતમ) પ્રભુએ કહેલા પુણ્ડરીક અધ્યયનના અધ્યયનથી (તિર્થગુ-જૃમ્ભક) દેવ દશ પૂર્વધારીમાં ઉત્તમ એવા દશમા (વજ્રધર્મિ નામના દશપૂર્વધર) થયા, તે અષ્ટાપદ૦”—૨૩

યત્ર સ્તુતજિનનાથો-ઽદીક્ષત તાપસશતાનિ પન્નદશ । શ્રી‘ગૌતમ’ગણનાથઃ, સ૦ ॥ ૨૪ ॥

“જેના (શિખર) ઉપર (જિગ્ચિંતામણિ નામના ચૈત્યવન્દનરૂપ સ્તોત્ર વડે) જેણે (ઋષભ-નાથાદિ ઓવીસ) જિનેશ્વરોની સ્તુતિ કરી છે એવા ગૌતમ ગણપતિએ જ્યાં પંદરસો (૧૫૦૦) તાપસોને દીક્ષા આપી, તે અષ્ટાપદ૦”—૨૪

ઇત્યષ્ટાપદપર્વત, ઇવ યોઽષ્ટાપદમયશ્ચિરસ્થાયી ।

વ્યાવર્ણિ મહાતીર્થં, સ જયત્યષ્ટાપદગિરીશઃ ॥ ૨૫ ॥

“(આઠ પગથિયાંવાળા અને દીર્ઘ કાળ પર્યંત સ્થાયી રહેવાવાળા) અષ્ટાપદ પર્વતની જેમ સુવર્ણમય અને ચિરસ્થાયી જે (પ્રભુએ) આ પ્રમાણે મહાતીર્થનું વર્ણન કર્યું, તે અષ્ટાપદ પર્વતના નાયક શ્રીઋષભદેવ (અથવા અષ્ટાપદ ગિરીશ્વર) વિજયી વર્તે છે.”—૨૫

૪ ૪ ૪ ૪

૧ સિદ્ધાણું છુદ્ધાણુંના અનેક અર્થવાળા નિમ્ન-લિખિત પંચમ ગાથાના પૂર્વાર્ધ સાથે આને સંબંધ છે સહેલાઈથી સમજાય તેમ છે:—

“ચત્તારિ અઠ્ઠ દસ દો, અ વંદિમા જિણવરા ચડન્વીસં”

૨ આ સમય ચૈત્યવન્દન પ્રથમ ગણધર ગૌતમસ્વામીએ રચ્યું નથી એ વાતનું શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની શ્રીભાવવિજયવાચકૃત વૃત્તિમાં ‘અપ્પહિયસાસણ’ સુધીનો આપેલો ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે એમ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય.

અથ રાજ્યાવસ્થામધિકૃત્ય ગાથાદ્વયમાહ—

ધન્ના સવિસ્મયં જેહિં, ઇત્તિ કયરજ્જમજ્જણો હરિણા ।

ચિરધરિઅનલિણપત્તા—ભિસેઅસલિલેહિં દિટ્ઠો સિ ॥ ૯ ॥

[ધન્યાઃ સવિસ્મયં ચૈર્જ્ઞદિતિ કૃતરાજ્યમજ્જનો હરિણા ।

ચિરધૃતનલિનપત્રાભિષેકસલિલૈર્દૃષ્ટોઽસિ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—ધન્નત્તિ । હે ભુવનવાન્ધવ ! તે યુગલધર્મિણોઽપિ ધન્યાઃ યૈઃ ત્વં દૃષ્ટઃ સવિ-
મ્હયં—સવિસ્મયમ્ । કથંભૂતો ભવાન્ ? ઇતિતિ શીઘ્રં કૃતરાજ્યમજ્જનો—વિહિતનરપતિ-
પદાભિષેકઃ । કેન ? હરિણા—ઇન્દ્રેણ । કિંવિશિષ્ટૈઃ સિથુનકનરૈઃ ત્વં દૃષ્ટઃ ? ચિરં—ચિરકાલં
ધૃતમ્—અવસ્થાપિતં નલિનીપત્રૈઃ—પદ્મિનીપત્રપુટકૈઃ અભિષેકસલિલમ્—અભિષેકોદકં યૈઃ ।
ધન્યત્વં ચ તેષામનિમેષાક્ષિભિર્ભગવદવલોકનાદેવ ॥ ઇતિ નવમગાથાર્થઃ ॥ ૯ ॥

હે૦ વિ૦—રાજ્યાભિષેકવિધિમઙ્ગીકૃત્યાહ (ધન્નત્તિ)—

ધન્યાઃ—પુણ્યભાજસ્તે યૈઃ । યૈઃ કિમ્ ? દૃષ્ટોઽસિ—અવલોકિતો ભવસિ । કથમ્ ? સવિસ્મયં—
સકૌતુકં સહર્ષં વા । કિંવિધઃ ? કૃતરાજ્યમજ્જનો—વિહિતરાજ્યાભિષેકઃ । કેન ? હરિણા—
શક્રેણ । કથમ્ ? ઇતિતિ શીઘ્રમ્ । કીદૃશૈરિત્યાહ—‘ચિરધૃતનલિનીપત્રાભિષેકસલિલૈઃ’
અભિષેકાય જલમભિષેકજલં, ચિરં—પ્રભૂતકાલં ધૃતં નલિનીપત્રેષ્વભિષેકજલં યૈસ્તે તથો-
ક્તાસ્તૈઃ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ

ધન્ના (ધન્યાઃ)=ધન્ય, પુણ્યશાળી.
વિસ્મય (વિસ્મય)=(૧) આશ્ચર્ય; (૨) હર્ષ.
સવિસ્મયં (સવિસ્મય)=વિસ્મયપૂર્વક.
જેહિં (યૈ.)=જેમનાથી.
ઇત્તિ (ઇતિતિ)=જલદી.
કય (કૃત)=કરાયેલ.
રજ્જ (રાજ્ય)=રાજ્ય.
મજ્જણ (મજ્જન)=સ્નાન, જળાભિષેક.
કયરજ્જમજ્જણો=કરાયો છે રાજ્યાભિષેક જેનો એવા.
હરિણા (હરિણા)=ઇન્દ્ર દ્વારા.
ચિર (ચિર)=લાંબા કાળ સુધી.

ધરિઅ (ધૃત)=ધારણ કરેલ.
નલિણ (નલિન)=રાતું કમળ.
પત્તા (પત્ર)=પત્ર, પાદડું.
અભિસેઅ (અભિષેક)=અભિષેક.
સલિલ (સલિલ)=જળ, પાણી.
ચિરધરિઅનલિણપત્તાભિસેઅસલિલેહિં=લાંબા કાળ
સુધી ધારણ કર્યું છે કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક—
જળ જેમણે એવા વડે.
દિટ્ઠો (દૃષ્ટઃ)=દેખાયો.
સિ (અસિ)=તું છે.

પદાર્થ

પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક—

“ હે જગન્નાથ ! ઇન્દ્ર દ્વારા જલદી ‘રાજ્યાભિષેક’ કરાયેલા એવા આપને વિસ્મયપૂર્વક
લાંબા કાળ સુધી કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક—જલ ધારણ કરવા પૂર્વક જે (યુગલિકાએ)
જેયા, તેમને ધન્ય છે.”—૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદનો સાર—

આ ૨લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઋષભ દેવનો રાજ્યાભિષેક સૌધર્મ દેવલોકના ઇન્દ્રે કર્યો હતો. એ કાર્ય ઇન્દ્ર કરી રહ્યા તે પછી કમળનાં પંત્રોમાં રાજ્યાભિષેકનું જળ લઇને આવેલા યુગલિકો પ્રભુને વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત બેઠ કેવી રીતે અભિષેક કરવો એ વિચારમાં ને વિચારમાં તેમને નિર્નિમેષ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા હતા. અંતમાં પ્રભુનાં ચરણ-કમળમાં તેમણે જળાભિષેક કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રભુનું દર્શન કરવાનું તેમજ તેમના રાજ્યાભિષેકમાં ભાગ લેવાનું યુગલિકોને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેઓને ધન્ય છે.

૪ ૪ ૪ ૪

દાવિઅવિજ્ઞાસિપ્પો, વજ્જરિઆસેસલોઅવવહારો ।

જાઓ સિ જાણ સામિઅ, પયાઓ તાઓ કયત્થાઓ ॥ ૧૦ ॥

[દર્શિતવિદ્યાશિલ્પો વ્યાકૃતાશેષલોકવ્યવહારઃ ।

જાતોઽસિ યાસાં સ્વામી પ્રજાસ્તાઃ કૃતાર્થાઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—દાવિઅત્તિ । સુરપતિવિહિતરાજ્યાભિષેકઃ ત્વં યાસાં પ્રજાનાં સ્વામી જાતઃ સા કૃતાર્થા । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વં તાસાં સ્વામી જાતઃ? દર્શિતવિદ્યાશિલ્પઃ । તત્ર વિદ્યાઃ શબ્દવિદ્યાદિકા લિખિત-ગણિત-ગીતાદિકાશ્ચ । શિલ્પાનિ કુમ્ભકારાદીનિ પન્ન મહાશિલ્પાનિ યેષામેકૈકવિંશતિશિલ્પાનિ તથા વ્યાકૃતઃ અશેષજનવ્યવહારિઃ—વ્યવહારઃ કૃષિપાશુપાલ્યજલસ્થલ-માર્ગવણિજ્યાદિસર્વકાર્યેષુ સ્વયં પન્થા નીતઃ ॥ इति दशमगाथार्थः ॥ ૧૦ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના રાજ્યપાલનવિધિ કક્ષીકૃત્ય સ્તુતિમાહ (દાવિઅત્તિ)—

જાતઃ—સમ્પન્નસ્ત્વં યાસાં પ્રજાનાં—લોકાનાં સ્વામી—પ્રભુસ્તાઃ પ્રજાઃ કૃતાર્થાઃ—કૃતકૃત્યાઃ । કિંવિધઃ? દર્શિતવિદ્યાશિલ્પઃ । શિલ્પાનિ ચાવશ્યકે વોદ્ધવ્યાનિ । તથા વજ્જરિઅત્તિ દેશીભાષયા કથિતાશેષલોકવ્યવહારઃ કથિતો—દર્શિતોઽશેષો લોકવ્યવહારઃ પરિણયનાદિકો યેન સ તથાવિધ ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થ

દાવિઅ (દર્શિત)=દેખાડેલ.

વિજ્ઞા (વિદ્યા)=વિદ્યા.

સિપ્પ (શિલ્પ)=શિલ્પ.

દાવિઅવિજ્ઞાસિપ્પો=દેખાડ્યાં છે વિદ્યા અને શિલ્પો જેણે એવો.

વજ્જરિઅ (વ્યાકૃતઃ)=વિશેષ સમજાવેલ.

અસેસ (અશેષ)=નિઃશેષ, સમસ્ત.

લોઅ (લોક)=જગત્, દુનિયા.

વવહાર (વ્યવહાર)=વ્યવહાર.

વજ્જરિઆસેસલોઅવવહારો=સારી રીતે સમજાવ્યો છે બધો લોક—વ્યવહાર જેણે એવો.

જાઓ (જાતઃ)=થયો, બન્યો.

સિ (અસિ)=તું છે.

જાણ (યાસાં)=જેમનો.

સામિઅ (સ્વામી)=નાથ.

પયાઓ (પ્રજાઃ)=પ્રજાઓ.

તાઓ (તાઃ)=તે.

કય (કૃત)=કરાયેલ.

અત્થ (અર્થ)=અર્થ.

કયત્થાઓ=સાર્થક થયેલ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુની રાજ્ય-રીતિ—

“જેમણે (શબ્દ-વિદ્યા, લેખન, ગણિત, ગીત ઇત્યાદિ) વિદ્યાઓ અને (કુંભારાદિ-કના) શિલ્પો દેખાડ્યાં છે તેમજ જેમણે (ખેતી, પશુ-પાલન, વાણિજ્ય, લક્ષ્મ ઇત્યાદિ) સમસ્ત (પ્રકારનો) લોક-વ્યવહાર (પણ) સારી રીતે સમજાવ્યો છે, એવા આપ જે પ્રજા-ઓના સ્વામી થયા છો, તે પ્રજા કૃતાર્થ છે.”—૧૦

સ્પષ્ટીકરણ

વિદ્યાઓ—

વિદ્યાઓમાં લેખન, ગણિત ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે એ વાત આપણે ટીકા ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. તો તે સંબંધમાં થોડું વિવેચન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય. પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીમદ્ધણ્ડેવે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને બહોતેર (૭૨) કળાઓ શીખવી અને ભરતે પણ પોતાના ભાઈઓને તેમજ પુત્રોને એ કળાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પ્રભુએ પોતાના બીજા પુત્ર બાહુબલિને હાથી, ઘોડા તેમજ સ્ત્રી અને પુરૂષનાં અનેક લક્ષણો બતાવ્યાં. વળી તેમણે પોતાની એક પુત્રી બ્રાહ્મીને જમણા હાથ વડે અઢાર લિપિઓ બતાવી અને બીજી પુત્રી સુન્દરીને ડાબા હાથથી ગણિત બતાવ્યું. આ ઉપરાંત પ્રભુએ વસ્તુઓનાં માન, ઉન્માન, અવમાન તેમજ પ્રતિમાન પણ બતાવ્યાં. વિશેષમાં તેમણે મણિ વિગેરે પરોવવાની કળા પણ પ્રવર્તાવી.

શિલ્પ—

શિલ્પના પાંચ મુખ્ય લેહો છે અને વળી તે પ્રત્યેકના વીસ અવાન્તર લેહો છે. આ વાતના સમર્થનમાં નીચેની ગાથા રજુ કરવામાં આવે છે.

“પંચેવ ય સિપ્પાઈ, ઘટ ૧ લોહે ૨ ચિત્ત ૩ ણંત ૪ કાસવળ ૫ ।

ઈક્કિકસ્ય ય હત્તો, વીસં વીસં ભવે મેયા ॥

—આવશ્યક-નિર્ણુક્તિ, ગાથાંક ૨૦૭.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ કુંભાર, હુહાર, ચિતારો, વણકર અને નાપિત (હજામ)ના એમ પાંચ શિલ્પો મુખ્ય છે. પ્રત્યેકના અવાન્તર લેહોનું સ્વરૂપ કોઈ સ્થળે મારા જોવામાં આવ્યું નથી, એટલે એ વાત ન છૂટકે પડતી મૂકવામાં આવે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ અઢાર લિપિના સંક્ષિપ્ત વર્ણન માટે જુઓ સરસ્વતી-ભક્તાભર (૫૦ ૫-૭).

૨ છાયા—

પન્નૈવ ચ શિલ્પાનિ ઘટલોહચિત્રવસ્ત્રકાશ્યપાનિ ।

ઇકૈકસ્ય ચ હતો વિંશતિવિંશતિર્મવન્તિ મેદાઃ ॥

૩ કુંભારની કળા પ્રથમ તીર્થંકરે બતાવી હતી (હિંદુ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્માએ આવું કાર્ય કર્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે). પ્રસંગ એમ અન્યો હતો કે કલ્પવૃક્ષોનો વિચ્છેદ થવાથી લોકો કંદ-મૂળ અને ફલાદિક ખાતા હતા અને ઘઉં, ચોખા ઇત્યાદિ અનાજ કાચું ને કાચું ખાતા હતા. તે તેમને પચવું હતું નહિ. તે

અથ ભગવતો નિષ્ક્રમણકલ્યાણકમધિકૃત્ય સ્તુતિગાથાદ્વયમાહ—

બંધુવિહત્તવસુમર્દ, વચ્છરમચ્છિન્નદિન્નધનનિવહો ॥

જહ તં તહ કો અન્નો, નિઅમધુરં ધીર ! પડિવન્નો ? ॥ ૧૧ ॥

[બન્ધુવિભક્તવસુમતિઃ વત્સરમચ્છિન્નદત્તધનનિવહઃ ।

યથા ત્વં તથા કોઽન્યો નિયમધુરાં ધીર ! પ્રતિપન્નઃ ? ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—બંધુત્તિ । હે ધીર ! યથા ત્વં નિયમધુરં પ્રતિપન્નઃ તથા કોઽન્યઃ પ્રતિપદ્યતે ? । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વમ્ ? બન્ધૂનાં સુતસામન્તાદીનાં વિભક્તા-વિભાગેનાર્પિતા વસુમતી-મણ્ડલાધિ-પત્યં યેન સ ભરતવાહુબલિપ્રભૃતીનામ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટઃ ? વત્સરં-વર્ષ યાવદચ્છિન્નો દત્ત-ધનનિવહો-(દત્ત)દ્રવ્યસન્નયો યેન સ તથા, સ્થિતેશ્ચાયં કલ્પો યતઃ સર્વેઽપિ તીર્થકૃતઃ પ્રવ્ર-જ્યાસમયે સંવત્સરમચ્છિન્નં દાનં દદતિ । એવંવિધશ્ચ ભુવનગુરો ! યથા ત્વં નિયમધુરં સર્વસા-વદ્યપ્રભૃતિ ન કરણીયમેવંલક્ષણમઙ્ગીકૃતવાન્ તથા કોઽન્યઃ-ત્વદ્વિધાદપરઃ પ્રતિપદ્યતે ? ॥

इत्येकादशगाथार्थः ॥ ११ ॥

હે૦ વિ૦—દીક્ષામઙ્ગીકૃત્યાહ (બંધુત્તિ)—

હે ધીર !—મહાપ્રભાવ ! યથા ત્વં નિયમધુરાં-પ્રવ્રજ્યાગ્રહણપરિણામં પ્રતિપન્નઃ-પ્રતિપન્ન-વાન્ તથા કોઽન્યો જીવઃ ? ન કશ્ચિદિત્યભિપ્રાયઃ । કીદૃશઃ ? બન્ધુવિભક્તવસુમતિઃ, પ્રાકૃ-

સંબંધમાં તેઓએ પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે હાથથી ઘસીને પાણીમાં પલાળીને અને પાંદડાના પડીઆમાં લધને ખાવું એમ તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. એમ કરવા છતાં પણ તેમનું દુઃખ દૂર થયું નહિ એટલે ફરીથી તેઓએ પ્રભુને વિનંતિ કરી એટલે પ્રભુએ કહ્યું કે મેં સૂચવ્યા મુજબ પૂર્વોક્ત વિધિ કર્યા બાદ ઘઉં વિગેરેને મુદ્ધિમાં અથવા અગલમાં થોડો વખત રાખ્યા બાદ લક્ષણ કરો. આથી પણ તેમનો શુક્રવાર વળ્યો નહિ. તેવામાં પરસ્પર વૃક્ષની શાખાઓ ઘસાતાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. આના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અજ્ઞાણતા એવા તે સમયના લોકો તેને રત્ન જાણીને પકડવા ગયા. પરંતુ તેથી તેમના હાથ બળી જવા લાગ્યા. આ અગ્નિને કોઈક અદ્ભુત ભૂત છે એમ માનતા અને તેથી ત્રાસ પામતા લોકો પ્રભુ સમક્ષ આવ્યા ત્યારે પ્રભુએ તેમને કહ્યું કે સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ કાળનો દોષ થવાથી-તેનું મિલન થવાથી આ તો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે. એવો અગ્નિ અત્યાર મુઘી એકાન્ત સ્તિગ્ધ કાળ હોવાથી ઉત્પન્ન થયો હતો નહિ (એકાન્ત રૂક્ષ કાળમાં પણ અગ્નિ સંભવતો નથી). વાસ્તે તમારે તેની પાસે જવું અને તેની સમીપમાં રહેલા તૃણાદિકને દૂર કરી તેને શ્રદ્ધા કરવો. ત્યાર બાદ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ ઘઉં વિગેરેને તેમાં નાંખી પકવ કરી તેનો આહાર કરવો. તે મુગ્ધ લોકોએ તેમ કહ્યું એટલે ઘઉં વિગેરેને તો અગ્નિ દેવ સ્વાહા કરી જવા લાગ્યો, આ વાત તેઓએ પ્રભુ સમક્ષ રજુ કરી. આ સમયે પ્રભુ હાથી ઉપર બેઠેલા હતા તેથી ત્યાંજ તેઓની પાસે લીલી માટીનો પિંડ મંગાવી તેને હૃમ્લ-સ્થલ ઉપર મૂકી પ્રભુએ તેનું એક પાત્ર બનાવ્યું અને એ પ્રમાણે પાત્ર બનાવી તેમાં ઘઉં વિગેરે રાખી તેને અગ્નિની મદદથી પકવ બનાવી તે ખાવાની પ્રભુએ તેમને સૂચના કરી. આ પ્રમાણે પ્રભુએ પ્રથમ હંભારના શિષ્યનો વિધિ બતાવ્યો.

તત્વાત્ કપ્રત્યયો ન ભવતિ । વન્ધૂનાં-ભરતાદીનાં તેભ્યો વિભક્તા-વિભાગીકૃતા વ-
સુમતીઃ-ક્ષિતિર્યેન સ તથોક્તઃ । તથા વત્સરં-વર્ષં યાવત્ અચ્છિન્નો-નિરન્તરો દત્તો
લોકેભ્યં ઇતિ ગમ્યતે ધનનિવહો-દ્રવ્યસમૂહો યેન સ તથાવિધઃ । (વર્ષં યાવન્નૈરન્તર્યેણ
દત્તઃ પ્રસ્તાવાત્ વનીપકેભ્યો ધનનિવહો યેન । ધીર ! ઇતિ સમ્બોધનેન વ્રતગ્રહણાદારભ્ય
વર્ષં યાવત્ ક્ષુત્પરીષહસહનં વર્ષસહસ્રં ચ યાવત્ વાક્સંયમસાહસં સૂચિતવાન્ । ન
સ્વલ્યાહારવ્યાહારવિરહિતૈરતદ્વિઘૈર્દિનમપ્યવસ્થાનું શક્યતે ॥) ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ

વંધુ (વન્ધુ)=આંધવ.

વિહત્ત (વિભક્ત)=વહેંચેલ.

વસુમદ્ (વસુમતી)=પૃથ્વી.

વંધુવિહત્તવસુમદ્=આંધવોમાં વહેંચી આપી છે પૃથ્વી
જેણે એવો.

વચ્છરં (વત્સરમ્)=એક વર્ષં મુધી.

અચ્છિન્ન (અચ્છિન્ન)=નિરન્તર.

દિન્ન (દત્ત)=અર્પણ કરેલ.

ઘણ (ધન)=પૈસો.

નિવહ (નિવહ)=સમૂહ.

વચ્છરમચ્છિન્નદિન્નઘણનિવહો=એક વર્ષં મુધી અવિ-

ચ્છિન્નપણે અર્પણ કર્યો છે ધનનો સમૂહ જેણે
એવો.

જહ (યથા)=જેવી રીતે, જેમ.

તં (ત્વં)=તું.

તહ (તથા)=તેવી રીતે, તેમ.

કો (કઃ)=કયો.

અન્નો (અન્યઃ)=અપર, બીજો.

નિઅમ (નિયમ)=નિયમ, પ્રતિજ્ઞા.

ધુરા (ધુરા)=ધોસરી.

નિઅમધુરાં=નિયમની ધોસરીને.

ધીર ! (ધીર !)=હે ધૈર્યવાન્ !

પઙ્કિવન્નો (પ્રતિવન્નઃ)=ધારણ કરેલ.

પદાર્થ

પ્રભુનો દીક્ષા-પ્રસંગ—

“ જેણે (ભરતાદિક સુતો અને સામન્તોરૂપી) બાન્ધવોમાં પૃથ્વી વહેંચી આપી છે
એવો તથા જેણે એક વર્ષં પર્યંત નિરન્તર ધનના સમૂહનું દાન દીધું છે એવા તં જેવી રીતે
(દીક્ષા-સમયે સમસ્ત પાપમય આચરણના ત્યાગરૂપી) નિયમ-ધુરાને ધારણ કરી, તેવી
રીતે હે ધીર ! તે ધુરાને અન્ય કોણ ધારણ કરી શકે ? ”—૧૧

જ જ જ જ

૧ સાંવત્સરિક દાન સંબંધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃં ૮૩) તેમજ વીર-
ભક્તામર (પૃં ૫૦).

૨ દરેક તીર્થંકર સિદ્ધ પરમાત્માઓને ઉદ્દેશીને તેમની સાક્ષીએ કરેલો સામાદ્ર્યં સાવજ્ઞં જોગં પચકુલામિ
એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. જુઓ આચારાંગ-સૂત્રનો દ્વિતીય શ્રુત-સ્કન્ધ.

૩ અન ‘ધીર’ શબ્દથી એ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુએ દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી તેમને
એક વર્ષં મુધી આહાર ન મળ્યો છતાં પણ તેમણે તેમની સાથે દીક્ષા લીધેલા એવા દેટલાક તાપસીની
જેમ કંદ-મૂલાદિકનો આહાર ન કર્યો, પરંતુ ક્ષુધારૂપ ઉપસર્ગ ધૈર્ય અને શાન્તિપૂર્વક સહન કર્યો. વિશેષમાં
એક હજાર વર્ષં મુધી તેમણે વાણી-સંયમનું પણ સેવન કર્યું.

સોહસિ પસાહિઅંસો, કજ્જલકસિણાહિં જયગુરુ ! જડાહિં ।

ઉવગૂઢવિસર્જિઅરા-ચલચ્છિવાહચ્છડાહિં વ ॥ ૧૨ ॥

[શોભસે પ્રસાધિતાંસઃ કજ્જલકૃષ્ણાભિર્જગદુરો ! જટાભિઃ ।

ઉપગૂઢવિસર્જિતરાજલક્ષ્મીવાષ્પચ્છટાભિરિવ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦-સોહસિત્તિ । પીનોન્નતયોરંસપીઠયોઃ તાવત્ સંયમસામ્રાજ્યાનન્તરં શોભાભરં પ્રાદુર્ભૂતમાહ । હે જગદુરો ! ત્વં પ્રવિભૂષિતસ્કન્ધઃ શોભસે-શોભાવૈભવં ધારયસિ । કાભિઃ ? કજ્જલકૃષ્ણાભિઃ-અજ્ઞનપુણ્ણ્યામાભિર્જટાભિઃ । એનમેવાર્થં કવિરુત્પ્રેક્ષતે-ઉવગૂઢત્તિ । પ્રથમં રાજ્યસમયે ઉપગૂઢા-આલિંગિતા પશ્ચાદ્ દીક્ષાકક્ષીકારક્ષણે વિસૃષ્ટા-પરિત્યક્તા યા રાજ્યલક્ષ્મીસ્તસ્યા વાષ્પચ્છટાભિરિવ-સકજ્જલાભિરશ્રુપરમ્પરાભિરિવ ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ ૧૨ ॥

હે૦ વિ૦-દીક્ષાનન્તરં ગુણાનાશ્રિત્ય સ્તુતિમાહ-(સોહસિત્તિ) ।

હે જગદુરો !-ભુવનત્રયીનાથ ! શોભસે ત્વમ્ । કિંવિધઃ ? પ્રસાધિતાંસઃ-મણ્ડિતાંસઃ । કાભિરિત્યાહ-જટાભિઃ । તાભિઃ કીદૃશીભિઃ ? ‘કજ્જલકૃષ્ણાભિઃ’ કજ્જલમ્-અજ્ઞનં તદ્વત્ કૃષ્ણાઃ-સિતેતરાસ્તાભિઃ । અધુનોત્પ્રેક્ષ્યતે । ઉપગૂઢવિસર્જિતરાજ્યલક્ષ્મીવાષ્પચ્છટાભિઃ । પૂર્વ રાજ્યાવસ્થાયાં ઉપગૂઢા-આલિંગિતા પશ્ચાદ્ દીક્ષાસમયે વિસૃષ્ટા-પરિત્યક્તા યા રાજ્યલક્ષ્મીસ્તસ્યાઃ શીકરશ્રેણીભિસ્તાભિરિવ इत्यर्थः ॥ ૧૨ ॥

શીલ્પદાર્થ

સોહસિ (શોભસે)=તું શોભે છે.

પસાહિઅ (પ્રસાધિત)=અલંકૃત, મણ્ડિત.

અંસ (અંસ)=સ્કંધ, ખભો.

પસાહિઅંસો=અલંકૃત થયા છે ખભાઓ જેના એવો.

કજ્જલ (કજ્જલ)=કાળળ, અંજન.

કસિણા (કૃષ્ણા)=કાળી.

કજ્જલકસિણાહિં=કાળળના જેવી કાળી.

જય (જગત્)=જગત્, દુનિયા.

ગુરુ (ગુરુ)=ગુરુ, આચાર્ય.

જયગુરુ !=હે જગતના ગુરુ !

જડાહિં (જટાભિઃ)=જટાઓ વડે.

ઉવગૂઢ (ઉપગૂઢ)=આલિંગન કરેલ.

વિસર્જિઅ (વિસર્જિત)=ત્યજી દીધેલ.

રાય (રાજન્)=રાજા.

લચ્છિ (લક્ષ્મી)=લક્ષ્મી, વૈભવ.

વાહ (વાષ્પ)=અશ્રુ, આંસુ.

છડા (છટા)=છટા.

ઉવગૂઢવિસર્જિઅરાયલચ્છિવાહચ્છડાહિં=આલિંગન કરેલી તેમજ ત્યાગ કરેલી રાજ્ય-લક્ષ્મીની આંસુની છટાઓ વડે.

વ (ઇવ)=જેમ.

પદાર્થ

પ્રભુની કૃપણ જટા—

“ હે જગદ્ગુરુ ! (રાજ્ય-સમયે) આલિંગન કરેલી અને (દીક્ષા-સમયે) ત્યાગ કરેલી એવી રાજ્ય-લક્ષ્મીની જાણે અશ્રુ-ધારાજ હોય તેવી કાળળના જેવી કાળી જટા વડે અલંકૃત સ્કંધવાળો તું શોભે છે.”—૧૨

સ્પષ્ટીકરણ

ઋષભદેવે કરેલો કેશ-લોચ—

દરેક તીર્થંકર દીક્ષા લે તે વખતે પંચ-મુદ્રિ-લોચ કરે છે અર્થાત્ પ્રથમ મુદ્રિ વડે ઘડી-મૂછના વાળનો લોચ કરે છે, બ્યારે બાકીની ચાર મુદ્રિથી માથા ઉપરના વાળનો લોચ કરે છે, પરંતુ શ્રીઋષભદેવ ચાર મુદ્રિ લોચ કર્યા બાદ માથા ઉપરના બાકીના કેશનો પંચમ મુદ્રિ વડે લોચ કરવા જતા હતા, તેવામાં ઇન્દ્રે તેમને એટલા કેશ રહેવા દેવા વિનંતિ કરી, તેથી તેમણે તે રહેવા દીધા. આ વાતની નીચેનાં પદો સાક્ષી પૂરે છે:—

“મુદ્રિના પદ્મમેનાથ, શેષાન્ કેશાન્ જગત્પતિઃ ।

સમુચ્ચિલ્લનિષન્નેવં, યયાચે નમુચિદ્વિષા ॥

નાથ ! ત્વદંશયોઃ સ્વર્ણ-રુચોર્મરકતોપમા ।

વાતાનીતા વિમાત્યેષા, તદાસ્તાં કૈશવહ્રી ॥

તથૈવ ધારયામાસ, તામીક્ષઃ કૈશવહ્રીમ્ ।

યાઞ્જામેકાન્તભક્તાનાં, સ્વામિનઃ ક્ષણ્ડયન્તિ ન ॥”

—ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષચરિત્ર (૫૦ ૧, સં ૩, શ્લોક ૬૬-૭૧)

૪ ૪ ૪ ૪

સામ્પ્રતં ભગવત્શુદ્ધસ્થવિહારમધિકૃત્યાહ—

ઉવસામિઆ અણજા, દેસેસુ તણ પવન્નમોણેનં ।

અભણંત ચ્ચિઅ કજ્જં, પરસ્સ સાહંતિ સપ્પુરિસા ॥ ૧૩ ॥

[ઉપશમિતા અનાર્યાં દેશેષુ ત્વયા પ્રપન્નમૌનેન ।

અભણન્ત એવ કાર્યં પરસ્ય સાધયન્તિ સત્પુરુષાઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—ઉવસામિઅત્તિ । હે ભુવનભર્તઃ ! ત્વયા દેશેષુ વિહરતા અનાર્યાં જીવા ઉપશમં નીતાં इति તત્રાનાર્યદેશેષુ । તથા ન વિદ્યતે આર્યત્વં ધર્માધર્મહેયોપાદેયમધ્યામધ્યાપેયપેયગમ્યાગમ્યાદિવિચારલક્ષણં યેષાં તે અનાર્યાઃ તાન્ તથાવિધાન્ પશુપ્રાયાન્ લોકાન્ ત્વમુપશમં નીતવાન્—કિંચિત્ કષાયકાલુષ્યં ત્યાજિતવાન્ । કિં ધર્મોપદેશેન શમં પ્રાપિતાં इत्याહ—‘પ્રપન્નમૌનેન’ અહ્નીકૃતવાક્સંયમેન । યદ્યેવં તત્ કથં ઉપકારઃ સમ્ભવતિ इत्याહ—સત્પુરુષાઃ—પુરુષપુણ્ડરીકાઃ પરસ્યાપિ—આત્મવ્યતિરિક્તસ્યાપિ કાર્યં સમીહિતં સાધયન્તિ—નિષ્પત્તિં પ્રાપયન્તિ, તત્ કિં વાગ્ડમ્બરેણ ? અભાષમાણા એવ । સ્વભાવશ્ચ તેષામીદૃશઃ ॥ इति ત્રયોદશગાથાર્થઃ ॥ ૧૩ ॥

હે૦ વિ૦—વિહારમુદ્દિશ્ય સ્તુતિમાહ—(ઉવસામિઅત્તિ) ।

હે ભગવન્ ! ત્વયોપશમિતા—ઉપશમં પ્રાપિતાઃ । કે ? અનાર્યાઃ—મ્લેચ્છાઃ । કેવિત્યાહ—

દેશેષુ “બહલી અડંબહલા” इत्याद्यावश्यकोक्तेषु । किंविधेन त्वया इत्याह—प्रपन्नमौनेन—
विहिततूष्णींभावेन । किमुक्तं भवति? यो हि किल मौनी भवति सोऽन्यस्योपशमविधा-
नेऽसमर्थः । त्वया पुनरित्थंभूतेनाप्युपशमिताः । अथवा किमत्र चित्रम्? सत्पुरुषाः—सज्जनाः
अभणन्त एव—वचनमकुर्वन्त एव । चियशब्दोऽवधारणे प्राकृतलक्षणात् । भणितं च—

“चिर्येचेव खुर(रि)वयारे वहारणेति निच्छएण मण्णंति ।

हंहो हो हे आमंतणंमि तह किंचि पण्हंमि ॥ १ ॥”

कार्य—समीहितं साधयन्ति—निष्पादयन्ति परस्य—आत्मव्यतिरिक्तस्य इति भावः ॥ १३ ॥

શીખદાર્થ

ઉવસામિઆ (ઉપશમિતાઃ)=શાંત કરાયા.

અણજ્ઞા (અનાર્યાઃ)=અનાર્યો, મ્હેમ્હે.

દેસેસુ (દેશેષુ)=દેશોમાં.

તવ (ત્વયા)=તારાથી.

પવન્ન (પ્રપન્ન)=અંગીકાર કરેલ.

મોણ (મૌન)=મુંગા રહેવું તે.

પવન્નમોણેણં=અંગીકાર કર્યો છે મૌનનો જેણે એવા.

અભણંત (અભણન્તઃ)=નહિ બોલતા.

ચ્ચિઅ (એવ)=અ.

કક્કં (કાર્ય)=કાર્ય.

પરસ્સ (પરસ્ય)=અન્યનું.

સાહંતિ (સાધયન્તિ)=સાધે છે.

સપ્પુરિસા (મૂ. સપ્પુરિસ)=સત્પુરુષો, સજ્જનો.

પદાર્થ

પ્રભુનો અનાર્યો ઉપર પ્રભાવ—

“(હે નાથ !) તો (બહલી, અડમ્બ, ઇલાયોનક ઇલાદિ અનાર્ય) દેશોમાં અનાર્યોને
મૌન ધારણ કરીને શાંત કર્યા (તે ખરેખર નવાઈ જેવું છે. કેમકે કોઈને પણ ઉપશામત
કરવાનો ઉપાય તો વાઈ—આતુર્ય છે; અથવા એ વાત ન્યાયસંગત છે, કેમકે) સત્પુરુષો નહિ
બોલવા છતાં પણ અન્ય (જીવો)નું કાર્ય સાધી આપે છે.”—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

મૌન—

દરેક તીર્થંકર દીક્ષા—ગ્રહણના સમયથી માંડીને તે કેવલ—જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત પ્રાયઃ મૌન-
વ્રત ધારણ કરે છે. ધર્મનો પણ ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય તેઓ કરતા નથી, કેમકે જ્યાં સુધી
સર્વજ્ઞતા ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓએ ઉપદેશ ન આપવો એવી તેમની મર્યાદા છે. પરંતુ એ
ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમના દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી બનતા એવા અનાર્યોના પણ કેષાયો શાંત
પડી જાય એ બનવા જોગ છે, કારણ કે મહાત્માના દર્શનનો પ્રભાવ કંઈ ઓરજ છે.

અનાર્ય—

ધર્મ અને અધર્મ, હેય અને ઉપાદેય, લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય, પેય અને અપેય, ગમ્ય અને અગમ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી રહિત જીવો ‘અનાર્ય’ યાને ‘મ્લેચ્છ’ કહેવાય છે. આથી વિપરીત લક્ષણવાળા જીવો ‘આર્ય’ કહેવાય છે એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્સૂરિકૃત વૃત્તિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

સૂત્રકૃતાંગ-વૃત્તિમાં અનાર્યનું લક્ષણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ધમ્મોત્તિ અક્ષરાદં જેસુ વિ સુમણે ન સુવંતિ”

અર્થાત્ ધર્મ એ અક્ષર જે જીવોએ સ્વપ્નમાં સાંભળ્યો નથી તે જીવો ‘અનાર્ય’ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગિરિસૂરિ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રના પ્રથમ પદના ૩૭મા સૂત્રની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે કે—

“આરાદ્ હેયધર્મેભ્યો યાતાઃ—પ્રાપ્તા ઉપાદેયધર્મેરિત્યાર્યાઃ, “પૂપોદરાદયઃ” इति रूपनि-
ष्पत्तिः, म्लेच्छाः अव्यक्तभाषासमाचाराः “म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि” इति वचनात्, भाषाग्रहणं
चोपलक्षणं, तेन शिष्टाऽसंमतसकलव्यवहारा म्लेच्छा इति प्रतिपत्तव्यम्”

અર્થાત્ ભજવા યોગ્ય ધર્મોથી વિરુદ્ધ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મોથી શુદ્ધ તે ‘આર્ય’ કહેવાય છે, જ્યારે અવ્યક્ત ભાષા બોલનાર ‘મ્લેચ્છ’ છે. અત્ર ભાષાનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણથી કરેલું હોવાથી શિષ્ટ વ્યવહારથી રહિત તે ‘મ્લેચ્છ’ છે એમ સમજવું.^૧

આ મ્લેચ્છોના અનેક પ્રકારો છે એ વાત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (૫૦ ૧, સૂ. ૩૭)માં નીચે મુજબ દર્શાવી છે:—

“मिलिकखू अणेगविहा पन्नत्ता, तं जहा—सगा जवणा चिलाया सवर चव्वर मुरंडोद
भडग निण्णग पक्कणिया कुलक्ख गौड सिंहल पारस गोधा कौच अंवडइ दमिल चिल्ल
पुलिंद हारोस दोव वोक्काण गन्धा हारवा पहलिय अज्झल रोम पास पउसा मलया य वंधुया
य सुयलि कौकणग मेय पल्हव मालव मग्गर आभासिआ कणवीर ल्हसीय खसा खासिय
णेदूर मौढ डौविल गलओस पओस कक्केय अक्खाग हण रोमग हूण रोमग भरू मरुय चिलाय
वियवासी य एवमाइ, सेत्तं मिलिकखू.”

૧ શ્રીનેભિચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રવચન-સારોદ્ધારમાં ૨૭૪મા દ્વારમાં અનાર્ય દેશનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે; ત્યાં નીચે મુજબની ૧૫૮૬ મી ગાથામાં આવો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે:—

“पावा य चंडकम्मा अणारिया निगिघणा निरणुतावी ।

धम्मोत्ति अक्खरादं सुमिणेवि न नज्जए जाणं ॥”

[पापाः च चण्डकर्माणः अनार्याः निर्घृणाः निरनुतापिनः ।

धर्मेति अक्षराणि स्वप्नेऽपि न ज्ञायते चेयाम् ॥]

૨ આ પંક્તિઓનો મોટો ભાગ પ્રવચન-સારોદ્ધારની શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૪૪૫)-માં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

૩ આર્ય અને મ્લેચ્છના સંબંધમાં વાચકવર્ચ શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના તૃતીય અધ્યાયન. પંદરમા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં જે ઉલ્લેખ છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

આમાં જે અનાર્ય દેશોનાં નામો નજરે પડે છે તેનાથી કેટલાંક લિપ્ત નામો પ્રવચન-સારોદ્ધારના ૨૭૪મા દ્વારમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“સગ જવણ સવર ઘઘ્વર કાય મુરંડોદ્દ ગોણ પક્કળયા ।

ઘરવાગ હોણ રોમય પારસ સસ સ્વાસિયા ચેવ ॥ ૧૫૮૩ ॥

હુંવલિય લડસ વોક્સ મિલંધ પુલિંદ કુંચ મમરહ્યા ।

ફોવાય વીણ ચંચુય માલવ દમિલા કુલગ્ધા યા ॥ ૧૫૮૪ ॥

કેક્કય કિરાય હ્યમુહ સ્વરમુહ ગયતુરયમિંદયમુહા ય ।

હ્યકન્ના ગયકન્ના અન્નેવિ અણારિયા વહવે ॥ ૧૫૮૫ ॥”

અર્થાત્ ‘શક, યવન, શખર, ઘર્ણર, કાય, મુરંડો, ઉદ્દ, ગૌણ, પક્કળગ, અરણાગ, હૂણ, રોમક, પારસ, ખસ, ખાસિક, દુમ્બલિક, લકુશ, ખોક્કશ, લિધ્, અન્ધ, પુલિન્દ, કુંચ, મમર-રૂય, કોર્પક, ચીન, ચંચુક, માલવ, દ્રાવિડ, કુલાર્ધ, કેકય, કિરાત, હ્યમુખ, ખરમુખ, ગજમુખ, તુરંગમુખ, મેદૂમુખ, હ્યકર્ણ, ગજકર્ણ ઇત્યાદિ ‘અનેક અનાર્ય દેશો છે.

જે પ્રમાણે અનાર્ય દેશોનાં નામોનો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ તેમાં આર્ય દેશોનાં નામો તેમજ તેની રાજધાનીઓનાં નામોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથ-ગૌરવના ભયથી તે વિષે અત્ર વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ આર્યના જે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે તેની સ્થૂલ રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છે:—

આર્યોના ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત-આર્ય અને ઋદ્ધિ-અપ્રાપ્ત-આર્ય એમ બે ભેદો છે. તેમાં ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત-આર્યના તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, ચારણ અને વિદ્યાધર એમ છ અવાંતર ભેદો છે, જ્યારે ઋદ્ધિને નહિ પામેલા એવા આર્યોના ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, ‘કર્મ-આર્ય, ‘શિલ્પ-આર્ય, ભાષા-આર્ય, જ્ઞાન-આર્ય, દર્શન-આર્ય અને ચારિત્ર-આર્ય એમ નવ ભેદો છે. વળી એ પ્રત્યેકના પાછા ઘણા ભેદો છે. આના જિજ્ઞાસુએ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રનું પ્રથમ પદ જોવું.

૪ ૪ ૪ ૪

૧ આ શક વિગેરે દેશોથી તેમજ સાડા પચવીસ આર્ય દેશોથી આધુનિક સમયમાં કયા કયા દેશો સમજવા એ પ્રશ્ન મનન કરવા જેવો છે, તો એના અભ્યાસીઓને આ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવા હું વિનંતિ કરું છું. અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જે દેશો વિષે અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે દેશોની સીમા નક્કી કરતી વેળાએ તેના આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ કર્યા પછી વ્યતીત થયેલા વર્ષોમાં થયેલા ભૌગોલિક પરિવર્તનો તરફ લક્ષ્ય રાખવું ખાસ આવશ્યક છે.

૨ જે અભ્યાસે માલવ દેશ તરીકે ઓળખાય છે તેજ દેશને અત્ર અનાર્ય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો હોય તો તે આર્ય દેશ તરીકે ગણવાને લાયક છે. પૂર્વ કાળમાં તેને એ પ્રમાણે કેમ ગણ્યો હશે એ પ્રશ્નનું કેટલેક અંશે સમાધાન પચાસ વર્ષ પૂર્વેની આ મુખાધની સીમા, ધન, પ્રજા ઇત્યાદિની પરિસ્થિતિ તેમજ તેની આધુનિક સ્થિતિ તરફ નજર કરવાથી થઈ શકે એમ સૂચવવું વધારે પડતું નહિ ગણાય.

૩ પ્રશ્નવ્યાકરણમાં તેમજ આવશ્યક-સૂત્રમાં પણ અનાર્ય દેશોનાં નામો સૂચવવામાં આવ્યાં છે.

૪-૫ આ બેનું સ્વરૂપ ટુંકમાં ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોક-પ્રકાશના સાતમા સર્ગનો નીચે મુજબનો સાડત્રીસમો શ્લોક રજુ કરવામાં આવે છે:—

“કર્માર્થા વાચ્ચિકાઃ સૌત્રિ-કાદ્યાઃ કાર્પાસિકાદયઃ ।

શિલ્પાર્યાસ્તુ તુક્તકારા-સન્તુવાયાદયોઽપિ ચ ॥”

मुणिणो वि तुहल्लीणा, नमिविनमी खेअराहिवा जाया ।

गुरुआण चलणसेवा, न निष्फला होइ कइआ वि ॥ १४ ॥

[मुनेरपि तवालीनौ नमिविनमी खेचराधिपौ जातौ ।

गुरुकाणां चरणसेवा न निष्फला भवति कदापि ॥]

प्र० वृ०-मुणिणो वित्ति । हे विश्वजनीन ! तव मुनेरपि-लोकोत्तरमार्गं प्रतिपन्नस्यापि आलीनौ-समाश्रितौ नमिविनमी खेचरचक्रवर्तिनौ जाताविति । काविमौ नमिविनमी ? उच्यते-भगवता सह प्रतिपन्नव्रतयोः कच्छमहाकच्छसामन्तयोः सुतौ । तौ च जगद्गुरुणा साम्राज्यावस्थास्थितेन कस्मिंश्चिदनन्यसाध्यकार्ये प्रहितावभूताम् । प्रव्रजिते च भुवनभर्तारि तौ ततः प्राच्यजनिविवृत्तौ(?) निशम्य भद्रपीठप्रतिष्ठितं भरतं छद्मस्थावस्थाविहारिणः स्वामिनः समीपमुपगतौ । यत्र च जगद्गुरुः प्रतिमयाऽवतिष्ठते तं प्रदेशं अपनीततृणकाष्ठकण्टकमलं सलिलच्छोटितमुन्मुक्तपञ्चवर्णप्रसूनपटलमुपप्रातरेवावनितललुठितमस्तकौ स्वामिन् ! राज्यप्रदो भवेति । एवं चातिक्रामति अन्यदा पातालपतिः तौ वीक्ष्य प्रभुदृढभक्तिभरौ रोहिणी-प्रज्ञ-ही-पुरस्सराः षोडशापि महाविद्याः ससम्प्रदायं प्रदाय रजतभूधरं च निवासवसुमतीं सन्दिश्य प्रणम्य च स्वामिनमुरगपतिस्तिरोवभूव । सफलीभूतभगवदुपास्ती युगादिजिनं प्रणम्य विमानस्थौ स्वजनमण्डलपरिकलितौ वैताढ्यं जग्मतुः । तत्र प्रथमविद्याधराधिपौ जातौ । मुनेरपि तवालीनौ एवंविधां श्रियमशिश्रियतुः इति न चित्रं, गुरुणां-त्रिभुवनमहनीयचरितानां चरणसेवा-निश्छद्ममुपासना कदाचिदपि-कस्मिन्नपि काले निष्फला-फलविकला न भवति ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥ १४ ॥

हे० वि०-महच्चरणसेवायाः फलदर्शनद्वारेण स्तुतिमाह—(मुणिणो वित्ति) ।

मुनेरपि-व्रतिनोपि तवाश्रितौ-भवदाश्लिष्टौ नमिविनमी भरततनयकच्छमहाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ-विद्याधरनायकौ जातौ-सम्पन्नौ । यद्वा किमाश्चर्यं ? गुरुकाणां-महतां चरणसेवा-पादपर्युपासना नैव निष्फला-फलरहिता भवति कदापि-कस्मिन्नपि काले इति भावार्थः ॥ १४ ॥

श्लो०-६।र्थ

मुणिणो (मुनेः)=मुनिना.

वि (अपि)=पक्षे.

तुह (तव)=तारा.

लीणा (लीनौ)=लीन, आसक्त.

तुहल्लीणा=तारे विषे लीन अनेका.

नमि (नमि)=नमि, कच्छ सामन्तना पुत्र.

विनमि (विनमि)=विनमि, महाकच्छ सामन्तना पुत्र.

पुत्र.

નમિવિનમી=નમિ અને વિનમિ.

ચેઅર (ચેચર)=ખેચર.

અહિવ (અધિવ)=સ્વામી, પતિ.

ચેઅરાહિવા=ખેચર-પતિઓ.

જાયા (જાતૌ)=થયા.

ગુરુઆણ (ગુરુકાણાં)=ગુરુઓની.

ચલણ (ચરણ)=ચરણ, પગ.

સેવા (સેવા)=ઉપાસના, શાકત.

ચલણસેવા=ચરણ-સેવા.

ન (ન)=નહિ.

નિષ્ફલા (નિષ્ફલા)=નિષ્ફલ, નિરર્થક.

હોદ્દ (ભવતિ)=થાય છે.

કદ્દા (કદા)=કોઈ કાળે.

પદ્યાર્થ

ગુરુની સેવાનો પ્રતાપ—

“ મુનિ બનેલા (અર્થાત્ લોકોત્તર માર્ગને ધારણ કરેલા એવા) તારા ચરણમાં અત્યંત લીન થયેલા નમિ અને વિનમિ ખેચરપતિઓ થયા, (તે વાસ્તવિક છે, કેમકે) ગુરુઓની (ખરા અંતઃકરણપૂર્વક કરેલી) ચરણસેવા કદાપિ નિષ્ફળ જતી નથી.”—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ્ય સાથે સંબંધ—

જ્યારે મૌન-વ્રત ધારણ કરેલા પ્રભુના દર્શનમાત્રથી પણ મનઃપ્રસન્નતાદિ લાભ મળે, તો પછી તેની ભક્તિ કરવાથી વિશેષ ફળ મળે કે એટલુંજ એના ઉત્તર રૂપે આ પદ્ય રચવામાં આવ્યું છે.

નમિ અને વિનમિ—

ઋષભ પ્રભુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને કુચ્છ અને મહાકુચ્છ નામના બે પુત્રો હતા. વળી આ બેને નમિ અને વિનમિ એમ એક એક પુત્ર હતા. આ બે પુત્રો પ્રથમ તીર્થકરે દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે તેમની આજ્ઞાનુસાર દૂર દેશમાં ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા વળતાં તેઓએ તેમના પિતાશ્રીઓને વનમાં વિચિત્ર સ્વરૂપે જોયા એટલે તેઓએ તેમને તેનું કારણ પૂછ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે તમારા ગયા બાદ ઋષભ પ્રભુએ રાજ્યનો ત્યાગ કરી ભર-તાદિકને સમસ્ત પૃથ્વી વહેંચી આપી પોતે સંયમરૂપ સામ્રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો. તેમની સાથે અમે પણ સાહસથી દીક્ષા-ગ્રહણ કરી, પરંતુ ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિથી ખેદ પામી અમે તો લીધેલું વ્રત મૂકી દીધું. ગૃહસ્થાવાસનો સ્વીકાર તો અમારાથી હવે થાય તેમ નથી, તેથી અમે આ તપોવનમાં વસીએ છીએ.

૧ ઝીણાં વસ્ત્રને બદલે વલકલ વસ્ત્ર, શરીર ઉપર અંગરાગને બદલે પશુને યોગ્ય પૃથ્વીની રજ, પુષ્પ વડે ગુંથેલ કેશ-પાશને બદલે વડના ઝાડના જેવી લાંબી જટા, હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને બદલે પાળાની માફક પગે ચાલવું ઇત્યાદિ વિચિત્રતા હતી. જુઓ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પૃ ૧, સં ૩, શ્લો ૧૨૭-૧૨૮).

૨ ક્ષુધાને જીતનારા પ્રભુ અને અમે તો અન્નના ક્રીડા, તૃષ્ણાને તિલાંજલિ આપનારા તે નાથ અને અમે તો જળના દેહકા જેવા, તાપને સહન કરનારા તે સ્વામી અને અમે તો છાંયના માંકડ જેવા, ટાઢથી નહિ પરાભવ પામનારા તે પ્રભુ અને અમે તો વાંદરાની માફક ટાઢથી ધ્રુજનારા, નિદ્રા-રહિત પ્રભુ અને અમે તો કુમ્ભકર્ણના જેવી નિદ્રા લેનારા, નિત્ય નહિ બેસનારા પ્રભુ અને અમે તો આસનમાં પાંગળા જેવા એવા અમે વિવેક રહિત કાર્ય કર્યું તેથી આ સાહસ કહેવાય. જુઓ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પૃ ૧, સં ૩, શ્લો ૧૧૨-૧૧૫).

આ પ્રમાણેની હુકીકત સાંભળીને અમે પણ પ્રભુ પાસે પૃથ્વીનો ભાગ યાચીશું, એમ કહી નમિ અને વિનમિ પ્રભુના ચરણ સમીપે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને પ્રભુને વન્દન કરીને તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પ્રભુ તો મૌન ધારણ કરી રહ્યા, તોપણ આપજ અમારી ગતિ છે એમ નિશ્ચય કરી તેઓ તેમની પ્રતિદિન સેવા કરવા લાગ્યા. પ્રભુ જ્યાં પ્રતિમા ધારીને રહ્યા હતા, તે સ્થળમાંથી તેઓ ઘાસ, કાંટા વિગેરે દૂર કરી તે સ્થળને સાફ બનાવવા લાગ્યા. વિશેષમાં તેમના સમીપ ભાગમાંની રજને શાંત કરવા જલાશયમાંથી કમલ-પત્રમાં જળ લાવી ત્યાં છાંટવા લાગ્યા. વળી તેઓ ત્યાં સુગંધથી મદોન્મત બનેલા મધુકરોથી યુક્ત એવાં પંચવર્ણી પુષ્પો વેરવાં લાગ્યા. વિશેષમાં જેમ સૂર્ય અને ચન્દ્ર મેઝ પર્વતની સેવામાં પ્રતિદિન હાજર રહે છે, તેમ પ્રભુના પાર્શ્વ ભાગમાં તે બંને બહુ જોડીને સેવા કરવા લાગ્યા અને અહોરાત્ર ત્રિકલ અંજલિ જોડી તેઓ પ્રભુ પાસે હે નાથ! અમને રાજ્ય આપો એમ યાચના કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ અનન્ય ભાવથી દરરોજ પ્રભુની ભક્તિ કરતા હતા. એવામાં એક દિવસ પ્રભુને વન્દન કરવા માટે ત્યાં નાગકુમારોનો અધિપતિ ધરણેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો. તે આ બંને રાજ્ય-લક્ષ્મીની યાચના કરતાં અને પ્રભુની સેવા કરવામાં તદ્દીન રહેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે તેમને કહ્યું કે તમારો આ શો આગ્રહ છે? પ્રભુ તો નિઃસંગી, નિષ્પરિગ્રહી, નિષ્કામ છે, તો પછી તેમની પાસે રાજ્યની માંગણી કરવાથી શું? વળી પ્રભુએ એક વર્ષ પર્યંત યથેષ્ટ દાન દીધું, ત્યારે તમે કેમ માંગણી કરી નહિ?

તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે પ્રભુના આદેશથી અમે દૂર દેશાંતર ગયા હતા. વળી જોકે તેમણે સમસ્ત રાજ્ય ભરતાદિકને આપી દીધું છે, છતાં પણ તેઓ અમને રાજ્ય આપશે એવી અમારી ખાત્રી છે. તેમની પાસે તે છે કે નહિ તેની સેવકે શા સાફ ચિન્તા કરવી? સેવકે તો સેવાજ કરવી જોઈએ.

આ સાંભળીને ધરણેન્દ્રે તેમને કહ્યું કે ભરત રાજેશ્વર પાસે જઈને યાચના કરો; તે પ્રભુનો પુત્ર હોવાથી પ્રભુના સમાન છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં નમિ અને વિનમિ બોલ્યા કે સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના સ્વામીને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અત્ય સ્વામીનું અમારે શું કામ છે? કલ્પવૃક્ષને મૂંઝીને કેવડાના વૃક્ષનો આધાર કોણ લે? વાસ્તે અમને રાજ્ય મળનાર હશે તો અમારા આજ સ્વામી પાસેથી મળશે, વાસ્તે એ સંબંધમાં તમારે ચિન્તા કરવી નહિ.

આ પ્રમાણેની તેમની દૃઢતા જોઈને ધરણેન્દ્ર ખુશી થયો અને તેણે તેમને કહ્યું કે હું પણ આ પ્રભુનો દાસ છું અને તમે પણ તેમનાજ કંકર છો, વાસ્તે હું તમને તેમની સેવાના ફળ

૧ આ પ્રસંગને અનુસરીને મહાકવિ ધનપાલ કહે છે કે—

“દિશતુ વિરતિલામાનન્તરં પાર્શ્વસર્પ—

અસિવિનમિકૃપાણોત્સન્નદશ્યાક્ષ્મીઃ ।

ત્રિજગદપગતાપત્વ કર્તુમાત્તાન્ધરૂપ—

દ્વય દ્વ મગવાન્ વઃ સમ્પદં નામિસ્રુઃ ॥”

—તિલકમંજરી સ્થો. ૩

રૂપે વૈતાલ્ય ગિરિનું રાજ્ય આપું છું. આ રાજ્ય તમને પ્રભુ પાસેથીજ મળ્યું છે એમ માનજો, કેમકે પૃથ્વી ઉપર અરુણનો પ્રકાશ થાય છે, તે સૂર્યથીજ થયેલો છે. એ પ્રમાણે કહીને તે ઇન્દ્રે પાઠ માત્ર કરવાથી સિદ્ધ થતી એવી ગૌરી પ્રમુખ ૧૪૮૦૦૦ વિદ્યાઓ પણ તેમને આપી. આ વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરી પ્રભુને પ્રણામ કરી તેઓ વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર ગયા અને ત્યાં સુખે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અપૂર્વ સેવા કરનારા નમિ અને વિનમિ વિદ્યાધરોને.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે વીતરાગની પણ સેવા રૂપે છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. ખરી વાત તો એ છે કે સરાગની સેવાથી બહુ તો સ્વર્ગ મળી શકે, જ્યારે વીતરાગની સરાગ સેવા પણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન છે એ વાત શ્રીગૌતમસ્વામીના ચરિત્ર ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

અથ ભગવતો વિહરતઃ પ્રથમપારણકવિધિમધિકૃત્યાહ-

ભદ્રં સે સેઅંસસ્સ, જેણ તવંસોસિઓ નિરાહારો ।

વરિસંતે નિઘવિઓ, મેહેણ વ વણદુમો તં સિ ॥ ૧૫ ॥

[ભદ્રં તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય યેન તપઃશોષિતો નિરાહારઃ ।

વર્ષાન્તે નિર્વાપિતો મેધેનેવ વનદ્રુમસ્ત્વમસિ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦-ભદ્રં સેત્તિ । અત એવ સે-તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય ભદ્રં-કલ્યાણમસ્તુ । યેન જગ-દુરો ! ત્વં વર્ષાન્તે-સંવત્સરપર્યન્તે નિર્વાપિતઃ-સન્તર્પિતઃ । કૈઃ ? સમ્પ્રદાયવશાદિક્ષુરસૈઃ । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વમ્ ? નિરાહારઃ-આહારરહિતોઽત એવ તપસા-અનશનેન શોષિતઃ-સુતરાં ક્લામિતઃ । યથા કેન કઃ સન્તર્પ્યત इत्याह-યથા મેધેન-ઘનાઘનેન તપઃશોષિતો-મીષ્મ-ગ્રીષ્મોષ્મસન્તાપકદર્થિતો વનદ્રુમઃ-કાન્તારપાદપઃ સન્તર્પ્યતે । ક્વ ? 'વર્ષાન્તે' વર્ષણ વર્ષસ્તસ્યાન્તે ॥ इति पञ्चदशगाथार्थः ॥ ૧૫ ॥

હે૦ વિ૦-(આદ્ય)પારણકવિધિમઙ્ગીકૃત્યાહ-(ભદ્રન્તિ)

ભદ્રં-કલ્યાણમભૂત્ સે-તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય યેન કિમ્ ? ત્વં નિર્વાપિતઃ-શીતલીકૃતઃ વર્ષાન્તે-સંવત્સરાવસાને । કિંવિધઃ સન્ ? તપઃશોષિતઃ તથા નિરાહારો-ભોજનવિકલઃ । કેનેવ ક इत्याह-મેધેનેવ વનદ્રુમઃ-અરણ્યદ્રુમઃ । કિમુક્તં ભવતિ ? યથા મેધેન વનદ્રુમસ્તા-પેન-ગ્રીષ્મેણ શોષિતો નિરાધારો-જલાદિપાનવિકલો વર્ષાન્તે-વર્ષપર્યન્તે શીતલઃ ક્રિયતે તથા ભગવાનપિ યેનેતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ

મદ્ (મદ્ર)=શ્રેય, કદયાણુ.
સે (તસ)=તેનું.
સેઞસસ (શ્રેયાંસસ)=શ્રેયાંસનું.
જેણ (યેન)=જેનાથી.
તવ (તપઃ)=તપશ્ચર્યા.
સોસિઞ (શોષિત)=સૂકાઈ ગયેલ.
તવસોસિઞો=તપશ્ચર્યાથી સૂકાઈ ગયેલો.
નિરાહારો (નિરાહારઃ)=આહાર રહિત.
ઘરિસ (વર્ષ)=વર્ષ.
અંત (અન્ત)=છેડો.

વરિસંતે=એક વર્ષને અન્તે.
નિવ્વવિઞો (નિર્વાપિતઃ)=શીતળ કરાવો.
મેહેણ (મેઘેન)=મેઘથી.
વ (ઇવ)=જેમ.
વણ (વન)=જંગલ.
દુમ (દુમ)=ઝાડ.
વણદુમો=જંગલનું ઝાડ.
તં (ત્વં)=તું.
સિ (અસિ)=છે.

પદ્યાર્થ

શ્રેયાંસે કરાવેલું 'પારણક—

“ જેમ (ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રખર તાપથી સૂકાઈ ગયેલા અને જળરૂપ આહાર વિનાના એવા) વન-વૃક્ષને (વર્ષા ઋતુમાં) મેઘ તૃપ્ત કરે તેમ જેણે (અનશનરૂપ) તપશ્ચર્યા (કરવા)થી સૂકાઈ ગયેલા (એટલે કે પાતળા પડી ગયેલા) એવા આપને એક વર્ષના અન્તે (ઇક્ષુ-રસથી) શીતળ કર્યા તે શ્રેયાંસનું શ્રેય થજે.”—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રેયાંસ-વૃત્તાન્ત—

શ્રીઋષભ પ્રભુ દીક્ષા લીધા બાદ આર્ય તેમજ અનાર્ય દેશોમાં મૌનપણે વિચરતા હતા. એક વર્ષ સુધી નિરાહારપણે રહેલા પ્રભુએ વિચાર્યું કે જેમ દીપક તેલથી બળે છે અને વૃક્ષ જળથી ટકે છે તેમ આ દેહ આહારથી ટકી રહે છે. વિશેષમાં માંડું શરીર તો આહાર વિના પણ ટકી શકશે, પરંતુ તેમ કરવા જતાં જેમ ચાર હબર મુનિઓ આહાર નહિ મળવાથી ભ્રમ ચિત્તવાળા થયા તેમ બીજાઓ પણ થશે, વાસ્તે મારે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ પ્રમાણે વિચારી તેઓ ગજપુર (હસ્તિનાપુર) નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યા.

આ નગરમાં તેમનો પૌત્ર અને બાહુબલિનો પુત્ર સોમપ્રભ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાને શ્રેયાંસ નામનો પુત્ર હતો. આ શ્રેયાંસને તે સમયે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે ચારે તરફથી કંઈક કૃષ્ણવર્ણી બનેલા એવા મેરૂને મેં દૂધના ઘડાથી અભિષેક કરી ઉજ્જવળ કર્યો. તેના પિતા સોમયજે સ્વપ્નમાં એવું જોયું કે ઘણા દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા એવા કોઈ રાજાએ શ્રેયાંસની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જ્યારે આ નગરમાં વસતા સુખ્યુદ્ધિ શેઠે એવું સ્વપ્ન જોયું કે સૂર્યમાંથી નીકળેલાં હબર કિરણોને શ્રેયાંસે પાછા સૂર્યમાં આરોપણ કર્યો.

૧ તીર્થંકરના પારણકના સંબંધમાં થોડીક માહિતી શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-સં-ગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ. ૧૬૫-૧૬૭)માં આપવામાં આવી છે.

આ ત્રણે જણાએ પોતપોતાનો વૃત્તાન્ત પરસ્પર નિવેદન કર્યો, પરંતુ તેનો તેઓ ભાવ કુળી શક્યા નહિ. એવામાં ઋષભ (ગણદ)ની લીલાએ ગમન કરતા ઋષભ પ્રભુ નગર-જનોની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમને જોતાં કોઈ તેમને સ્નાન-જલ માટે, તો કોઈક અંગરાગ માટે, તો કોઈક અલંકાર માટે તો કોઈક વસ્ત્ર માટે વિનવવા લાગ્યા. કોઈક તેમને કન્યા અર્પણ કરવા તૈયાર થયા, તો કોઈક તેમને હાથી, ઘોડા પ્રમુખ વાહનો આપવા અધીરા બન્યા. કોઈક તેને પાકી કેરી આપવા લાગ્યા તો કોઈક પાન-સોપારી આપવા લલચાયા. પ્રભુએ આમાંથી કંઈ પણ નહિ સ્વીકારતાં માધુકરી વૃત્તિ અનુસાર ઘેરે ઘેર ફરવા માંડ્યું.

આથી નગરમાં ઘણો કોલાહલ મચી ગયો. શ્રેયાંસે તેની તપાસ કરાવી તો તેને માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પ્રિતામહ ઋષભદેવ નગરને પાવન કરી રહ્યા છે. આ જાણતાંજ તે ઉઘાડે પગે તેમને વન્દન કરવાને સાડ દોડ્યો. તેમની સમીપ જઈ તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને તેમના વેષ વિષે ઊહાપોહ કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું. આથી પૂર્વ ભવમાં ઋષભદેવ વજ્રનાભ નામે ચક્રવર્તી થયા હતા, ત્યારે પોતે તેનો સારથિ હતો તેમજ તે બંનેએ વજ્રનાભના પિતા શ્રીવજ્રસેન તીર્થંકર પાસે દીક્ષા લીધી હતી, એ વાત તેના જાણવામાં આવી.

એવામાં કોઈક મનુષ્યે ત્યાં આવીને શ્રેયાંસને નવીન ઇક્ષુ-રસથી પરિપૂર્ણ ઘડાઓ ભેટ કર્યા. આ આહાર પ્રભુને ઉચિત છે એમ જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનથી જાણીને તેણે તે ગ્રહણ કરવા પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરી. તદનુસાર પ્રભુએ તે ગ્રહણ કરવા હસ્તરૂપી પાત્ર આગળ ધર્યું. તેમાં તે ઘડાઓ ખાલી કરતો ગયો. પ્રભુના હસ્તમાં તે રસ તો સમાઈ ગયો, પરંતુ તદંગે ઉદ્ભવતો આનન્દ તો શ્રેયાંસના હૃદયમાં સમાયો નહિ.

પ્રભુએ આ પ્રમાણે પ્રથમ પારણું કર્યું, તેથી દેવતાઓએ ત્યાં અહો દાન અહો દાન એવી ઉદ્ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાણંત્રો વગાડ્યાં, તથા વસુધારાની વૃદ્ધિ કરી. જુઓ આવશ્યક-નિર્યુક્તિ (ગા. ૩૨૦-૩૨૧).

શ્રેયાંસે ઇક્ષુ-રસનું દાન વૈશાખ માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે આપેલું હોવાથી તે દિવસ અક્ષય-તૃતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ દાન-ધર્મ શ્રેયાંસથી પ્રવર્ત્યો, જ્યારે સર્વ વ્યવહાર અને નીતિનો ક્રમ પ્રભુથી પ્રવર્ત્યો. પ્રસંગોપાત્ત એટલું નિવેદન કરી શ્રેયાંસે દીધેલા દાનની વારંવાર પ્રશંસા કરતો હું આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરું છું.

ૐ ૐ ૐ ૐ

૧ તીર્થંકરો પાત્ર રાખતા નથી. તેઓ આહારને હસ્તરૂપી પાત્રમાંજ ધારણ કરે છે. હથેલીમાંથી રસમય પદાર્થ પણ ટપકી પડતો નથી એ તેમની વિશેષતા છે. આ વાતનું ભગવતીસૂત્ર (શ. ૧૫) સમર્થન કરે છે.

સામ્પ્રતં જગદુરોર્જાનકલ્યાણકમધિકૃત્યાહ—

ઉત્પન્નવિમલનાળે, તુમંમિ ભુવણસ્સ વિઅલિઓ મોહો ।

સયલુગ્ગયસૂરે વા—સરંમિ ગયણસ્સ વ તમોહો ॥ ૧૬ ॥

[ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને ત્વયિ ભુવનસ્ય વિગલિતો મોહઃ ।

સકલોદ્ગતસૂર્યે વાસરે ગગનસ્યેવ તમૌઘઃ ॥]

પ્ર૦ ઘ૦—ઉત્પન્નત્તિ । હે ભુવનભર્તા ! ત્વયિ ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને ભુવનસ્ય મોહો વિગલિત इति । ઉત્પન્ન—સકલકર્મપટલમલવિગલનાદાત્મન્યેવ પ્રાદુર્ભૂતં વિમલં—નિરાવરણં લોકા-લોકપ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં યસ્ય સ તથા તસ્મિન્, એવંવિધે ત્વયિ ભુવનસ્ય—ભુવનાન્તર્વર્તિભવ્ય-જન્તુજાતસ્ય સંસારમોહો વિગલિતઃ । યથા સકલોદ્ગતસૂર્યે—પરિપૂર્ણપ્રકાશભાસ્વતિ વાસરે—દિવસે સતિ ગગનસ્ય તમૌઘઃ—તમઃસમૂહો વિગલયતિ—વિલીયતે ॥ इति षोडशगाथार्थः ॥ ૧૬ ॥

હે૦ વિ૦—કેવલમુદ્દિશ્ય સ્તુતિમાહ—(ઉત્પન્નત્તિ)

હે નાથ ! ત્વયિ ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને—સજ્ઞાતપ્રધાનસંવેદને સતિ, કિમ્ ? વિગલિતઃ—વિનષ્ટઃ । કોઽસાવિત્યાહ—મોહઃ અજ્ઞાનરૂપઃ । કસ્યેત્યાહ—ભુવનસ્ય—જગત્રયસ્ય । અધુનોપમીયતે—કસ્મિન્ કસ્યેવ ક इत्याહ—સકલોદ્ગતસૂર્યે વાસરે—દિવસે ગગનસ્યેવ તમઓઘઃ, સકલઃ—પરિપૂર્ણઃ ઉદ્ગતઃ—ઉદયં પ્રાપ્તઃ સૂર્યો ભાનુર્યત્ર યસ્મિન્ વાસરે—દિને ગગનસ્યેવ—નભસ इव તમઃ(ઓઘઃ)—અન્ધકારસમૂહઃ ॥ इति गर्भार्थः ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ

ઉત્પન્ન (ઉત્પન્ન) = ઉત્પન્ન થયેલ.

વિમલ (વિમલ) = વિમળ, નિર્મળ.

નાળ (જ્ઞાન) = જ્ઞાન, ઓધ.

ઉત્પન્નવિમલનાળે = ઉત્પન્ન થયું છે વિમળ જ્ઞાન જેને વિષે એવા.

તુમંમિ (ત્વયિ) = તું.

ભુવણસ્સ (ભુવનસ્ય) = વિશ્વનો.

વિઅલિઓ (વિગલિતઃ) = ગળી ગયો.

મોહો (મોહઃ) = મોહ, અજ્ઞાન.

સયલ (સકલ) = પરિપૂર્ણ.

ઉગ્ગય (ઉદ્ગત) = ઉગેલ.

સૂર (સૂર્ય) = સૂર્ય.

સયલુગ્ગયસૂરે = પરિપૂર્ણ ઉદય પામ્યો છે સૂર્ય જેને વિષે એવા.

વાસરંમિ (વાસરે) = દિવસ.

ગયણસ્સ (ગગનસ્ય) = આકાશનો.

વ (इव) = જેમ.

તમ (તમ) = અંધકાર.

ઓહ (ઓઘ) = સમુદાય, સમૂહ.

તમોહો = અંધકારનો સમૂહ.

પદાર્થ

પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ—

“ જેમ સંપૂર્ણ સૂર્યોદયવાળો દિવસ હોય ત્યારે આકાશમાં (પ્રસરતા) અંધકારનો સમૂહ નાશ પામે છે, તેમ હે નાથ ! તને જેવારે (સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી લોક

અને અલોકના પ્રકાશરૂપ, આવરણ-વિનાનું એવું) નિર્મળ-(કેવલ—)જ્ઞાન-ઉત્પન્ન-થયું, ત્યારે જગત્માં (વસતા લબ્ય પ્રાણીઓનો સાંસારિક) મોહ ગળી ગયો.”—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

વિમળ જ્ઞાન—

વિમળ જ્ઞાનનો અર્થ કેવલ-જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આ સિવાયનાં બાકીનાં મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાનો તો મલિન છે. આનું કારણ એ છે કે એ ચાર જ્ઞાનોનો પ્રાદુર્ભાવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ઉપર રહેલો છે, જ્યારે કેવલ-જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો પ્રથમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયા બાદ અંતર્મુહૂર્ત પછી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય એ ત્રણ કર્મનો એકી સાથે ક્ષય થતાં અર્થાત્ આ ચારે (સમસ્ત) ધાતિ-કર્મરૂપ મલનો નાશ થવાથી થાય છે.

કેવલ-જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી, અર્થાત્ એ અન્તિમ તેમજ અનન્ય જ્ઞાન છે. વિશેષમાં આની પૂર્વેનાં જે ચાર જ્ઞાનો છે તેનો લાભ પહેલાંજ થાય અને ત્યાર બાદજ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેની પૂર્વેનાં ચાર મલિન જ્ઞાનો નાશ પામે છે^૧. એ વાતની કેવલ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ‘કેવલ’ એટલે ‘અન્યની અપેક્ષા વિનાનું.’ આ જ્ઞાન સમસ્ત જીવાદિક પદાર્થોના (યથાયોગ્ય પ્રયોગ અને સ્વભાવ તેમજ તેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્પાદ, વ્યય ઇત્યાદિ) સર્વ પર્યાયોના (લક્ષણ, સત્તા ઇત્યાદિ) ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ આ અનુપમ જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોનું સમસ્ત પ્રકારે સર્વ પર્યાયથી બોધક છે. વિશેષમાં આ સર્વ આવરણોથી સુક્ત છે. જાણુવા યોગ્ય વિષયો અનન્ત હોવાથી તેમજ દ્રવ્ય અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી આ અનન્ત (અન્ત રહિત) છે. વળી આ નિરન્તર ઉપયોગમય હોવાથી શાશ્વત છે. નાશ નહિ પામતું હોવાથી આ અવ્યય (અપ્રતિપાતી) છે અને સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ હોવાથી-લેહ-રહિત હોવાથી આ એકજ છે.

વિશેષમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે કેવલજ્ઞાનની સાથેજ સમકાલે કેવલદર્શનનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કિન્તુ એકજ સમયમાં આ બંનેનો ઉપયોગ હોઈ શકતો નથી. પરંતુ પ્રથમ સમયમાં કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને દ્વિતીય સમયમાં કેવલદર્શનનો ઉપયોગ હોય છે એમ સૈદ્ધાન્તિકો માને છે, જ્યારે તાર્કિક-ચક્ર-ચૂડામણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર તો એકજ સમયમાં બંને ઉપયોગો માને છે.

અલંકાર-વિચાર—

આ પદમાં ઉપમા અલંકાર નજરે પડે છે. તેમાં ઉપમાનું લક્ષણ આપણે એથા પૃથમાં જોઈ ગયા છીએ. ઉપમાના ઉપમાન અને ઉપમેય એ બે અંગો હોવા જોઈએ તે પ્રમાણે

૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એ કર્મના પાડવામાં આવતા આઠ વિભાગો પૈકી એક છે. જીવની જ્ઞાન-શક્તિને આચ્છાદિત કરવામાં એનું શૂરાતન સમાયેલું છે. આ કર્મના ઉદય દરમ્યાન સંસારી જીવ વસ્તુને બરાબર જાણી શકતો નથી. આ આવરણનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતાં તે સર્વજ્ઞ બને છે.

૨ આ સંબંધમાં મત-લેહ છે. એની સ્થૂલ રૂપરેખા સાઝ જીઓ શ્રીખમ્પલદ્વિસૂરિકૃત ચતુર્વિંશ-તિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૫૯).

આ પદમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદય, જ્ઞાન અને સૂર્ય, જિનેશ્વર અને દિવસ, ભુવન અને ગગન અને મોહ અને અંધકાર એ ઉપમાન-ઉપમેયનાં યુગલો છે.

વિશેષમાં અત્ર અસંગતિ અલંકાર પણ છે કેમકે એક સ્થળે કારણ છે ત્યારે અન્ય સ્થળે કાર્યોત્પત્તિ છે. જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેનો મોહ નાશ પામે એ સુવિદિત હકીકત છે. છતાં અત્રે તો જ્ઞાન પ્રભુને ઉદ્ભવ્યું અને જગત્ના મોહનો નાશ થયો.

ૐ ૐ ૐ ૐ

કેવલોત્પત્તેરનન્તરં પૂજામાહ—

પૂઆવસરે સરિસો, દિદ્વો ચક્કસ્સ તં 'પિ ભરહેણ ।

વિસમા હુ વિસર્યેતિણ્હા, ગરુઆણ વિ કુણઙ્ મઙ્મોહં ॥ ૧૭ ॥

[પૂજાવસરે સદ્દશો દૃષ્ટશ્ચક્રસ્ય ત્વમપિ ભરતેન ।

વિષમા ચલુ વિષયતૃષ્ણા ગુરુકાણામપિ કરોતિ મતિમોહમ્ ॥]

પ્ર૦ ષૃ૦—પૂઆવસરત્તિ । હે ભુવનમાનો ! ભગવન્ ! ત્વં કેવલમહિમપ્રસ્તાવે ભરત-
ચક્રિણા ચક્રેણ તુલ્યો દૃષ્ટોઽસીતિ । અયોધ્યાપુરિમતાલપુરપરિસરે ભુવનભર્તુઃ કેવલોત્પત્તિ-
રભૂત । તદૈવ પ્રહરણશાલાયાં યક્ષસહસ્રાધિષ્ઠિતં ચક્રરત્નમુદપદ્યત । તતઃ પ્રહર્ષોત્તાલગતયઃ
સત્વરમુદ્યાનપાલકાઃ પ્રહરણશાલાનિયુક્તાશ્ચ યુગપદેત્ય ચક્રવર્તિનં વિજ્ઞપયામાસુઃ । તતઃ
સમકાલં શ્રુતિયુગલં ઉપગતે તસ્મિન્ ગુરુણિ કાર્યે (મહો)દ્વયોઃ કસ્યાનયોર્વિધેય इति મનાગ્
દોલાયમાનં મનો વિધાય ચક્રવર્તીં ચિન્તિતવાન્-અહો મે મહામોહઃ ! ક્વ રુધિરધૌતધારં
ચક્રરત્નમ્, ક્વ ચાયં ચરાચરજગજ્જન્તુજાતહિતકૃતઃ પૂજનં પૂજા તસ્યા અવસરઃ પૂજાવસરઃ,
તસ્મિન્ સદ્દશઃ-સમાનઃ કેન ? ચક્રેણ ચક્રગણનયા ભરતેન ચેતસિ ચિન્તિતઃ,
વિષયાઃ શબ્દાદયસ્તેષુ તૃષ્ણા-અત્યન્તાસક્તિઃ સા વિષમા એવ-દુર્જયૈવ । યતો ગુરુ-
ણામપિ-ભુવનમહનીયમહિન્નામપિ મોહં-વિપર્યયેણાન્યથાભાવં કરોતિ ॥ इति સદ્દશ-
ગાથાર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

હે૦ વિ૦—તતઃ કિમિત્યાહ—(પૂઆવસરત્તિ)

પૂજાવસરે-પૂજાપ્રસ્તાવે પ્રાપ્તે સદ્દશઃ-તુલ્યો યથા ભવસિ એવં દૃષ્ટઃ-પરિકલ્પિતઃ ત્વમપિ-
ભગવાનપિ । આસ્તાં તાવદન્યઃ । કસ્યેત્યાહ-ચક્રસ્ય-પ્રહરણવિશેષસ્ય । કેન ? ભરતેન નરપ-
તિના । અથવા વિષયગ્રહ્યસ્તાનાં કિમત્રાન્નુતમિત્યાહ-વિષમા-વૈષમ્યધર્મા હુરિતિ સ્ફુટં
વિષયતૃષ્ણા-વિષયવાન્ઞા યતો ગુરુકાણામપિ-મહતામપિ કરોતિ-વિદધાતિ મોહં-બુદ્ધેર-
ન્યથાત્વમ્ ॥ इति ગાથાઽક્ષરાર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ

પૂજા (પૂજા) = પૂજા, અર્ચન.
 અવસર (અવસર) = પ્રસંગ.
 પૂજાવસરે = પૂજના પ્રસંગે.
 સરિસો (સદશઃ) = સમાન, સરખો.
 દિદ્દો (દૃષ્ટઃ) = જોવાયો.
 ચક્કસ્સ (ચક્કસ્ય) = ચક્રના.
 તે (ત્વં) = તું.
 પિ (અપિ) = પણ.
 ભરહેણ (ભરતેન) = ભરતથી.
 વિસમા (વિષમા) = વિષમ, દુર્જય.

હુ (खलु) = ખરેખર.
 વિસય (વિષય) = વિષય.
 તિણ્ણ (તૃણા) = તૃણા, લાલસા.
 વિસયતિણ્ણા = વિષયની તૃણા.
 ગરુઆણ (ગુરુકાણાં) = મોટાઓની.
 વિ (અપિ) = પણ.
 કુણ્ણ (કરોતિ) = કરે છે.
 મહ (મતિ) = ભુક્ષિ.
 મોહ (મોહ) = વિભ્રમ.
 મહમોહં = મતિના વિભ્રમને.

પદાર્થ

કેવલજ્ઞાનનું પૂજન—

“ (હે ભુવન-પ્રદીપ! કેવલ-જ્ઞાનની) પૂજના પ્રસંગે 'ભરતે (પ્રસિદ્ધ પ્રભાવવાળા એવા) તને પણ 'ચક્ર (રત્ન) ના સમાન જોયો. (તેનું કારણ એ છે કે) વિષમ એવી 'વિષય-તૃણા 'મોટાને (એટલે કે જગત્-પૂજ્ય જનોને) પણ મતિ-વિભ્રમ કરાવે છે.”—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-સંબંધ—

અર્થોદ્યા દેશમાં આવેલા પુરિમતાલ નગરના શકુટાયન ઉદ્યાનમાં શ્રીઋષભદેવને કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેજ સમયે ભરત નરેશ્વરની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું. કેવલ-જ્ઞાનની વધામણી આપવાને ઉદ્યાન-પાલક યમકે ભરત રાજા પાસે ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. તેજ સમયે આયુધશાલામાંથી ચક્ર-રત્નની વધામણી આપવા માટે શમકે પણ ત્યાં આવી ચડ્યો. તે બંનેએ અંદર આવવાની રજા છડીદાર દ્વારા માંગી. ભરતે તે આપી એટલે

૧ શ્રીઋષભ પ્રભુના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીની સ્થૂલ રૂપરેખા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર-ભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણ (પૃં ૬-૭) માં આલેખવામાં આવી છે.

૨ આ ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નો પૈકી એક છે. તે પ્રથમ તેમજ અનુપમ છે. એના એક હબરે યક્ષો અધિષ્ઠાતા છે. ચૌદ રત્નો સંબંધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃં ૨૧૦-૨૧૩).

૩ વિષય તેમજ તેના લેહો સાફ જુઓ શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત અતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃં ૧૪૮-૧૫૦).

૪ આ અવસર્પિણી કાળમાં થઈ ગયેલા પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી, આ કાળમાં પ્રથમ ચક્રવર્તી થયેલા હોવાથી, સૌધર્મ દેવલોકના મન્દ્રે તેમને અર્ધાસને બેસાડેલા હોવાથી, શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં પણ રહીને સર્વજ્ઞ બન્યા હોવાથી અને તેજ જીવમાં પરમ પદને પામેલા હોવાથી ભરત રાજર્ષિને મોટા કહેવા તે યોગ્યજ છે.

શ્રીમદે ભરત રાજાને નમન કરી વિનતિ કરી કે આપના પિતાશ્રીને કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે અને એ કલ્યાણકારી વાર્તા નિવેદન કરતાં મને અતિશય આનંદ થાય છે, ખરેખર આપ ભાગ્યોદય વડે વૃદ્ધિ પામો છો.

આ સમયે શ્રીમદે પણ વધામણી ખાધી કે આપની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું છે. આ સાંભળીને ક્ષણ વાર ભરત નૃપતિ વિચારમાં પડ્યા કે મારે પ્રથમ કોનું અર્ચન કરવું? આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કવિ ટકોર કરે છે કે ભરત રાજાએ કેવલ-જ્ઞાનના મહિમા અને ચક્ર-રત્નની પૂજાને સમાન ગણ્યાં. આથી જોકે મોટાનો પણ મતિ-ભ્રમ થાય છે એમ જોઈ શકાય છે, છતાં પણ તેવા મહાત્માઓના સંબંધમાં તે વધારે વાર ટકતો નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કેમકે અનેક જીવોના જન લેનારું અને તેના રૂઢિરથી લિપ્ત બનનારું આ ચક્ર-રત્ન ક્યાં અને વિશ્વને અભય આપનારા કેવલ-જ્ઞાનથી અલંકૃત પિતાશ્રી ક્યાં એમ વિચારી ભરતે પ્રથમ પોતાના પિતાશ્રીના કેવલ-જ્ઞાનનાજ અર્ચનાર્થે જવા તૈયારી કરવા સેવકોને આજ્ઞા કરી અને તે કાર્યમાંથી મુક્ત થયા. પછીજ ચક્ર-રત્નનું અર્ચન કર્યું. આ પ્રમાણે તેમનો મતિ-મોહ ઉદ્ભવતાંની સાથેજ નષ્ટ થયો એ પણ એમની મહત્તા સૂચવે છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

પદમસમોસરણમુંહે, તુહ કેવલસુરવધૂકઠોજોઆ ।

જાયા અગ્નેઃ દિશા, સેવાસયમાગયસિહિવ ॥ ૧૮ ॥

[પ્રથમસમવસરણમુખે તવ કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા ।

જાતા આગ્નેયી દિશા સેવાસ્વયમાગતશિશ્વીવ ॥]

પ્ર૦ ધૃ૦—પદમસમોસરણત્તિ । હે જગજુરો ! તવ પ્રથમસમવસરણમહોત્સવે આગ્નેયી દિક્ સાક્ષાત્ ત્વત્સેવોપનતવૈશ્વાનરેવ જાતેતિ । તત્ર પ્રથમં કેવલોત્પત્તેરનન્તરમાદ્યં યત્ સમવસરણં ચતુર્વિધદેવનિકાયવિરચિતં અષ્ટપ્રાતિહાર્યજનિતચમત્કારં તસ્મિન્ (તસ્ય ?) પ્રારમ્ભે । કિંવિશિષ્ટા આગ્નેયી દિક્ ? ‘કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા’ કેવલા-ઇતરનરાદિજાતિવ્યતિરિક્તાયાઃ સુરવધ્વઃ-વૈમાનિકાપ્સરસઃ તાભિઃ કૃતોદયોતા-દેહદીધિતિર્મિર્જનિતપ્રકાશા । તસ્યાં વિદિશિ પર્યત્રયં ભવિષ્યતિ । તત્ર પ્રથમપરિષદિ પુરસ્સરાઃ સાધવઃ, દ્વિતીયસ્યાં વૈમાનિક-દેવ્યઃ, તૃતીયાયાં પ્રવર્તિનીસાધ્વ્યઃ । તદાનીં ચ તીર્થસ્યાપ્રવૃત્તત્વેન સાધુસાધ્વીવિરહિતાસ્તા એવ નાકિનિતમ્બિન્યઃ સન્તિ । અત એવ કેવલપદોપાદાનમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટા ? સ્વયં સેવોપનતદહનદેવતેવ । કેન ? સુરસીમન્તિનીજનિતતનુતેજઃપુઙ્ગવ્યાજેન ॥ इति अष्टाद-शगाथार्थः ॥ ૧૮ ॥

હે૦ વિ૦—સમવસૃતિમઙ્ગીકૃત્ય સ્તુતિમાહ—(પદમસમોસરણસિ)

પ્રથમસમવસરણમુંજે-આદ્યસમવસૃત્યારમ્મે સતિ તવ-ભવતો જાતા-સમ્પન્ના । કાઽસૌ' કાષ્ઠા-દિક્ । કીદૃશી? આગ્નેયી । કિંવિધા જાતેત્યાહ—'કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા-કેવલા યાઃ સુરવધ્વો-દેવાઙ્ગનાસ્તાભિઃ કૃત ઉદયોતો યસ્યાઃ સા તથાવિધા । સામ્પ્રતમુ ? ત્પેક્ષતે—સેવાસ્વયમાગતશિખીવ સેવયા-પર્યુપાસનયા સ્વયમ્-આત્મના આગતો યોઽસૌ શિખી સ ઇવ । યદ્વા સેવાશયેન-આરાધનવુદ્ધ્યા આગતશ્ચાસૌ શિખી ચ તદ્વત્ इत्यर्थः ૧૮

શીખ-દાર્થ

પદમ (પ્રથમ)=પહેલું.

સમોસરણ (સમવસરણ)=સમવસરણ, ધર્મ-દેશનાનો મણુકપ.

મુદ્ધ (મુક્ત)=પ્રારંભ, શરૂઆત.

પદમસમોસરણમુદ્ધે=પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં. મહ=ઉત્સવ.

પદમસમોસરણમહે=પ્રથમ સમવસરણના ઉત્સવને વિષે.

તુહ (તવ)=તારા.

કેવલ (કેવલ)=એકલી.

સુર (સુર)=સુર, દેવ.

વહુ (વધુ)=સુન્દરી, સ્ત્રી.

કૃત (કૃત)=કરેલ.

ઉજ્જોઝ (ઉદ્યોત)=પ્રકાશ.

કેવલસુરવહુકઓજ્જોઝા=કેવલ સુર-સુન્દરીઓએ કર્યો છે પ્રકાશ જેનો એવી.

જાઆ (જાતા)=થઈ.

અગ્નેય (આગ્નેયી)=અગ્નિ દોણ સંબંધી.

દિસા (દિશા)=દિશા.

સેવા (સેવા)=ભક્તિ.

સયં (સ્વયં)=પોતાની મેળે.

આગય (આગત)=આવેલ.

આસય (આશય)=ઉદ્દેશ, ધર.દો.

સિહિ (શિખી)=અગ્નિ.

સેવાસયમાગયસિહિવ્વ=(૧) ભક્તિથી પોતાની મેળે આવેલા અગ્નિની જેમ; (૨) સેવાના ધરાદાથી આવેલા અગ્નિની જેમ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના પ્રથમ સમવસરણનો દેખાવ—

“ (હે નાથ! તું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યાર બાદ રચવામાં આવેલા) તારા પ્રથમ સમવસરણના મહોત્સવમાં [અથવા પ્રારંભમાં] કેવલ સુર-સુન્દરીઓના (દેહની દ્યુતિ વડે) પ્રકાશ પામેલી અગ્નિ-દિશા ભક્તિથી (આકર્ષાઈને) પોતાની મેળે આવેલા [અથવા સેવા કરવાના અભિપ્રાયથી આવેલા] અગ્નિ-દેવતા જેવી બની ગઈ.”—૧૮

૧ સમવસરણ સંબંધી માહિતી માટે ભુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૦ ૨૬૧-૨૬૭).

૨ સમવસરણમાંની બાર પર્વદાઓ (આ સંબંધમાં ભુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના પૃષ્ઠ ૨૬૮-૨૬૯) પૈકી અગ્નિ દોણમાં ત્રણ પર્વદાઓ હોય છે. તેમાં સૌથી આગળ સાધુઓ, ત્યાર બાદ વૈમાનિક નિકાયની દેવીઓ અને તેની પાછળ સાધ્વીઓ હોય છે; પરંતુ પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં તીર્થ પ્રવર્તેલું નહિ હોવાથી અને એવી ક્રીને સાધુ-સાધ્વીનો સહભાવ નહિ હોવાથી ફક્ત વૈમાનિક દેવીઓનીજ પર્વદા એ દોણમાં સંભવતી હોવાથી અત્ર ‘કેવલ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સ્વપ્રીકરણ

પદ્ય-તાત્પર્ય—

‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારથી અલંકૃત આ શ્લોકમાંથી એવો ભાવ પણ નીકળે છે કે અનેક દેવ-
દાનવોના ઇન્દ્રોને પ્રભુના કેવલજ્ઞાનનો મહોત્સવ કરવા જતા ભેદને અગ્નિ દિશાનો સ્વામી
પણ સેવાર્થે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

૪ ૪ ૪ ૪

અધુના ભગવતઃ સહપ્રવ્રજિતાનાં સામન્તાનાં સમવસરણોપગતાનાં વક્તવ્યમાહ—

ગહિઅવયભંગમલિણો, નૂળં દૂરોણર્ણિ મુહરાઓ ।

ઠવિઓ પઢમિહ્લુઅતા-વસેર્ણિ તુહ દંસણે પઢમે ॥ ૧૯ ॥

[ગૃહીતવ્રતભઙ્ગમલિનો નૂનં દૂરાવનતૈર્મુખરાગઃ ।

સ્થગિતઃ પ્રથમોત્પન્નતાપસૈસ્તવ દર્શને પ્રથમે ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—ગહિઅત્તિ । હે ભગવન્ ! તવ પ્રથમદર્શને દૂરમ્-અત્યર્થમવનતૈર્નૂનં-નિશ્ચિતં

સ્વસ્ય મુખરાગઃ-મુખચ્છાયા સ્થગિતઃ-અન્તરિતઃ । કૈઃ ? તાપસૈઃ કચ્છમહાકચ્છવર્જૈઃ ।

સ્થગને હેતુમાહ—યતો ગૃહીતમ્-અઙ્ગીકૃતં ભગવદ્વ્રતાવસરે યદ્ વ્રતં-વિરતિરૂપં તસ્ય ભઙ્ગઃ-

અન્તરારાલ એવ પરિત્યાગઃ તેન મલિનઃ-કલુષઃ । અયમત્રાશયઃ-કિલ ન કલુ તૈર્ભક્ત્યતિ-

શયેન ભગવતઃ પ્રણતિર્વિહિતા, કિન્તુ ભુવનગુરુણા સમં સંયમમાદાયાસ્માભિઃ સત્ત્વવિકલૈઃ

પતિતત્ત્વં અઙ્ગીકૃતમિતિ ત્રપાભરમન્થરૈઃ સ્વમુખમુપદર્શયિતુમસમર્થૈઃ પ્રણામવ્યાજેનાવનતિ-

રઙ્ગીકૃતા ॥ इति एकोनविंशतितमगाथार्यः ॥ ૧૯ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના તાપસસમાગમમુદ્દિશ્ય ભગવતઃ સ્તુતિમાહ—(ગહિઅત્તિ) ।

પ્રથમતાપસૈઃ-આદ્યજટાધારિભિર્મુખરાગો-વક્ત્રૌજ્જ્વલ્યલક્ષણઃ સ્થગિતઃ-આચ્છાદિતઃ ।

કિંવિશિષ્ટઃ ? ‘ગૃહીતવ્રતભઙ્ગમલિનઃ’ ગૃહીતં વ્રતં યદ્ ભગવતા સહ તસ્ય ભઙ્ગઃ-અનાસેવાલ-

ક્ષણસ્તેન મલિનઃ-કલુષિતઃ । નૂનં-નિશ્ચિતમ્ । કિંવિઘૈરિત્યાહ-દૂરાવનતૈઃ । ક સતિ ? તવ

દર્શને-ભવદવલોકને । કિંવિઘે ? પ્રથમે-આદ્યે ॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥ ૧૯ ॥

શીર્ષકાર્થ

ગહિઅ (ગૃહીત) = ગ્રહણ કરેલ.

વય (વ્રત) = વ્રત.

ભંગ (ભઙ્ગ) = અંગ.

મલિન (મલિન) = મલિન.

ગહિઅવયભંગમલિણો = ગ્રહણ કરેલા વ્રતના ભંગથી
મલિન.

નૂળં (નૂન) = ખરેખર.

દૂર (દૂર) = અત્યંત.

ઓણઅ (અવનત) = નમ્ર, નમનશીલ.

દૂરોણર્ણિ = અત્યંત નમ્ર.

મુહ (મુખ) = મુખ, વદન.

અપલ ૧૦

રાગ (રાગ) = રાગ.

મુહરાઓ = મુખ-રાગ, વદનની છાયા.

ઠવિઓ (સ્થગિતઃ) = ઢાંકી દેવાયો.

પઢમ (પ્રથમ) = પહેલા.

હ્લુઅ (ઉત્પન્ન) = ઉત્પન્ન થયેલ.

તાવસ (તાપસ) = તાપસ.

પઢમિહ્લુઅતાવસેર્ણિ = પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા તાપસો
વડે.

તુહ (તવ) = તારા.

દંસણે (દર્શને) = દર્શનને વિષે.

પઢમે (પ્રથમે) = પ્રથમ, પહેલા.

પદાર્થ

પ્રભુ પાસે તાપસોનું આગમન—

“(હે નાથ!) તારા પ્રથમ દર્શનને વિષે (અર્થાત્ તને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું સાર બાદ સમવસરણમાં તારૂં પ્રથમ દર્શન થતાં) પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા (કચ્છ અને મહાકચ્છ ‘સિવાયના’) અત્યન્ત નમ્ર તાપસોએ (તારી સાથે દીક્ષા-સમયે) ગ્રહણ કરેલા (સંયમરૂપી) વ્રતના લંગથી મલિન (બનેલો) એવો પોતાનો મુખ-રાગ (નમસ્કારના મિષથી) ખરેખર ઢાંકી દીધો.”—૧૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદનો સાર—

સ્વામીની સાથે દીક્ષા લઈ પછીથી પતિત થયેલા તાપસો સ્વામીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમને વન્દન કરવા આવે એ સ્વાભાવિક હુકીકત છે. આ પ્રસંગે કવિરાજ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે તેઓએ લીધેલું વ્રત પાળ્યું હતું નહિ તેથી તેઓ શું મુખ લઈને પ્રભુ પાસે આવે? એટલે કે આ તેમનું વન્દન લક્ષિતપૂર્વકનું હતું નહિ; પરંતુ પોતાના મુખની મલિનતા નજરે ન પડી જાય તેથી કરીને જાણે સ્વામીના દર્શન થતાંજ મસ્તક નમાવી તેમણે પોતાનું મુખ છૂપાવ્યું.

ૐ ૐ ૐ ૐ

સામ્પ્રતં તૈરલઙ્કૃતપાર્શ્વેન સ્વામિના યઃ શોભાભરો વિભરામ્બભૂવેતિ તમાહ—

તેહિં પરિવેદિષ્ણ ય, વૂઢા તુમણ્ણ સ્વર્ણં કુલવડ્ડસ્સ ।

સોહા વિઅડંસત્થલ-ઘોલંતજડાકલાવેણ ॥ ૨૦ ॥

[તૈઃ પરિવેષ્ટિતેન ચ વ્યૂઢા ત્વયા ક્ષણં કુલપતેઃ ।

શોભા વિકટાંસસ્થલપ્રેઙ્ગજ્જટાકલાપેન ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—તેહિન્તિ । હે જગલ્લામ ! ત્વયા ક્ષણં કુલપતેઃ શોભા વ્યૂઢા-પ્રાપ્તા । કિંવિ-
શિષ્ટેન ત્વયા ? તૈર્જટામુકુટવિદક્ષિતશિરોભિરુદ્ભૂલિતગાત્રૈઃ અભિનવતપસ્વિભિઃ પરિ-સમ-
ન્તાત્ વેષ્ટિતેન [વ્યૂઢા-પ્રાપ્તા] । કા ? શોભા-સાદૃશ્યમ્ । કસ્ય ? કુલપતેઃ-તપસ્વિના(મા)-
ચાર્યસ્ય । કિંવિશિષ્ટેન ત્વયા ? વિકટૌ-વિસ્તીર્ણૌ સમદવૃપસ્કન્ધવન્ધુરૌ યૌ અંસસ્થલૌ-સ્કન્ધ-
પ્રદેશૌ તયોઃ આધારભૂતયોઃ ઘોલંતજડાકલાવેણ-પ્રેઙ્ગત્સુશ્લિષ્ટકુન્તલકલાપેન । એવંવિધસ્ય
તાપસૈઃ કૃતપરિવેપસ્ય સમુચિતં કુલપતિત્વમ્ । અથ કિયત્ કાલમ્ ? ક્ષણં-ક્ષણમાત્રમ્ ।
પશ્ચાત્ તે પ્રવ્રજ્યાં જગૃહુરિત્યર્થઃ ॥ इति विंशतितमगाथार्थः ॥ ૨૦ ॥

હે૦ વિ૦—તત્સમાગમે ભગવાન્ કિંવિધો જાત ઇત્યાહ—(તેહિન્તિ) ।

૧ ‘સિવાયના’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કચ્છ અને મહાકચ્છ એ એ તાપસોએ પોતાનો માર્ગ મૂક્યો નહિ, એટલે તેઓ પ્રભુ પાસે આવ્યા નહિ.

અસ્યા ગમનિકા—તૈસ્તાપસૈઃ પરિવેદિતેન-પરિવારિતેન ચ-પુનરર્થે ત્વયા-ભગવતા વૂઢા-
ધૂતા । કાઽસાવિત્યાહ—શોભા-શ્રીઃ । કસ્ય? કુલપતેઃ । કથમ્? ક્ષર્ણ-સ્તોકકાલમ્ ।
પશ્યાત્ તે પ્રવ્રજ્યાં પ્રજગૃહુરિત્યભિપ્રાયઃ । કિંવિધેન ત્વયા? ‘વિકટાંસત્થલઘોલમાનજટા-
કલાપેન’ વિકટૌ-વિસ્તીર્ણૌ યૌ અંસસ્થલૌ તયોર્ઘોલાયમાનો જટાપ્રાગ્ભારો यस્ય સ ઘોલ-
ન્તજટાકલાપઃ તથાવિધઃ તેન ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

શીઁદાર્થ

તેહિં (તૈઃ)=તેઓ વડે.
પરિવેદિષણ (પરિવેદિતેન)=વીંટાથેલા.
ચ (ચ)=વળી.
વૂઢા (વ્યૂઢા)=પ્રાપ્ત થઇ.
તુમય (ત્વયા)=તારાથી.
ક્ષર્ણ (ક્ષર્ણ)=એક પળ વાર.
કુલ (કુલ)=કુળ.
વહ (પતિ)=પતિ.
કુલવહસ્સ=કુળપતિની, તાપસાચાર્યની.

સોહા (શોમા)=શોભા.
વિઅહ (વિકટ)=વિશાળ.
અંસ (અંસ)=સ્કંધ, ખાંધ.
ત્થલ (સ્થલ)=સ્થળ, પ્રદેશ.
ઘોલંત (પ્રેક્ષત)=સ્પર્શ કરતો, અડકતો.
જટા (જટા)=જટા.
કલાવ (કલાપ)=કલાપ, સમૂહ.
વિઅહંસત્થલઘોલંતજટાકલાવેણ=વિશાળ સ્કંધ-
પ્રદેશને સ્પર્શ કરતો છે જટા-સમૂહ જેમનો એવા.

પદાર્થ

તાપસોથી પરિવૃત્ત પ્રભુ—

“વળી (હે નાથ! આ પ્રમાણે વન્દન કરવા આવેલા) તે તાપસો વડે વીંટાથેલ
એવા અને વિશાળ સ્કંધ-પ્રદેશને સ્પર્શ કરતા જટા-સમૂહવાળા એવા તે ‘ક્ષણ વાર કુળ-
પતિની શોભા પ્રાપ્ત કરી.’”—૨૦

૪ ૪ ૪ ૪

તુહ રૂવં પિચ્છંતા, ન હંતિ જે નાહ ! હરિસપ્હિહત્યા ।
સમણા વિ ગયમણ ચ્ચિય, તે કેવલિણો જહ્ ન હંતિ ॥ ૨૧ ॥

[તવ રૂપં પશ્યન્તો ન ભવન્તિ યે નાથ ! હર્ષપરિપૂર્ણાઃ ।

સમનસ્કા અપિ ગતમનસ્કા એવ તે કેવલિનો યદિ ન ભવન્તિ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—તુહત્તિ । હે નાથ!—સ્વામિન્ ! યે ત્વદ્રૂપમવલોકયન્તઃ પ્રીતિં ન વિભ્રતિ
તે સમનસ્કા અપિ ગતમનસ્કા એવ ભવન્તિ-અસંજ્ઞિન એવ । તત્ર રૂપં-નૈસર્ગિકમાદ્ભિક-
શોભાવૈભવં, તચ્ચ તથાવિધશુભસંસારશુભભાવનાવશનિવિહનિકાચિતાદ્ધુતતીર્યકૃન્નામકર્મ-
વિનિર્મિતં સર્વોત્તમમેવ ભવતિ । એવંવિધં ચ તવ રૂપં પ્રેક્ષમાણાઃ—સાક્ષાત્કુર્વાણા યે પ્રાણિનઃ
હર્ષભરનિર્ભરા ભવન્તિ ન, તે સમનસ્કા અપિ-સંજ્ઞિનોઽપિ ગતમનસ્કા-અસંજ્ઞિન એવ,

૧ ક્ષણ વાર કહેવાનું કારણ એ છે કે ત્યાર પછી તો તરતજ તે તાપસોએ પ્રભુના ઉપદેશથી દીક્ષા
ગ્રહણ કરવા માટે મુદ્ધિ વડે કેશનો લોચ કર્યો; એટલે તેઓ તાપસ મટીને મુનિ થયા.

સમનસ્કાઃ તે કથમ્? અમનસ્કા ઇતિ ન?, કિં સર્વેષામિયમેવ ગતિરિત્યાહ—યદિ તે કેવલ-જ્ઞાનિનો ન ભવેયુઃ । કેવલિનસ્તુ શ્રમણલિઙ્ગધારિણોઽપિ તથા સ્થિતેરેવ ભાવમનોવૈકલ્યે-નામનસ્કા એવ ભવન્તિ । ઇત્યેકવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

હે૦ વિ૦—રૂપાતિશયમુરરીકૃત્ય સ્તુતિમાહ—(તુહત્તિ) ।

તવ રૂપં—ભવતો રૂપં—વિમ્બં પश्यन्तः—અવલોકયન્તો (યે) ન ભવન્તિ—ન જાયન્તે । પ્રક્રમાત્ પ્રાણિનો ગમ્યન્તે । કિંવિધાઃ? હર્ષપરિપૂર્ણાઃ । તે કિમ્? સમનસ્કા અપિ સ્થાવરા એવ—એકેન્દ્રિયા એવેત્યર્થઃ । પરં તે યદિ દ્રષ્ટારઃ કેવલિનો ન ભવન્તિ ॥ નનુ કિં સમ-નસ્કાઃ કેવલિનો ભણ્યન્તે યેનેદમુચ્યતે? “અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ” ઇત્યાગમઃ । સત્યમ્, કિન્તુ સમણત્તિ પ્રાકૃતશબ્દેન ઉચ્યન્તે । અતસ્તેષાં વ્યુદાસઃ ઇતિ હૃદયમ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ

તુહ (તવ)=તારા.
રૂપં (રૂપ)=રૂપને.
પિચ્છંતા (પश्यन्तः)=જોનારા.
ન (ન)=નહિ.
હુંતિ (ભવન્તિ)=થાય છે.
જે (યે)=જેઓ.
નાહ! (નાથ!)=હે પ્રભુ!
હરિસ (હર્ષ)=હર્ષ, આનન્દ.
પઢિહત્ય (પરિપૂર્ણ)=ભરપૂર.
હરિસપઢિહત્યા=હર્ષથી ભરપૂર.

સમણા (સમનસ્કાઃ)=સંસીઓ.
સમણા (શ્રમણાઃ)=સાધુઓ.
વિ (અપિ)=પણ.
ગય (ગત)=ગયેલું.
મણ (મનસ્)=મન, ચિત્ત.
ગયમણ=જતું રહ્યું છે મન જેતું એવા, અસંસી.
ચ્ચિય (એવ)=જ.
તે (તે)=તેઓ.
કેવલિણો (કેવલિનઃ)=કેવલીઓ, સર્વજ્ઞ.
જહ (યદિ)=જો.

પદાર્થ

પ્રભુનું અનુપમ ૩૫—

“હે નાથ ! તારું (સર્વોત્તમ) ૩૫ જોનારા (જીવો) જો હર્ષથી પરિપૂર્ણ થતા નથી, તો જો તેઓ સર્વજ્ઞ ન હોય તો પછી તેઓ સંસી હોવા છતાં પણ ખરેખર અસંસી છે.”—૨૧

સ્પષ્ટીકરણ

સર્વજ્ઞમાં હર્ષનો અભાવ—

જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ હોય, તેને હર્ષ કે શોક સંભવતા નથી, કેમકે એ તો અજ્ઞાનજન્ય એટલે છે. પૂર્વે નહિ દષ્ટિ—ગોચર કે શ્રવણ—ગોચર થયેલી હકીકતનો અનુભવ થવાથી પ્રાયઃ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વજ્ઞને તો પ્રતિક્ષણ ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવાથી તેના સંબંધમાં આ હકીકત ઘટી શકતી નથી.

પદ-ધ્વનિ—

આ પદમાંથી એવો સામાન્ય અર્થ નીકળે છે કે સર્વજ્ઞ સમનસ્ક છે, કેમકે જો તેવો ભાવાર્થ નહિ નીકળતો હોય, તો ‘સર્વજ્ઞ ન હોય તો’ એમ ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર રહેતે નહિ. પરંતુ

૧ જુઓ સ્થાનાંગ (સ્થાન ૪), પ્રજ્ઞાપના તથા ભગવતીસૂત્ર.

સર્વજ્ઞ સમનસ્ક નથી કિન્તુ અમનસ્ક છે એમ આગમ કહે છે એવો ઉદ્દેખ શ્રીહિમચન્દ્રગણિ-
કૃત ટીકામાં છે તેનું શું? આ સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે કેવલીને દ્રવ્ય-મનજ છે પરંતુ તેમને
ભાવ-મન નથી એટલે દ્રવ્ય-મનની અપેક્ષા પ્રમાણે સર્વજ્ઞો સમનસ્ક છે, કેમકે જરૂર પડે અનુત્તર
વિમાનવાસી દેવ વિગેરેને તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે તેઓ દ્રવ્ય-મનનો ઉપયોગ
કરે છે; જ્યારે ભાવ-મનની અપેક્ષાએ તો તેઓ અમનસ્ક છે.

વિશેષમાં 'સમણા' શબ્દનો અર્થ શ્રમણો (સાધુઓ) થાય છે અને સર્વજ્ઞો પણ સાધુઓ
છે, પરંતુ તેઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમનામાં હર્ષાદિકનો અભાવ છે એટલે તેમનો આ દ્રોષમાં
અંતર્ભાવ કરવો નહિ એમ સૂચવવા 'સર્વજ્ઞ ન હોય તો' એવો ઉદ્દેખ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं स्वामिनो गुणानुगुणां स्तुतिं स्तुतिकृदाह—

पत्ताणि असामन्नं, समुन्नइं जेहिं देवया अन्ने ।

ते दिति तुम्ह गुणसं—कहासु हासं गुणा मज्झ ॥ २२ ॥

[प्राप्तान्यसामान्यां समुन्नतिं यैर्दैवतान्यन्यानि ।

ते ददते तव गुणसङ्कथासु हासं गुणा मल्लम् ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—પત્તાણિત્તિ । ઇહ હિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણઃ પ્રધાનતમં કિમપિ પપ્યં વિચાર્યાઙ્ગીકુ-
ર્વન્તિ તદ્વદત્રાપિ વિવેચકૈઃ કૈશ્ચિત્ સકલદોષકાલુષ્યકલઙ્કવિકલં જગદ્ગુરો ! ભવન્તં
દૈવતં મનસિ કૃત્ય ત્વદ્ગુણસંકથાસુ ક્રિયમાણાસુ પરદેવાનાં વિચાર્યમાણા ગુણા મમ
હાસ્યં દદતીતિ । અથ કાનિ તાનિ દૈવતાનિ સમુન્નતિં પ્રાપ્તાનિ અત આહ—અન્યાનિ ચ-
અવીતરાગત્વેન ત્વદ્વ્યતિરિક્તાનિ । તવ ગુણગણાશ્ચ તદીયેતિવૃત્તાદેવ સર્વાત્મનાડવસેયાઃ ।
તેષામવિચારિતચારુ ચરિતં તતો હરિહરબ્રહ્માદીનામ્ અત એવ તથાવિધાભિરામગુણસંકથાસુ
ક્રિયમાણાસુ કથમેષામેવંવિધા ગુણગણા મમ હાસ્યં ન દદતિ ? યદેવંવિધૈરપિ દૈવતગુણ-
ગણૈસ્તાનિ જગતિ 'નિઃસામાન્યાં—અનન્યસદૃશીં સમુન્નતિં પ્રાપ્તાનિ, સ ચ તદારાધકાનામેવ
વિચારચાતુરીપ્રપન્નઃ ॥ ઇતિ દ્વાવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्गुणमाहात्म्यद्वारेण स्तवमाह—(पत्ताणित्ति) ।

યૈર્ગુણૈરન્યે દેવતા હરિહરાદયઃ સમુન્નતિં—સમૃદ્ધિં પ્રાપ્તાઃ । કિંવિધામ્ ? 'નિઃસામા-
ન્યામ્—અસાધારણામ્ । તે ગુણાઃ કિં દદતિ—જનયન્તિ ? હાસં—અવજ્ઞારૂપમ્ । કસ્ય ? મમ-
મે । કાસુ સતીષુ ? 'ગુણસંકથાસુ' ગુણાનાં ભગવદાચરણરૂપાણાં સમ્યક્થાવર્ણનાસુ ।
કસ્ય સમ્વન્ધિનીષુ ? તવ—ભવતઃ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ

પ્રાપ્તાણિ (પ્રાપ્તાનિ) = મેળવેલ.
 અસામન્ન (અસામાન્યાં) = અસાધારણ.
 સમુન્નદં (સમુન્નતિ) = ઉન્નતિને, મોટાધને.
 જેહિં (યૈઃ) = જેમનાથી.
 દેવયા (દૈવતાનિ) = દેવોએ.
 અન્ને (અન્યાનિ) = અન્ય, બીજા.
 તે (તે) = તેઓ.
 દિંતિ (દદતે) = આપે છે.

તુમ્હ (તવ) = તારા.
 ગુણ (ગુણ) = ગુણ.
 સંકહા (સદ્કથા) = સંકથા, કીર્તન.
 ગુણસંકહાસુ = ગુણોની સંકથાઓને વિષે.
 હાસં (હાસં) = હાસ્યને, તિરસ્કારને.
 ગુણા (ગુણાઃ) = ગુણો.
 મજ્ઞ (મહ્યં) = મને.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના ગુણોનું ગૌરવ—

“જ (જગત્કર્તૃત્વાદિક) ગુણો વડે (હરિ, હર પ્રમુખ) અન્ય દેવોએ અસાધારણ પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરી, તે (કલ્પિત) ગુણો (હે નાથ !) તારા (સદ્ભૂત) ગુણોના સંકીર્તનો થતાં હોય ત્યારે મને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે (કેમકે હરિહરાદિકની મોટાઈ મિથ્યા આહંબરવાળી છે, કારણકે એ મોટાઈનો આધાર તો કલ્પિત ગુણો છે અને તેનો તેમનામાં ખોટા આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તારી મોટાઈનો આધાર સાચા સદ્ભૂત ગુણો અવલંબીને છે).” — ૨૨

ૐ ૐ ૐ ૐ

૧ ‘જગત્-કર્તૃત્વ’ એ કલ્પિત વસ્તુ છે અને તેથી ઈશ્વર જગત્-કર્તા છે એમ કહેવું તે ન્યાય-વિરુદ્ધ છે. કોઈ પણ વસ્તુ સર્વથા ઉત્પન્ન થતી નથી કે સર્વથા તેનો નાશ થતો નથી, તો પછી ઈશ્વરે જગત્ ક્યારે, ક્યાંથી (કઈ વસ્તુમાંથી તેમજ કયે સ્થળેથી) અને કેમ ઉત્પન્ન કર્યું તે વિચારવું જોઈએ. બુદ્ધિશ્રીકુમારિલભટ્ટનો શ્લોક-વાર્તિક (શ્લોક ૪૪-૪૭ સમ્બંધ). વિચાર કરતાં એ જરૂર માલૂમ પડશે કે જગત્-કર્તૃત્વ એ વન્ધ્યા-પુત્ર જેવું છે.

વળી કેટલાક અન્ય દર્શનીયો પણ ઈશ્વરને જગત્-કર્તા માનતા નથી, એ વાત સાંખ્ય-તરવકૌમુદીની પણ મી કારિકાના વાચ્યરૂપતિમિશ્ર મહાશયે કરેલા વિવેચન ઉપરથી તેમજ ભગવદ્-ગીતાના પંચમ અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોક ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે.

અત્ર આ સંબંધમાં વિશેષ ઊદાહરણ ન કરતાં એ વિષયના ત્રીજા જિજ્ઞાસુને સૂત્રકૃતાંગ (શ્રુ ૧, અ ૧, ઉ ૩; શ્રુ ૨, અ ૧), નન્દીસૂત્ર (સૂ ૪૭), શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય (તૃતીય સ્તબક) તેમજ શ્રીહરિમયન્દ્રાચાર્યે રચેલી અન્યયોગવ્યવસ્થેદિકા દ્વાવિશિકાના છઠ્ઠા શ્લોકનું મુનિરાજ શ્રીમદ્ધિપેણકૃત વિવરણ જોઈ જવા વિનંતિ કરું છું, જ્યારે આનું ફક્ત દિગ્દર્શન કરવાની અભિલાષા ધરાવનારને તો ન્યાયકૃત્યુમાંજલિના દ્વિતીય સ્તબકના ૧ થી ૯ સુધીના શ્લોકો ઉપરનું મદીય સ્પષ્ટીકરણ લેવા હું ભલામણ કરું છું.

દોસરહિઅસ્સ તુહ જિણ !, નિંદાવસરંમિ ભગ્ગપસરાણ્ણ ।

વાયાઙ્ગ વચણકુસલા વિ, વાલિસાયંતિ મચ્છરિણો ॥ ૨૩ ॥

[દોષરહિતસ્ય તવ જિન ! નિન્દાવસરે ભગ્નપ્રસરયા ।

વાચા વચનકુશલા અપિ વાલિશાયન્તે મત્સરિણઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—દોસત્તિ । હે જિતાન્તરારે ! જિન ! તવ નિન્દાવસરે મત્સરિણો વાલિશાયન્તે
ઇતિ । તત્ર મત્સરિણો—વિદ્યમાનાભિરામપરગુણગ્રામાસહિષ્ણવસ્તે ‘વાલિશાયન્તે’ વાલિશા-
જડાસ્તદ્વદાચરન્તિ, મુગ્ધમૂર્ધાભિષિક્તાયન્તે इत्यर्थः । વચનકુશલા અપિ—વાક્યપ્રપન્નચતુરા
અપિ । વાચા—ગિરા । કિંવિશિષ્ટયા ? યતઃ કારણાત્ ભગ્નપ્રસરયા—મુકુલિતવિસ્તારયા । કસ્મિ-
ન્નવસરે ? તવ નિન્દાવસરે—અશ્લાઘાવાદાવસરે પ્રસ્તાવે । કિંવિશિષ્ટસ્ય તવ ? દોષરહિતસ્ય—
તિલતુષત્રિભાગમાત્રેણાપિ દોષેણાસ્પૃષ્ટસ્ય । અયમાશયઃ—દુર્જનાઃ સૂચીરન્ધ્રમાત્રમપિ દૂષણં
જ્ઞાત્વાઽસત્યાન્યપિ વચનીયાન્યારોપયિતુમુપક્રમન્તે । ત્વયિ તુ પરમાણુપ્રમાણમપિ દોષમની-
ક્ષમાણાઃ સર્વથૈવ હતાશા એવ તપસ્વિનસ્તે સજ્ઞાતાઃ ॥ ઇતિ ત્રયોવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

હે૦ વિ૦—ભગવન્નિર્દોષતાકથનમુખેન શ્લાઘામાહ—(દોસત્તિ) ।

અસ્યા ગમનિકા—હે જિન ! દોષરહિતસ્ય તવ—કલઙ્કવર્જિતસ્ય ભવતો નિન્દાવસરે-
પરિભવપ્રસ્તાવે વાલિશાયન્તે—મૂર્ખાં ઇવાચરન્તિ । કે ? મત્સરિણઃ—પરપરિવાદિનઃ । કયા ?
વાચા—ગિરા । કિંવિધયા ? ‘ભગ્નપ્રસરયા’ ભગ્નો નિર્દોષત્વાત્ ભગવતઃ પ્રસરઃ—પ્રવેશો
યસ્યાઃ સા તથોક્તા તયા । કિંવિશિષ્ટા અપિ ત ઇત્યાહ—વચનકુશલા અપિ—સ્થાનાન્ત-
રેષુ ઝક્તિનિપુણા અપિ ઇતિ પરમાર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

શી૦દ્દાર્થ

દોસ (દોષ) = દોષ, અવગુણ.

રહિઅ (રહિત) = રહિત, વિનાના.

દોસરહિઅસ્સ = અવગુણ વિનાના.

તુહ (તવ) = તારા.

જિણ ! (જિન !) = હે તીર્થંકર !

નિંદા (નિન્દા) = નિન્દા.

અવસર (અવસર) = પ્રસંગ.

નિંદાવસરંમિ = નિન્દાના પ્રસંગે.

ભગ્ગ (ભગ્ન) = ભાંગી ગયેલ.

પસર (પ્રસર) = પ્રસાર, વિસ્તાર.

ભગ્ગપસરાણ્ણ = ભાંગી ગયો છે પ્રસાર જેનો એવી.

વાયાઙ્ગ (વાચા) = વચન વડે, વાણી દ્વારા.

વચણ (વચન) = વચન.

કુસલ (કુશલ) = કુશળ, ચતુર.

વચણકુસલા = વચનમાં કુશળ.

વિ (અપિ) = પણ.

વાલિસાયંતિ (વાલિશાયન્તે) = ખાળક જેવી એણે કરે છે.

મચ્છરિણો (મત્સરિણઃ) = મત્સરી

૧ ‘ જિન !—જિતાન્તરારે ! ’ ઇતિ પ્રતિભાતિ ।

૨ આવા જનો પારકાના સદ્ભૂત ગુણોને સહન કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ એક તરફ જેટલો
જે અન્યમાં દોષ હોય તો તેની નિન્દા કરવા મંડી જાય છે; કિન્તુ સર્વજ્ઞમાં દોષનો સર્વથા અભાવ

પદ્યાર્થ

પ્રભુના નિન્દકોની આલિશતા—

“હે તીર્થંકર! વચન (વદવા)માં કુશળ (એવા) મત્સરી (લોહી) પણ (સર્વથા) દોષ-રહિત એવા તારી નિંદા કરવાને પ્રસંગે ભાંગી ગયેલા પ્રસારવાળી વાણી (વદવા) વડે (જેમ તેમ બોલવાથી) બાળકના જેવી ચેષ્ટા કરે છે.”—૨૩

ૐ ૐ ૐ ૐ

અણુરાયપલ્લવિલ્લે, રઙ્ગલ્લિફુરંતહાસકુસુમંમિ ।

તવતાવિઓ વિ ન મળો, સિંગારવળે તુહલ્લીળો ॥ ૨૪ ॥

[અનુરાગપલ્લવવતિ રતિવલ્લિસ્ફુરદ્વાસકુસુમે ।

તપસ્તાપિતમપિ ન મનઃ શૃંગારવને તવ લીનમ્ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—અણુરાયત્તિ । હે ભુવનભૂષણ! વિમો! તવ મનઃ શૃંગારવને ન સમાશ્રિતમિતિ । ‘કથમ્ભૂતે શૃંગારવને? ‘અણુરાયપલ્લવિલ્લે’ દર્શનસ્ય શ્રવણસ્ય ચાનુ-પશ્ચાત્ જાયત इत्यનુ-રાગઃ સ એવ પલ્લવૌઘસ્તેન પલ્લવવતિ । વનં હિ પલ્લવપેશલં ભવતિ । શૃંગારવનં ક્ષણે ક્ષણે નવનવાં મઙ્ગીમઙ્ગીકુર્વાણસ્યાનુરાગસ્યૈવ તૈસ્તૈરુત્કલિકાપ્રકારૈઃ પલ્લવિતં તસ્મિન્ । પુનઃ કિં-વિશિષ્ટે? ‘રઙ્ગલ્લિફુરંતહાસકુસુમંમિ’ તત્ર રતિઃ—અનુરાગસ્યૈવ નૈરન્ટર્યેણ પ્રવર્ધમાના સન્તતિઃ, સા ચ યૂનોઃ પરસ્પરાવલોકનમાત્રાત્ સમ્ભોગાદિભિઃ પ્રરોહૈર્નિરન્ટરં પ્રસરન્તી વલ્લિરિવ વલ્લિઃ તસ્યાં લલિતં સ્મિતમેવ કુસુમં યત્ર તસ્મિન્ । તવ મનઃ કથમ્ભૂતમ્? તપો-ભિરનશનાદિભિસ્તાપિતમપિ—વાઢં તપિતમપિ । તથા ચોક્તમ્—

“સન્તાપિતાતિસંસારે યદિ વત વિશ્રામભૂમયો રામાઃ ।

નનુ કુપિતભોગિભોગચ્છાયાભિઃ કિં કૃતં તર્હિ? ॥ ૧ ॥”—આર્યા

અતઃ સ્થાને શાશ્વતસુખામિલાપિળો ભુવનવાન્ધવસ્ય મનઃ શૃંગારવને ન લીનમ્ ॥ इति चतुर्विंशतितमगाथार्थઃ ॥ ૨૪ ॥

હોવાથી તેમની નિંદા તો તેઓ અદ્વેષે પણ કરી શકતા નથી. આવા જનોના સંબંધમાં શ્રીહિમચન્દ્ર-સૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્ગારો મનન કરવા જેવા છે.

“ગુણેશ્વસૂયાં દધતઃ પરેડમી

મા શિશ્રિયન્ નામ ભવન્તમીશમ્ ।

તથાપિ સંમીલ્ય વિલોચનાનિ

વિચારયન્તાં નયવર્ત્તમ્ સત્યમ્ ॥”—ઉપત્તિ

—અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાવિશિકા, ૨૪૦ ૩

અર્થાત્ ખરેખર ગુણોને વિષે અદ્વેષાદિ રાખનારા આ અન્ય (દાર્શનિકોએ) આપનો ઈશ્વર તરીકે આશ્રય લીધો નહિ, તોપણ નેત્રને મીચીને (ક્રોધો) નીતિ-માર્ગ સત્ય (છે તે) તેમણે વિચારવું લેધ્યું.

હે૦ વિ૦-ભગવતો વીતરાગતામુરરીકૃત્ય સ્તવમાહ—(અણુરાયત્તિ) ।

હે ભગવન્ ! ત્વન્મનઃ તપસ્તાપિતમપિ શૃંગારવને-ભોગકાનને નાશ્રિતં—(તેન) ન નિવાસઃ કૃતઃ । કિન્મૂતે ? ‘અનુરાગપલ્લવવતિ’ અનુરાગ એવ પલ્લવો વિદ્યતે યસ્ય તત્ તથા તસ્મિન્ અનુરાગપલ્લવવતિ । “મંડવત્થસ્મિ મુણિજ્ઞહ ઔણા-ઇલ્લં મળંતં ચ” ઇતિ પ્રાકૃતલક્ષણાન્મત્વર્થીયઃ । તથા રતિર્વલ્લીવ યત્ર તત્ તથા તત્ત્વ તત્ સ્ફુરદ્ધાસકુસુમં ચ રતિવલ્લીસ્ફુરદ્ધાસકુસુમં તસ્મિન્ । યદ્વા રતિરેવ વલ્લી તસ્યાં સ્ફુરદ્ધાસકુસુમં યત્ર તત્ તથા તત્ર । કિમુક્તં ભવતિ ? યઃ કિલ તાપેન-ગ્રીષ્મેણ તાપિતો ભવતિ સ વનમાશ્રયતિ । ત્વન્મનસ્તુ તપસા તાપિતમપિ શૃંગારવને નાશ્રિતમ્ ॥ ઇતિ ગર્ભાર્થઃ ॥ ૨૪ ॥

શી૦દાર્થ

અણુરાય (અનુરાગ) = અનુરાગ, સ્નેહ.
પલ્લવિલ્લ (પલ્લવવત્) = પલ્લવવાળા.
અણુરાયપલ્લવિલ્લે = સ્નેહરૂપી પલ્લવવાળા.
રઙ્ગ (રતિ) = રતિ.
વલ્લિ (વલ્લિ) = લતા, વેલ.
ફુરંત (સ્ફુરત્) = વિકસતા, શોભતા.
હાસ (હાસ) = હાસ્ય.
કુસુમ (કુસુમ) = પુષ્પ, ફુલ.
રઙ્ગવલ્લિફુરંતહાસકુસુમમ્મિ = (૧) રતિરૂપ વેલ તથા શોભતા હાસ્યરૂપ ફુલવાળા; (૨) રતિરૂપી લતા ઉપર સ્ફુરી રહેલા હાસ્યરૂપ પુષ્પવાળા.

તવ (તપ) = તપશ્ચર્યા.
તાવિઅ (તાપિત) = તપ થયેલ.
તવતાવિઓ = તપશ્ચર્યાથી તપ થયેલું.
વિ (અપિ) = પણ.
ન (ન) = નહિ.
મળો (મનઃ) = મન, ચિત્ત.
સિંગાર (શૃંગાર) = શૃંગાર.
વન (વન) = વન, જંગલ..
સિંગારવને = શૃંગારરૂપ વનમાં.
તુહ (તવ) = તારું.
લીણો (લીન) = આસક્ત થયેલ.

પદાર્થ

પ્રભુની અસાધારણ વીતરાગતા—

“(હે નાથ!) અનુરાગરૂપી પલ્લવવાળા અને રતિરૂપી લતાના ઉપર વિકસતા હાસ્યરૂપ પુષ્પવાળા એવા શૃંગારરૂપ વનમાં (અનશનાદિક) તપશ્ચર્યા(રૂપી તાપ)થી તપ થયેલું પણ તારું ચિત્ત ઓટ્યું નહિ (એ આશ્ચર્ય છે, કેમકે ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી તપેલા જનો તો વનનો આશ્રય લે છે).”—૨૪

અ અ અ અ

૧ છાયા—

મનુવર્થે જાનીત ... ..

૨ અશુદ્ધ સ્થલમિદમિતિ પ્રતિભાતિ, સિદ્ધદેમે (૮-૨-૧૫૯) નિમ્નલિખિતોલેખપ્રેક્ષણાત્—

“આલુ-હલ્લ-ઉલ્લ-આલ-વન્ત-મન્ત-દત્ત-દર-મળા મતોઃ”

૩ દર્શન તેમજ શ્રવણ પછી ઉત્પન્ન થતો રાગ.

૪ અનુરાગની નિરંતર વધનારી સંતતિ.

ઋષભ૦ ૧૧

સામ્પ્રતં ભુવનનાથસ્ય પ્રસ્તુતમેવ મન્મથપ્રત્યર્થિતામાહ—

આણા જસ્સ વિલહઆ, સીસે સેસ વ હરિહરેહિં પિ ।

સો વિ તુહ જ્ઞાણજલણે, મયણો મયણં વિઅ વિલીણો ॥ ૨૫ ॥

[આજ્ઞા યસ્ય વિલગિતા શીર્ષે શેષેવ હરિહરાભ્યામપિ ।

સોઽપિ તવ ધ્યાનજ્વલને મદનો મદનમિવ વિલીનઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—આણત્તિ । હે ભગવન્ ! સોઽપિ મદનસ્તવ ધ્યાનાનલે મદનમિવ વિલીન इति । યસ્ય મદનસ્ય—રતિપતેરાજ્ઞા—શાસનં હરિહરાભ્યામપિ શીર્ષે—શિરસિ વિરચિતા—સપ્રણયમા-રોપિતા । કેવ ? શેષેવ—સમુચિતેષ્ટદેવતાનિર્માલ્યમિવ । હરિર્લક્ષ્મીપતિત્વેન પ્રતીત એવ, હરોઽપિ પાર્વતીપ્રાણનાથત્વેન । તદ્દેવાભ્યાં સકલસુરાસુરનમસ્કૃતાભ્યાં હરિહરાભ્યાં યદિ મદનશાસનં શિરસા ધૃતં, તતોઽપ્રતિહતપરાક્રમઃ કામસ્તવ ધ્યાનજ્વલને સમસ્તકર્મેન્ધનભ-સ્મીકરણાક્ષીણશક્તૌ શુક્લધ્યાનધૂમધ્વજે જ્ઞાદિતિ મદનમિવ વિલીનઃ इति અહો તવ પ્રભા-વાતિશય इति । इति પચ્ચવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

હે૦ વિ૦—ઈદાનીં મદનનિરાકરણદ્વારેણ ભગવતઃ સ્તવમાહ—(આણત્તિ) ।

આજ્ઞા—શાસનં યસ્ય મદનસ્યાવલમ્બિતા—ધૃતા । કેત્યાહ—શિરસિ—મૂર્ધ્નિ । કાભ્યા-મપિ ? હરિહરાભ્યામપિ । કેવ ? શેષેવ—પૂજ્યમસ્તકસ્થાનારોપણમિવ । સોઽપિ મારસ્તવ ધ્યાનજ્વલને—ધ્યાનધૂમધ્વજે સતિ મદનમિવ—સિદ્ધથમિવ વિલીનઃ—પ્રલયં ગતઃ ॥ इति ગાથાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

શીખદાર્થ

આણા (આજ્ઞા)=આજ્ઞા, શાસન, હુકમ.

જસ્સ (યસ્ય)=જેની.

વિલહઆ (વિલગિતા)=ધારણ કરવામાં આવી.

સીસે (શીર્ષે)=મસ્તક ઉપર.

સેસા (શેષા)=શેષ, ઇષ્ટ દેવને અર્પણ કરવામાં આ-વેલી વસ્તુનો નિર્માલ્ય અંશ.

વ (ઇવ)=જેમ.

હરિ (હરિ)=હરિ, વિષ્ણુ.

હર (હર)=હર, મહાદેવ.

હરિહરેહિં=હરિ અને હર વડે.

પિ (અપિ)=પણ.

સો (સઃ)=તે.

વિ (અપિ)=પણ.

તુહ (તવ)=તારા.

જ્ઞાણ (ધ્યાન)=ધ્યાન.

જલણ (જ્વલન)=અગ્નિ.

જ્ઞાણજલણે=ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં.

મયણો (મદનઃ)=મદન, હંદર્પ, કામદેવ.

મયણં (મદનં)=મીણ.

વિઅ (ઇવ)=જેમ.

વિલીણો (વિલીનઃ)=ઓગળી ગયો.

પદાર્થ

હંદિલ હંદર્પના દર્પનું દલન—

“જેની આજ્ઞા હરિએ અને હરે પણ શેષની જેમ મસ્તકે ચઢાવી છે, તે (અપ્રતિ-”

૧ આની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૧૪૨), ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૫૬-૬૨) તેમજ શ્રીભક્તમર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ૦ ૧૧૧-૧૧૩).

હત સામર્થ્યવાળો) મદન પણ (હે નાથ !) તારા (શુક્લ) ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં મીથુની જેમ આગળી ગયો.”—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

ધ્યાન-દિગ્દર્શન—

ધ્યાનની આવ્યા કરતાં વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ કથે છે કે—

“ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્”

—તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૯, સૂં ૨૭)

અર્થાત્ ઉત્તમ (એટલે કે વજ્ર-ઋષભ-નારાય, ઋષભ-નારાય, નારાય અને અર્ધ-નારાય એ ચાર પૈકી ગમે તે) સંહનનવાળા જીવનો એકાગ્રપણે ચિન્તાનો રોધ તે ‘ધ્યાન’ છે. આ ધ્યાન અંતર્મુહૂર્ત સુધી સંભવે છે.^૧

જૈન શાસ્ત્રમાં ધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) આર્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ અને (૪) શુક્લ. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના હેતુરૂપ છે, જ્યારે અન્તિમ બે ધ્યાનો તો મોક્ષના કારણભૂત છે. વિશેષમાં આ ચાર ધ્યાનો પૈકી આર્ત ધ્યાન સૌથી અનિષ્ટ છે, જ્યારે શુક્લ ધ્યાન સૌથી સાફ છે.

આર્ત ધ્યાન અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતોને સંભવે છે. એના ચાર પ્રકારો છે. જેમકે અનિષ્ટ વસ્તુનો યોગ થતાં તેને દૂર કરવા માટે—તેનો વિયોગ કેમ થાય તે માટે સતત ચિન્તાન કરવું તે અનિષ્ટ-સંયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. શારીરિક કે માનસિક દુઃખ આવી પડતાં અર્થાત્ વ્યાધિથી અસ્ત ણનતાં તેને દૂર કરવા માટે ચિન્તા કર્યા કરવી તે રોગ-ચિન્તા-આર્ત ધ્યાન છે. વળી ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો માટે આકુળ વ્યાકુળ થવું તે ઇષ્ટ-વિયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. કામથી ઉદ્દીપ્ત થયેલા ચિન્તાવાળા જીવો પુનર્જન્મમાં તેવા વિષયો પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયાણુ કરે—નિદાન કરે તે અગ્ર-શોચ-આર્ત ધ્યાન છે.

રૌદ્ર ધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતનેજ હોય છે. એના પણ ચાર પ્રકારો છે. દ્વેષપૂર્વક જીવોને ખાંધવા મારવા વિગેરે માટે સંકલ્પ કરવા તે હિંસા-રૌદ્ર ધ્યાન છે. અસત્યને સત્ય તરીકે સ્થાપવા માટેની ચિન્તા કરવી ઇત્યાદિ અસત્ય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. પારકાનું દ્રવ્ય હરી લેવાના સંકલ્પાદિક સ્તેય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. વિષયનાં સાધન માટે તેમજ પરિવારાદિકના રક્ષણ માટે ચિન્તા કર્યા કરવી તે વિષય-સંરક્ષણ-રૌદ્ર ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનને ઉદ્દેશીને ચાર લેહો પડે છે. આજ્ઞા-ધ્યાન એટલે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો વિવેક. પરમ પુરૂષોની અખાદ્ય આજ્ઞાને અવલંબીને વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાર્થપણે ચિન્તાન કરવું તે ‘આજ્ઞા’ ધ્યાન છે. સન્માર્ગથી પતિત થવાથી ઉદ્ધાવતી

૧ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે, કેમકે ત્યાર બાદ દુધ્યાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એમ ભગવાન સૂત્રકાર સ્તોપત્ત ટીકામાં ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ નિયાણુ એ પ્રાકૃત શબ્દ છે, જ્યારે નિદાન એ સંસ્કૃત છે. મનાનુષ્ઠાનની ફલ-પ્રાપ્તિનો અભિલાષ એ એનો અર્થ છે. એના નવ પ્રકાર છે.

૩ ધર્મ-ધ્યાનના દશ પ્રકારો પણ જોવામાં આવે છે. આની પ્રતીતિના અભિલાષીએ શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયની સ્યાદ્વાદકલ્પલતાનું ૩૩૬ મું પત્રાંક જોવું. આ પત્રમાં અપાય, ઉપાય, જીવ, અજીવ, વિપાક, વિરાગ, ભવ, સંસ્થાન, આજ્ઞા અને હેતુ એ દશ પરત્વેના વિષય (ચિન્તાન) રૂપ દશ પ્રકાર સૂચવવામાં આવ્યા છે.

પીકાનો વિવેક તે ‘અપાય’ ધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોથી ઉત્પન્ન થતી હેરાનગતીનું અને તે દોષોના નાશનાં સાધનોનું ચિન્તન થાય છે. કર્મ-ફળના અનુભવનો વિવેક તે ‘વિપાક’ ધ્યાન છે. દ્રવ્ય, દોષ, કાળ અને ભાવના સંયોગાનુસાર પ્રાણીઓને ભવ-ભ્રમ-ભુમાં વિચિત્ર ફળો ભોગવવાં પડે છે એવું જે ચિન્તન તે ‘વિપાક’ ધ્યાન છે. લોકની આકૃતિનો વિવેક તે ‘સંસ્થાન’ ધ્યાન છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે; એના મધ્ય-ગિન્દુમાં આ લોક રહેલો છે; વળી આ લોકના ઊર્ધ્વ લોકાદિ ત્રણ વિભાગો છે ઇત્યાદિ પરિચિન્તન તે ‘સંસ્થાન’ ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના અધિકારીઓ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનારાથી આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધેલા છે. અપ્રમત્ત સંયત, ઉપશાંત-કષાય અને ક્ષીણકષાયને આ ધ્યાન સંભવે છે.

સર્વોત્તમ ધ્યાન તે શુક્લ ધ્યાન છે. એના પાંચ ચાર ભેદો છે:—(૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, (૨) એકત્વ-વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતી અને (૪) વ્યુપરત(સમુચ્છિન્ન)ક્રિયા-અનિવૃત્તિ.

આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ધર્મ-ધ્યાનમાં બાહ્ય વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, જ્યારે આ શુક્લ ધ્યાનમાં તો ફક્ત મનની અંદરજ અસુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયોનું પરિચિન્તન છે. વળી શુક્લ ધ્યાનમાં ચિન્તનો નિરોધ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આથી કરીને આની મહત્તા-ઉત્તમતા સમજી શકાય છે.

જૂદી જૂદી રીતે-જૂદા જૂદા નયોને લક્ષ્યમાં રાખીને કોઈ એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, લય, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ પર્યાયોનું પરિચિન્તન કરવું તે ‘પૃથક્ત્વ-વિતર્ક’ કહેવાય છે. એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ રહેલું છે અર્થાત્ એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થ ઉપર વિચાર કરી બીજા અર્થ ઉપર અને માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણ યોગો ચૈક્રી એક યોગ ઉપર સ્થિર રહી બીજા યોગ ઉપર વિચાર કરાય છે.

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર પ્રથમ પ્રકાર કરતાં ઘણોજ પ્રબળ છે, કેમકે પ્રથમ ભેદમાં એક દ્રવ્યના અન્યાન્ય પર્યાયોના પરિચિન્તન માટે અવકાશ છે, જ્યારે આ ભેદમાં તો એક દ્રવ્યના એકજ પર્યાયના પરિચિન્તનને માટે સ્થાન છે. વળી આ ધ્યાનમાં સંક્રમણ નથી એટલે એ અવિચાર પણ કહેવાય છે. ફક્ત એક પર્યાય ઉપરજ ચિન્તની એકાગ્રતા કરવી એ ‘અપૂર્વ’ સમાધિ છે. ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ એ મહર્ષિ પતાંજલિકૃત યોગદર્શનમાં સમાધિ-પાદ નામના પ્રથમ પાદના દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ યોગની પરાકાષ્ઠા આ ભેદમાંજ દષ્ટિ-

૧ આ સમાધિને ‘અપૂર્વ’ કે અદ્ભુત કહેવી તે અતિશયોક્તિ નથીજ; કેમકે જે એક ચાણુ (પરમાણુ) નયન-પથમાં આવી ન શકે-તેના એક પર્યાય ઉપર ચિત્ત-વૃત્તિને સુસ્થિર કરવી અર્થાત્ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં ગમે તેમ ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળા મનને એક પરમાણુના પર્યાયના ચિન્તનમાં એકાગ્ર કરવું તે શું લોકોત્તર ધ્યાન નથી? આ ધ્યાનના અધિકારી મહાયોગીશ્વરો છે. વિશેષમાં પરમાણુ ઉપર સ્થિર થયેલ વિચારાત્મક મનનો નાશ કરવો સહેલ છે, કેમકે શું ઝેર ઉતારવામાં હુશળ જનો આખા શરીરમાં પ્રસરેલા ઝેરને જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ખેંચીને ફક્ત દંશ-સ્થાનમાં લાવી તેનો સત્ત્વર ક્ષય કરતા નથી? આ ઉદાહરણ સ્વકપોલકલિપત નથી, પરંતુ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્ર સૂરિરાજ અજિતનાથ-ચરિત્રના ૩૪૧મા શ્લોકમાં કહે છે કે—

“ત્રિજગદ્વિપયં ધ્યાને-નામુમાડગૌ વૃઘૌ મનઃ ।

સર્વાંગીણં ત્રિપં દંડો, મન્ત્રેણેવ જગત્પ્રભુઃ ॥”

ગોચર થાય છે. આ અનન્ય તેમજ અંતિમ માનસિક યોગ છે. અત્ર કૈવલ્યસાધક યોગની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

શુક્લ ધ્યાનના ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારો તો ઉપશાંત ક્ષાથી અને ક્ષીણક્ષાથી એમ બંનેને સંબંધે છે, જ્યારે બાકીના બે પ્રકારો તો સર્વજ્ઞોનેજ હોય છે, અર્થાત્ છદ્મસ્થ છવો તેના અધિકારી નથીજ.

શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર આયુષ્યના અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં મનોયોગ તથા વચન-વ્યાપારનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે, પરંતુ કાયિક ચેષ્ટાનો પૂરેપૂરો નિરોધ નથી, કેમકે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા યોગીશ્વરને પણ શારીરિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી હોય છે.

ત્રણ યોગવાળાને પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, ગમે તે એક યોગવાળાને એકત્વ-વિતર્ક અને કેવળ કાયયોગવાળાને સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ નામનું ધ્યાન હોય છે, જ્યારે અયોગીને-ઐદમ્મા ગુણ સ્થાનકે વર્તનારા પરમાત્માને વ્યુપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન તે સવોત્તમ ધ્યાન છે. શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં કાયિક ચેષ્ટારૂપ રહી ગયેલી ન્યૂનતાને સર્વથા દૂર કરનારું ધ્યાન તે આ છે, અર્થાત્ આ અનુપમ ધ્યાનમાં શરીર-યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. આથી આને ‘સમુચ્છિન્નક્રિય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો સમુચિત રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય એટલા કાળ પર્યંતનુંજ આ ધ્યાન છે. આ કાળની પૂર્ણાહુતિ થતાં સંસારનો સદાને માટે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સર્વથા સમાગમ થાય છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમભય છે કે શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ હ્યાર્ણિ સુક્ષ્મ જ્ઞાણં તત્ત્વ પુહુત્તવિત્તકં ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા દશવૈકાલિકચૂર્ણિમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. બળી આનું સ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધરોન દિવાકરકૃત સસ્મતિતર્કની વ્યાખ્યામાં પૃથક્ત્વવિતર્કસ-પ્રવીચારં થી શરૂ થયેલું નજરે પડે છે. દિગમ્બર ગ્રન્થો પૈકી શ્રીશુભચન્દ્ર આચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવ (પ્ર૦ ૪૨)માં પણ આ ધ્યાનનું સુંદર વર્ણન છે.

આ ઉપરથી શુક્લ ધ્યાનનું ગૌરવ કેવું અપ્રતિમ છે તે સમજી શકાશે અને તેમ થતાં ‘મદન પણ શુક્લ ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં મીણની જેમ ઓગળી ગયો’ એમ જે આ પદ્યમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે, તે યથાર્થ છે એમ જોઈ શકાશે.

ધ્યાનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો હેતુ પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતોજ હોવાથી હવે ધ્યાનના સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ નહિ કરતાં તેના જિજ્ઞાસુ પૈકી ગુજરાતી પાઠક-વર્ગને અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકનું ધ્યાનસિદ્ધિ નામનું છઠું પ્રકરણ જોવા અને સંસ્કૃતજ્ઞને તો યોગ-શાસ્ત્રનો ‘ખાસ કરીને દશમો પ્રકાશ, અધ્યાત્મસારનો સોળમો અધિકાર, ધ્યાનશતક વગેરે પ્રૌઢ ગ્રન્થો જોવા વિનવી આ વિવરણથી વિરમું છું.

અ અ અ અ

૧ ખાસ કરીને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞ સાતમા પ્રકાશમાં પિંડસ્થ, આઠમા પ્રકાશમાં પદસ્થ અને નવમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય આલેખ્યો છે, જ્યારે દશમા પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાન વિષે મનનીય વિચારો પ્રકટ કરતાં સાથે સાથે ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનનું પણ આ-બેહુબ વર્ણન સૂરીશ્વરે કર્યું છે.

સામ્પ્રતં મયિતે ભુવનનાથે મન્મથમહીનાથે તત્સૈન્યકાનામવસ્થાવિશેષમાહ—

પદ્મં નવરિં નિરભિમાણા, જાયા જયદપ્પભંજણુત્તાણા ।

વસ્મહનરિંદજોહા, દિદ્વિચ્છોહા મયચ્છીણં ॥ ૨૬ ॥

[ત્વયિ કેવલં નિરભિમાના, જાતા જગદ્દર્પભંજનોત્તાનાઃ ।

મન્મથનરેન્દ્રયોધા દ્વિદિક્ષોભા મૃગાક્ષીણામ્ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—પદ્મં—પદ્મંતિ । હે સ્વામિન્ ! મન્મથનરેન્દ્રયોદ્ધારઃ નવરં—કેવલં ત્વય્યેવ નિરભિ-
માના જાતા इति । તત્ર મન્મથ એવ સકલજગજ્જેતૃત્વેન નરેન્દ્રઃ । યુધ્યન્ત इति યોધાઃ—
સુભટાસ્તસ્ય । પદ્મં—ત્વયિ નવરં—કેવલં નિરભિમાના—[નષ્ટાઃ] નિરહઙ્કારા જાતાઃ । અથ કે તે
યોદ્ધાઃ? ‘દિદ્વિચ્છોહા મયચ્છીણં’ મૃગાક્ષીણાં—મયતરલકુરઙ્ગશાવકચપલલોચનાનાં દ્વિ-
ક્ષેપાઃ—સવિકારાવરાવલોકનવિશેષાઃ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટાઃ? જયદપ્પત્તિ । જગચ્છબ્દેન જગ-
દ્વર્તિનસ્તેપાં દર્પઃ—અવદ્યમ્ભસ્તસ્ય ભંજનં તેનોત્તાનાઃ ॥ इति પદ્મવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના મદનયોધાનાં ભગવદ્વિષયેઽસામર્થ્યપ્રતિપાદનદ્વારેણ સ્તવમાહ—
(પદ્મંતિ) ।

હે ભગવન્ ! ત્વય્યેવ વિષયે । નવરંશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાદેવમુચ્યતે । નિરભિમાના—નિર-
હઙ્કારા જાતાઃ । કિંવિધાસ્તે? મન્મથનરેન્દ્રયોધા—મારનૃપતિભટાઃ । પુનઃ કીદક્ષાઃ? જગદ્-
ર્પભંજનોત્તાનાઃ—ભુવનપ્રભાવજયોચ્છેદકાઃ ॥ इत्यક્ષરાર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

શીખરાર્થ

પદ્મં (ત્વયિ) = તારે વિષે.

નવરિં (કેવલં) = કેવલ.

નિરભિમાણા (નિરભિમાનાઃ) = ગર્વ રહિત.

જાયા (જાતાઃ) = થયા.

જય (જગત્) = દુનિયા.

દપ્પ (દર્પ) = દર્પ, ગર્વ, અભિમાન.

ભંજણ (ભંજન) = ભંગાણુ, નાશ.

ઉત્તાણ (ઉત્તાન) = ઉન્નમુખ, તત્પર.

જયદપ્પભંજણુત્તાણા = જગત્ના ગર્વને તોડી પાડ-
વામાં તત્પર.

વસ્મહ (મન્મથ) = હંદર્પ, કામદેવ.

નરિંદ (નરેન્દ્ર) = રાજા.

જોહ (યોધ) = મુલટ, લડવૈયો.

વસ્મહનરિંદજોહા = કામદેવ રાજાના મુલટો.

દિદ્વિ (દ્વિદિ) = દ્વિદિ.

છોહ (ક્ષોભ) = ક્ષોભ.

દિદ્વિચ્છોહા = દ્વિદિ-ક્ષોભો.

મય (મૃગ) = હરણુ.

અચ્છ (અક્ષિન્) = નેત્ર, આંખ.

મયચ્છીણં = મૃગાક્ષીણોના, હરણુનાં જેવાં નેત્રવાળી
શ્રીઓના.

પદ્યાર્થ

મદનની સેનાની છિન્ન-લિન્નતા—

“જગત્ (નિવાસી જનો) ના દર્પને દળવાને સમર્થ એવા હંદર્પ નૃપતિના મુલટરૂપ
મૃગાક્ષીઓના હટાક્ષો દેવળ આપના વિષે નિરભિમાની બન્યા છે (અર્થાત્ ક્ષત્રી શક્યા
મથી).”—૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

આ પદનો પૂર્વનાં એ પદો સાથે સંબંધ—

૨૪મા પદમાં નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે કે કંદર્પ નૃપતિની શૃંગાર નામની રાજ-
ધાનીનો પ્રભુએ વિશ્લેષ કર્યો. ત્યાર બાદ ૨૫મા પદમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કંદર્પને પ્રભુએ
પરાજિત કર્યો. આ પ્રમાણે કંદર્પરૂપ નાયકને હારી ગયેલો બેઠને તેનું મૃગાક્ષીના કટાક્ષરૂપ
સૈન્ય જેમ નિર્નાયક સમુદાય અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ બચ તેમ પોતાનું શૂરાતન અજમાવવામાં
અસમર્થ બન્યું, એ આ પદનો સાર છે.

૫ ૫ ૫ ૫

સામ્પ્રતં ત્વદ્વચનસ્ય પ્રભાવમભિધિત્સુરાહ—

વિસમા રાગદોસા, નિંતા તુરય વ ઉપ્પહેણ મળં ।

ઠાયંતિ ધર્મસારહિ !, દિષ્ટે તુહ પ્રવચણે નવરં ॥ ૨૭ ॥

[વિષમૌ રાગદ્વેષૌ નયન્તૌ તુરગાધિવોત્પથેન મનઃ (અનઃ) ।

તિષ્ઠતો ધર્મસારથે ! દૃષ્ટે તવ પ્રવચને કેવલમ્ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—વિસમત્તિ । હે ધર્મસારથે ! તવ પ્રવચને દૃષ્ટે રાગદ્વેષૌ પ્રાણિનાં મન ઉત્પથેન
નયન્તૌ અવતિષ્ઠેતે । તત્ર મનોજ્ઞેષુ શબ્દાદિષુ પ્રાણિનાં મનો રજ્જયતિ—આસક્તં કરોતીતિ
રાગઃ, તેષ્વેવામનોજ્ઞેષુ દેહિનાં મનો દ્વેષ્ટિ—અપ્રીતિં કરોતીતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ ।
કિંવિશિષ્ટૌ ? વિષમૌ—અનન્તભવોપલાલનલબ્ધપ્રસરત્વેન વિદુષાઽપિ દુર્જયૌ । જ્ઞાનદર્શનચા-
રિત્રાત્મકો મોક્ષમાર્ગસ્તસ્માદિતરઃ સમસ્તોઽપ્યુત્પથઃ । ધર્મસારથિઃ । તત્ર દુરન્તચતુર્ગતિક-
સંસૃતિપ્રપતત્પ્રાણિગણાન્ ધારયતીતિ ધર્મઃ સ એવ રથઃ । અત્ર સૂત્રે ધર્મસ્ય રથત્વમભણિતમિતિ
સારથિશબ્દોપાદાનસામર્થ્યલભ્યં, ભગવાનેવ સારથિસ્તસ્ય સમ્બોધનમ્ । તૌ રાગદ્વેષૌ કેવલં
તવૈવ પ્રવચને દૃષ્ટે ઉત્પથે ન પ્રેરયતઃ । તથાચોક્તિઃ—નિંતા તુરય વ્યત્તિ । યથા વિષમૌ—દુર્દાન્તૌ
તુરદ્ગમૌ અનઃ—શકટં રથં ઉત્પથેન—અધુણમાર્ગેણ નયન્તૌ સારથેઃ પ્રવચને—પ્રાજનદણ્ડે
દૃષ્ટે ઉત્પથં વિહાય પથ્યેવાવતરતઃ ॥ ૨૭ ॥

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં પ્રવચનપ્રભાવપ્રતિપાદનમુખેન સ્તવમાહ—(વિસમત્તિ) ।

હે ધર્મસારથે !—ધર્મસ્યન્દનપ્રવર્તક ! તવ પ્રવચને દૃષ્ટે—ભવચ્છાસનેઽવલોકિતે સતિ, કિમ્ ?
વિષમૌ ચૌ રાગદ્વેષૌ તૌ નવરં—નિશ્ચિતં તિષ્ઠતઃ—નિવર્તેતે । કિં કુર્વતઃ ? નયન્તઃ—પ્રાપયન્તઃ ।
કિં તત્ ? મનઃ—ચિત્તમ્ । કેનેત્યાહ—ઉત્પથેન—ઉન્માર્ગેણ । કાવિવ ? તુરગાવિવ—તુરદ્ગમાવિવ ।
કિમુક્તં ભવતિ ? યથા વિષમૌ તુરગૌ—દુર્દમૌ વાજિનૌ પ્રધાનસારથિપ્રવચણે—તોત્રે દૃષ્ટે સતિ
ઉત્પથેન અનઃ—શકટં નયન્તૌ તિષ્ઠતઃ—સ્વસ્થૌ સ્તઃ તથા રાગદ્વેષાવપિ ઇત્યુપદેશઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ

વિસમા (વિષમૌ)=વિષમ, દુર્લભ.

રાગ (રાગ)=રાગ.

દોસ (દેષ)=દેષ.

રાગદોસા=રાગ અને દેષ.

નિતા (નયન્તાં)=દોરી જતા.

તુરયા (તુરગૌ)=અશ્વો, ઘોડાઓ.

વ્વ (દ્વ)=બે.

ઉપ્પહેણ (ઉત્પથેન)=ઉન્માર્ગે, ખોટે રસ્તે.

મર્ણ (મનઃ)=ચિત્તને.

ઉપ્પહેણં (ઉત્પથેન)=ઉન્માર્ગે.

અર્ણ (અનઃ)=શકટ, ગાડું.

ઠાયંતિ (તિષ્ઠતઃ)=ઊભા રહે છે.

ધમ્મ (ધર્મ)=ધર્મ.

સારહિ (સારથિ)=સારથિ, રથ હાંકનાર.

ધમ્મસારહિ!=હે ધર્મ(રૂપી રથના) સારથિ!

દિદ્ધે (દદ્ધે)=બેથો.

તુહ (તવ)=તારો.

પવચણે (પ્રવચને)=સિદ્ધાન્ત.

નવરં (કેવલં)=જ.

પદ્યાર્થ

જિન-શાસનનો પ્રભાવ—

“જેમ રથને ખોટે માર્ગે લઈ જનારા અશ્વો સારથિની આખૂક જોતાં તેમ કરતાં અટકી જાય છે તેમ હે ધર્મ(રૂપી રથ)ના સારથિ! જ્યારે તારાજ સિદ્ધાન્તના દર્શન થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉન્માર્ગે દોરી જનારા વિષમ રાગ અને દેષ ઊભા રહી જાય છે (અર્થાત્ તેનું કંઈ જોર ચાલતું નથી).”—૨૭

રૂપદીકરણ

ધર્મ-સારથિ—

નસુશ્ચુણું ચાને શકુસ્તવની છઠ્ઠી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ધમ્મસારહીણં એવું જે વિશેષણ તીર્થંકરને ઉદ્દેશીને યોજવામાં આવ્યું છે, તેના ભાવને આ પદ્ય સ્ફુટ કરે છે. એ તો સુવિદિત વાત છે કે રથને સન્માર્ગે કે ઉન્માર્ગે દોરી જવામાં ઘોડાઓ જેટલે અંશે જવાળદાર છે તેના કરતાં તેની લગામ હાથમાં રાખનાર સારથિ વિશેષ જવાળદાર છે, કેમકે ઘોડાઓ રથને કુમાર્ગે લઈ જવા આગ્રહ કરતા હોય તો તેને પણ સારથિ આખૂક વડે સીધા દોર બનાવી રથને ખાડામાં પડતો અટકાવી શકે છે.

હું ભૂલતો નહિ હોઉં તો એ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય કે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેના તુલ્ય યુદ્ધમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પોતાના રથના સારથિ થવા જે વિરૂપિ કરી હતી તે સારથિના ગૌરવને લક્ષ્યમાં રાખીને કરી હશે. આ ઉપરથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે મહાવિગ્રહમાં પ્રાપ્ત થતી સફળતા પણ જ્યારે સારથિને અવલંબીને રહેલી છે, તો આવા અનેક મહાવિગ્રહને પણ પરાસ્ત કરનારા સંસારી જીવ અને કર્મ રાજ વચ્ચેના યુદ્ધમાં તો વિજય મેળવવા માટે યોગ્ય સારથિ આવશ્યકજ છે એમ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. આવા સારથિ શ્રીનકુલપદ્મદેવ જેવા પરમાત્મા-આત્મ પુરૂષ છે એમ કવિરાજ સૂચવે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ ‘પવચણુ’ના (૧) પ્રવચન અર્થાત્ જન શાસ્ત્ર અને (૨) પ્રાજ્ઞન અર્થાત્ આખૂક એમ બે અર્થો થાય છે. પરંતુ પ્રથમ અર્થવાચક શબ્દ નપુંસકલિંગનો છે, જ્યારે દ્વિતીય અર્થવાચક શબ્દ પુલ્લિંગનો છે.

पञ्चलकसायचोरे, सइसंनिहिआसिचक्रधणुरेहा ।

हुंति तुह चिअ चलणा, सरणं भीआण भवरत्ने ॥ २८ ॥

[प्रत्यलकषायचौरे सदासन्निहितासिचक्रधनूरेखा ।

भवतस्तवैव चरणौ शरणं भीतानां भवारण्ये ॥]

प्र० वृ०—पञ्चलत्ति । हे जगत्रयत्राणप्रवीण ! भगवन् ! भवारण्ये भीतानां भवच्चरणा-
वेव शरणम् । भव० इति, तत्र भव एवारण्यं भवारण्यं तस्मिन् भवारण्ये—संसारकान्तारे
भीतानां देहिनां तवैव चरणौ—पादौ शरणं—त्राणस्थानम्, नान्यस्य । किंविशिष्टे भवा-
रण्ये ? पञ्चलत्ति । प्रत्यला—दक्षास्तथाविधवञ्चनप्रपञ्चविपश्चितः कण्यन्ते—हिंस्यन्ते नरका-
दिगतिष्वात्मानोऽस्मिन्निति कषः—संसारः तस्य आयः—वृद्धिः येभ्यस्ते कषायास्त एव ज्ञानादि-
सर्वस्वापहरणत्वेन संयमजीवितव्यव्ययहेतुत्वेन च चौराः—तस्कराः यस्मिन् प्रत्यलकषाय-
चौरे । किंविशिष्टौ तव चरणौ ? सइसन्निहिअत्ति । सदा—निरन्तरं सन्निहिताः—समीपस्थाः
खड्गचक्रधनूरूपा रेखा ययोस्तौ । अयमर्थः—यथाऽरण्ये प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं
भवन्ति तथा भवारण्येऽपि । इति अष्टाविंशतितमगाथार्थः ॥ २८ ॥

हे० वि०—इदानीं भगवच्चरणशरणत्वविधानेन स्तुतिमाह—(पञ्चलत्ति) ।

हे नाथ ! भवारण्ये—संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ शरणं—त्राणस्थानं
भवतः, नान्यस्य । किंविष्टे भवारण्ये ? 'प्रत्यलकषायचौरे' प्रत्यलाः—समर्था ये कषायाः—
क्रोधादयस्त एव दुःखहेतुत्वात् चौराः—तस्करा यस्मिन् तत् तथा तस्मिन् । उक्तं च

“कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।

कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसायत्ति ॥ १ ॥”

—(विशेषावश्यकं गा० १२२८)

तथा किंविधावित्याह—सदा—नियतं सन्निहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनूरूपा रेखा
ययोस्तौ तथा । किमुक्तं भवति ? यथाऽरण्ये प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं भवन्ति, तथा
भगवच्चरणावपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २८ ॥

श्लो०-दार्थ

पञ्चल (प्रत्यल) = समर्थ, प्रणय.

कसाय (कषाय) = कषाय.

चोर (चौर) = चोर.

पञ्चलकसायचौरे = समर्थ कषायरूप चोर छेने

विषे ओवा.

सइ (सदा) = हमेशा.

संनिहिअ (सन्निहित) = समीपवर्ति, पास २६६.

असि (असि) = तलवार.

चक्र (चक्र) = चक्र.

धणु (धनुस्) = धनुष.

रेहा (रेखा) = रेखा.

સદસંનિહિઆસિચક્કવનુરેહા=સદા સમીપ રહેલી છે તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓ જેને વિષે એવાં.

હુંતિ (મવન્તિ)=થાય છે.

તુહ (તવ)=તારાં.

ચિઅ (एव)=અ.

ચલણા (चरणौ)=ચરણો, પગો.

સરણં (शरणं)=શરણુ, આશ્રય.

મીઆણ (मीतानां)=મીધેલાના.

મવ (भव)=સંસાર.

રન્ન (अरण्य)=વન, જંગલ.

મવરન્ને=સંસારરૂપ જંગલમાં.

પદ્યાર્થ

ભવારણ્યમાં પ્રભુનું ચરણુ શરણુ—

“હે ભગવન! જેમાં પ્રબળ કૃપાયરૂપ ચોરો (વસે) છે એવા સંસારરૂપ જંગલમાં ભયભીત (ભવે)ને તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓથી સર્વદા 'લાંછિત' એવાં તારાંજ ચરણુ! શરણુ (રૂપ) છે.”—૨૮

સ્પષ્ટીકરણ

કૃપાયની વ્યુત્પત્તિ—

પ્રાયઃ દરેક શબ્દનો અર્થ તેની વ્યુત્પત્તિનો ઓધ થતાં સ્કુરે છે, તો કૃપાયની અર્થ—દીપક વ્યુત્પત્તિ વિચારવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આ સંબંધમાં પૂર્વધર આચાર્યવર્ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત શ્રીવિશેષાવશ્યકની ૧૨૨૮ મી તથા ૧૨૨૯ મી ગાથા દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે, કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“કૈમ્મં કસં મવો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તે ।

કસમાયયંતિ વ જઓ ગમયંતિ કસં કસાયત્તિ ॥ ૧૨૨૮ ॥

આઓ વ ઉવાદાણં તેણ કસાયા જઓ કસસ્સાયા ।

(चत्तारि बहुवचनओ एवं विद्यादओ वि मया) ॥ ૧૨૨૯ ॥”

અર્થાત્—‘કૃપ’ એટલે કર્મ અથવા ભવ (સંસાર) તેનો ‘આય’ એટલે લાભ જેથી થાય તે ‘કૃપાય’; અથવા કર્મ કે સંસાર જેથી આવે તે ‘કૃપાય’; અથવા જે છતાં જીવ કર્મ કે સંસારને પામે તે ‘કૃપાય’. આયનો અર્થ ઉપાદાન હેતુ એમ પણ થઈ શકે છે. સંસાર આ કર્મનો ઉપાદાન હેતુ તે ‘કૃપાય’ છે. (બહુવચનના પ્રયોગથી એ કૃપાયો ચાર છે અને દેશવિરતિ આદિ ગુણોના અનુક્રમે ઘાતક હોવાથી તે બીજો, ત્રીજો અને ચોથો કહેવાય છે.)

કૃપાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આના સંબંધમાં અત્ર ગ્રંથ-

૧ જિનેશ્વરનો દેહ ૧૦૦૮ લક્ષણોથી અંકિત હોય છે. આમાંનાં ૩૨ લક્ષણો સંબંધી હકીકત ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૫૮-૫૯)માં વિચારમાં આવી છે. બાકી ૧૦૦૮ લક્ષણોનાં નામો ક્રોધ અન્યમાં જોવામાં આવતાં નથી.

૨ છાયા—

કર્મ કપં મવો વા કપમાય एपां यतः कपायास्ते ।

कपमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कपं कपाया इति ॥

આઓ યોપાદાનં તેમ કપાયા યતઃ કપસ્સાયાઃ ।

(चत्तारो बहुवचनत एवं द्वितीयादयोऽपि मताः) ॥

श्रीह न कर्तां तेना निशासुने श्रीवीर-लक्ष्मीभरना १४ भा यधनुं स्पर्शिकरुषु (५० ३२-३७) जेवा लक्ष्मीभु ३३ धुं.

तुह समयसरब्भट्टा, भमंति सयलासु रुक्खजाईसु ।

सारणिजलं व जीवा, ठाणट्टाणेसु वज्झंता ॥ २९ ॥

[तव समयसरोभ्रष्टा भ्राम्यन्ति सकलासु रुक्षजातिषु ।

सारणिजलमिव जीवाः स्थानस्थानेषु वध्यमानाः ॥]

प्र० वृ०—तुह समयत्ति । हे भुवनभानो ! भगवन् ! जीवाः सकलास्वपि रुक्षजातिषु भ्राम्यन्तीति सण्टङ्कः । जीवाः । 'जीव प्राणधारणे' (पा० धा० ५६२) जीवन्ति-दंशविधप्राणान् धारयन्तीति जीवाः । तथा रुक्खजाईसु । 'जनी प्रादुर्भावे' (पा० धा० ११४९) जायन्ते-प्रादुर्भवन्ति प्राणिनः एतास्विति जातयो-योनयः पृथिवीकायाद्याः रुक्षाः-कर्कशाः क्लेशावेशवैशसविश्रामनपराः, रुक्षाश्च ता जातयश्च रुक्षजातयस्तासु । कतिसङ्ख्योपेतासु ? सकलासु-चतुरशीतिलक्षप्रमाणासु । किंविशिष्टा जीवाः ? तुह समयत्ति । तव सम्बन्धी यः समयः-सिद्धान्तः स एव स्वादुः सुन्दरोपदेशामृतपूरपूरितत्वेन तत्तदतिशयकुशेशयसहस्रशोभितत्वेन च सर इव सरः तस्माद् भ्रष्टा-वहिर्भूताः । कुतोऽपि पुण्ययोगात् तं प्राप्यापि परिपतितपरिणामत्वेन सर्वथैव तद्गन्धमात्रेणापि बन्ध्याः । पुनः किंविशिष्टाः सन्तः ? ठाणट्टाणेसुत्ति, स्थानस्थानेषु-योनिषु वध्यमानाः नागपाशैरिव निगडनिकाचितैः प्रस्तावात् कर्मभिः श्लेष्ममाणाः, भवे भवे नवं नवं कर्मराशिर्मर्जयन्त इत्यर्थः । सुकरो हि सर्वासु षेष्टासु भगवदुपदेशवन्ध्यैः कर्मबन्धः । उपमामाह—जीवाः किमिव भ्राम्यन्ति ? सारि(र)-णिजलं व-कुल्याजलमिव । कुतोऽपि तथाविधागाधतडागात्-तटाकात् केनचिदवतारेणोपवाहितं (जलं) सकलासु नागपुन्नागतिलकचम्पकाशोकवकुलसहकारादिषु वृक्षजातिषु भ्राम्यति । किंविशिष्टं सत् ? स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु वध्यमानमेकस्मिन् पूरितेऽन्यत्र सञ्चारणाय । अत्र च जीवानां सारणीजलेन रुक्षजातीनां वृक्षजात्या समयस्य सरसा सहोपमानोपमेयम् । इति एकोनविंशतितमगाथार्थः ॥ २९ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टानां दोषकथनमुखेन स्तवमाह—(तुह समयत्ति) । हे नाथ ! तव समयसरिद्धट्टा—भवत्सिद्धान्तनदीविकला भ्रमन्ति-पर्यटन्ति । के ते ? जीवाः-प्राणिनः । कासु ? वृक्षजातिषु, हीनजातिष्वित्यर्थः । किमिवेत्याह—सारि(र)णिजलं व-कुल्यावारि इव । किंविधाः ? वध्यमानाः । कर्मणेति गम्यते । केषु ? स्थानस्थानेषु नर-

१ सरित्ति पाठो विवरणकारमते इति प्रतिभाति ।

२ दश प्राणाः—

“पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः ।

प्राणा दशैते भगवद्विरुक्ता-स्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥”

एतत् पद्यं साक्षिरूपेण निरदेशि श्रीमल्लयगिरिसूरिभिः जीवाजीवाभिगमवृत्तौ (पत्राङ्के १०३तमे) ।

३ तच्चैकायेव इत्यधिकः स्व-पाठः ।

કાદિભિન્નમેદેષુ । કિમુક્તં ભવતિ ? યથા નદીભ્રષ્ટં સત્ સારણિજલં સકલાસુ વૃક્ષજાતિષુ
ભ્રામ્યતિ સ્થાનસ્થાનેષુ આલવાલેષુ વધ્યમાનં તથા જીવા અપિ તવ સમયભ્રષ્ટા નરકાદિ-
સ્થાનેષુ ભ્રામ્યન્તિ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

શીખરાર્થ

તુહ (તવ)=તારા.
સમય (સમય)=સિદ્ધાન્ત.
સર (સસ્)=સરોવર.
ભટ્ટ (ભ્રષ્ટ)=ભ્રષ્ટ.
સમયસરભટ્ટા=સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી ભ્રષ્ટ.
ભ્રમંતિ (ભ્રામ્યન્તિ)=ભ્રમ છે.
સકલાસુ (સકલાસુ)=સર્વે.
રુક્ષ (રક્ષ)=રક્ષ.
રુક્ષ (વૃક્ષ)=વૃક્ષ, ઝાડ.
જાર્ઘ (જાતિ)=જાતિ.

રુક્ષજાર્ઘસુ=(૧) રક્ષ જાતિઓને વિષે; (૨) વૃક્ષ-
જાતિઓને વિષે.
સારણિ (સારણિ)=સારણિ, નીક.
જલ (જલ)=જળ, પાણી.
સારણિજલં=સારણિનું જળ.
વ (ઇવ)=એમ.
જીવા (જીવાઃ)=જીવો, પ્રાણીઓ.
ઠાણ (સ્થાન)=સ્થાન, સ્થળ.
ઠાણઠાણેસુ=સ્થાને સ્થાને, ઠેકાણે ઠેકાણે.
વજ્જંતા (વધ્યમાનાઃ)=બંધાયેલા.

પદ્યાર્થ

સિદ્ધાન્તથી ભ્રષ્ટ થયેલાની ગતિ—

“એમ સારણિનું જળ સર્વ વૃક્ષ જાતિઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બંધાતું છતું ફરે છે તેમ
(હે નાથ !) તારા સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવો (૮૪ લાખ યોનિરૂપ) સકળ
રક્ષ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં (કર્મ વડે) સ્થળે સ્થળે બંધાતા છતા ભ્રમ છે.”—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-વિચાર—

આ પદ્યમાં જિન-સિદ્ધાન્તને સરોવરની અને એના વિરાધકને સારણિના જળની ઉપમા
આપવામાં આવી છે. વિશેષમાં ૮૪ લાખ યોનિઓને સમક્ષ રક્ષ જાતિની અને કર્મને આલવાલ
સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે એમ સહજ સમજી શકાય છે. એ તો દેખીતી વાત છે કે સરોવરમાં
રહેલા જળને પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી, પરંતુ તેમાંથી જે જળ બહાર જતું રહે છે તેને તો એક
આલવાલમાંથી બીજા આલવાલમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ અનેક આલવાલોમાં અથડાવું
પડે છે. એવીજ રીતે જિનાનાની વિરાધના કરનાર જીવ પણ વિવિધ યોનિઓમાં કર્મથી બંધા-
ઈને પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ કોઈ સ્થળે સ્થિરતા કરી શકતો નથી—તેને તો યોતાનો પ્રવાસ
ચાલને ચાલજ રાખવો પડે છે.

સલિલ(લિ) વ પવયણે તુહ, ગહિય ઉઢં અહો વિમુક્કમ્મિ ।

વચ્ચંતિ નાહ ! કૂવય-રહદ્ધઘડિસંનિહા જીવા ॥ ૩૦ ॥

[સલિલ ઇવ પ્રવચ્ચને તવ ગૃહીતે ઝર્ધ્વમધો વિમુક્તે ।

વ્રજન્તિ નાથ ! કૂપકારવદ્ધઘટીસન્નિભા જીવાઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—સલિલિ યત્તિ । હે નાથ !—હે સ્વામિન્ ! જીવા ઝર્ધ્વમધશ્ચ વ્રજન્તીતિ યોગઃ ।

तत्रोर्ध्व-स्वर्गादिषु अधः-तिर्यग्ग्नरकादिषु । क सति ? तव प्रवचने पूर्वोक्तस्वरूपे गृहीते-
ज्ञानश्रद्धानानुष्ठानैः सम्यगासेविते सति उर्ध्व-ऊर्ध्वं तथाविधशुभसंसारसुलभेषु स्वर्गादिषु
जीवा यान्ति । तस्मिन्नेव पूर्वोक्तवैपरीत्येन विमुक्कम्मि-विमुक्ते अहो-अधो गच्छन्ति, लेश-
तोऽप्यपरिशीलिते हि भगवदुपदेशे तथाविधयतित्वमप्याप्ताः, किन्तु दैववशादासाद्य
पुनर्दुष्कर्मनिर्मन्थिताः परित्यजन्ति । तेषां पुनः का गतिरित्याह-इयं तावदेकान्ततः परि-
त्यक्तभगवत्प्रवचनानां गतिरुक्ता । साम्प्रतमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवत्प्रवचनाङ्गीकारपरि-
हारयोः फलं प्रतिपिपादयिषुराह-धर्मशुक्लध्यानाधीनचेतसामसुमतामसत्यजीवहिंसापरि-
मितपरिग्रहादिविमुक्तानां सुलभाः स्वर्गादिगतयः, आर्तरौद्रवासनावासितचेतसामसुमतां
मायामृषादिभिः पञ्चेन्द्रियवधपिशिताशनापरिमितपरिग्रहादिभिश्च सुलभाः तिर्यग्ग्नरका-
दिगतयः । अत्रैवोपमामाह-किंविशिष्टा जीवाः ? कूवयरहृत्ति । तत्र कूपः-अवटस्तस्मिन्
अरघटः काष्ठघटितः सलिलोदञ्चनयन्त्रं तत्र घटीमाला मृन्मयाः प्रणीता एव तत्सन्निभाः-
तुल्याः । क सति ? सलिले गृहीते विमुक्ते च । अयमर्थः-यथा ताः सलिले गृहीते ऊर्ध्व-
कूपस्योपरितमं प्रदेशं तत्र तथा यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, तस्मिन्नेव सलिले परित्यक्ते अधः-
कूपस्यैवान्तराले व्रजन्ति तद्वत् । अत्र च पानीयप्रवचनयोः कूपारघटघटीजीवानां च पर-
स्परमुपमानोपमेयता । इति त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३० ॥

हे० पि०-साम्प्रतं भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुणोत्त(णान्त)रकथनमुखेन श्लाघामाह-
(सलिलि वृत्ति) । गमनिका-

हे नाथ ! सलिल इव प्रवचने-आचाराङ्गादिभेदभिन्ने तव सम्बन्धिनि गृहीते-
कक्षीकृते जीवाः-जन्तवः ऊर्ध्वम्-उपरिभागे गच्छन्ति-व्रजन्ति, विमुक्ते त्वधो-न्यक्
गच्छन्ति । किंविधा जीवाः ? 'कूपारहृटघटीसन्निभाः' । कोऽर्थः ? यथा कूपारघटघट्यो या
जलं गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति, याश्च मुञ्चन्ति ता अधो यान्ति, तथा जीवा अपि प्रव-
चने गृहीते सति मुक्ते च द्रष्टव्या इत्युपदेशः ॥ ३० ॥

१०-६ार्थ

सलिले (सलिले)=जल.

व्य (इव)=जैम.

प्रवचने (प्रवचने)=प्रवचन, सिद्धान्त.

तुह (तव)=तारो.

गहिण (गृहीते)=ग्रहण उरेल.

उर्ध्वं (ऊर्ध्व)=उपरि.

अहो (अधः)=नीचे.

विमुक्कम्मि (विमुक्ते)=छोड़ी दीधेल.

व्रजन्ति (व्रजन्ति)=जय छे.

नाह ! (नाथ !)=हे स्वामी !

कूवय (कूपक)=कुपो.

अरहट (अरघट)=अरघट, रेंट, कुवाभांथी पाल्सी ठाठ
वानुं यंत्र.

घडि (घटी)=नानो घरो, नानी गागर.

संनिह (सन्निभ)=समान, तुल्य.

कूवयरहृटघडिसंनिहा=कुवाना अरघटना घडाना
समान.

जीवा (जीवाः)=जो, प्राणीओ.

પદાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તની આરાધના-વિરાધનાનું કૃણ—

“હે નાથ ! કુવાના અરધટ્ટની ઘટ્ટીના જેવા જીવો, જળ જેવા તારા પ્રવચનને જ્યારે અહુણ કરે છે, ત્યારે તેઓ ઊંચે (સ્વર્ગમાં મોક્ષમાં) જાય છે; અને જ્યારે તેને છોડી દે છે, ત્યારે તેઓ નીચે (તિર્યંચ કે નરક ગતિમાં) જાય છે.”—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ સાથેના સંબંધ—

પૂર્વ પદમાં કવિરાજે જિન-સિદ્ધાન્તનું પરિશીલન નહિ કરવાથી જે અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તેનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, જ્યારે આ પદમાં સિદ્ધાન્તના સેવનથી જે ઇષ્ટ પરિણામ આવે છે તેની રૂપરેખા દોરી છે. આ પ્રમાણે આ બે પદો દ્વારા જિન-સિદ્ધાન્તના આદર-અનાદરથી થતા શુભ-દોષોનું સંમત્ર ચિત્ર રજુ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદમાં પણ જિન-શાસનની વિરાધના કરવાથી જે દૌર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે તરફ દ્રીથી કવિરાજે પાઠક-વર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે પૂર્વોક્ત હુકીકતને વિશેષ સમર્થન કરવાના હેતુથી કર્યું હશે એમ ભાસે છે અથવા તો એકજ પદ દ્વારા એકજ વસ્તુની બંને બાજુઓ દર્શાવવા માટે તેમ કર્યું હશે.

પદનો નિષ્કર્ષ—

આ પદમાં જીવોને અરધટ્ટની ઘટમાલા સાથે અને સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તને જળની સાથે સરખાવ્યા છે. અર્થાત્ જેમ જળથી ભરેલી ઘટમાળા ઊંચે આવે છે તેમ જે જીવો સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત પ્રવચનનું યથાર્થ રીતે આરાધન કરે છે, તે જીવો સ્વર્ગ કે મોક્ષે જાય છે; જ્યારે જેમ જળથી રિક્ત બનેલી ઘટમાલા નીચે જાય છે, તેમ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તની વિરાધના કરનારા જીવો તિર્યંચ કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं भगवत्प्रवचनस्यैव विदुषां शिवोपादेयत्वमाह—

लीलाइ निति सुखं, अन्ने जह तित्थिआ तहा न तुमं ।

तहवि तुह मग्गलग्गा, मग्गंति बुहा शिवसुहाइं ॥ ३१ ॥

[लीलया नयन्ति मोक्षमन्ये यथा तीर्थिकाः तथा न त्वम् ।

तथापि तव मार्गलग्ना मृगयन्ते बुधाः शिवसुखानि ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—લીલાઈતિ । હે વિશ્વજનીન ! ભગવન્ ! યથાઽન્યે તીર્થિકા લીલયા મોક્ષં નયન્તિ-પ્રાપયન્તિ તથા ત્વં ન નયસીતિ ગાથાપૂર્વાર્ધસમ્બન્ધઃ । તત્ર લીલા-અનાયાસઃ, મોક્ષો-મહોદયઃ, અન્યે તુ-ઇતરે શાક્ય-સાહ્ય્યાદયઃ, તીર્થિકા-દર્શનિનઃ । એતત્ તુ ચિત્રં યત્ તહવિ-તથાપિ એવં સત્યપિ બુધાસ્તવ માર્ગલગ્નાઃ શિવસુખાનિ માર્ગયન્તિ ઇતિ ગાથોત્તરાર્ધસમ્બન્ધઃ । તત્ર તવ સમ્બન્ધી માર્ગસ્તવ માર્ગઃ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રલક્ષણસ્તસ્મિન્ લગ્નાઃ—

१ 'भावसुखा' इति पाठान्तरम् । २ 'भावार्थः' इति पाठान्तरम् ।

પદાર્થ

જૈન દર્શનનું ગૌરવ—

“જેમ અન્ય (બૌદ્ધાદિક) દર્શનકારો લીલાપૂર્વક (જીવેને) મોક્ષે લઇ જાય છે, તેમ તું કરતો નથી, તોપણ (યથાર્થ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ) તારા માર્ગમાં લાગેલા વિચક્ષણ જનો મોક્ષનાં સુખોને શોધે છે.”—૩૧

સ્પષ્ટીકરણ

મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન—

એ તો આખાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે પરિશ્રમ કર્યા વિના ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૧ તેમાં પણ વળી જેટલી ઇષ્ટ વસ્તુની વિશિષ્ટતા તેટલે અંશે પરિશ્રમની પણ વિશેષતા રહેલી છે. જેમકે મેટ્રિક્યુલેશન (સ્કૂલ-લિવિંગ)ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવામાં જેટલા પ્રયાસની આવશ્યકતા રહેલી છે તેથી વિશેષ પ્રયાસની જરૂરિયાત એથી ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામાં ફત્તેહમંદ થવા માટે સંભવે છે. આથી એમ. એ. ની અંતિમ પરીક્ષા પસાર કરવામાં સૌથી^૨ વધારે પરિશ્રમની અપેક્ષા રહેતી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે સત્-ચિત્-આનન્દમય હોય, જ્યાં અજ્ઞાન કે દુઃખને માટે જરા પણ અવકાશ ન હોય, તેમજ જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને શુભાવી બેસવાનું કદાપિ બનનારજ નહિ હોય તેમજ જે પ્રાપ્ત થતાં અન્ય કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની બાકી રહેતી ન હોય એવી મુક્તિ મેળવવી એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. આવી મુક્તિ પરિશ્રમ વિના પ્રાપ્ત થાય ખરી? શું આહાર-વિહારમાં અનિયમિત રહેનાર તથા ભોગોપભોગમાં રચી પચી રહેનારી વ્યક્તિ મુક્તિ મેળવી શકે? નહિજ. એ તો જે કાયાને કસી શકે, મનને મારી શકે, ત્યાગ-માર્ગને ગ્રહણ કરી શકે તેજ મુક્તિ-રમણીને વરી શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં

૧ આથી વિપરીત હકીકત કવચિત્ આ સંસારમાં નજરે પડે છે. જેમકે ભરત ચક્રવર્તીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને મરદેવી માતાએ તો હાથી ઉપર બેઠા બેઠા લીલામાત્રમાં કેવલજ્ઞાન અને તત્ક્ષણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. ઉપલેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે કે આવી અપૂર્વ વસ્તુઓ પણ વિના પ્રયાસે મળી શકે છે. પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તો માલૂમ પડશે કે આ તો પૂર્વ લવમાં કરેલા વિશિષ્ટ પ્રયાસની પૂર્ણાહુતિરૂપજ છે અર્થાત્ કોઈ પણ લવમાં મુક્તિને માટે મહેનત કર્યા વિના તે કોઈને પણ મળી હોય કે મળનાર હોય એવો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ સ્થળે નજરે પડતો નથી.

૨ વિદ્યાની કષ્ટ-સાધ્યતા માટે વિચારો—

મેટ્રિકે માંદા પડ્યા, બી. એ.ના બેહાલ,

એમ. એ. સરણ પથારીએ, એ વિદ્યાના હાલ.

૩ આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક સંપ્રદાયો નજરે પડે છે. તે પૈકી એક સંપ્રદાયની એવી માન્યતા છે કે મનને જરા પણ મારવું નહિ, પરંતુ જે જે ઇચ્છા ઉદ્ભવે-પછી લલે તે સારી હોય કે નહારી-તે તે તૃપ્ત કરવી. આમ કરવાથી મન શાંત થાય છે અને તેથી મુક્તિ-માર્ગ મોકળો થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી જણાય છે, કેમકે તૃપ્તિનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત નથી. એ તો જેમ અગ્નિમાં ઘી પડતું જાય તેમ તે વધારેને વધારે પ્રદીપ્ત થતો જાય, તેમ ઇચ્છારૂપ અગ્નિ પણ તેને તૃપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવાથી તો વધારેને વધારે પ્રજ્વલિત થતો જાય છે.

નિમ્ન-લિખિત કથન રચિકર અને ખરું?

“મૃદ્ધી શય્યા પ્રાતરુત્થાય પેયા, મધ્યે મક્તં પાનકં ચાપરાહે ।

દ્રાક્ષાલ્પણં શર્કરા ચાર્ધરાત્રૌ, મોક્ષશ્ચાન્તે શાક્યસિંહેન દૃષ્ટઃ ॥”-શાલિની

અર્થાત્ (શયનાર્થે) પોચી પોચી શય્યા, સવારે (ઉઠીને પાન કરવા માટે) ઓખાની કાંછ, અપોરના (લોજન માટે) લાત, પાછળે પહોરે પાન અને અડધી રાતે દ્રાક્ષાનો ખણ્ડ અને સાકર (ખાવાં એમ કરવા છતાં) અન્તે શાક્યસિંહે (બુદ્ધે) મોક્ષ ભેયો છે.

આ કથન પણ ગળે ઉતરે તેમ ન હોય તો શાક્ત ધર્મની તો વાતજ શી કરવી? એ ધર્મમાં તો પરદારાગમન, માંસનું લોજન અને મદિરાનું પાન એ ત્રણે નિન્ધ વસ્તુનો પણ નિપેદ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વાત શ્રીજયશેખરસૂરિકૃત પ્રબોધચિન્તામણિના ચતુર્થ અધિકરના નિમ્ન-લિખિત ૧૦૩ માં શ્લોક ઉપરથી ભેદ શકાય છે:—

“રણ્ડા ચણ્ડાદીક્ષિતા ધર્મદારા, માંસં મદ્યં મુજ્યતે પીયતે ચ ।

મિક્ષામોજ્યં ચર્મલ્પણં ચ શય્યા, કૌલો ધર્મઃ કસ્ય નો માતિ રમ્યઃ ? ॥”-શાલિની

અર્થાત્ વિધવા અને ક્રોધથી દીક્ષિત એવી વનિતાઓનો પત્ની તરીકે ઉપલોગ કરવો, માંસ ખાવું અને મદિરા પીવી, ભિક્ષા માંગીને લોજન કરવું અને ચર્મના ખણ્ડનો શય્યા તરીકે ઉપયોગ કરવો એવો કૌલ ધર્મ કોને મનોહર ન લાગે?

સાંખ્ય-દર્શન તરફ નજર કરીશું તો તેમાં એવી માન્યતા ભવામાં આવે છે કે ક્રિયાઓ ગમે તેવી હોય, કિન્તુ જો યજ્ઞીસ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થયું હોય તો મુક્તિ અવશ્ય મળે છે. આ હકીકત માઠેરભાષ્યના પ્રાન્ત ભાગમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે:—

“હસ પિવ લલ લાદ મોદ નિત્યં, મુદ્ધ્વ ચ મોગાન્ન યથાઽમિકામમ્ ।

યદિ ચિદિતં તે કપિલમતં તત્, પ્રાપ્સ્યસિ મોક્ષસૌખ્યમચિરેણ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ હસ, (યથેષ્ટ) પાન કર, વિલાસ કર, (ઇચ્છામાં આવે તે) ખા, મોજ માન અને સર્વદા યથાર્થિ લોગો લોગવ. આમ કરવા છતાં પણ જો કેપિલ (મહર્ષિ)નો મત તારા જાણવામાં આવ્યો છે, તો તું થોડા વખતમાં મોક્ષ-સુખ પામીશ.

આ કથન પણ વિચારણીય છે; કેમકે તત્ત્વ-જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ નથી, પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન તેમજ ક્રિયા એ બંનેનો સહયોગ મોક્ષનું કારણ છે. વળી ‘યથાર્થ જ્ઞાનનું કળ પણ વિરતિજ હોઈ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે. આ સંબંધમાં દશવૈકાલિક સૂત્રના ષષ્ઠવનિકાય નામના ચતુર્થ અધ્યયનનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક મનન કરવા જેવો છે.

“જયં ચરે જયં ચિદ્દે, જયમાસે જયં સય ।

જયં મુંજંતો માસંતો, પાવં કમ્મં ન વંધદ્ ॥ ૮ ॥”

૧ સરખાવો—

“વિનયફલં શુશ્રૂપા, ગુરુશુશ્રૂપાફલં શ્રુતજ્ઞાનમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિર્વિરતિફલં ચાસ્રવતિરોધઃ ॥”

—પ્રશમરતિ શ્લો ૭૨

૨ છાયા—

યતં ચરેત્ યતં તિષ્ઠેત્ યતમાસીત યતં સ્વપેત્ ।

યતં મુજ્જાનઃ (યતં) માપમાણઃ પાપં કર્મ ન વધ્નાતિ ॥

અર્થાત્ (જે જીવ) ઈર્થાસમિતિરૂપ ઉપયોગ પૂર્વક ચાલે, ઉપયોગ પૂર્વક ભેડે, ઉપયોગ પૂર્વક બેસે, ઉપયોગ પૂર્વક સૂવે અર્થાત્ કામોદીપક શય્યાનો ત્યાગ કરે, ચતના પૂર્વક ભોજન કરે (નહિ કે માલક પદાર્થો ખાય) અને સંભાળ પૂર્વક બોલે, તો તે પાપ-કર્મ બાંધતો નથી એટલે કે તે સત્વર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

एवं तावद् भगवन्मार्गानुगमनेन शिवसुखान्वेषिणां क्रमेण तद्योग्यतामिहिता । साम्प्रतं भगवद्दर्शनमात्रेणैव यद् भवति तदाह—

सारि व बन्धवधमरणभाङ्गो जिण ! न हुंति पइं दिट्ठे ।

अक्खेहिं वि हीरंता, जीवा संसारफलयम्मि ॥ ३२ ॥

[શારય ઇવ બન્ધ-વધ-મરણભાગિનો જિન ! ન ભવન્તિ ત્વયિ દૃષ્ટે ।

અક્ષૈરપિ હ્રિયમાણા જીવાઃ સંસારફલકે ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—સારિ વ ત્તિ । હે જિન ! રાગાદિજયનશીલ ! સ્વામિન્ ! અમી જીવાઃ ત્વયિ દૃષ્ટે વન્ધવધમરણભાગિનો ન ભવન્તિ । તત્ર બન્ધો રજ્જ્વાદિભિઃ, વધો લકુટાદિભિઃ, મરણં-પ્રાણ-ચ્યાવઃ, વન્ધશ્ચ વધશ્ચ મરણં ચેત્યાદિ દ્વન્દ્વઃ । એતદ્ભાજનં જીવા ન ભવન્તિ । ક્વ સતિ? ત્વયિ (દૃષ્ટે, ત્વયિ) દેવત્વબુદ્ધાવારોપિતાયામિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટા જીવાઃ? ‘અક્ષેહિં વિ હીરન્તા’ અક્ષૈઃ-ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિશબ્દસ્ય ભિન્નક્રમત્વાત્ હ્રિયમાણા અપિ-કૃષ્યમાણા અપિ । ક્વ? ‘સંસારફલયમ્મિ’ સંસાર એવ ચતુરન્તત્વાત્ ફલક ઇવ ફલકસ્તસ્મિન્ । ઇહ ચ વન્ધવધમરણાનિ યદ્યપિ મનુષ્યજાતાવપિ સમ્ભવન્તિ તથાપિ તિર્યગાદિયોનિસમ્બન્ધીન્યેવ ગૃહ્યન્તે । ઇતરગ્રહણે કો દોષ ઇતિ ચેત્, ઉચ્યતે-અત્રૈવ પૂર્વાપરવિરોધઃ સ્યાત્ । કથમિતિ ચેદુચ્યતે—પર્ય ચ । ઇહ કિલ ભાવિભદ્રાણાં અન્યપ્રાણિનાં ભગવતિ વિશુદ્ધા દેવત્વબુદ્ધિઃ પરમાર્થતો ભગવદ્દર્શનમભિધીયતે સૈવ ચ સમ્યક્ત્વમ્ । તન્માત્રેણ ચ નરકતિર્યગ્ગતી પરં નિરુદ્ધેતે, ન તુ દેવમનુષ્યગતી અપિ । તથા ચ ગાથોત્તરાર્થે અક્ષૈઃ-ઇન્દ્રિયૈઃ સંસારફલકે હ્રિયમાણા અપિ-મનુષ્યદેવાદિગતિષુ ભ્રામ્યમાણા અપીત્યુક્તમ્ । અતઃ કથં સમ્યક્ત્વાઙ્ગીકારેણ મનુષ્યદેવાદિગતિસમ્બન્ધિવધવન્ધાદિનિરાસઃ? તિર્યઙ્નરકગતિસમ્બન્ધિનાં તુ વધ-વન્ધાદીનામઙ્ગીકૃતસમ્યક્ત્વાનામયુક્તતા એવ । તથા ચ ધર્મદાસગણિઃ—

“सम्मत्तम्मि उ लद्धे, ठइयाइं नरयतिरिअदाराइं ।

दिवाणि माणुसाणि य, मुखसुहाइं सहीणाइं ॥ ૧ ॥”—આર્યા

—(उपदेशमालायां गा० २७०)

સમ્યક્ત્વે લબ્ધે તુ શબ્દાદવદ્ધાયુક્ત્વાણામવાન્તસમ્યક્ત્વાનાં ચ જીવાનાં તિર્યગ્નરક-
ગતિદ્વારાણિ સ્થગિતાનિ, દેવમનુષ્યસમ્વન્ધીનિ સુખાનિ સ્વાધીનાન્યેવેતિ । અત્રોપમામાહ ।
જીવાઃ કા ઇવ ? 'સારિ ષ્' શારય ઇવ । યથા શારયઃ કાષ્ઠાદિમચ્ચો-દુરોદરોપકરણાનિ
તાઃ અક્ષૈઃ-પાશકૈઃ પ્રતીતૈરેવ ફલકે-શારિક્રીડાફલકે હ્રિયમાણાઃ-સંચાર્યમાણા વન્ધવધ-
મરણાનિ કિતવપ્રતીતાનિ ભજન્તે-પ્રાપ્નુવન્તિ તથા જીવાઃ ત્વયિ દૃષ્ટે વન્ધવધાદીનાં
ભાજનં ન ભવન્તિ । ઇતિ દ્વાત્રિંશત્તમગાથાર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં ભગવદ્દર્શનમાહાત્મ્યદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(સારિ ષ્ તિ) ।

હે જિન ! ત્વયિ દૃષ્ટે-સમ્યગવલોકિતે જીવાઃ સંસારફલકે વંધવન્ધમરણભાજો ન ભવ-
ન્તીતિ સમ્વન્ધઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ ? યેઽપિ હ્રિયમાણા અપિ । કૈરિત્યાહ—અક્ષૈઃ-ઇન્દ્રિયૈઃ ।
કે ઇવ ? સા(શા)રા ઇવ । કોઽભિપ્રાયઃ ? યથા સા(શા)રાઃ અક્ષૈઃ-પાશૈઃ ફલકે-દ્યૂતફલકે
પ્રતીતે હ્રિયમાણાઃ વંધવન્ધમરણભાજો ભવન્તિ તથા જીવાઃ સંસારે ત્વયિ દૃષ્ટે વંધવન્ધમર-
ણભાજો ન ભવન્તીતિ સપ્તઃ ॥ ૩૨ ॥

શીઘ્રદાર્થ

સારી (શારયઃ)=(શેતરંજ કે સોગટાળાળનાં) મહોરાં.
ષ (ઇવ)=જેમ.
વંધ (વન્ધ)=બંધ, બંધન.
વદ્ધ (વધ)=વધ, નાશ.
મરણ (મરણ)=મરણ, મૃત્યુ.
માહ (માગિન્)=ભાગી.
વંધવદ્ધમરણમાહણો=બંધ, વધ અને મરણના ભાગી.
જિન ! (જિન !)=હે તીર્થંકર !
ન (ન)=નહિ.
હન્તિ (ભવન્તિ)=થાય છે.

પદ્મ (ત્વયિ)=તું.
દિદ્ધે (દૃષ્ટે)=જોવાય.
અક્ષૈર્હિં (અક્ષૈઃ)=(૧) પાસાઓ વડે; (૨) ઇન્દ્રિયો વડે.
વિ (અપિ)=લિપ્ત ક્રમ સૂચક અવ્યય.
હીરંતા (હ્રિયમાણાઃ)=હરાયેલા, ખેંચાયેલા.
જીવા (જીવાઃ)=જીવો, પ્રાણીઓ.
સંસાર (સંસાર)=સંસાર.
ફલય (ફલક)=ફલક, શેતરંજનું પાટિયું,
સંસારફલયસ્મિ=સંસારરૂપી ફલકને વિષે.

પદ્યાર્થ

પ્રભુ-દર્શનનો પ્રભાવ—

“ જેમ પાસાઓ વડે ખેંચાયેલાં (ચલાવાતાં) મહોરાં બંધ, વધ અને મરણના
ભાજન અને છે, તેમ હે તીર્થંકર ! (આ) સંસારરૂપી ફલકમાં ઇન્દ્રિય (રૂપ મહોરાં) વડે (જન્મ-
મરણને વશ થઈ અન્યાન્ય દુર્ગતિમાં) ભ્રમણ કરતા જીવો જ્યારે તને (યથાર્થ જુદિ વડે)
જુએ છે, ત્યારે તેઓ (તિર્યચ અને નરક ગતિ સંબંધી) બંધ, વધ અને મરણના ભાગી થતા
નથી. ”—૩૨

૫ ૫ ૫ ૫

ये त्वव्यवहारिकराशिमध्यगतत्वेन सर्वथैव मार्गमात्रस्याप्यनभिज्ञा निगोदजीवास्तेषां स्वरूपमाह—

अवहीरिआ तए पहु !, निति निओगिक्कसंखलावद्धा ।

कालमणंतं सत्ता, समं कयाहारनीहारा ॥ ३३ ॥

[अवधीरितास्त्वया प्रभो ! नयन्ति निगोदैकशृङ्खलावद्धाः ।

कालमनन्तं सत्त्वाः समं कृताहारनीहाराः ॥]

प्र० वृ०—अवहीरअ त्ति । हे प्रभो !—भुवनस्वामिन् ! त्वदवधीरिताः सत्त्वा अनन्त-
कालं प्रस्तावात् निगोदेषु नयन्तीति सण्टङ्कः । तत्रावधीरिताः—अवगणिताः । केन ?
त्वया । भगवदवधीरणा च तेषां सामग्रीसाकल्येनैव धर्मोपदेशादिप्रसाददानस्य कदाचि-
दप्यविषयीकृतत्वम् (त्वात् ?) । किंविशिष्टाः सन्तः ? निओगिक्कत्ति । निगोदैकशृङ्खलावद्धाः
निगोदरूपिणी या एका—संलग्ना शृङ्खला तथा निवद्धा—निविडनियन्त्रिताः । निगोदाः—आगम-
प्रसिद्धाश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्तिनोऽसङ्ख्येया अनन्तजन्त्वाधाराः शरीरविशेषा एव
तद्वर्तिनो जन्तवः परमसूक्ष्माः परस्परं सुश्लिष्टा निशतैरपि शस्त्रैश्छेदयितुं, विपुलैरपि
सलिलैः प्लावयितुं, प्रहुते (दीप्ते) नापि हुतभुजा भस्मीकर्तुं अशक्याः तथा स्वाभाव्यादेवोच्छ्वास-
निःश्वासमात्रकालान्तराले साधिकसप्तदशभवग्रहणप्रवणाः, केवलं केवलदृश्या एव स्युः ।
पुनः किंविशिष्टाः ? समं कयत्ति । तथा स्थितिसद्भावात् समम्—एककालं वा कृतावाहारानी-
हारौ यैस्ते तथा । उच्छ्वासनिःश्वासयोरुपलक्षणं चैतत् । एवं च ते कियन्तं कालम् ? अनन्तं,
अनन्तान् पुद्गलपरावर्तानित्यर्थः । तथाविधाश्च ते कथं भगवदुपदेशयोग्याः ? अवधीर-
णाऽप्यत एव तेषाम् । अथवा अन्येऽपि ये नियोगिप्रमुखाः प्रभुणा राज्ञा तथाविधापरा-
धवशादवगणिता भवन्ति तेऽपि परापरापराधिसंघट्टसण्टङ्केष्वपि निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु
पतितास्तथाविधाऽयोमयैकशृङ्खलानिविडनिगडिताः समकालकृताहारनीहाराश्च प्रभूतं कालं
गमयन्ति । इति त्रयस्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३३ ॥

हे० वि०—अधुना भगवदनादरदुःखकथनमुखेन स्तुतिमाह—(अवहीरिअ त्ति) ।

हे प्रभो !—स्वामिन् ! त्वया—भवता अवधीरिता—अवज्ञाताः सत्त्वाः—प्राणिनो नयन्ति—
गमयन्ति । कम् ? कालम् । कियन्तम् ?—अनन्तम् । किंविधाः सन्तः ? ‘निगोदैकशृङ्खला-
वद्धाः’ निगोदानामेका चासौ शृङ्खला च निगोदैकशृङ्खला तथा वद्धाः—क्रोडीकृताः, यद्वा
त एव शृङ्खला तथा वद्धाः । पुनः किंविधाः ? समम्—एककालं कृतौ आहारनीहारौ यैस्ते
तथाविधाः । ननु भगवतः किं समस्त्यवज्ञाकरणं सत्त्वेषु येनेदमुच्यते ? नैव, परं ये पुल-
कितगात्रा भगवन्तं नावलोकयन्ति ते भगवतावधीरिता भण्यन्ते ॥ इति तात्पर्यार्थः ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ

અવધીરિઆ (અવધીરિતાઃ)=અવગણના પામેલા,
તિરસ્કાર કરાયેલા.

સદ (ત્વયા)=તારાથી.

પદુ! (પ્રમો!)=હે નાથ!

નિતિ (નયન્તિ)=પસાર કરે છે.

નિઓગ (નિગોદ)=નિગોદ.

નિઓગ (નિયોગ) નિયોગ.

ઇક (એક)=એક.

સંસ્થલા (શસ્થલા)=શુંખલા, સાંકળ.

બદ્ધ (બદ્ધ)=બંધાયેલ.

નિઓગિકસંસ્થલાવદ્ધા=નિગોદરૂપ એક શુંખલાથી
બંધાયેલા.

કાલં (કાલં)=કાળને.

અણંતં (અનન્તં)=અનન્ત.

સત્તા (સત્ત્વાઃ)=જીવો.

સમં (સમં)=સાથે.

કય (કૃત)=કરેલ.

આહાર (આહાર)=આહાર.

નીહાર (નીહાર)=નીહાર.

કયાહારનીહારા=કયો છે આહાર અને નીહાર જેમણે
એવા.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના અનાદરતું રૂળ—

“ (જેમ કેટલાક અમલદારો રાજાની અવગણના થતાં નિગોદ જેવા કારાગૃહમાં લોખંડની સાંકળો વડે જકડાઈ જઈ અન્ય કેદીઓની સાથે સમકાલે આહાર અને નીહારની ક્રિયાઓ કરતાં ધણી કાળ ગુમાવે છે, તેમ) હે નાથ! (અવ્યવહાર રાશિને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી સાધનના અભાવે ધર્મોપદેશથી વંચિત હોવાને લીધે) આપના વડે અવગણના કરાયેલા જીવો નિગોદરૂપ એક (જ) શુંખલા વડે બંધાઈ એકી સાથે આહાર-નીહાર કરતા અનંત કાળ ગુમાવે છે. ”—૩૩

સ્પષ્ટીકરણ

નિગોદ-વિચાર—

આ પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ આ જીવો એક ધીજાની સાથે સમકાળે આહાર-નીહાર કરે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમની ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપ ક્રિયાઓના તેમજ શરીર-નિષ્પત્તિ તથા વ્યુત્કાન્તિના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજવું જોઈએ. આ વાતની પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રની નિમ્નલિખિત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

“સમગં વક્ત્રાણં, સમગં તેસિં શરીરનિષ્પત્તી ।

સમગં આહારગ્રહણં, સમગં ઉસ્વાસનિસ્વાસા ॥

[સમકં વ્યુત્કાન્તાનાં સમકં તેષાં શરીરનિષ્પત્તિઃ ।

સમકમાહારગ્રહણં સમકમુચ્છ્વાસનિઃશ્વાસૌ ॥]

સાહારણમાહારો, સાહારણમાણપાણગ્રહણં ચ ।

સાહારણજીવાણં, સાહારણલક્ષણં યયં ॥”

[સાધારણ આહારઃ સાધારણમાનપ્રાણગ્રહણં ચ ।

સાધારણજીવાનાં સાધારણલક્ષણમેતત્ ॥]

હવે આ જીવોના પણ વ્યાવહારિક અને અવ્યાવહારિક એમ જે જે ભેદો પડે છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ, કેમકે તેમ કર્યા વિના પ્રથમ ટીકાનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેમ નથી. જે જીવો આ અનાદિ-સૂક્ષ્મ-^૧નિગોદમાંથી એક વાર પણ બહાર નીકળી અર્થાત્ મરીને પૃથ્વી-કાયાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે તે ‘વ્યાવહારિક’ કહેવાય છે. આ જીવો કર્મવશાત્ ફરીથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેમને ‘વ્યાવહારિક’ કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેઓ એક વાર વ્યવહાર-રાશિમાં આવી ગયા છે અને ફરીથી તેમ થનાર છે એ નક્કી છે.

જે જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા નથી તે અવ્યાવહારિક છે એ દેખીતું છે. વળી એવા પણ અનંત જીવો છે કે જેઓ અત્યાર સુધી વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા પણ નથી અને આવશે પણ નહિ^૨ (આ જીવોને ‘જાતિ-ભવ્ય’ કહેવામાં આવે છે).

વિશેષાણુવૃત્તીમાં પણ કહ્યું છે કે—

“અતિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઈપરિણામો ।

તે વિ અણંતાણંતા, નિગોઅવાસં અણુહવંતિ ॥”

બૃહત્-સંગ્રહણીમાં ૩૦૨ મી ગાથા તરીકે આ નજરે પડે છે. આ સંબંધમાં એ પણ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જેટલા જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં મુક્તિ-પદને પામે છે, તેટલાજ જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે અર્થાત્ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી વ્યવહાર-રાશિમાં આવે છે. આ વાતની પ્રત્યાપના-વૃત્તિ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“સિંજ્ઞાંતિ જતિયા કિર, હહ સંવવહારરાસિમજ્ઞાઓ ।

ઈંતિ અણાઈવણસ્સઈ-મજ્ઞાઓ તત્તિઆ તમ્મિ ॥”

વળી અત્ર લક્ષ્યમાં જેવી હકીકત તો એ છે કે અનન્ત કાળે પણ જેટલા જીવો મોક્ષે ગયા હશે, તેની સંખ્યા એક નિગોદના અનંતમે ભાગે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“જેઈયા ય હોઈ પુચ્છા, જિણાણ મગ્ગંમિ ઉત્તરં તદ્દયા ।

ઇક્કસ્સ નિગોઅસ્સ ય, અણંતમાગો ઉ સિદ્ધિગઓ ॥”

૧ પ્રથમ ટીકામાં નિવેદન કર્યા મુજબ આગમ-પ્રસિદ્ધ, ઔદ રજ્જુ પ્રમાણુક લોકમાં વર્તનારા તેમજ અનન્ત જંતુઓના આધારરૂપ એવાં અસંખ્યેય શરીરો ‘નિગોદ’ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોના શરીરને ઉદ્દેશીને અત્ર નિગોદ શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. બાકી બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોના શરીરને પણ ‘નિગોદ’ કહેવામાં આવે છે.

૨ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી જો અભવ્ય બહાર આવે તો કાલાન્તરે વ્યવહાર-રાશિ અભવ્યમય બની જાય એમ કેટલાક માને છે.

૩-૪ છાયા—

સન્તિ અનન્તા જીવા ચૈર્ન ગ્રાસસ્વસાદિપરિણામઃ ।

તેઽપિ અનન્તાનન્તા નિગોદવાસમનુભવન્તિ ॥

સિદ્ધયન્તિ યાવન્તઃ કિલ હહ સંવ્યવહારરાશિમધ્યતઃ ।

માયાન્તિ અનાદિવનસ્પતિમધ્યતસ્તાવન્તસ્તસિન્ ॥

૫ ‘જીવરાસીઓ’ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । ૬ ‘રાસીઓ’ ઇત્યપિ પાઠઃ ।

૭ છાયા—

યદા ચ ભવતિ પૃચ્છા જિનાનાં માર્ગે ઉત્તરં તદા ।

એકસ્ય નિગોદસ્ય જ્ઞાનન્તમાગસ્તુ સિદ્ધિં ગતઃ ॥

આ આયામાં એક નિગોદ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી નિગોદની ઘોઘટ સંખ્યા એક એક એમ જે અનુમાન થાય છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે તેની સંખ્યા અસંખ્યેય છે. બીજી અસંખ્યેય નિગોદથી એક ગોળો બને છે અને આવા ગોળા પણ ત્રેલોક્યમાં અસંખ્યેય છે. આ વાતની સંગ્રહિણીની નિમ્ન-લિખિત ૩૦૧ મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ગોલા ય અસંખિજ્ઞા અસંખનિગોય ગોલઓ મણિઓ ।

ઇકિક્કમ્મિ નિગોપ અણંતજીવા મુણેયદ્વા ॥”

ગોળ લાડવા જેવી આકાશ-પ્રદેશોની રચના કે જેને ગોળા (સં. ગોલક) કહેવામાં આવે છે તે પૂર્ણ તેમજ અપૂર્ણ એમ બંને પ્રકારે સંભવે છે. કેમકે જ્યાં ઉપર નીચે તેમજ પૂર્વાદિક ચારે દિશાઓમાં લોક છે, ત્યાં પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકના અન્તમાં જ્યાં ખૂણા (સં. નિષ્કૂટ) નીકળેલા હોય છે તેવા સ્થાનમાં ત્રણ દિશાએ અલોક છે અને આવા સ્થાનમાં કે જ્યાં ત્રણ દિશાથીજ આહાર મળી શકે છે ત્યાં તેમજ ચાર અને પાંચ દિશામાંથી પણ જ્યાં આહારનો સહભાવ છે તેવા સ્થાનમાં પણ પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, પરંતુ ખંડ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંગ્રંધમાં લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના નામથી ઓળખાતા પ્રથમ વિભાગના ચતુર્થ સર્ગમાં તેમજ નિગોદષ્ટત્રિંશિકામાં પણ બહુ સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અન્થ-ગૌરવના લયથી તે અત્ર આપવામાં આવતું નથી. તેના નિશ્ચયે ઉપર્યુક્ત અન્થ ભેવા એવી વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

સામગ્રીવિશેષે સર્વાસુ અવસ્થાસુ ભગવતઃ સેવ્યત્વમાહ—

જેહિં તવિઆણં તવ—નિહિ ! જાયઙ પરમા તુમસ્મિ પડિવત્તી ।

દુઃખાંઙ તાંઙ મન્ને, ન હંતિ કર્મમં અહમ્મસ્સ ॥ ૩૪ ॥

[ચૈસ્તાપિતાનાં તપોનિધે ! જાયતે પરમા ત્વયિ પ્રતિપત્તિઃ ।

દુઃખાનિ તાનિ મન્યે ન ભવંતિ કર્માધર્મસ્ય ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—જેહિંતિ । હે તપોનિધે !—દુસ્તપતપોનિલય ! કિલેદં સકલદર્શનસમ્મતમેતત્ત્વ યત્ પાપમૂલાનિ દુઃખાનીતિ । અહં ત્વેવં મન્યે—યત્ તાનિ દુઃખાનિ અધર્મસ્ય—પાપ્મનઃ કર્મ—કૃતિર્ન ભવન્તિ । અત્ર દુઃખકર્મપદ્યોર્ન વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ અપિ તુ અનુવાદ્યવિધેય-ભાવસ્તેન કર્તૃકર્મણોઃ ભેદકત્વેન એકવચનં ન વિરુદ્ધમ્ । ન તાન્યધર્મકર્તૃકાણીતિ સમ્બન્ધઃ । યૈઃ કિંવિશિષ્ટૈરિત્યાહ—જેહિન્તિ । યૈર્દુઃખૈસ્તાપિતાનામ્—અત્યર્થં કદર્થિતાનાં । ‘જાયઙ’ત્તિ ત્વયિ વિષયે પરમા—સર્વોત્કૃષ્ટા પ્રતિપત્તિઃ—આન્તરા પ્રીતિર્જાયતે—પ્રાદુર્ભવતિ । કિલાસ્તિ અયં

૧ છાયા—

ગોલાશ્વાસજ્ઞાતા અસંખ્યનિગોદો ગોલકો મણિતઃ ।

એકૈકમિન્ નિગોદેઽનન્તા જીવા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥

લોકવાદઃ યદાર્તા દેવાનાં ભક્તા ભવન્તિ, અતો યૈર્દુઃસ્વૈરત્યન્તમુદ્વેજિતાઃ પ્રાણિનઃ ત્વયિ અમહુરાં ભક્તિં દધતિ કહં-કથં તાનિ પાપમૂલानीતિ મન્યે? । યદિ ચ તાનિ પાપમૂલ્યાન્યેવ સ્યુઃ તદા નિયતં કારણાનુરૂપં હિ કાર્યમુત્પદ્યત્ત્વમિતિ ન્યાયાત્ સ્વાનુરૂપાનુબન્ધિનીમેવ ધિય-મુત્પાદયેયુઃ । इदमत्र हृदयम्-तथाविधपुराकृतदुष्कृतवशादवश्यं दुःस्थामवस्थां तावत् प्राणिनः प्राप्नुवन्ति । तस्यां चापतितायामविवेकिनामार्तरौद्रवासनैव प्रायशः सान्निध्य-मध्यास्ते । ये तु विकस्वरविवेकास्तस्यामप्यवस्थायामेवं मनसि दधति-यतः नूनमधन्यैरस्मा-भिरन्यजन्मन्यपि न तावत् सर्वज्ञसेवाहेवाकः कृतः; कथमन्यथा दुरवस्थेयम्? तदधुना-प्यस्माकं भगवानेव शरणं गतिर्मतिरिति । तस्मात् सुखानुबन्धित्वेन दुःखान्यपि अमूनि कथमधर्मकर्तृकाणि? प्रत्युत स्पृहणीयानि । इति चतुस्त्रिंशत्तमगाથार्थः ॥ ૩૪ ॥

હે૦ વિ૦—સમ્પ્રતિ દુઃખાન્યપિ શુભકારણાનિ ભગવદ્દર્શને ભવન્તીતિ દર્શયન્નાહ— (જેહિંતિ) । હે તપોનિધે ! યૈર્દુઃસ્વૈસ્ત્વનાં દેહિનામિતિ ગમ્યતે । જાયતે-ઉત્પદ્યતે । કાઽસાવિત્યાહ-પ્રતિપત્તિઃ-શુભભાવના । ક્વ ? ત્વયિ-ભવતિ । કિંરૂપા ? પરમા-પ્રધાના । તાનિ દુઃખાનિ અહમેવં શઙ્કે-ન ભવન્ત્યેવ । કિં તત્ ? કર્મ-ફલમ્ । કસ્ય ? અધર્મસ્ય-પાપસ્ય । ધર્મફલમેવ ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

શીખ૨ર્થ

જેહિં (યૈઃ)=જેનાથી.

તવિઆણં (તાપિતાનાં)=સંતાપ પામેલાના, દુઃખી થયેલાના.

તવ (તપસ્)=તપ, તપશ્ચર્યા.

નિહિ (નિધિ)=નિધિ, ભંડાર.

તવનિહિ !=હે તપોનિધિ !

જાયદ્ (જાયતે)=ઉત્પન્ન થાય છે.

પરમા (પરમા)=ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત.

તુમસ્મિ (ત્વયિ)=તારે વિષે.

પણિવત્તી (પ્રતિપત્તિઃ)=આન્તરિક પ્રીતિ.

દુઃખાઈ (દુઃખાનિ)=દુઃખો.

તાઈ (તાનિ)=તે.

મન્ત્રે (મન્યે)=હું માનું છું.

ન (ન)=નહિ.

હુંતિ (ભવન્તિ)=હોય છે.

કર્મ્મ (કર્મ)=કર્મ.

અહમ્મસ્સ (અધર્મસ્ય)=અધર્મનું, પાપનું.

પદાર્થ

સંકટ-સમયે પ્રભુ-સેવા—

“હે તપોનિધિ ! જે દુઃખોથી પીડિત થયેલા (જીવો)ને તારે વિષે અત્યંત આન્તરિક પ્રીતિ ઉદ્ભવે છે, તે દુઃખો અધર્મના કર્મરૂપ નથી (પરંતુ પ્રાણાનુબંધી હોવાથી ઉદભવે પ્રશંસનીય છે).”—૩૪

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-નિષ્કર્ષ—

જે જે જીવ દુઃખી હોય છે તે તે જીવ પોતાનો સમય અશુભ ધ્યાનમાં ગાળી અધર્મને પંથે ચડે છે એવી માન્યતામાં કેટલી સત્યતા છે તેનો અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે. મોટે

આગે આવા જીવો પુણ્ય ન કરતાં પાપ બાંધે છે પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે “સુખમાં સોની દુઃખમાં રામ” એ કથન સુજળ કેટલાક જીવો તો વિપત્તિના સમયે ઈશ્વરના નામનું સ્મરણ કરે છે, કેમકે તેઓ સમજે છે કે પૂર્વે ઈશ્વરની ભક્તિ ન કરી તેનું તો આ અનિષ્ટ પરિણામ અમે ભોગવી રહ્યા છીએ અને આનાથી બચવાનો માર્ગ એ છે કે આ દુઃખથી કંટાળી ન જતાં તેને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી યથેષ્ટ સમય ઈશ્વરના શુભ-આમ ગાવામાં ગાળવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે જે કલ્પિત મનુષ્યો કદના સમયમાં ઈશ્વર-ભક્તિ કરવા ખરા અંતઃકરણથી પ્રેરાય છે, તેમનાં કષ્ટોને કે દુઃખને પાપના હેતુ નજ ગણી શકાય એ દેખીતી વાત છે અર્થાત્ તે પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, નહિ કે પાપાનુબંધી પાપ.

૨ ૨ ૨ ૨

‘હોહી મોહુચ્છેઓ, તુહ સેવાય ધ્રુવ ત્તિ નંદામિ ।

જં પુણ ન વંદિઅવો, તત્થ તુમં તેણ ઝિજ્જામિ ॥ ૩૫ ॥

[ભવિષ્યતિ મોહોચ્છેદસ્તવ સેવયા ધ્રુવ ઇતિ નન્દામિ ।

યત્ પુનર્ન વન્દિતવ્યસ્તત્ર ત્વં તેન ક્ષીયે ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—હોહીતિ । હે મોહદ્રોહકારિન્ ! ભગવન્ ! અહં નન્દામિ । ‘ડુનદિ(ડુ) સમૃદ્ધૌ’ (સિદ્ધ૦ ધા૦) ધાતુઃ, તતો હર્ષસમૃદ્ધિવન્ધુરો ભવામિ ઇતિ ગાથાપૂર્વાર્ધસમ્બન્ધઃ । સામ્પ્રતં હર્ષહેતુમાહ—યદ્વશાદ્ દેહિનઃ ચતુરન્તદુરન્તસંસૃતિસજ્જતાઃ સકલૈહિકામુષ્મિકકાયિકવા-ચિકમાનસિકાસહ્યદુઃખલક્ષણિ અનુભવન્તિ તસ્ય મોહસ્ય—મોહનીયકર્મણઃ ઉત્—પ્રાવલ્યેન છેદઃ—સમુચ્છિત્તિર્ભવિષ્યતિ ધ્રુવો—નિશ્ચિત ઇતિ—અસ્માદ્દેતોર્નન્દામિ । કેનોપાયેન પુનસ્તદુ-ચ્છેદસ્તદાહ—તુહ સેવાય ત્તિ । તવ સમ્બન્ધિની યા પર્યુપાસ્તિસ્તયા, ત્રિકરણશુદ્ધ્યા ત્વદાજ્ઞા-પ્રતિપાલનેનેત્યર્થઃ । યુક્તિયુક્તં ચૈતત્ । યતઃ સંચ્છીલસ્તચ્છીલાઃ પ્રકૃતયસ્તસ્ય, અતસ્તવ સમૂલોન્મૂલિતમોહસ્ય સન્નિહિતસેવકાનાં મોહોચ્છેદઃ સમુચિત એવ । સામ્પ્રતં હર્ષે સત્યપિ

૧ જૈન શાસ્ત્રમાં જેમ પુણ્યના પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પુણ્ય એમ બે પ્રકારો પાડેલા છે, તેમ પાપના પણ આવા બે પ્રકારો પાડેલા છે. પૂર્વ જન્મમાં જે કુષ્ઠ્ય કર્યા હોય તેનું અનિષ્ટ ફળ આ જન્મમાં ભોગવતાં જતાં સાથે સાથે પુણ્ય બંધાતું જાય તે પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, બ્યારે એવું અનિષ્ટ ફળ ભોગવતી વેળાએ બે પાપ બંધાતું જાય તો તે પાપાનુબંધી પાપ છે. એવીજ રીતે પૂર્વ જન્મમાં જે સુકૃત કર્યા હોય તેના ફળ તરીકે સુખ ભોગવતી વેળાએ બે પુણ્ય બંધાતું જાય અર્થાત્ સારાં કાર્યો થતાં જાય તો તે પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે. એથી વિપરીત પુણ્ય તે પાપાનુબંધી છે. આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો ધ્યાનમાં લેતાં ધર્મીને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તે પણ સમજી શકાય છે, કેમકે આ તો પુણ્યાનુબંધી પાપનું ફળ તે ભોગવે છે, ભવિષ્યમાં જરૂર તેને સુખ મળશેજ. એવી રીતે ખોટા માર્ગે જનારો પણ કાંવી જતો દેખાય છે તે પાપાનુબંધી પુણ્યનો પ્રભાવ છે. પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે પુણ્ય કર્યું હતું તેનું તે અત્યારે ઇષ્ટ ફળ ભોગવે છે. આથી હવે પછી તો પોતાનાં કુષ્ઠ્ય અદલ તે જરૂર દુઃખી થશે.

૨ ‘ચચ્છીલો નૃપસ્તચ્છીલાઃ’ ઇતિ પ્રતિમાતિ ।

૨૫૭૦ ૧૪

પુનરેકં વિપાદહેતુમાહ—જં પુણ ત્તિ । હે નાથ ! તેન કારણેનાહં પુનઃ પુનરપિ શિજ્ઞામિ—
ક્ષીણો ભવામીતિ ગાથોત્તરાર્ધસમ્બન્ધઃ । ક્ષીણત્વે હેતુમાહ—યદ્-યસ્માદ્દેતોઃ તત્ર-તસ્મિન્
મોહોચ્છેદે સજ્ઞાતે સતિ ત્વં તાદૃગુપકારકોઽપિ સ પ્રભુર્મયા ન વન્દિઅઘો-પશ્ચાદ્ગ્રપ્ણામેન
સદ્ગૂતગુણસ્તુત્યા ચ ન વન્દનીયઃ । અનયા ચિન્તયાઽઽચાન્તચિત્તસ્ય સમુચિતં ક્ષીણત્વમ્ ।
ઇયમત્ર ભાવના-ત્વયા માં સન્નિહિતસેવકં મોહોચ્છેદેનાત્મનઃ સમાનપદવીમારોપયિષ્યતા-
કરિષ્યતા સુસ્વામિધર્મઃ । સમ પુનઃ પ્રણામમાત્રેણાપિ તત્ર વાન્હિતસ્ય કથં ભૂત્યધર્મનિર્વાહ
ઇત્યહો સમ કૃત(ઘ્રતા) । ક્ષીણમોહઃ કેવલી કેવલિનં ન નમસ્કરોતિ (ઇતિ નિયમઃ) ॥
ઇતિ પદ્મત્રિંશત્તમગાથાર્થઃ ॥ ૩૫ ॥

હે૦ વિ૦—ભગવત્સેવાફલમાહ—(હોહીતિ) ।

હે સ્વામિન્ ! ભવિષ્યતિ—સમ્પત્સ્યતે । કોઽસૌ ? મોહોચ્છેદઃ—મોહવિનાશઃ તવ સેવયા-
ભવતઃ પર્યુપાસનયા ધ્રુવો—નિશ્ચિત ઇતિ નન્દામિ—હર્ષમનુભવામિ । યત્ પુનર્ન વન્દિતવ્યો-
ન વન્દનીયઃ તત્રેતિ મોહોચ્છેદે ત્વં—ભવાન્ તેન કારણેન શિજ્ઞા(જ્ઞા)મિ—સ્વેદં ગચ્છામિ ।
કિમુક્તં ભવતિ ? કવિર્ધનપાલનામા આત્મનો ભક્ત્યતિશયમાચષ્ટે ઇતિ ગુરુપદેશઃ ॥૩૫॥

શી૦દાર્થ

હોહી (ભવિષ્યતિ)=હોશે, થશે.

મોહ=મોહ.

ઉચ્છેદ (ઉચ્છેદ)=નાશ.

મોહુચ્છેદો=મોહનો નાશ.

તુહ (તવ)=તારી.

સેવાપ (સેવયા)=સેવાથી, ભક્તિથી.

ધ્રુવ (ધ્રુવઃ)=જરૂર, નક્કી.

ત્તિ (ઇતિ)=એથી કરીને.

નન્દામિ (નન્દામિ)=હું ખુશી થાઉં છું.

જં (યત્)=જે માટે.

પુણ (પુનઃ)=વળી.

ન (ન)=નહિ.

વન્દિઅઘો (વન્દિતવ્યઃ)=વંદન કરવા યોગ્ય.

તત્થ (તત્ર)=ત્યાં.

તુમં (ત્વં)=તું.

તેણ (તેન)=તેથી કરીને.

શિજ્ઞામિ (ક્ષીયે)=હું ક્ષીણ થાઉં છું.

પદ્યાર્થ

કવિરાજની ભક્તિની અતિશયતા—

“(હે નાથ !) તારી સેવાથી જરૂર (મારા) મોહનો નાશ થશે એ (વાત)થી હું આનન્દ
પામું છું પરંતુ (મોહનો ઉચ્છેદ થતાં મને દેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને દેવલજ્ઞાની દેવલજ્ઞાનીને
નમન ન કરે એવો નિયમ હોવાથી મારા ઉપર અનુપમ ઉપકાર કરનારા એવા) તને (પશુ
હું) વાંદી નહિ શકું તેથી કરીને હું ક્ષીણ થાઉં છું—હું શોકાતુર થાઉં છું.”—૩૫

સ્પષ્ટીકરણ

દેવલજ્ઞાન—

એ તો દેખીતી વાત છે કે સરાગની સોળતથી સરાગતા પ્રાપ્ત થાય અને વીતરાગની
સેવાથી વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય. આ ન્યાય મુજબ જિન-તીર્થંકર-સંપૂર્ણ વીતરાગની ભક્તિ કર-

વાથી મોહરૂપી મહિરાના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉન્મત્તતા સર્વથા નષ્ટ થાય એટલે કે અજ્ઞાન-રૂપી અંધકારનો આત્યન્તિક અંત આવે અને સર્વજ્ઞતારૂપી આત્મ-જ્યોતિ સદાને માટે પ્રકટે.

અત્ર કોઇને એ શંકા થાય કે સર્વજ્ઞતા તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉચ્છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તો પછી મોહનીય કર્મનો નાશ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે? આનું સમાધાન એ છે કે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા બાદજ્ઞ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે અને તે પણ વળી અંતર્મુહૂર્તમાંજ થાય છે. વળી સાથે સાથે દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય કર્મ-રૂપી જંભુરા પણ આત્મ-પ્રદેશથી જૂદી પડી જાય છે.

કવીશ્વરનો પ્રભુ પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ છે એવું સૂચન કરનારા આ પદમાં શોકનું કારણ અતાપતાં કેવલી કેવલીને ન વન્દન કરે એ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમાં અપૂર્વ મહત્ત્વ રહેલું હોય એમ લાગે છે.

અ અ અ અ

इदानीं स्तुतिकृद् भगवति दृढानुरागरञ्जितत्वेन सकलैहिकसुखशाखिवीजभूताः सम्पदोऽपि तृणवदवगणयन्नाह—

जा तुह सेवाविमुह-स्स हुंतु मा ताउ मह समिद्धीओ ।

अहिआरसंपया इव, परंतविडम्बणफलाओ ॥ ३६ ॥

[यास्तव सेवाविमुखस्य भवंतु मा ता मम समृद्धयः ।

अधिकारसंपद इव पर्यन्तविडम्बनफलाः ॥]

પ્ર० વૃ०—જા તુહ ત્તિ । હે સકલસમ્પન્નિલય ! સ્વામિન્ ! તાઃ સમૃદ્ધયોઽપિ મમ મા ભૂવન્નિતિ યોગઃ । કાસ્તાઃ સમ્પદ इत्याह—જા તુહેત્યાદિ । યાઃ ત્વત્સેવાવિમુખસ્ય—ત્વચ્છરણસરો-જપર્યુપાસ્તિપરાબુલસ્ય, સર્વથા જિનધર્મબાહ્યત્વેન પ્રથમગુણસ્થાનકસ્થિતસ્યેત્યર્થઃ, એવંવિધસ્ય મમ સમૃદ્ધયઃ, તાભિઃ પર્યાષ્ટમ્ ॥ નનુ ભગવદારાધનાં વિનાકૃતા અનન્તાઃ સમ્પદઃ સ્વસાધ્ય-સાધને (કિં) વન્ધ્યતાં દદતિ યેન ન પ્રાર્થ્યન્ત इत्याशङ्क्य अप्रार्थने हेतुमाह—પેરંતત્તિ । પેરંતે-પર્યન્તે વિડમ્બનૈ(નમે?)વ ફલં યાસાં તાસ્તથા । કથમેતદિતિ? ઉચ્યતે—યદ્યપિ તાઃ શ્રિયઃ સ્વોપભોક્તૃણાં તથાવિધૈહિકક્લેશાવેશાવિલસુલ્લસમ્પાદનપરાસ્તથાપિ તેષાં તસ્માત્ કુપાત્ર-દાનૈશ્ચાન્ધિતધિયાં જિનધર્મપરાબુલત્વેનૈવાપરપુરન્ધિપાપર્જિમદિરાદુરોદૈરાધિવ્યસનસન્તર્પ-ણપરાયણાનાં તા એવ પર્યન્તે દુરન્તદુર્ગતિપાતહેતુત્વેન કથં ન વિડમ્બનમાત્રફલાઃ સ્યુઃ? । સામ્પ્રતં પર્યન્તવિડમ્બનમાત્રફલત્વે એવોપમામાહ—તાઃ કા ઇવ? અહિઆરત્તિ । અધિકારો-રાજનિયોગઃ તસ્માત્ સમ્પદોઽધિકારસમ્પદસ્તા ઇવ । યથા તાઃ પર્યન્તે વિડમ્બનફલા ભવન્તિ । નિયોગિનો હિ પૂર્વ નરપતિપ્રસાદદુર્લભિતાઃ સ્વલીલયૈવ સર્વત્ર વ્યવહૃત્ય તૈરેવાપ-હૃતસર્વસ્વાઃ તથાવિધહીનજનેભ્યોઽપિ કાં કાં વિડમ્બનાં ન પ્રાપ્નુવન્તિ? । અત એવોક્તમ્—

“અધિકા ધિયોઽધિકારાઃ કારા એવાગ્રતઃ પ્રવર્તન્તે ।

પ્રથમં ન વન્ધનં વન્ધનં તતો નૃપનિયોગજુષામ્ ॥ ૧ ॥”

તસ્માત્ ત્વત્સેવાપરાયણભૃત્યત્વમાત્રમપિ વરં, ન તુ ત્વચ્છાસનં વિનાકૃતસ્ય સ્વામિત્વ-
મપિ । યદુક્તમ્—

“જિનધર્મવિહીનોઽપિ, મા ભૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્યાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ, જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥ ૧ ॥”

इति षट्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૩૬ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના ભગવત્સેવાવિમુક્ષસમ્પદાં દુઃખ(હેતુતાં)પ્રતિપાદનમુખેન સ્તવમાહ
—(જા તુહ ત્તિ) ।

હે ભગવન્ ! યાઃ તવ સેવાવિમુક્ષસ્ય—ભવત્પર્યુપાસનાપરાજુક્ષસ્ય ભવન્તુ—સમ્પદન્તાં
મા તા મમ સમૃદ્ધયઃ—સમ્પદ ઇતિ । યતોઽધિકારસમ્પદ ઇવ—નિયોગલક્ષ્ય ઇવ પર્યન્તવિઙ્-
મ્બનફલાઃ, વિઙ્મ્બનમેવ ફલં યાસાં તાઃ તથાવિધાઃ, અવસાનદુઃખદાઃ ॥ ઇતિ ગાથાઽ-
ક્ષરાર્થઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ

જા (યાઃ)=જે.
તુહ (તવ)=તારી.
સેવા (સેવા)=સેવા, ભક્તિ.
વિમુહ (વિમુક્ષ)=વિમુખ.
સેવાવિમુહસ્સ=સેવાથી વિમુખની.
હંતુ (ભવન્તુ)=હોજે.
મા (મા)=નહિ.
તાઽ (તાઃ)=તે.
મહ (મમ)=મારી.
સમિદ્ધીઓ (સમૃદ્ધયઃ)=સમૃદ્ધિઓ, સંપત્તિઓ.

અહિઆર (અધિકાર)=અધિકાર.

સંપયા (સમ્પદ)=સંપત્તિ.

અહિગારસંપયા=અધિકારની સંપત્તિઓ.

ઇવ (ઇવ)=જેમ.

પેરંત (પર્યન્ત)=અન્ત.

વિઙ્બળ (વિઙ્મ્બન)=વિઙ્બના.

ફલ (ફલ)=ફળ.

પેરંતવિઙ્બળફલાઓ=અન્તમાં વિઙ્બનારૂપ ફળ છે
જેમનું એવી.

પદાર્થ

પ્રભુ-સેવાથી વિમુખની સંપત્તિની હેયતા—

“અન્તમાં વિઙ્બનારૂપ ફળવાળી છે એવી (રાજ્ય—)અધિકારની સંપત્તિઓના
જેવી જે સંપત્તિઓ (હે નાથ !) તારી સેવાથી વિમુખ (અર્થાત્ સર્વથા જિનધર્મથી રહિત—
પ્રથમ ગુણસ્થાને રહેલા એવા મનુષ્યો)ને હોય, તે સંપત્તિઓ મને ન હોજે.”—૩૬

સ્પષ્ટીકરણ

સાચી સંપત્તિ—

આ સંસારમાં પરિબ્રમણ કરતાં કરતાં અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ પણ વિપત્તિઓની જેમ
મળે છે. પરંતુ તેમાં ખરેખરી સંપત્તિ કંઈ છે એ જાણવું જોઈએ. શું આપણને લાડી, વાડી

કે ગાડીરૂપ સંપત્તિ મળે, તો તે શું સાચી સંપત્તિ છે? અથવા તો એકાદેક ગ્રામનો ગરાસ મળે કે કેટલાંક નગરોનું કે દેશનું આધિપત્ય મળે કે સમગ્ર વિશ્વનું સામ્રાજ્ય મળે અને તેમ થતાં અનેક જનો ઉપર હકુમત ચલાવવાનો અધિકાર મળે એ સાચી સંપત્તિ છે? કે સ્વર્ગનું સુખ અને અપસરાઓનો સમાગમ એ સાચી સંપત્તિ છે?

આનો ઉત્તર એજ હોય શકે કે જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિપત્તિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયજ નહિ, જે સંપત્તિનો અનુભવ કરતાં સુખજ મળે, દુઃખને માટે સ્થાન રહેજ નહિ, જે સંપત્તિ જોઈને અન્યને પણ તેજ મેળવવા રૂચિ ઉત્પન્ન થાય, જે સંપત્તિના સ્વામીને પરમ ઐશ્વર્યવાળો પરમેશ્વર કહી સંબોધી શકાય, તેજ સંપત્તિ એ સાચી સંપત્તિ છે. આવી શાશ્વતી સંપત્તિ તો પરમાનંદ પદને પામેલા પરમેશ્વરની પૂર્ણ પ્રેમ ભક્તિ કરવાથીજ મળી શકે છે; એ સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી.

પ્રથમ ગુણુસ્થાનકના નામની સાર્થકતા—

આ ગાથાની શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિકૃત વૃત્તિમાં ‘સર્વથા જિનધર્મવાહ્યત્વેન પ્રથમગુણસ્થાનક-સ્થિતસ્ય’ એવો જે ઉદ્દેશ છે એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રથમ ગુણુસ્થાનના અધિકારી જિન-ધર્મથી વિમુખ-મિથ્યાદષ્ટિ છે. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિમાં ગુણુસ્થાન કેમ માનવામાં આવ્યું છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉન્નતિ દશામાંજ ગુણુસ્થાનનો પ્રયોગ યોગ્ય છે, કેમકે ગુણુસ્થાન શબ્દજ સૂચવે છે તેમ ગુણોના વિકાસ વિના ગુણુસ્થાન ઘટી શકે નહિ. એક અપેક્ષાએ આ વાત સાચી છે. આને લક્ષ્યમાં રાખીને તો ગુણુસ્થાનકમા-રોહ (શ્લોક ૬-૭)માં શ્રીરત્નશેખરસૂરિ કથે છે કે—

“અદેવાગુર્વધર્મેષુ, યા દેવ-ગુરુ-ધર્મધીઃ ।

તન્મિથ્યાત્વં ભવેદ્ વ્યક્ત-મવ્યક્તં મોહલક્ષણમ્ ॥

અનાદ્યવ્યક્તમિથ્યાત્વં, જીવેડસ્ત્યેવ સદા પરમ્ ।

વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિ-ગુણસ્થાનતયોચ્યતે ॥”

અર્થાત—કુદેવ, કુશુર અને કુધર્મને વિષે (સુ)દેવ, (સુ)શુર અને (સુ)ધર્મની મતિ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે, જ્યારે મોહરૂપ લક્ષણવાળું અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. આ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અનાદિ કાળથી જીવમાં છેજ, પરંતુ (તેમાંથી નીકળી) વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ તે (પ્રથમ) ગુણુસ્થાન કહેવાય છે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ તદ્દન અજ્ઞાન-દશા છે. એમાં સુપદાર્થને કુપદાર્થ કે કુપદાર્થને સુપદાર્થ એવી વિપરીત સમજણની પણ યોગ્યતાનો અભાવ છે. એ તો ઘોર અંધકાર જેવી અવસ્થા છે. આવી અવસ્થામાંથી બહાર નીકળી વિપરીત સમજણ જેટલી પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે અને આને પ્રથમ ગુણુસ્થાનક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિદ્વદ્-ધુરંધર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે પ્રથમ ગુણુસ્થાનની પ્રાપ્તિ મિત્રા-દષ્ટિના ગુણોના આધાર ઉપર માનવી જોઈએ. આ વાતની તેમની યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામની કૃતિનો નિઃસં-લિખિત ૪૦મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે:—

“પ્રથમં યદ્ ગુણસ્થાનં, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં, મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥”

અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે જેમ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વી મટીને વ્યક્ત મિથ્યાત્વી થવું એ એક અપેક્ષાએ ઉન્નત દશા છે, તેમ ખીણ અપેક્ષાએ એમ પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ રૌદ્ર પરિણામવાળા વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં સાફ છે, કેમકે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિની ઉચ્ચ દશામાં જેવો ક્લિષ્ટ કર્મનો ખંધ થાય છે, તેવો અવ્યક્ત મિથ્યાત્વથી થતો નથી. આથી કરીને જે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિને પ્રથમ ગુણસ્થાનક તરીકે ઓળખાવવી ઘટે છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારની અર્થાત્ મિત્રા દષ્ટિની સ્થિતિવાળી હોવી જોઈએ. આ વાતનું ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત ૨૧ મી દ્વાન્નિશિકાનો નિમ્ન-લિખિત ૨૫ મો શ્લોક અને તેની ટીકા સમર્થન કરે છે.

“વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિ-રપ્યન્યત્રેયમુચ્યતે ।

ઘને મલે વિશેષસ્તુ, વ્યક્તાવ્યક્તધિયોર્નુ કઃ ? ॥”

ટીકા—“અન્યત્ર-ગ્રન્થાન્તરે વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિઃ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત-ત્વેન હ્યં મિત્રાદષ્ટિરેવોચ્યતે, વ્યક્તત્વેન તન્ન અસ્યા એવ ગ્રહણત્વાત્ । ઘને-ત્રીવે મલે તુ સતિ, તુ હતિ વિતર્કે, વ્યક્તાવ્યક્તધિયોઃ કો વિશેષઃ ? દુષ્ટાયા ધિયો વ્યક્તાયા અવ્યક્તાપેક્ષયા પ્રત્યુત અતિદુષ્ટત્વાત્ ન કથન્નિદ્ ગુણસ્થાનત્વનિબન્ધનત્વમ્ ॥”

આ પ્રમાણે ગુણસ્થાનકની વ્યાખ્યા વિચારતાં જરૂર એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે સિદ્ધાન્તોમાં —આગમોમાં પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન તો તમામ નીચી હદના જીવોમાં-સૂક્ષ્મ નિગોદ જેવા જંતુઓમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે શું અયોગ્ય છે? આનું સમાધાન એ છે કે આ હકીકત તો સામાન્ય અપેક્ષાએ છે. અને તે વળી એજ કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુમાં પણ-સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવમાં પણ થોડીક પણ ચૈતન્ય-માત્રા છેજ. આ અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને એવા જીવોમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન સિદ્ધાન્તકારોએ સ્વીકાર્યું છે. વિશિષ્ટ અપેક્ષા ઉદ્દેશીને તો જે ઉદ્દેશારો અન્યાન્ય આચાર્યોએ કાઢ્યા છે તેની સ્થૂળ રૂપરેખા ઉપર મુજબ છે.

૫ ૫ ૫ ૫

અધુના સર્વાશ્રુતનિઘેર્ભગવત્ એવાશ્રુતચરિત્રતામભિધિત્સુરાહ—

મિત્તૂણ તમં દીવો, દેવ ! પયત્થે જણસ્સ પયડેહ્ ।

તુહ પુણ વિવરીયમિણં, જહ્કદીવસ્સ નિવ્વહિઅં ॥ ૩૭ ॥

[મિત્ત્વા તમો દીવો દેવ ! પદાર્થાન્ જનસ્ય પ્રકટયતિ ।

તવ પુનર્વિપરીતમિદં જગદેકદીપસ્ય નિષ્પન્નમ્ ॥]

પ્ર૦ ઘ૦—મિત્તૂણ ત્તિ । હે દેવ ! કેવલકમલાવિલાસદુર્લલિત ! ભગવન્ ! લોકે હિ દીપઃ

પદાર્થાન્ પ્રકટયતીતિ સપ્તઙ્કઃ । તત્ર 'દીપઃ' પ્રકટયતિ ગૃહૈકદેશાનિતિ દીપઃ । પયત્યે-પ-
દાર્થાન્ ઘટ-પટાદીન્ । કિં કૃત્વેત્યાહ-ભિત્તૂણ તમં તિ । તમઃ-અન્ધકારં ભિત્ત્વા-વિદાર્ય, નિર-
સ્યેત્યર્થઃ । તદનન્તરં જનસ્ય ઘટાદ્યર્થિનો લોકસ્ય તાન્ ઘટાદીન્ પ્રકટયતિ । इदानीं जग-
द्गुरोरद्भुतत्वमाह-तुह पुण त्ति । तव पुनर्विमलकेवलालोकप्रकाशकत्वेन जगदेकदीपस्यापि
इणं-इदं दीपकार्यं विवरीअं-विपरीतं वैपरीत्येन निव्वडिअं-निर्व्यूढम् । अयमाशयः-
किल दीपो हि तमो भित्त्वा पदार्थान् व्यञ्जयति, त्वं तु पूर्वं स्वोपदेशभाभिर्भाविभद्रस्य-
भव्यजन्तुजातस्य जीवाजीवादीन् पदार्थान् प्रकटयसि-अवबोधयसि, ततस्तस्य तत्त्वाव-
बोधोत्पादनेनैव तमः-अज्ञानं भिनत्ति-दलयसीत्यहो तव सर्वातिशायिचरित्रम् ॥ इति
सप्तत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३७ ॥

હે૦ વિ૦—इदानीं भगवतोऽपूर्वदीपत्वख्यापनमुखेन वर्णनामाह—(भित्तूण त्ति) ।

हे देव!—स्वामिन्! दीपः प्रतीतो भित्त्वा-तिरस्कृत्य तमः-अन्धकारं पदार्थान् घटादीन्
जनस्य-लोकस्य प्रकटयति-प्रकाशयति । तव पुनर्विपरीतमिदं पूर्वोक्तं निर्घटितं (निर्वृत्तं?)—
सञ्जातं यस्मात् प्रथमं पदार्थान् प्रकाश्य पश्चात् तमो भिनत्ति । किंविधस्येत्याह—जगदेक-
दीपस्य-भुवनाद्वितीयदीपस्य ॥ इति गाथार्थः ॥ ३७ ॥

શીખરાર્થ

ભિત્તૂણ (ભિત્ત્વા)=ભેદીને.
તમં (તમઃ)=અંધકારને.
દીવો (દીપઃ)=દીપક, દીવો.
દેવ ! (દેવ !)=હે દેવ, હે ધર્મશ્રી!
પયત્યે (પદાર્થાન્)=પદાર્થોને.
જનસ્સ (જનસ્ય)=મનુષ્યના.
પયટેહ (પ્રકટયતિ)=પ્રકટ કરે છે.
તુહ (તવ)=તારું.

પુણ (પુનઃ)=વળી.
વિવરીયં (વિપરીતં)=વિપરીત, ઉલટું.
इणं (इदं)=આ.
जग (जगत्)=જગત્, દુનિયા.
इक (एक)=અદ્વિતીય, અપૂર્વ.
दीव (दीप)=દીપક, દીવો.
जहकदीवस्स=જગતના અદ્વિતીય દીપક.
निव्वडिअं (निष्पन्नम्)=થયું.

પદાર્થ

પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા—

“હે દેવ ! (અન્ય) દીપક અંધકારને ભેદીને મનુષ્યને (ઘટાદિક) પદાર્થો પ્રકટ કરે છે
અને જગતના અદ્વિતીય દીપકરૂપ તારું આ (દીપક—કાર્ય) તો વિપરીત છે, (ક્રમકે તું તો
પ્રથમ ઉપદેશરૂપ કિંચિત્ દ્વારા ભગ્ય જીવોને જીવાજીવાદિક પદાર્થોનો બોધ કરાવે છે અને
સાર પછી એ પ્રમાણે તેમને યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી તેમના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો અંત
આણે છે).”—૩૭

साम्प्रतं भगवद्वचनस्यैव प्रभावातिशयमाह—

मिच्छत्तविसपसुत्ता, सचेयणा जिण ! न हुंति किं जीवा ? ।

कण्णम्मि कमइ जइ कि-त्तिअं पि तुह वयणमन्तस्स ॥ ३८ ॥

[मिथ्यात्वविषप्रसुप्ताः सचेतना जिन ! न भवन्ति किं जीवाः ? ।

कर्णयोः क्रामति यदि कियदपि तव वचनमन्त्रस्य ॥]

प्र० वृ०—मिच्छत्तत्ति । हे जिन !—जितरागद्वेष ! असी जीवाः—प्राणिनः सचेतनाः—सचे-
तसः समस्तहेयोपादेयादिविचारचातुरीधुरीणबुद्ध्यः किं न भवेयुरिति योगः । अथ कथमसी
प्रथमचेतसः (सचेतसः) सज्जातास्तदाह—मिच्छत्तत्ति । तत्र मिथ्याऽवबोधो मिथ्या तस्य भावो
मिथ्यात्वं तदेव सम्यग्बोधचैतन्यापहारकारित्वेन विषमिव विषं तेन प्रसुप्ता—विगलितसंवे-
दनाः यदि किं स्युः अत आह—कण्णम्मि त्ति । यदि तेषां मिथ्यात्वविषप्रसुप्तानां कण्ण-
म्मि—कर्णे कमइ—क्रामति सङ्क्रामति, प्रविशतीति यावत् । किं तत् ? तव प्रवचनं—द्वादशा-
ङ्गीप्रवचनं तदेव रागादिगरलवलदलनकलितत्वेन मन्त्र इव मन्त्रस्तस्य कित्तिअं पि—किय-
न्मात्रमपि, पदमात्रमपीत्यर्थः । इयमत्र भावना—तावदेव देहिनो मिथ्यावासनावसित-
चेतसः कृत्याकृत्यविचारे विपरीयन्ति यावद् भगवदुपदेशमन्त्रस्य लेशोऽपि श्रुतियुगले न
स्खलितः । प्रविष्टे तु श्रुतिपदं पदमात्रेऽपि भगवत्प्रवचनस्य कस्य नाम चिलातीतनयस्येव
भृशं (दुष्ट) चरित्रस्यापि । तस्यापि न सावद्यवासनाविगमेनोपशमरसः स्फुरति ? । अथवाऽन्ये-
ऽपि विषवेगमूर्च्छया प्रसुप्ता भवन्ति तेषां कर्णे यदि गारुडशास्त्रप्रणीतसंस्फुरन्मन्त्रपदानां
द्वित्राण्यक्षराणि प्रविशन्ति तदा तदैव ते सचेतनाः—चलनस्पन्दनादिचेष्टावन्तः के न स-
म्पद्यन्ते ? अपि तु भवन्त्येव ॥ इति अष्टत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३८ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्वाचो मन्त्रशक्तिविधानेन स्तवमाह—(मिच्छत्तत्ति) ।

गमनिका—हे जिन ! मिथ्यात्वविषप्रसुप्ताः—विपरीतार्थश्रद्धानगराघ्राताः सचेतनाः—
चैतन्ययुक्ताः किं न भवन्ति ?—न सम्पद्यन्ते ? । अपि तु भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । यदि
किम् ? यदि क्रामति—प्रविशति । किम् ? यदपि स्तोकमपि—किमपि । कस्य सम्बन्धि ? त्वद्व-
चनमन्त्रस्य । किमुक्तं भवति ? यथा विषेण व्याप्तोऽपि कश्चिज्जीवो विशिष्टमन्त्रेण निर्विषो
भवति, तथा मिथ्यात्वव्याप्तोऽपि जीवो भगवद्वचनेन मिथ्यात्वरहितो भवति । इति
परमार्थः ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ

મિથ્યત્વ (મિથ્યાત્વ) = મિથ્યાત્વ.

વિષ (વિષ) = વિષ, ઝેર.

પ્રસુત (પ્રસુત) = સૂધ ગયેલ, મૂર્છા પામેલ.

મિથ્યત્વવિષપ્રસુત્તા = મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્છા પામેલા.

સચેયના (સચેતના :) = સચેતન, ચૈતન્યથી યુક્ત.

જિણ ! (જિન !) = હે તીર્થંકર !

ન (ન) = નહિ.

હુંતિ (ભવન્તિ) = થાય છે.

કિં (કિમ્) = શું.

જીવા (જીવા :) = જીવો.

કન્નમ્મિ (કર્ણે) = કર્ણમાં, કાનમાં.

કમદ્ધ (કામતિ) = પ્રવેશ કરે.

જદ્ધ (યદિ) = જો.

કિત્તિલં (કિયત્) = કેટલુંક.

પિ (અપિ) = પણ.

તુહ (તવ) = તારા.

વચણ (વચન) = વચન, બોલ.

મંત (મન્ત્ર) = મન્ત્ર.

વચણમંતસ્સ = વચનરૂપ મન્ત્રનું.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ—

“જો મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્છિત થયેલા જીવોના કર્ણમાં હે વીતરાગ ! તારા વચનરૂપ મન્ત્રનો કંઈક અંશ પણ પ્રવેશ કરે, તો (તેવા) જીવો (પણ રોહિણીય ચોર તથા ચિલાતીપુત્રની જેમ) શું સચેતન ન થાય ? ”—૩૮

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે સર્પનું ઝેર ચડવાથી મૂર્છા પામેલા મનુષ્યોની મૂર્છા તેમના કર્ણમાં ગાડડિક-મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષર પડતાં જતી રહે છે અર્થાત્ તેઓ સચેતન બને છે. તો તેવીજ રીતે પ્રભુના વચનરૂપ અપૂર્વ ગાડડિક-મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષરો કે પદો કર્ણગોચર થતાં અનાદિ કાળના મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી વિવેકરૂપ ચૈતન્યથી બ્રહ્મ થયેલા જીવો પોતાનું અસલ ચૈતન્ય મેળવવા લાગ્યશાળી થાય તેમાં કહેવુંજ શું ?

મન્ત્ર—

અન્ય દર્શનીયોની જેમ જૈનો પણ મન્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે એ વાતનું જૈનાચાર્યોએ રચેલા અનુભવસિદ્ધ મંત્રદ્વાર્ષિશિકા, યોગશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથો સમર્થન કરે છે. મન્ત્રને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા એવા બંને વર્ગો આધુનિક સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મન્ત્ર એટલે અમુક અક્ષરોની અમુક પ્રકારની સંકલના. આવી સંકલનાથી વાતાવરણ ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ અસર થાય છે, એવો એનો અર્થ કેટલાક કરે છે. મન્ત્રને માનનારા મનુષ્યો પોતાના પક્ષના પ્રત્યક્ષ સમર્થનાર્થે ગાડડિક મન્ત્રનું ઉદાહરણ રજૂ કરે છે અને તેઓ કહે છે કે આ મન્ત્રનો એવો પ્રભાવ છે કે કરડીને નાસી ગયેલો સર્પ પણ મન્ત્રથી આકર્ષાઈને ગાડડિકને તાબે થાય છે.

૧ રોહિણીય ચોરના જીવન-વૃત્તાન્તની અંગ્રેજીમાં મેં આલેખેલી સ્થૂલ રૂપરેખા માટે જીઓ ન્યાય-કુસુમાંજલિ (પૃ. ૧૦૫).

જેમ આકર્ષણશીલ (negative) વિદ્યુત અને પ્રેરક (positive) વિદ્યુતના સમાગમથી તણુઓ (spark) ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જૂદા જૂદા સ્વભાવવાળા અક્ષરોની યથાયોગ્ય રીતે સંકલના-ગુંથણી કરવાથી કોઈ અપૂર્વ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ તો બાણીતી વાત છે કે મહાપુ-રુષોએ ઉચ્ચારેલા સામાન્ય શબ્દોમાં પણ અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે, તો પછી અમુક ઉદ્દેશપૂર્વક વિશિષ્ટ વર્ણોની સંકલનાથી ચોબેલા પદોના સામર્થ્યની તો વાતજ શી? વળી આવા પદોના-મન્ત્ર-પદોના રચયિતા જેટલે અંશે સંયમ અને સત્યના પાલક હોય તેટલે અંશે તેમાં વિશિ-ષ્ટતા સંભવે છે. આથી કરીને મન્ત્રની ભાષામાં પરિવર્તન કરવામાં આવે અર્થાત્ તદ્ગત અર્થ અન્ય ભાષા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે તો તે પરિવર્તન મન્ત્રની ગરજ સારી શકે નહિ.

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊઠાપોઠ કરવાનું આ સ્થળ નહિ હોવાથી આ વિષય આટલેથી પડતો મૂકવામાં આવે તે પૂર્વે એટલું તો નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જૈન શાસ્ત્રમાં પણ ૐ-પ્રણવ ધીજ, અને અર્હમ્ એ બેનો વિશેષતઃ સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ૐ એને મન્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રણવ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સર્વ મન્ત્રોમાં પ્રથમ પદ ભોગવનારો આ પ્રણવ સમસ્ત દર્શનીક અને તાન્ત્રિક શાસ્ત્રોમાં સમાનભાવે વ્યાપક છે. સર્વ વર્ણોની ઉત્પત્તિરૂપ, શબ્દ-સૃષ્ટિના ધીજરૂપ અને અનાદ્યન્ત ગુણયુક્ત સ્વરૂપવાળો એવો આ પ્રણવ સકામ લક્ષ્મીને કામિત રૂપ અર્પણ કરે છે, જ્યારે નિષ્કામ ઉપાસકોને તો મોક્ષ સમર્પે છે. પરમેષ્ઠીનો વાચક. પરબ્રહ્મનો દ્યોતક, અનાહત નાદનો પ્રતિધોષ, અને જ્ઞાનરૂપ જ્યોતિના કેન્દ્ર-સ્થાનરૂપ આ પ્રણવ યોગિ-જનોનો આરાધ્ય વિભુ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ૐંકારવિન્દુસંયુક્તં, નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ, ૐંકારાય નમો નમઃ ॥”

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊઠાપોઠ જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ખંડ ૩, અંક ૧ પૃ. ૧૦-૧૨) માં કરવામાં આવ્યો છે, વાસ્તે એના જિજ્ઞાસુએ તે દિશામાં પ્રયાણ કરવું. સાથે સાથે આ અન્યમાં અર્હમ્ ના સંબંધમાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અર્હમ્ ને મંત્રાધિરાજ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ પ્રાયઃ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિના પ્રારં-ભમાં આદ્ય મંગળ તરીકે આનું સ્મરણ કરે છે. પ્રણવની જેમ આ મન્ત્રાધિરાજ પણ પરમેષ્ઠીનો વાચક છે; કેમકે એમાં પરમેષ્ઠીનું પરમ તત્ત્વ સમાયેલું છે. વળી આ પદમાંના અ, ર અને હ એ ત્રણ અક્ષરો વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહાદેવના પણ વાચક છે. એ વાતની નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સાક્ષી પૂરે છે:—

“અકારેણોચ્યતે વિષ્ણુ, રેફે બ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

હકારેણ હરઃ પ્રોક્ત-સ્તદન્તે પરમં પદમ્ ॥”

સકળ શાસ્ત્રોના સારરૂપ પ્રણવ અને મન્ત્રાધિરાજની જેમ ધીજ પણ મન્ત્રાક્ષરો જૈન શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. જેમકે હ્રીં એ માયા-ધીજ, સ્વા. એ પવન-ધીજ, હા એ આ-કાશ-ધીજ છે, પરંતુ આ સંબંધમાં અત્ર વિચાર કરવો ઇષ્ટ નહિ હોવાથી આ પ્રકરણ આટલેથી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

अधुना भगवत्समयस्यैव परसमयेभ्यो भङ्ग्यन्तरेण गुरुतरं गौरवं आपादयन्नाह—

आयन्निआ खणद्धं, पि पइं थिरं ते करंति अणुरायं ।

परसमया तहवि मणं, तुहसमयन्नूण न हरंति ॥ ३९ ॥

[आकर्णिताः क्षणार्धमपि त्वयि स्थिरं ते कुर्वन्त्यनुरागम् ।

परसमयास्तथापि मनस्त्वत्समयज्ञानां न हरन्ति ॥]

प्र० वृ०—आयन्निअ त्ति । हे सकलश्रुतनिलय ! भगवन् ! परसमयास्तथापि त्वत्समय-
ज्ञानां मनो न हरन्तीति योगः । तत्र परे—कपिल-दक्ष-कणभक्षा-ऽक्षपाद-जैमिनिप्रभृत-
यस्तेषां समयाः—सिद्धान्ताः परसमयाः । ते—तव समयम्—आगमं जानन्ति—अवबुध्यन्ते
ते त्वत्समयज्ञास्तेषां मनः—चेतो न हरन्ति—न प्रीणन्ति, नावर्जयन्तीति यावत् । यदि पुनस्ते
त्वत्समयज्ञाः दे(दै)वतेषु प्रतिकूलभाषिणो भविष्यन्तीत्यत आह—आयन्निआ इत्या-
दि । ये परसमयाः क्षणः—कालविशेषस्तस्यार्धं तन्मात्रमपि कालमाकर्णिताः—श्रुतिपथमवता-
रिताः पइं—त्वयि विषये थिरं—स्थिरं अनुयायिनं (रायं?) अनुरागम्—अन्तःप्रीतिविशेषं करंति—
कुर्वन्ति तहवि—तथापि एवं सत्यपि ते त्वत्समयज्ञानां मनो न हरन्ति ॥

ननु यस्यैव दर्शनस्य समयः श्रूयते तद्दे(दै)वते एव तच्छ्रोतुर्मनोऽनुरज्यते । इह तु
जैमिनिप्रमुखाणामागमाः श्रूयन्ते, मनस्तु वीतरागे दृढानुरागं भवति तत् कथमेतद् ? ।
उच्यते—यदि तेषु—तदागमेषु किमपि क्षोदक्षममुपश्रूयते तदा तत्प्रयोक्तृदे(दै)वतेषु श्रोतु-
श्चेतोऽवतरति । न च ते तथाविधाः; यतः श्रुतिमूलानि तावत् जैमिनिप्रभृतीनां शास्त्राणि,
श्रुतिगिरश्च ताभिरसमञ्जसभणितिभङ्गिभिर्वातूलप्रलपितान्यपि गलहस्तयन्ति । तथाहि—

“स्पर्शोऽमेध्यभुजां गवामघहरो वन्द्या विसंज्ञा द्रुमाः

स्वर्गश्छागवधाद् धिनोति च पितृन् विप्रोपभुक्काशनम् ।

आप्ताश्छद्मपराः सुराः शिखिहुतं प्रीणाति देवान् हविः

स्फीतं फल्गु च बल्गु च श्रुतिगिरां को वेत्ति लीलायितम् ? ॥ १ ॥”

किञ्च—तेषां कुकविनिवद्धनाटकानामिवान्यत् मुखेऽन्यन्निर्वहणसन्धौ । तथाहि—एकैर्देव-
तानुरक्तैरेकसमयमार्गानुयायिभिस्तस्य सुकृतिभिः स्वेषु स्वेषु शास्त्रेष्वन्यदन्यदभिहितं तत्
तावत् कचिदेकत्र प्राणिप्राणपरित्राणमूलं धर्ममुपदिशता केनचिदेवमभ्यधाय यदुत—

“यावन्ति पशुरोमाणि, पशुगान्त्रेषु भारत ! ।

तावद् वर्षसहस्राणि, कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥ १ ॥”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३८)

पुनरन्येन केनचित् तदागमविप्लावितेनैव स्वाभिप्रायेण क्वापीदमभिहितं, यदुक्तं—

“यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः, स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य, तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥ १ ॥”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३९)

तथा केनचित् क्वापि मांसाशनमपवदता दयालुनैवेदमुदीरितमभूत्—

“मां स खादयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाइयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वे, निरुक्तं मुनिरब्रवीत् ॥ १ ॥”

तथा पुनः केनचित् तदुक्तं युक्तमसूययैवापहस्तयता तत्समयप्रवीणेन क्वापि प्रोक्तम्—

“क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य, परोपहतमेव वा”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३२)

तदेवं प्रयोक्तृणां स्वैरप्रलापितया परस्परेण पौर्वापर्येण विरुद्धाः परसमयाः यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा स्थानेऽवस्थितार्थप्रयोक्तारि त्वयि वीतरागेऽनुरागवृद्धिं जनयन्तीत्येवं-विधाश्च ते कथं स्याच्छब्दलान्छितानेकान्तात्मकत्वन्मतप्रबलप्रतिभानां मनो हरन्ति ? इति एकोनचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३९ ॥

हे० वि०—अधुना भगवत्समयस्थितिचित्तदृढताप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह—(आय-
ज्ञिअ त्ति) ।

आकर्णिताः—श्रुताः क्षणार्धमपि—स्तोककालमपि त्वयि स्थिरं—निश्चलं कुर्वन्ति—विदध-
त्यनुरागं—बहुमानं ये परसमयाः—बौद्धादिसिद्धान्तास्तथापि मनः—चित्तं न हरन्ति—ना-
ह्लादयन्ति । केपामित्याह—त्वत्समयज्ञानां—भवत्सिद्धान्तवेदिनाम् । किमिति ? निश्चलचित्त-
त्वात् तेषाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३९ ॥

१ मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ५५) तु यथा—

“मां स भक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाइयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

२ ‘भक्षयिता’ इति पाठः द्वारिमद्रीवाष्टके योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० २६) स्वोपज्ञवृत्तौ च ।

३ ‘मनुरमयीत्’ इति पाठो योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० २६) स्वोपज्ञवृत्तौ ।

४ उक्तार्थं तु यथा—

“देवान् पितॄन् समम्यर्च्य खादन् मांसं न दुष्यति ।”

सम्पूर्णः श्लोको दृश्यते योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० ३१) स्वोपज्ञवृत्तौ ।

શબ્દાર્થ

આયજિઆ (આકર્ષિતાઃ)=સાંભળેલા.

ક્ષણ (ક્ષણ)=ક્ષણ, પળ.

અડ (અર્ધ)=અડધી.

ક્ષણસ્રં=અડધી ક્ષણ.

પિ (અપિ)=પણ.

પદં (ત્વયિ)=તારે વિષે.

થિરં (સ્થિરં)=સ્થિર, દૃઢ.

તે (તે)=તેઓ.

કરંતિ (કુર્વન્તિ)=કરે છે.

અનુરાયં (અનુરાગં)=અનુરાગને પ્રેમને.

પર (પર)=અન્ય.

સમય (સમય)=સિદ્ધાન્ત, આગમ.

પરસમયા=અન્યના આગમો.

તદ્વિ (તથાપિ)=તોપણ.

મણં (મનઃ)=મનને.

તુહ (ત્વ)=દ્વિતીય પુરુષનું એકવચન.

નુ (ન)=જણકાર.

ત્વત્સમયનૂણ=તારા સિદ્ધાન્તને જણનારાના.

તુહ (ત્વ)=તારા.

સમયનૂણ (સમયજ્ઞાનાં)=સિદ્ધાન્તને જણનારાઓના.

ન (ન)=નહિ.

હરંતિ (હરન્તિ)=હરે છે.

પદાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તનું ઔરવ—

“અન્ય (વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિનીય, સાંખ્ય, સૌગત પ્રમુખ)ના આગમો અડધી ક્ષણ સાંભળ્યા છતાં પણ તારે વિષેનો અનુરાગ સ્થિર કરે છે અને તેમ થવાથી તારા સિદ્ધાન્તના જણકારોનું ચિત્ત તે હરી (શકતા) નથી (તે યોગ્યજ છે).”—૩૬

રૂપટીકરણ

સારાંશ—

આ પદ્યમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે જૈન દર્શનના રહસ્યનો જણકાર જૈમિનીય પ્રમુખ આગમો અડધી ક્ષણ તો શું પણ કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો સુધી એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળે તોપણ તેનો જૈન શાસન પ્રત્યેનો પ્રેમ અદ્યાંશે પણ ઓછો થાય તેમ નથી. કેમકે અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતાદિ અનેક દોષો તેની નજરે પડતાં તેના ઉપર તેની પ્રીતિ થાયજ કેમ ?

૫ ૫ ૫ ૫

વાઈહિં પરિગ્ગહિઆ, કરંતિ વિમુહં ક્ષણેણ પડિવક્ષં ।

તુજ્ઞ નયા નાહ ! મહાગય વ અનુસંલગ્ના ॥ ૪૦ ॥

[વાંદિભિઃ પરિગ્રહીતાઃ કુર્વન્તિ વિમુહં ક્ષણેન પ્રતિપક્ષમ્ ।

તવ નયા નાથ ! મહાગજા જ્વાન્યોન્યસંલગ્નાઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—વાઈહિં તિ । હે વિહિતદુર્દાન્તકુતીર્થિસાર્યપુમર્થ ! નાથ ! તવ સમ્બન્ધિનો

नयाः क्षणेन विपक्षं विमुखं करंति-कुर्वन्तीति योगः । तेन नीयते-गम्यते प्रमाणप्रतिपक्षस्य वस्तुनो घटादेर्विषयीक्रियते तदितरांशानपेक्षेण येन परामर्शविशेषेण प्रतिपक्षरभिप्रायविशेषेणांशः सदादिमयः स च व्यासतोऽनेकविकल्पः, समासतो द्वेधा-द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । द्रव्यमेव वस्तु, न पर्यायाः, तेषां तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव द्रव्याण्यर्थोऽस्येति द्रव्यार्थिकोऽयमुच्यते । पर्यायनयस्य तु पर्याया एव वस्तु, न द्रव्यं, तस्य तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव पर्याया अर्थोऽस्येति पर्यायार्थिकोऽसावुच्यते । यदाहुः परमर्पयः—

“तित्थयरवयणसंगहसविसेसपत्थारमूलवायरणी ।

दवड्डिओ अ पज्जवणओ असेसा विगप्पा सिं ॥ १ ॥”

—सम्मतितर्के (गा० ३)

तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रिधा-नैगमः, सङ्ग्रहो, व्यवहारश्च । तत्र नैके गमा-अवबोधमार्गा यस्य स निपातनान्नैगमः । तथा अशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं सामान्यमात्रं यः सङ्गृह्णाति स सङ्ग्रहः । तथा सङ्गृहीतान् सत्त्वद्रव्यादीनर्थान् विधाय न तु निषिध्य यः परामर्शविशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारः । द्वितीयः पर्यायार्थिकः पुनश्चतुर्धा-ऋजुसूत्रः, शब्दः, समभिरूढः, एवम्भूतश्च । तत्र ऋजु-अतीतानागतकालक्षणकौटिल्यवैकल्यात् प्राञ्जलं सूत्रयति योऽभिप्रायः स ऋजुसूत्रः । तथा काल-कारक-लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषो-पसर्गभेदेन ध्वने-रर्थभेदो यः प्रतिपद्यते स शब्दः । तथा पर्यायशब्देषु व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नमर्थं यः समभिरोहति स समभिरूढः । तथा यः शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं (शब्दं) वाऽनन्यत्वेनाभ्युपगच्छति स एवम्भूतः । एवमस्मी सर्वेऽपि समुदिता नैगमादयः सप्त महानया येषामेकैकस्यैकैकं शतमनुगामिनां नयानाम् । इह वचननिर्णयप्रस्तावे बहु वक्तव्यं तच्च ग्रन्थ-गौरवभीरुभिर्नादृतम् । तत एते त्वत्प्रवचनान्तःपातिनो नयाः क्षणात् विपक्षवैमुख्यमारचयन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाईहिं ति-वादिभिः परिगृहीताः सहजनिजप्रज्ञाऽवज्ञात-वाचस्पतिमतिविभवैस्तथाविधान्नुतवादलब्धिसम्पन्नैर्वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्ष[विपक्ष]स्थापनेन परपक्ष[विपक्ष]विक्षेपाय प्रयुक्ताः । एवंविधाश्च ते किं कुर्वन्तीति अत आह-कुणंति विमुहं ति प्रतिपक्षं साङ्ख्य-सौगतादिकुतीर्थिसार्थं क्षणेन-अक्षेपेण विमुहं-विमुखं विगलित-प्रतिभाप्राग्भारत्वेन वादकथापराञ्छुखं कुणंति-कुर्वन्ति । पुनः किंविशिष्टास्ते नयाः ? अनुन्नसंलग्ना-अन्योन्यसंलग्नाः, परस्परं कार्यकरणप्रवीणाः । अन्योन्यनिरपेक्षत्वे तु तेषां दुर्नयत्वमेव स्यात् । यदुक्तं परमर्षिभिः—

१ आचार्यवर्यश्रीसिद्धसेनदिवाकराः ।

२ छाया—

तीर्थेकरवचनसङ्ग्रहसविशेषप्रसारमूलन्याकरणौ ।

द्रव्यास्तिकश्च पर्यवचनश्च भशेषा विकल्पाः ॥

“दोहि वि नएहि नीअं सत्थमुल्लण तहवि मिच्छत्तं ।
जं सविसयप्पहाणत्तणेण अञ्जुन्ननिरविकखं ॥ १ ॥” ति-

—विशेषावश्यके (गा० २१९५)

अत्रोपमामाह-नयाः क इव ? महागय व-महागजा इव भद्रजातीयत्वेन मद-
मन्थरगमनाः सांयुगीनाः प्रधानदन्तिन इव, तथा विधत्ते विपक्षप्रतिपन्थिनामनीकमेकहे-
लया प्रवृत्ताः क्षणेन हतविग्रहमेव पश्चान्मुखं विक्षिपन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाईहिं ति
वाजिभिः-तुरङ्गमैः परिगृहीताः-कृतपरिक्षेपाः । विधीयते हि समितिभूमिषु मत्तानां
गजानां तथाविधातिगूढाभिमर्भर(?)प्रहारपरिहारतुरङ्गमपूरैः परिक्षेपः । इति चत्वारिंशत्तम-
गाथार्थः ॥ ४० ॥

हे० वि०—इदानीं नयप्रभावप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह-(वाईहिं ति) ।

हे नाथ ! तव नयाः नैगम१सङ्ग्रह२व्यवहार३ऋजुसूत्र४शब्द५समभिरूढ६एवम्भूत७-
रूपाः क्षणेन-स्तोककालेन कुर्वन्ति विमुखं-पराञ्मुखं प्रतिपक्षं-विपक्षं, नयवादाम्भोधे-
र्दुरवगाहत्वात् । क इवेत्याह-महागजा इव-प्रधानद्विपा इव । किंविधा नयाः ? किंविधा
महागजाः इति श्लेषमाह-वादिभिः-वचनकुशलैः परिगृहीताः-परिवारिताः, महाग-
जास्तु वाजिभिः-तुरङ्गमैः, तथाऽन्योन्यसंलग्नाः-परस्परं मिलिताः, मिथः सापेक्षा इत्यर्थः ।
अयमत्र भावार्थः—कैश्चित् कुवासनाग्रहयस्तैरयःशलाकाकल्पा नया अभ्युपगताः । जैनैश्च
पुनः सर्वनयसमूहमयं जिनमतमिति प्रतिपन्नम् । तस्मात् युक्तमन्योन्यसंलग्ना इति विशेष-
णमिति । साम्प्रतं प्रसङ्गागतमिति सङ्घिसरुचिविनेयानुग्रहाय लेशतो नयस्वरूपमुपवर्णयामः ।
तत्रानन्तधर्मात्मकं वस्तु स्वमतविशिष्टं नयन्ति-गोचरयन्ति संवेदनं समारोपयन्ति इति
नयाः, वस्त्वेकदेशपरामर्शा इत्यर्थः । तथा चोक्तं (श्रीसिद्धसेनदिवाकरैः)—

“एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः”

—न्यायावतारे (श्लो० २९)

इति । ते च अनन्तधर्माध्यासितत्वात् वस्तुनोऽनन्ताः । तथापि सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् सप्त भेदा
वर्ण्यन्ते, अन्येषां तेष्वेवान्तर्भावात् । तत्रापि चत्वारोऽर्थसमर्थकाः त्रयश्च शब्दद्वारकाः
इति । साम्प्रतं एकैकमतमुपवर्णयामि(मः) । नैगमास्तावत् विचार्यन्ते । निगम्यन्ते-विविक्तं
परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः घटादयोऽर्थास्तेषु भवो नैगम इति । अयं हि सत्तालक्षणमाह

१ छाया—

द्वाभ्यामपि नयाभ्यां नीतं शास्त्रमुल्लेकेन तथापि सिद्ध्यात्वम् ।

यत् स्वविषयप्रधानत्वेन अन्योन्यनिरपेक्षम् ॥

२ ‘मतङ्गजानां’ इत्यपि पाठः ।

सामान्यमवान्तरसामान्यानि च द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादीनि । तथा अन्त्यविशेषानसाधारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषांश्च घटादीन् अभिप्रैतीति नैगमयति ॥ छ ॥

अधुना सङ्ग्रहाकृतमुपवर्णयामि—तत्र सङ्ग्रहातीति समस्तविशेषप्रतिक्षेपद्वारेण सामान्यरूपतया सकलं वस्त्विति सङ्ग्रहः । अयं हि सत्तालक्षणं महासामान्यं समर्थयति, न संस्मेभकुम्भाभोरुहादीन् विशेषानिति सङ्ग्रहः ॥ छ ॥

साम्प्रतं व्यवहाराभिप्राय उच्यते—व्यवहियते लौकिकैरनेनाभिप्रायेणेति व्यवहारः । अयं तु मन्यते यदेव लोकव्यवहारपथमवतरति जलाद्याहरणसमर्थं घटादिकं तदेव पारमार्थिकं वस्तु, न सामान्यं अन्त्यविशेषा वा पारमार्थिका इति व्यवहारः ॥ छ ॥

साम्प्रतं ऋजुसूत्राभिप्रायः कथ्यते—तत्र अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्य अलब्धात्मलाभत्वात् स्वरविषाणादिभ्योऽवशिष्यमाणतया नार्थक्रियानिवर्तनक्षमत्वमर्थक्रियाक्षमं च वस्तु तदभावात् तयोर्न वस्तुत्वं (इति) ऋजुसूत्रः । तदिदमर्थस्वरूपनिरूपण निपुणानां मतमुपवर्णितम् ।

अधुना शब्दद्वारकाणां मतमुपवर्णयते । इदं साधारणमाकूतं यदुत शब्द एव परमार्थः, नार्थः, तस्य तत्प्रतीतौ प्रतीयमानत्वात् स्वरूपवदिति ॥ छ ॥

साम्प्रतं त्रत्येकमतं कथ्यते—तत्र शब्दते—आहूयते अनेनाभिप्रायेणार्थः इति शब्दः । अयं हि मन्यते रूढितो यावन्तो ध्वनयः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते यथा इन्द्र-शक्र-पुरन्दरादयस्तेषामपि एकोऽर्थो वाच्य इति ॥ छ ॥

साम्प्रतं समभिरूढमतमुच्यते—सम्-एकीभावेन व्युत्पत्तिनिमित्तमास्कन्दयति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरूढः । अयं हि पर्यायशब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिगम्यते । तद्यथा—इन्द्रनादिन्द्रः, शक्रनात् शक्रः, पूर्यारयतीति पुरन्दरः ॥ छ ॥

साम्प्रतं एवम्भूताभिप्रायः प्रतिपाद्यते । तत्र एवंशब्दः प्रकारवचनः, ततश्चैवम्—यथा व्युत्पादितस्तं प्रकारं भूतः—प्राप्तो योऽभिप्रायः स एवम्भूतः । अयं हि यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदैव विवर्तते तदैव तं शब्दं प्रवर्तमानमभिप्रैति, न सामान्येन । यथोदकाद्याहरणवेलायां योपिदादिमस्तकारूढो विशिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेषः, घटशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात् पटादिवदिति ॥ छ ॥

एतावभिप्रेत्य धर्मं समर्थयन्तः । शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण प्रवर्तमाना नया भण्यन्ते । यदा तु सावधारणाः सन्तः वस्तु समर्थयन्ति तदा दुर्णयतां भजन्ते । दुर्णयत्वं च यथा भवति तथा ग्रन्थगौरवभयादस्माभिर्नोच्यते ग्रन्थान्तराद् विज्ञेयमिति कृतं विस्तरेण । प्रकृतं प्रस्तुतम् ॥ ४० ॥

શીખદાર્થ

વાઈહિં (વાદિભિઃ)=વાદીઓથી.
 વાઈહિં (વાજિભિઃ)=ઘોડાઓથી.
 પરિગ્રહિઆ (પરિગ્રહીતાઃ)=સ્વીકારાયેલા.
 કરંતિ (કુર્વંતિ)=કરે છે.
 વિમુહં (વિમુક્ત)=વિમુખ.
 ર્ણણેણ (ક્ષણેન)=ક્ષણમાં, પળમાં.
 પટિવક્ષં (પ્રતિપક્ષં)=પ્રતિપક્ષને, શત્રુને.
 તુજ્ઞ (તવ)=તારા.
 નયા (નયાઃ)=નયો.

નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !
 મહ (મહત્)=મોટો.
 ગય (ગજ)=હાથી.
 મહાગય=મોટા હાથીઓ.
 ઇવ (ઇવ)=જેમ.
 અન્યુન્ન (અન્યોન્ય)=પરસ્પર.
 સંલગ્ન (સંલગ્ન)=બેડાયેલ.
 અન્યુન્નસંલગ્ના=પરસ્પર બેડાયેલા.

પદાર્થ

જૈન નયોની પ્રભુતા—

“હે નાથ ! ઘોડાઓથી વીંટળાયેલા તથા પરસ્પર મળી ગયેલા એવા મોટા હાથીઓ જેમ (શત્રુના સૈન્યને રણ-ક્ષેત્રમાંથી પાછું હઠાવે છે તેમ અતિશય ચતુર અને વળી વાદ-લબ્ધિથી અલંકૃત એવા) વાદીઓએ (પોતાના પક્ષના મણુકનને માટે અને પ્રતિપક્ષના ખણુકનને માટે) સ્વીકારેલા તેમજ 'પરસ્પર સંગત એવા તારા નયો પ્રતિપક્ષને એક ક્ષણમાં (વાદ-વિવાદના ક્ષેત્રથી) વિમુખ કરે છે.”—૪૦

૧ આ વિશેષણથી વિશિષ્ટ નયોજ 'સુનય' છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે; નહિ તો જો નયો પોતાના મર્યાદા-ક્ષેત્રની બહાર જઈ એક બીજાને ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો તે 'દુર્નય' બની જાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ નયો 'સુનય' છે, જ્યારે પરસ્પર નિરપેક્ષ નયો તે 'દુર્નય' છે. આ વાતનું શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત સ્તુતિ-દ્વાત્રિંશિકાનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સમર્થન કરે છે:—

“અહો ચિત્રં ચિત્રં તવ ચરિતમેતન્મુનિપતે !

સ્વકીયાનામેષાં વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવર્ગિનામ્ ।

વિપક્ષાપેક્ષાણાં કથયસિ નયાનાં સુનયતાં

વિપક્ષસૈમૃણાં પુનરિહ વિમો ! દુષ્ટનયતામ્ ॥”

પંચાશત્માંનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે:—

“તિઃશેષાંશજીપાં પ્રમાણવિષયીભૂયં સમાસેદુષાં

વસ્તૂનાં નિયમાંશકલ્પનપરાઃ સસ શ્રુતા મજ્જિનઃ ।

ઔદાસીન્યપરાયણાસદપરે ચાંશે મવેયુર્નયા—

શ્વેદેકાન્તકલ્પપદ્મકલુપાસ્તે સ્યુસદા દુર્નયાઃ ॥”

પરંતુ આ ઉપરથી નય અને દુર્નય એ બે હોય એવું સૂચન થાય છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રકારની હોય એમ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્દગાર ઉપરથી જણાય છે એટલું જ નહિ પણ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોનિજયગણિ પણ એને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે:—

“સદેવ સત્ સ્યાત્ સદિતિ ત્રિધાઽર્થો મીયેત દુર્નાંતિનયપ્રમાણૈઃ”

—અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકા શ્લો ૨૮

આથી કરીને શ્રીમદ્વયગિરિસૂરિ “નયો દુર્નયઃ સુનયશ્ચેતિ દૈગમ્બરા વ્યવસ્થા, ન સ્વસાકમ્, નયદુર્નયયો-ર્યાંવિશેષાત્” ઇત્યાદિ જે ઉલ્લેખ કરે છે તે કઇ અપેક્ષા અનુસાર ઘટે છે તે વિદ્વાનોએ વિચારી લેવા બેવું છે.

સ્પષ્ટીકરણ

નય-પર્યાલોચન—

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નિર્ણાયક શક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિની મુખ્યતા રહેલી છે. નિર્ણાયક શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તરફ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે ગ્રાહક શક્તિ એ નિર્ણયોને ક્રમશઃ વ્યવહારરૂપે આપવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ શક્તિઓને શાસ્ત્રકારો અનુક્રમે ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ એવા નામથી સંબોધે છે. આ બંને જ્ઞાનનાં એક જાતનાં રૂપાંતરો છે, છતાં એ બંનેમાં ભિન્નતા છે. જેમકે પ્રમાણ નિરપેક્ષ છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ છે; અર્થાત્ પ્રમાણ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાના બચાવ માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો પ્રમાણ કરેલા નિર્ણય ઉપર જીવે છે. એનું કારણ એ છે કે નયરૂપે ગણાવા લાયક કોઈ પણ આશય-અભિપ્રાય-વિચાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઈ પ્રમાણથી બાધિત નજ હોવો જોઈએ. અમુક વિચાર અબ્રાન્ત છે, અસંદ્ધિ છે, નિર્દોષ છે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય ત્યાર પછીજ તે વિચાર નયસમિતિનો સભ્ય બની શકે છે. આ પ્રમાણે નયસમિતિના સભ્ય બનેલા વિચારે પોતાનાથી ભિન્ન કે વિરુદ્ધ વિચાર સાથે ઝપાઝપી ન કરવી જોઈએ, તેના તરફ ઉદ્દાસીન રહી પોતાનું કાર્ય બળવડું જોઈએ. આ પ્રમાણેનું વર્તન નહિ રાખે તો તેને નયસમિતિ પોતાના સંઘ બહાર મૂકે છે અને તેને ‘નયાભાસ’ એવા નામથી ઓળખાવે છે.

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુમાંના કોઈ અમુક ધર્મને ઉદ્દેશીને જે યથાર્થ અભિપ્રાય આપવામાં આવે તે ‘નય’ કહેવાય છે, જ્યારે અન્ય ધર્મો તરફ ઉદ્દાસીનતા ધારણ ન કરતાં તેનું ખણ્ડન કરવા પ્રવૃત્ત થતો અભિપ્રાય તે ‘નયાભાસ’ છે. આથી પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તે પોતાની મહત્તા ગુમાવી બેસે, એ દેખીતી વાત છે.

નય-જ્ઞાન એ દ્રવ્યાનુયોગની કુંચી છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્યાનુયોગનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકટ કરનારી એ બારાખડી છે, કેમકે એની સહાયતાથી વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન પણ સુન્દર અને સચોટ રીતે ઉકેલી શકાય છે. આનાથી જગતના સમસ્ત વિચારો તેમજ તેની પ્રવૃત્તિઓ-અરે સમાજ કે વ્યક્તિગત બંધારણના પાયાઓનો પણ વાસ્તવિક બોધ થાય છે. આથી તો નયને ઉદ્દેશીને અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોએ અનેક પ્રૌઢ ગ્રંથો રચ્યા છે. મેં પણ યથામતિ એની સ્થૂલ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૬૫-૧૭૨, ૨૨૪-૨૨૮) માં આલેખી છે.

આ વિષયના ગૌરવ તરફ લક્ષ્ય આપતાં તેમજ ટીકાકારનો આશય થોડે ઘણે અંશે સમજાવવા માટે કરેલો પ્રયાસ અનાવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની નીચે સુજાણની હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે:—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નય એ અભિપ્રાય-વિશેષ ચાને એક પ્રકારનું અપેક્ષા-જ્ઞાન હોવાથી એની સંખ્યા અગણિત હોવી જોઈએ એવો સહજ ભાસ થાય છે. ખરેખર, વસ્તુ-સ્થિતિ પણ તેમજ છે, કેમકે એ વાતની સમ્મતિ-તર્કના તૃતીય કાણડની નિમ્ન-લિખિત ઠગમી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“જાવદ્યા વયણપદ્ધા તાવદ્યા ચેવ હંતિ નયવાયા”

અર્થાત્ જેટલા નયન-માર્ગ છે તેટલા નય-વાદો છે.

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ કુશાગ્રમતિ જૈનાચાર્યોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને માત્ર સાત નયોમાંજ વિલક્ષ્ય કર્યો છે. આ વહેંચણી પણ વળી એવી અનુપમ રીતે કરી છે કે જગતના કોઈ પણ વિચારનો આમાં સમાવેશ થવો બાકી રહેતો નથી.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે શબ્દ-સમુદાયની વિશાળતાને લઈને શબ્દ-જ્ઞાન પણ થવું મુશ્કેલ છે તો અપેક્ષા-જ્ઞાનની વાતજ શી? આનું સમાધાન એ છે કે એક તો વૈયાક-રણોએ આ શબ્દ-સમુદાયના નામ, સર્વનામ ઇત્યાદિ ભેદો પાડી સરલતા કરી આપી છે અને બીજું અભ્યાસ-પરિચય દ્વારા તે શબ્દ-જ્ઞાન પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તો એવી રીતે સુયોગ્ય અભ્યાસ-મનન કરવાથી કયો અભિપ્રાય કયા નયને અવલંબીને આપવામાં આવ્યો છે તે જાણવામાં ધારવા જેટલી મુશ્કેલી નથી.

પ્રાપ્ત કરવું, લઈ જવું એ અર્થ સૂચક ની ધાતુ ઉપરથી 'નય' શબ્દ બનેલો છે. એનાં 'પ્રાપ્તક', 'કારક', 'સાધક', 'નિવર્તક', 'નિર્લાસક', 'ઉપલંબક', 'વ્યંજક' ઇત્યાદિ 'નામાંતર' છે એ વાત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૧, સૂં ૩૫)ના લાખ્ય ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ પ્રાપ્તક વિગેરેનાં લક્ષણોના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત નયરહસ્ય-પ્રકરણ જોવા લલામણ કરવામાં આવે છે.

નયના જે સુખ્ય સાત ભેદો પાડવામાં આવે છે તે તરફ હવે ઉડતી નજર ફેંકીએ.

(૧) નૈગમ નય વસ્તુગત સામાન્ય તેમજ વિશેષ ધર્મો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આના જૂદી જૂદી રીતે ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. (બુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું ૨૦ સું પૃષ્ઠ) આ નય તરફ નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનની અનુચિત પ્રીતિ છે^૧ અર્થાત્ આ નયની સુવ્યવસ્થિત મર્યાદાનું તે દર્શનમાં ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે એવું જૈન શાસ્ત્રકારોનું કથન છે.

(૨) સંગ્રહ નય વસ્તુમાં રહેલી વિશેષતા તરફ ઉઠાસીને રહી તદ્ગત સામાન્યતા તરફ દષ્ટિ-પાત કરે છે. સાંખ્ય દર્શન તેમજ અદ્વૈતવાદની ઉત્પત્તિ આ નય તરફના અધ-ટિત મોહને આભારી છે.^{૧૦}

૧ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર-મેળવી આપનાર. ૨ જ્ઞાન પદાર્થનો બોધ કરાવનાર. ૩ પદાર્થના નિર્ણયને સાધનાર. ૪ પદાર્થગત બોધનો નિષ્પાદક. ૫ પદાર્થનો ભાસ કરાવનાર. ૬ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર. ૭ પદાર્થને વ્યક્ત-સ્કુટ કરનાર. ૮ નયના સ્વભાવને અનુરૂપ-અર્થસૂચક-અન્યથે એવાં આ નામો છે.

૯-૧૦ સામાન્યગ્રાહી સંગ્રહ નયમાંથી નૈયાયિક દર્શન અને વિશેષગ્રાહી વ્યવહાર નયમાંથી વૈશેષિક દર્શન ઉદ્ભવ્યાં છે, એમ મતાન્તર છે. શુદ્ધ સંગ્રહ નયમાંથી બ્રહ્મવાદિ દર્શન અને અશુદ્ધ વ્યવહાર નયમાંથી સંખ્યદર્શન ઉત્પન્ન થયાં છે એવો એક મત છે, બ્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિકૃત નમસ્કાર-નિર્ગુણિમાં તો નૈગમ નયમાંથી સાંખ્યદર્શનની પ્રવૃત્તિ થઈ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સંબંધમાં (નયરહસ્ય, નયપ્રદીપ, જૈનતર્કભાષા વગેરેના કર્તા) ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજય-ગણિના ઉદ્ગારો મનન કરવા જેવા છે. તેઓ નયોપદેશમાં કહે છે કે—

“જાતં દ્રવ્યાસ્તિકાચ્છુદ્ધાદ્, દર્શનં બ્રહ્મવાદિનામ્ ।

તત્રૈકે શબ્દસન્માત્રં, ચિત્સન્માત્રં પરે જગુઃ ॥ ૧૦૧ ॥

- (૩) વ્યવહાર નય વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય રાખે છે. લોક વ્યવહાર આ નયનું કાર્ય-ક્ષેત્ર છે. એના અયથાર્થ સેવનથી આર્વાક દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે.
- (૪) ઋણુસૂત્ર નય વર્તમાન કાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ પર્યાયો તરફ ધ્યાન આપે છે. આની સત્તાના દુર્યયોગરૂપ 'સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધ દર્શન' છે.^૧
- (૫) શબ્દ નય પ્રવૃત્તિ લૌકિક સંકેતો ઉપરજ નિર્ભર છે. એ પર્યાયોની ભિન્નતા તરફ ધ્યાન આપતો નથી. અન્યાન્ય શબ્દોવડે સૂચ્ય વાતા વાચ્યાર્થને એકજ પદાર્થરૂપે તે સ્વીકારે છે. આનું અનુચિત સેવન વૈભાષિક દર્શનમાં નજરે પડે છે.

અશુદ્ધાદ વ્યવહારાભ્યાત્, તતોઽભૂત્ સાદૃશ્યદર્શનમ્ ।
 ચેતનાચેતનદ્રવ્યા-નન્તપર્યાયદર્શકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥
 યદ્યપ્યેતન્મતેઽપ્યાત્મા, નિર્લેપો નિર્ગુણો વિશુઃ ।
 અધ્યાસાદ વ્યવહારશ્ચ, વ્રહ્મવાદેઽપિ સમ્મતઃ ॥ ૧૧૧ ॥
 પ્રત્યુતાત્મનિ કર્તૃત્વં, સાદૃશ્યાનાં પ્રાતિભાસિકમ્ ।
 વેદાન્તિનાં ત્વનિર્વાચ્યં, મતં તદ્ વ્યાવહારિકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥
 અનુત્પન્નત્વપક્ષશ્ચ, નિર્યુક્તૌ નૈગમે શ્રુતઃ ।
 નેતિ વેદાન્તિસાદૃશ્યોક્તયોઃ, સદ્બ્રહ્મવ્યવહારતા ॥ ૧૧૩ ॥
 તથાપ્યુપનિપદ્દષ્ટિઃ, સૃષ્ટિવાદાત્મિકા પરા ।
 તત્ત્વાં સ્તમ્પોપમે વિશ્વે, વ્યવહારલવોઽપિ ન ॥ ૧૧૪ ॥
 સાદૃશ્યશાસ્ત્રે ચ તન્નાત્મ-વ્યવસ્થા વ્યવહારકૃત્ ।
 દૃત્યેતાવત્ પુરસ્કૃત્ય, વિવેકઃ સમ્મતાવયમ્ ॥ ૧૧૫ ॥
 હેતુર્મતસ્ય કસ્યાપિ, શુદ્ધોઽશુદ્ધો ન નૈગમઃ ।
 અન્તર્ભાવો યતસ્તસ્ય, સદ્બ્રહ્મ-વ્યવહારયોઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 દ્વાભ્યાં નયાભ્યામુઝીત-મપિ શાસ્ત્રં કળાશિના ।
 અન્યોન્યનિરપેક્ષત્વાન્-મિથ્યાત્વં સ્વમતાગ્રહાત્ ॥ ૧૧૭ ॥
 સ્વતઃપ્રગ્યક્તિસામાન્ય-ગ્રહા ચેઽત્ર તુ નૈગમે ।
 ઔલ્લક્ષ્યસમયોત્પત્તિં વ્રૂમહે, તત્ત્વ એવ હિ ॥ ૧૧૮ ॥”

૧ સૌત્રાન્તિક એ ઔદ્ધ સંપ્રદાયના ચાર ફિરકાઓ પૈકી એક છે. એનું તેમજ બીજા ત્રણ ફિરકા એનું સ્થૂળ સ્વરૂપ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે:—

“અર્થો જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા વૈભાષિકેણોચ્યતે
 પ્રત્યક્ષો નહિ ઘાણવસ્તુવિસરઃ સૌત્રાન્તિકૈરાશ્રિતઃ ।
 યોગાચારમતાનુગૈરભિમતા સાકારયુદ્ધિઃ પરા
 મન્યન્તે યત મધ્યમાઃ કૃતધિયઃ સ્વચ્છાં પરાં સંવિદમ્ ॥”

આ પદ્ય નયોપદેશની શ્રીભાષ્યપ્રભુસૂરિકૃત અવચૂરિમાં છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શ્રીહુરિભદ્રસૂરિકૃત પદ્ધર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિના પ્રથમ અધિકારના અન્તમાં પણ છે; પરંતુ તેના મૂળ કર્તા કોણ છે તે મારા જાણવામાં નથી.

૨ આ તેમજ હવે પછીના ત્રણ ઉલ્લેખો નયોપદેશના નિમ્ન-લિખિત ૨લોકના આધારે કરવામાં આવ્યા છે:—

“ઋણુસૂત્રાદિતઃ સૌત્રાન્તિક-વૈભાષિકૌ ક્રમાત્ ।
 અમૂલ્યન્ સૌગતા યોગાચાર-માધ્યમિકાવિતિ ॥ ૧૧૯ ॥”

(૬) સમલિટ્ટ નય પર્યાયની લિખતાથી અર્થમાં લિખતા માને છે. કેમકે એ લૌકિક સંકેતો ઉપરાંત વ્યુત્પત્તિ તરફ પણ લક્ષ્ય આપે છે. અર્થાત્ આ નય શબ્દો દ્વારા અર્થોનો ઓધ મેળવતી વેળા લૌકિક સંકેત અને શબ્દ વાચ્યભાવ એ બંને તરફ નજર રાખે છે. આના તરફ અયોગ્ય મોહ ધરાવનારા દર્શન તરીકે યોગાચારને ઓળખાવી શકાય.

(૭) એવંભૂત નય સ્વકીય કાર્યને કરનારી વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે. આ નય પણ લૌકિક સંકેતનો આશ્રય લે છે તો પણ તેનું મુખ્ય ધ્યેય તો શબ્દના વ્યુત્પત્તિ જન્ય ભાવ સાથે અર્થના સામ્ય તરફજ હોય છે. આ નય લાક્ષણિક કે ઔપચારિક શબ્દો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપતો નથી. કહેણી અને રહેણીની સમાનતાને યુદ્ધિ આપવામાં આ નય એકો છે, અર્થાત્ શબ્દનો ભાવ એક દિશામાં હોય અને અર્થનો બીજી દિશામાં હોય તે વાત આને સંમત નથી. માધ્યમિક દર્શનની આ તરફ અધટિત પ્રીતિ છે.

એક એકથી વધારે વિશુદ્ધ એવા આ સાત નયો પૈકી પ્રત્યેકના સો સો લેદો પડે છે. સુભાગ્યે આનું સ્વરૂપ નયચક્રવાલમાં તેના કર્તા શ્રીમહાવાદીએ આલેખ્યું છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેના ઉપર સુવિસ્તૃત ટીકા રચી પોતાની પરોપકાર-વૃત્તિ શ્રીસિદ્ધર્ષિ મુનિવર્યે પ્રકટ કરી છે. આનો આદર્શ તૈયાર કરવામાં ન્યા૦ ન્યા૦ શ્રીચરણવિજય મહોપાધ્યાયે અપૂર્વ પરિશ્રમ સેવ્યો છે. આ અનુપમ ગ્રન્થ જેમ બને તેમ જલદી છપાવીને બહાર પાડવામાં આવે તેમ વધારે હિતકર છે. એ પ્રકટ થતાં તેના જિજ્ઞાસુને ઘણું બાણવાનું મળશે.

ઉપર્યુક્ત સાત નયો પૈકી કેટલા નયોને દ્રવ્યાર્થિક ગણવા એ સંબંધમાં મત-લેદ છે. શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાં શ્રીજિનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પ્રમુખ સૈદ્ધાન્તિકો પ્રથમના ચારને દ્રવ્યાર્થિક માને છે, જ્યારે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર પ્રમુખ તાર્કિકો પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક માને છે. નયોપદેશમાં કહ્યું પણ છે કે—

“તાર્કિકાણાં ત્રયો મેદા, આદ્યા દ્રવ્યાર્થિનો મતાઃ ।

સૈદ્ધાન્તિકાનાં ચત્વારઃ, પર્યાયાર્થગતાઃ પરે ॥ ૧૮ ॥

દ્વિગમ્બર-સમ્પ્રદાય તરફ નજર કરતાં માલૂમ પડે છે કે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકના કર્તા શ્રીવિદ્યાનન્દસ્વામી તાર્કિકોને મળતા છે, કેમકે તેમણે આ ગ્રન્થ (પૃ૦ ૨૬૮)માં કહ્યું છે કે—

“સક્ષેપાદ્ દ્વૌ વિશેષેણ, દ્રવ્યપર્યાયગોચરૌ ।

દ્રવ્યાર્થો વ્યવહારાન્તઃ, પર્યાયાર્થસ્તતોડપરઃ ॥ ૩ ॥”

અર્થ-નય અને શબ્દ-નયમાં કયા કયા નયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે તે સંબંધમાં તો મત-લિખતા જણાતી નથી. સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ તાર્કિકો નૈગમથી ઋણુસૂત્ર પર્યંતના ચાર નયોને અર્થ-નય માને છે, જ્યારે બાકીના નયોને શબ્દ-નય તરીકે ઓળખાવે છે. આ વિષયમાં તો શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બર સમ્પ્રદાયોનું પણ ઐક્ય જોવાય છે; કેમકે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક (પૃ૦ ૨૭૪)માં કહ્યું છે કે—

“તત્ત્વસૂત્રપર્યન્તા-શ્રત્વારોડર્યનયા મતાઃ ।

ત્રયઃ શબ્દનયાઃ શેષાઃ, શબ્દવાચ્યાર્થગોચરાઃ ॥ ૮૧ ॥”

નયનો વિષય જાણવા લાયક છે, પરંતુ તે એટલો ગહન તેમજ વિસ્તૃત છે કે એના સંબંધમાં જેટલો ઊઠાપોઠ કરવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. તેથી આખો એક નવીન ગ્રંથ રચી શકાય એવા આ વિષયને લગતી બે ત્રણ હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરી આને પૂર્ણ કરવામાં આવે તો અનુચિત નહિ લેખાય.

ઉપર ગણાવી ગયેલા સાત નયો પૈકી નૈગમાદિક ત્રણ નયો મતિ, શ્રુત અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવલ એ પાંચે જ્ઞાનોને તેમજ મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિલિંગ જ્ઞાન એ ત્રણ અજ્ઞાનોને માને છે. ઋણુસૂત્ર નય તો શ્રુત-જ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનને સાહાય્ય કરનાર હોવાથી મતિ-જ્ઞાન અને મતિ-અજ્ઞાન સિવાયના ચાર જ્ઞાનોને અને બે અજ્ઞાનોને માને છે. શબ્દ નય મતિ અવધિ અને મનઃપર્યય એ ત્રણ શ્રુતના સહાયક હોવાથી શ્રુત-જ્ઞાન અને કેવલ-જ્ઞાન એ બેને જ માને છે. આ નયની અપેક્ષાએ કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાદષ્ટિ નથી (જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અઠ ૧, સૂ. ૩૫ ના લાખ્યનો અંતિમ ભાગ).

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારની કુંચીરૂપ નયનો પ્રમાણ અને સ્થાદ્વાદ સાથે શો સંબંધ છે એ જ્યાં સુધી ઘરાબર ધ્યાનમાં ન આવે ત્યાં સુધી નયનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું આંકી શકાય નહિ. આ સંબંધને વ્યક્ત કરનારાં બે પદો તાર્કિક-શિરોમણિ આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાની કૃતિ ન્યાયાવતારમાં રચ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે:—

૧ ગહન કહેવું વાસ્તવિક છે કે નહિ તે તો શુદ્ધાદિક એવા બે દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગતર્કણમાં આપ્યું છે તે જોવાથી પ્રતીતિ થશે.

૨ વિપરીત અવધિ-જ્ઞાનને વિલિંગ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અવધિ-અજ્ઞાન એવો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી.

૩ પ્રમાણનું ચત્કચિત્ત સ્વરૂપ મેં ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાય-હંસુમાંજિના તૃતીય સ્તબકના સ્પષ્ટીકરણમાં વિચારેલું હોવાથી એના જિજ્ઞાસુને તે જોવા હું લલામણ કરું છું.

૪ સ્થાદ્વાદના સંબંધમાં શ્રીશાસ્ત્રન મુનિરાજકૃત સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૧૨-૧૧૫) માં ઘોડો ઘણો ઊઠાપોઠ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે આહી એ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ન કરતાં એટલોજ ઇસારો કરવો ખસ થશે કે સ્થાદ્વાદ એ પરમત-અસહિષ્ણુતારૂપ બીજને પલ્લવિત કરનારા ન્યાભાસરૂપ નેરને વિખેરી નાંખનાર પવન છે. એની મદદથી સ્થાદ્વાદી સર્વે ઉપર સમાન ભાવ રાખી શકે છે. આથી તો તે પોતાને બીજની સ્થિતિમાં પોતાની કલ્પના-શક્તિ વડે-નયાંતરથી મૂકી શકે છે અને તેથીજ તે બીજ માનવની સ્થિતિ સમજી તેના તરફ ‘સ્થાત્’ શબ્દ દ્વારા દયા-દિલસોહ-સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકે છે. આ પ્રમાણે સ્થાદ્વાદ આત્માના સમભાવરૂપ પદને વિકસિત કરી તેને મુક્તિ-રમણીના મદિરમાં દોરી લઈ લય છે. સંબોધ સિત્તરીના આરંભમાં તેના કર્તા શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે—

“સેવંચરો ય ભાસંચરો ય સુદ્ધો ય બહવ બજો વા ।

સમભાવભાવિભષ્પા લહહ મુક્તં ન સંદેહો ॥ ૧ ॥”

૨. માન એનાંબર તો કે નિગમ્બર હો, પુદ્ગલો કે અન્ય કોઈ હો. જેનો આત્મા સમભાવને ભરે છે તે મોક્ષ પામે છે. એ નિઃસંદેહ હકીકત છે.

“અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ, ગોચરઃ સર્વસંવિદામ્ ।

एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः ॥ ૨૯ ॥

નયાનામેકનિષ્ઠાનાં, પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્મનિ ।

सम्पूर्णार्थविनिश्चायि, स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ૩૦ ॥”

અર્થાત્—“અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ એ સર્વ સવેદનનો-પ્રમાણનો વિષય મનાય છે અને એક દેશ-અંશ સહિત વસ્તુ એ નયનો વિષય મનાય છે (આ નય અને પ્રમાણના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડનારૂં પદ છે).-૨૯

એક નિષ્ઠ-એક એક ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં લીન એવા નયોની પ્રવૃત્તિ શ્રુતિમાર્ગમાં હોવાથી સંપૂર્ણ વસ્તુને નિશ્ચિત કરનાર અર્થાત્ વસ્તુને સમગ્રપણે પ્રતિપાદન કરનાર તે સ્યાદ્વાદ-શ્રુત કહેવાય (આ નય અને સ્યાદ્વાદના સંબંધનું સૂચન કરનારૂં પદ છે).”-૩૦

આનન્દની વાત એ છે કે ન્યાયાવતારના અન્ય પદોની જેમ આ બે પદોનું ગૂર્જર ગિરામાં અધ્યાપક શ્રીચુત પં. સુખલાલજીએ તૈયાર કરેલું સ્પષ્ટીકરણ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના ત્રીજા ખંડના પ્રથમ અંક (પૃ. ૧૪૨-૧૪૬)માં નજરે પડે છે. આ ત્રિમાસિકના વિદ્વાન્ સંપાદકે આના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે “જે સ્પષ્ટીકરણ ૨૬૦-૩૦ ના વિવેચનમાં કરવામાં આવ્યું છે તે તો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અદ્વિતીય અને અનન્યજ્ઞાત જેવું છે.” આવી પરિસ્થિતિમાં હું તે સ્પષ્ટીકરણ અક્ષરશઃ અત્ર આપું તો તે અસ્થાને નહિ લેખાય.

“પ્ર. પ્રમાણનો વિષય થનારી વસ્તુઓ કરતાં નયનો વિષય થનારી વસ્તુઓ શું તદ્દન જૂદી હોય છે, કે જેથી પ્રમાણ અને નયના વિષયને તદ્દન જૂદે જૂદો ઘટાવી શકાય ?

ઉ. ના, એક જીભથી જૂદા એવા વસ્તુઓના કોઈ બે વિભાગ નથી કે જેમાંથી એક વિભાગ પ્રમાણનો વિષય બને અને બીજો વિભાગ નયનો વિષય બને.

પ્ર. જો પ્રમાણ અને નયનો વિષય થનાર વસ્તુ એક જ હોય તો પછી બન્નેનો વિષયભેદ કેવી રીતે ?

ઉ. વસ્તુ ભલે એક જ હોય પણ જ્યારે તે વસ્તુ અમુક વિશેષતા દ્વારા અર્થાત્ અમુક વિશેષ ધર્મોની પ્રધાનતા છતાં અખંડિતપણે ભાસે છે ત્યારે તે અનેક ધર્માત્મક વિષય કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે તે જ વસ્તુમાંથી કોઈ એક અંશ છૂટો પડી પ્રધાનપણે ભાસે છે ત્યારે તે એક-અંશ-વિશિષ્ટ-વિષય કહેવાય છે. આ વાત દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. આંખ સામે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક આકાર, અમુક કદ અને અમુક રંગ એ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે; પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં અભિન્નરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ આદ્ય જ્ઞાનનો વિષય બને છે. તે વખતે કાંઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં છૂટી પડી ભાસતી નથી કે ઘોડારૂપ અખંડ પદાર્થમાંથી આકારાદિ તેની વિશેષતાઓ પણ તદ્દન ભિન્નપણે ભાસતી નથી. માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે

આખો ઘોડો જ અખંડિતપણે આંખનો વિષય બને છે. એ જ પ્રમાણનો વિષય થવાની રીત છે. પ્રમાણના વિષય થયેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જ્યારે બીજાને શબ્દ દ્વારા કરાવવું હોય ત્યારે તે ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં બુદ્ધિ દ્વારા છૂટી પાડી વક્તા કહે છે કે—આ ઘોડો લાલ છે, ઊંચો છે કે અમુક આકારનો છે. તે વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાનક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન છતાં તે માત્ર ગૌણ હોય છે, અને તેની વિશેષતાઓ જે બીજી વિશેષતાઓ કરતાં જૂદી પાડી કહેવામાં આવે છે, તે જ મુખ્ય હોય છે. તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અંશ વિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે.

આ વક્તવ્યને બીજા શબ્દોમાં—ટૂંકમાં એ રીતે પણ કહી શકાય કે—ભાનમાં અમુક વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમાન થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય અને જ્યારે વસ્તુ ઉદ્દેશ્ય-વિધેયના વિભાગ પૂર્વક ભાસમાન થાય ત્યારે તે નયનો વિષય. આ રીતે વસ્તુ એક જ છતાં તેના ભાનની રીત જૂદી જૂદી હોવાથી પ્રમાણ અને નયમાં તેનો વિષયભેદ સ્પષ્ટ છે.

પ્ર. પ્રમાણની પેઠે નય પણ જો જ્ઞાન જ હોય તો બેમાં તફાવત શો ?

ઉ. ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ સિવાય જ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુને યથાર્થ-પણે પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય છે અને પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દ દ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે માનસિક વિચાર-ક્રિયા થાય છે તે નય. અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા લાયક જે જ્ઞાનક્રિયા તે નય અને એનો પુરોગામી ચેતના-વ્યાપાર તે પ્રમાણ. આ ઉપરાંત નય અને પ્રમાણનું અંતર એક એ છે કે નયજ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાનના અંશરૂપે છે અને પ્રમાણજ્ઞાન તે નયજ્ઞાનના અંશી કે સમૂહ રૂપે છે. કારણ કે પ્રમાણવ્યાપારમાંથી જ નયવ્યાપારની ધારાઓ પ્રકટે છે.

પ્ર. પ્રમાણ અને નય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી તેનો અર્થભેદ સ્પષ્ટ કરો.

ઉ. પ્ર+માન=(જે જ્ઞાન વડે પ્ર-અભ્રાન્તપણે વસ્તુનું માન-પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે પ્રમાણ. ની+અ-(ની-પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી વસ્તુને બીજાની અર્થાત્ શ્રોતાની બુદ્ધિમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા. અ-કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર તે) નય.

પ્ર. જૈન ન્યાય ગ્રંથોની જેમ જૈનેતર ન્યાય ગ્રંથોમાં નય વિષે મીમાંસા છે કે નહિ ?

ઉ. નથી. જો કે જૈન અને જૈનેતર બન્નેના તર્કગ્રંથોમાં મીમાંસા છે છતાં નયને પ્રમાણથી છૂટો પાડી તેના ઉપર સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત મીમાંસા તો માત્ર જૈનોએ જ કરી છે.”

આ પ્રમાણેનું ૨૬ મા પદનું સ્પષ્ટીકરણ છે. નય અને સ્વાદ્વાદ વચ્ચેનો સંબંધ તથા બન્નેનું અંતર એવા શીર્ષક પૂર્વક ત્રીસમું પદ તેમજ તેનો ઉપર્યુક્ત અર્થ આખ્યા બાદ તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે સુવળ આપવામાં આવ્યું છે:—

પ્ર. શ્રુત એટલે શું?

ઉ. આગમજ્ઞાન તે શ્રુત.

પ્ર. શું બધું શ્રુત એક જ જાતનું છે કે તેમાં જાણવા જેવો ખાસ ભેદ છે?

ઉ. ભેદ છે.

પ્ર. તે કયો?

ઉ. શ્રુતના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય એક તો અંશગ્રાહી-વસ્તુને એક અંશથી સ્પર્શ કરનાર; અને બીજો સમગ્રગ્રાહી-વસ્તુને સમગ્રપણે ગ્રહણ કરનાર. અંશગ્રાહી તે નય-શ્રુત અને સમગ્રગ્રાહી તે સ્યાદ્વાદશ્રુત.

આ કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. કોઈ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર એક આખું શાસ્ત્ર, આખું પ્રકરણ કે આખો વિચાર તે તે તત્ત્વ પૂરતું સ્યાદ્વાદશ્રુત; અને તેમાંના તે તત્ત્વને લગતા જૂદા જૂદા અંશો ઉપરના ખંડ વિચારો તે પ્રત્યેક નયશ્રુત. આ વિચારો એક એક છૂટા છૂટા લઈએ ત્યારે નયશ્રુત અને તે બધાનું પ્રસ્તુત તત્ત્વ પરત્વે એકીકરણ તે સ્યાદ્વાદશ્રુત. કોઈ એક તત્ત્વ પરત્વે નય અને સ્યાદ્વાદશ્રુતનો જે આ ભેદ તે જ સંપૂર્ણ જગત્ પરત્વે ઘટાવી શકાય.

પ્ર. દાખલો આપી સમજાવો.

ઉ. સમગ્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એ આરોગ્ય તત્ત્વનું સ્યાદ્વાદશ્રુત છે; પણ આરોગ્ય તત્ત્વને લગતાં, આહાર, નિદ્રા, ચિકિત્સા આદિ જૂદા જૂદા અંશો ઉપર વિચાર કરનાર એ શાસ્ત્રના તે તે અંશો, એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રરૂપ સ્યાદ્વાદશ્રુતના અંશો હોવાથી તે તત્ત્વ પરત્વે નયશ્રુત છે. આ રીતે નયશ્રુત તે અંશોનો સરવાળો છે.

પ્ર. નય અને સ્યાદ્વાદને જૈનશ્રુતમાં ઘટાવવાં હોય તો કેવી રીતે?

ઉ. જૈનશ્રુતમાંના કોઈ એકાદ સૂત્રને લ્યો કે જે એક જ અભિપ્રાયનું સૂચક હોય તે નય-શ્રુત અને એવાં અનેક અભિપ્રાયોનાં સૂચક અનેક સૂત્રો (પછી ભલે તે પરસ્પર વિરોધી ભાસતા હોય) તે સ્યાદ્વાદશ્રુત. દાખલા તરીકે—‘પંદુષ્પન્ને નેરદય વિણસ્સદ્’ એ સૂત્ર લ્યો. એનો અભિપ્રાય એ છે કે નારકી જીવ ઉત્પન્ન થતાં વેત જ નાશ પામે છે. આ અભિપ્રાય ક્ષણભંગસૂચક છે. એટલે નારકી જીવનો ઉત્પાદ અને વ્યય સૂચવે છે. તેવી જ રીતે નારકી જીવની સ્થિરતાનું વર્ણન કરનાર બીજાં સૂત્રો લ્યો.

પ્ર. નેરદયાણં મંતે! કેવદયં કાલં ઠિર્દ પવ્વત્તા?

ઉ. ગોયમા! જહણ્ણેણં વસ વાસસહસ્સાદં ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાદં ઠિર્દ પવ્વત્તા”

(મગવત્તી પૃ. ૫૩, શ. ૧ ઉ. ૧)

એ બધાં જ સૂત્રો જૂદાં જૂદાં નારકી પરત્વે નયવાક્ય છે અને એક સાથે મળે ત્યારે સ્યાદ્વાદશ્રુત બને છે.

પ્ર. ત્યારે એમ થયું કે એક વાક્ય એ નય અને વાક્યસમૂહ તે સ્યાદ્વાદ અને જો એમ હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે શું એક જ વાક્ય સ્યાદ્વાદાત્મક અનેકાન્તઘોતક ન હોઈ શકે?

ઉ. હોઈ શકે.

પ્ર. કેવી રીતે? કારણકે એક વાક્ય એ કોઈ એક વસ્તુ પરત્વે એક અભિપ્રાયનું સૂચક હોવાથી તેના કોઈ એક અંશને સ્પર્શ કરી શકે; બીજા અંશોને સ્પર્શ ન કરી શકે

૧ આ અનુપવાદ પૂર્વની નૈપુણિક વસ્તુનું સૂત્ર છે. હી. ૨.

ઋષભ. ૧૭

તો પછી તે એક વાક્ય સમગ્રગ્રાહી ન થઈ શકવાથી સ્યાદ્વાદશ્રુત કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉ. અલબત્ત દેખીતી રીતે એક વાક્ય વસ્તુના અમુક એક અંશનું પ્રતિપાદન કરે છે પણ જ્યારે વક્તા તે વાક્ય વડે એક અંશનું પ્રતિપાદન કરવા છતાં પ્રતિપાદન કરાતા તે અંશ સિવાયના બીજા અંશોને પણ એક જ સાથે પ્રતિપાદિત કરવા ઇચ્છે ત્યારે તે ઇતર અંશોને પ્રતિપાદનના સૂચક સ્યાત્ શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરે છે અથવા તો સ્યાત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય પણ વક્તા તે શબ્દના લાવને મનમાં રાખી વાક્યને ઉચ્ચારે છે ત્યારે તે વાક્ય સાક્ષાત્ અંશમાત્રગ્રાહી દેખાવા છતાં પણ સ્યાત્ શબ્દ સાથે અથવા સ્યાત્ શબ્દ સિવાય જ ઇતર સમગ્ર અંશોના પ્રતિપાદનના લાવથી ઉચ્ચારાયેલું હોવાને લીધે સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે.

પ્ર. વક્તા સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરે તેમજ તેનો લાવ પણ મનમાં ન રાખે તો તે જ વાક્ય કઈ કોટિમાં આવે ?

ઉ. નયશ્રુતની કોટિમાં.

પ્ર. જ્યારે વક્તા પોતાને ઇષ્ટ એવા એક અંશનું નિરાકરણ જ કરતો હોય ત્યારે તે વાક્ય કયા શ્રુતની કોટિમાં આવે ?

ઉ. દુર્નય અથવા મિથ્યાશ્રુતની કોટિમાં.

પ્ર. કારણ શું ?

ઉ. વસ્તુના પ્રમાણુસિદ્ધ અનેક અંશોમાંથી એક જ અંશને સાચો ઠરાવવા તે વક્તા આવેશમાં આવી જઈ બીજા સાચા અંશોનો અપલાપ કરે છે તેથી તે વાક્ય એક અંશ પૂરતું સાચું હોવા છતાં ઇતર અંશોના સંબંધમાં વિચ્છેદ પૂરતું ખોટું હોવાથી દુર્નયશ્રુત કહેવાય છે.

પ્ર. આવાં અનેક દુર્નય વાક્યો મળે તો સ્યાદ્વાદશ્રુત બને ખરું ?

ઉ. ના, કારણ કે આવાં વાક્યો પરસ્પર એક બીજાનો વિરોધ કરતા હોવાથી વ્યાધાત—અથડામણી પામે છે. તે પોતપોતાની કક્ષામાં રહી વસ્તુના અંશમાત્રનું પ્રતિપાદન કરવાને બદલે બીજાની કક્ષામાં દાખલ થઈ તેનું મિથ્યાપણું બતાવવાની મોઢ ક્રિયા કરે છે; તેથી તે મિથ્યાશ્રુત છે અને તેથી જેમ પરસ્પર અથડાતા વિરોધી અનેક માણસો એક સમૂહબદ્ધ થઈ કોઈ એક કાર્ય સાધી નથી શકતા; ઉલટું તે એક બીજાના કાર્યના બાધક બને છે, તેમ અનેક દુર્નય વાક્યો એક સાથે મળી કોઈ એક વસ્તુને સંપૂર્ણ જણાવવાની વાત તો બાબુએ રહી તે એક બીજાના આંશિક અર્થના સત્ય પ્રતિપાદનને પણ સત્યપણે પ્રકટ થતાં અટકાવે છે.

પ્ર. કોઈ એક જ વસ્તુનું વર્ણન કરવાને પ્રસંગે દુર્નય, નય અને સ્યાદ્વાદ એ ત્રણે શ્રુત ઘટાવવાં હોય તે ઘટી શકે ખરાં ? અને ઘટી શકે તો શી રીતે ?

ઉ. કોઈએ જગત્ના નિત્યપણા કે અનિત્યપણા વિષે પ્રશ્ન કર્યો કે—જગત્ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, ઉભયરૂપ છે કે એથી વિલક્ષણ એટલે અનુભયરૂપ છે ? આનો ઉત્તર આપનાર વક્તાને જો પ્રમાણથી એવો નિશ્ચય થયો હોય કે જગત્ નિત્ય-અનિત્ય-ઉભયરૂપ છે; અ- તે પછી તે ઉત્તરમાં જણાવે કે જગત્ નિત્યરૂપે છે અને અનિત્યરૂપે છે, તો

એ ઉત્તરમાં એક જ વસ્તુ પરત્વે પરસ્પર વિરોધી એવા બે અંશોના પ્રતિપાદન બે વાક્યો હોવા છતાં તે બંને મળી સ્યાદ્વાદશ્રુત છે. કારણ કે એ પ્રત્યેક વાક્ય એક જ વસ્તુના વાસ્તવિક અંશને પોતપોતાની દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદિત કરે છે—અર્થાત્ પોતાની મર્યાદામાં રહી મર્યાદિત સત્ય પ્રકટ કરે છે. છતાં પ્રતિપક્ષીની મર્યાદાનો તિરસ્કાર કે સ્વીકાર કરતા નથી. ઉક્ત બંને વાક્યોમાંથી કોઈ એકાદ જ વાક્ય લઈએ તો તે નય-શ્રુત હોઈ શકે; પણ એ ત્યારે જ કે જો વક્તાએ એ વાક્યને પ્રસ્તુત વસ્તુના ઇષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન કરવા માટે યોજેલું હોવા છતાં વિરોધી બીજા અંશ પરત્વે તે માત્ર તટસ્થ કે ઉદાસીન હોય. આથી ઉલટું એ બે વાક્યોમાંથી કોઈ એક વાક્ય દુર્નયશ્રુત હોઈ શકે પણ તે ત્યારે કે જો વક્તા એ વાક્ય વડે ઇષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે જ બીજા પ્રામાણિક અંશનો નિષેધ કરે. જેમકે જગત્ નિત્ય જ છે—અર્થાત્ અનિત્ય નથી.

પ્ર. જો વિચારો અનંત હોવાથી વિચારાત્મક નયો પણ અનંત હોય તો એને સમજવા એ કઠણ નથી શું?

ઉ. છે જ છતાં સમજી શકાય.

પ્ર. કેવી રીતે?

ઉ. ટૂંકમાં સમજાવવા એ બધા વિચારોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. કેટલાક વિચારો વસ્તુના સામાન્ય અંશને સ્પર્શ કરનાર હોય છે. કારણ કે વસ્તુનું વિચારમાં આવતું કોઈ પણ સ્વરૂપ લઈએ તો ક્યાં તો તે સામાન્ય હશે અને ક્યાં તો તે વિશેષ હશે. આ કારણથી ગમે તેટલા વિચારોના ટૂંકમાં સામાન્યગ્રાહી અને વિશેષગ્રાહી એ બે ભાગ પડી શકે. એને શાસ્ત્રમાં અનુક્રમે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

પ્ર. આ સિવાય બીજું પણ ટૂંકું વર્ગીકરણ થઈ શકે?

ઉ. હા, જેમકે અર્થનય અને શબ્દનય. વિચારો ગમે તે અને ગમે તેટલા હોય પણ ક્યાં તો તે મુખ્યપણે અર્થને સ્પર્શી ચાલતા હશે, અને ક્યાં તો મુખ્યપણે શબ્દને સ્પર્શી પ્રવૃત્ત થતા હશે. અર્થસ્પર્શી તે બધા અર્થનય અને શબ્દસ્પર્શી તે બધા શબ્દનય. આ સિવાય 'ક્રિયાનય', 'જ્ઞાનનય', 'વ્યવહારનય', 'પરમાર્થનય' એવાં અનેક યોગ્ય વર્ગીકરણો થઈ શકે.

પ્ર. આનો જરા વિસ્તાર કરવો હોય તો શક્ય છે?

ઉ. હા. મધ્યમ પદ્ધતિએ સાત વિભાગ કરવામાં આવે છે, જેમાં પ્રથમના ત્રણ દ્રવ્યાર્થિક અને પાછળના ચાર પર્યાયાર્થિક છે. પ્રથમના ચાર અર્થનય અને પાછળના ત્રણ શબ્દનય છે. માત્ર અહિં એ સાતના નામ આપીશું. વિગતમાં નહિ ઉતરીએ. વધારે

૧-૨ ક્રિયાને મુક્તિના સાધનરૂપે સ્વીકારનાર નય તે 'ક્રિયા-નય' છે, જ્યારે જ્ઞાનને તેવી રીતે જ્ઞાનનારો નય તે 'જ્ઞાન-નય' છે. હી. ૨.

૩-૪ લોક-પ્રસિદ્ધ અર્થનો સ્વીકાર કરનારો નય 'વ્યવહાર-નય' કહેવાય છે, જ્યારે પારમાર્થિક-તાસ્વિક અર્થને ગ્રહણ કરનારો નય તે 'પરમાર્થ-નય' યાને 'નિશ્ચય-નય' છે. હી. ૨.

વિગત અન્યત્ર ચર્ચીશું. (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋણસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમલિટ્ઠ અને (૭) એવંભૂત.”

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે એટલું કહેવું આવશ્યક સમજાય છે કે નયનું સવિસ્તર જ્ઞાન થવાથી અઘટિત સ્વમત-પ્રશંસા અને પર-મત નિન્દાને માટે સ્થાન રહેશે નહિ એટલે પરસ્પર વિરોધ કે વિગ્રહ ઉપસ્થિત કરવાનો પ્રસંગ આવશે નહિ, પરંતુ જેમ અને તેમ શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે, મતાંતર સહિષ્ણુતા વધતી જશે અને એથી કરીને અન્ય દર્શનોનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં વિલંબ થશે નહિ, ખણ્ડાત્મક શૈલીને બદલે મણ્ડનાત્મક-પ્રતિપાદન શૈલીનો વિશેષ પ્રચાર થશે, અન્ય જનોના દષ્ટિ-કોણ સમજાશે અને તેથી અપૂર્વ આનન્દ ઉદ્ભવશે, ઇર્ષ્યા અને દ્વેષનું નિકન્દન જશે, ઇત્યાદિ અનેક લાભોનો સંભવ છે.

નય-જ્ઞાનનો થોડો ઘણો પણ જેમણે સ્વાદ લીધો હોય એવા જે મહર્ષિઓ થઈ ગયા છે તેમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ ઉચ્ચ સ્થાન લોગવે છે. દરેક દર્શનમાં કંઈને કંઈ સત્ય રહેલુંજ છે એમ સૂચન કરનારા નયથી તેઓ પરિચિત હતા એ તો તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય નામની કૃતિજ કહી આપે છે. આ પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા મહર્ષિની વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ એટલું તો સહુર્ષ નિવેદન કરી શકાય તેમ છે કે મહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિજયગણિ, શ્રીવિનયવિજયગણિ, શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિ, શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાય પ્રમુખ ધુરંધર વિદ્વાનોના સમકાલીન એટલે કે ખસે અઢીસે વર્ષો ઉપર જૈન ગગનાંગણને દીપાવનારા શ્રીઆનન્દધનજી પણ સમભાવી થઈ ગયા છે. આના સમર્થનમાં તેમણે રચેલું શ્રીનમિનાથ પ્રભુનું સ્તવન પ્રમાણરૂપ છે. આ સ્તવન દ્વારા તેમણે એવો ઉદ્દેશ કર્યો છે કે જૈન દર્શન જિનશાસન રૂપ પુરૂષની મસ્તક છે; વેદાંત દર્શન તેનો જમણો હાથ છે, જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન એ તેમનો ડાબો હાથ છે; યોગ દર્શન તેનો જમણો પગ છે, જ્યારે સાંખ્ય દર્શન તે તેમનો ડાબો પગ છે; અને વળી આર્યાક દર્શન (કે જેને નાસ્તિક દર્શન તરીકે વિશેષતઃ ઓળખાવવામાં આવે છે) તે તેની કુક્ષિ છે. આ વાત તેમણે કેવી રીતે ઘટાવી છે તે તો એ સ્તવનના દર્શન વિના કેમ સમજાય? અત એવ ‘એનો ઉપયુક્ત લાગ અક્ષરાર્થ સહિત અત્ર આપું છું.

“૪૬ દરિસણુ જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ પડંગ બે સાધે રે;

નામ ‘જિનવરના ચરણુ ઉપાસક, ૪૬ દરિસણુ આરાધે રે—૪૬-૧

જિન સુરપાદપ પાય ‘વખાણું, સાંખ્ય ભોગ હોય લેદે રે;

આતમસત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુગ અંગ અખેદે રે—૪૬-૨

લેદ અલેદ ‘સૌગત મીમાંસક, જિનવર હોય કર ભારી રે;

લોકાલોક અવલંબન ભજિયે, ગુરૂગમથી અવધારી રે—૪૬-૩

લોકાયતિક ‘કુખ જિનવરની, અંશ ‘વિચારી બે કીજે રે;”

તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરૂગમ વિણ કેમ પીજે? રે—૪૬-૪

૧ શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી સંવત્ ૧૯૬૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘ચૈત્યવંદન ચોવીસી’ ના ૧૨૯ મા તથા ૧૩૦મા પૃષ્ઠમાં ૧૧ કડીનું સંપૂર્ણ સ્તવન નજરે પડે છે. તેના આધારે મેં અત્ર ઉદ્દેશ કર્યો છે, જ્યારે પાઠાન્તરો શ્રીરાયચંદ્ર કાવ્યમાળાના પ્રથમ ગુચ્છકમાંથી મેં આપ્યાં છે.

૨ ૫૬દર્શન. ૩ જિનના. ૪ ૫૬દર્શન. ૫ ૫૬. ૬ વખાણો. ૭ સુગત. ૮ કુખ. ૯ વિચાર. ૧૦ ‘રે’ નથી.

જૈન જિનેશ્વર ૧૪ ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે
અક્ષર ન્યાસ ધરા આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે—૫૮-૫
‘જિનવરમાં સઘળાં દરિસણુ છે, દર્શને જિનવર લજના રે
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિનીમાં સાગર લજના રે’—૫૮-૬

અર્થાત્—જો તીર્થંકરની આકૃતિમાં છ અંગોને વિષે છ દર્શનની સ્થાપના સાધવામાં આવે, તો છએ દર્શનોને તીર્થંકરનાં અંગો કહેવાં. એકવીસમા તીર્થંકર શ્રીનમિનાથના ચરણની સેવા કરનારા (ખરા જૈનો) આ છ દર્શનને આરાધો.”—૧

સાંખ્ય અને યોગ એ બે ભેદપૂર્વક જિનરૂપ કલ્પવૃક્ષના પાંચ (મૂળીઆં રૂપે બે પગ) વખાણું, કેમકે આ બંને દર્શનો આત્મ-સત્તા સ્વીકારે છે. કવિરાજ પોતાની મતાંતરસહિષ્ણુતા દર્શાવે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પાઠક-વર્ગને પણ લલામણુ કરે છે કે આ હકીકત એક કયાં વિના માનો.—૨

ભેદવાદી અને અભેદવાદી અથવા લગવાનુ સુગત (યુક્ત) પ્રણીત ગૌદ્વ દર્શન અને જૈમિનિ મુનિવરકૃત પૂર્વમીમાંસા તથા વ્યાસ મુનિરાજપ્રણીત ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) એ સંપૂર્ણ મીમાંસા દર્શન-જિનેશ્વરના બે મોટા હાથ છે. શુદ્ધમથી નિશ્ચય કરીને લોકાલોક અવલંબનને લજીએ.—૩

(જગત્નો કર્તા ઈશ્વર નથી, જગત્માં વસ્તુ-સ્વભાવાનુસાર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ સંભવે છે એ) અંશ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો આર્વાક દર્શનને જિનેશ્વરની કૃપા તરીકે ઓળખાવી શકાય. તત્ત્વના વિચારરૂપ અમૃતરસની ધારાનું પાન શુદ્ધમ વિના કેમ થાય ?—૪

અંદરથી તેમજ બહારથી જૈન દર્શન એ જિનેશ્વરના ઉત્તમાંગ યાને મસ્તકરૂપ છે. અક્ષય સિદ્ધાન્ત (સ્વાદ્વાદ)ની સ્થાપનારૂપ ધરાની આરાધના કરનાર સંગ ધારણુ કરી તેને આરાધે. ૫

જિનદર્શનમાં સમગ્ર દર્શનો છે, પરંતુ અન્ય દર્શનમાં જૈન દર્શનની લજના છે. જેમકે સમુદ્રમાં સમસ્ત સરિતાઓ છે ખરી, પરંતુ સરિતામાં સાગરની લજના છે.—૬

અન્તમાં હું એટલુંજ ઉમેરીશ કે આવી રીતે અન્યાન્ય દર્શનોનો સમન્વય કરનારા અન્યો વિસ્તૃત વિવેચન પૂર્વક રચાય તો જગત્માંથી કલેશ ઓછો થાય અને તુલનાત્મક દષ્ટિએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરનારાને બહુ લાભ થાય. હવે પછી આવું કાર્ય કરનારા મહાનુભાવોને અંગે તો ભૂતકાળમાં લવિષ્ય કાળના ઉપચાર પૂર્વકનો નિમ્ન-લિખિત પ્રલોક નિવેદન કરવા લલચાઉં છું.

“પ્રકાશિતં જનાનાં ચૈ-ર્મતં સર્વનયાશ્રિતમ્ ।

ચિત્તે પરિણતં ચેદં, યેષાં તેમ્બ્યો નમો નમઃ ॥”

—જ્ઞાનસાર અં ૩૨, શ્લોક ૬

***

૧ ઉત્તમ અંગ રંગ બહિરંગે રે.

૨ સરખાવો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ચતુર્થ દ્વાત્રિશિકાનો નિમ્ન-લિખિત વૈતાલીય છંદમાં રચાયેલો પંદરમો શ્લોક:—

“ઠઠધાવિવ સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ નાથ ! દષ્ટયઃ ।

ન જ તાસુ મવાનુદીક્ષયતે પ્રવિમક્તાસુ સરિસ્તિવચોદધિઃ ॥”

૩ ભરત-ભૂમિમાં તત્ત્વજ્ઞાન યુક્તિના વિનોદાર્થે કે કુતૂહલની તૃપ્તિને માટે નથી કિન્તુ તેનું અન્વેષણ અને સેવન મુક્તિરૂપ સર્વોત્તમ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુરૂપ છે. આથી કરીને અન્યાન્ય દર્શનોનો સમન્વય કરનારાં સૂક્તો નજરે પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આવી એક સૂક્તિ નીચે મુજબ દૃગ્ગોચર થાય છે:—

“શ્રોતવ્યઃ સૌગતો ધર્મઃ, કર્તવ્યઃ પુનરાર્હતઃ ।

વૈદિકો વ્યવહર્તવ્યો, ધ્યાતવ્યઃ પરમઃ શિવઃ ॥ ૧ ॥”

अधुना पुनर्भगवत्समयस्यैव दृष्टान्तद्वयद्वारेण परसमयेभ्यो गुरुतरं गौरवमाविकसति—

पावन्ति जसं असमं—जसा वि वयणेहिं जेहिं परसमया ।

तुहसमयमहोअहिणो, ते मंदा बिन्दुनिससंदा ॥ ४१ ॥

[प्राप्नुवन्ति यशोऽसमञ्जसा अपि वचनैर्यैः परसमयाः ।

त्वत्समयमहोदधेस्तानि मन्दा बिन्दुनिस्यन्दाः ॥]

प्र० वृ०— पावन्ति त्ति । हे सर्वातिशयसंश्रय ! स्वामिन् ! तानि वचनानि त्वत्समयमहोदधेर्विन्दुनिस्यन्दा इवेति सण्टङ्कः । तत्र त्वदुपज्ञः समयः त्वत्समयः स एव दुरवगाहगभीरत्वेन परतीर्थिकैरलब्धमध्यत्वात् महोदधिरिव महोदधिस्तस्य ते—तानि सूत्रे प्राकृतत्वात् पुंलिङ्गनिर्देशः । वचनानि किंविशिष्टानि ? ‘मंदा’ मन्दानि—अल्पविषयत्वेन स्तोकप्रकाशकराणि । अत एव तव श्रुतमहोदधेर्ज्ञानजलविप्रुषां सीकराणीव । यैः किं स्यादित्याह—जेहिं वयणेहिं परसमया जसं पावन्ति । यैर्ग्रहचारवचनैः चन्द्रसूर्योपरागादिपरिज्ञानलक्षणैः । परसमयाः—परसिद्धान्तास्तथाविधबुधजने यशः—श्लाघारूपं प्राप्नुवन्ति । यदि पुनः तदितरैरपि गुणैः प्राप्तप्रतिष्ठा भविष्यन्त्यत आह—‘असमंजसा वि’ विसंस्थुलालापचापलेन जनितविद्वज्जनोत्प्रासा अपि । तानि चैवंविधानि वचनानि त्वदागमसमुद्रस्य बिन्दुनिस्यन्दा इव । इदमत्र हृदयम्—यस्य त्वत्समयस्य पारावारस्येवापारस्य निरन्तरं परिशीलनात् पारगामिनः श्रुतकेवलिनः प्राणिनामतीतानागतानसङ्ख्येयानपि भवान् (विदन्ति) लीलयैव चोपदिशन्ति । तस्य पुरस्ताद्गणितमात्रपरिज्ञेयस्य ग्रहोपरागादिज्ञानस्य प्रकाशनं यत्किञ्चिदेतत् । अत एव तव श्रुतं बहुविषयत्वेन महोदधिरिव । तानि वचनानि कदाचिद् गुरोर्विगलितानि तद्विन्दुनिस्यन्दा एव, भवन्ति च समुद्रोपकण्ठभूमिषु मृदुपवनप्रेङ्खोलनतरङ्गतरङ्गाच्छीकरासारसम्पातजनिता निस्यन्दाः । इत्येकचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४१ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवत्सिद्धान्तमहोदधेः परसिद्धान्तानां(न्तेषु ?) विभुत्वं प्रतिपादयन् स्तुतिमाह—(पावन्ति त्ति) ।

यैः कैश्चित् वचनैः—वचोभिः परसमयाः—परसिद्धान्ताः यशः—कीर्तिं प्राप्नुवन्ति । किंविधा अपि ? असमञ्जसा अपि—अघटमानका अपि । ते किम् ? त्वत्समयमहोदधेः—भवत्सिद्धान्तजलधेर्मन्दा—अप्रकृष्टाः विन्दुनिस्यन्दाः—विन्दुलवा इत्यर्थः । किमुक्तं भवति ? न जिनमतव्यतिरेकेण अन्यत् किञ्चिदस्ति ज्ञानमिति गर्भार्थः ॥ ४१ ॥

શીખ-દાર્થ

પાવંતિ (પ્રામુવન્તિ)=પામે છે.
જસં (યશઃ)=કીર્તિને.
અસમંજસા (અસમજસાઃ)=યુક્તિથી રહિત.
વિ (અપિ)=પણ.
વચનેહિં (વચનૈઃ)=વચનો વડે.
જેહિં (યૈઃ)=જે.
પર (પર)=અન્ય.
સમય (સમય)=સિદ્ધાન્ત.
પરસંમયા=અન્ય સિદ્ધાન્તો.
તુહ (ત્વત્)=દ્વિતીયપુરૂષવાચક સર્વનામ.

મહ (મહત્)=મોટા.
ઉઅહિ (ઉદધિ)=સમુદ્ર.
તુહસમયમહોઅહિનો=તારા સિદ્ધાન્તરૂપ મહાસાગરના.
તે (તાનિ)=તેઓ.
મંદા (મન્દાઃ)=મન્દ.
વિંદુ (વિન્દુ)=બિન્દુ, ટીપુ.
નિસ્સંદ (નિસ્યન્દ)=ટપકું.
વિંદુનિસ્સંદા=બિન્દુઓનાં ટપકાં.

પદાર્થ

અજ્ઞૈન દર્શનોના ગૌરવતું કારણ—

“અન્ય (દર્શનીયોના) યુક્તિ-વિકલ એવા પણ સિદ્ધાન્તો (સૂર્ય-ચન્દ્રના ગ્રહણાદિ જ્ઞાનરૂપ) જે વચનો વડે કીર્તિ પામે છે, તે વચનો તારા સિદ્ધાન્તરૂપ મહાસાગરનાં મન્દ બિન્દુઓનાં ટપકાં છે.”—૪૧

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-નિષ્કર્ષ—

આ પદમાં જ્ઞૈન સિદ્ધાન્તને મહાસાગરની ઉપમા આપવામાં આવી છે (કેમકે તેનો સહેલાઈથી પાર પામી શકાય તેમ નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે પરતીર્થિકોને દુર્ગમ્ય છે તેમજ વળી તે અનેક પદાર્થના અવબોધનરૂપ રત્નોનો ભંડાર છે), જ્યારે અન્ય દર્શનીયોના સિદ્ધાન્તોને જળના બિન્દુઓનાં ટપકાંની ઉપમા આપવામાં આવી છે (કેમકે તે ઘણી થોડી વસ્તુઓ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે.)

કવીશ્વર ધનપાલે જે ભાવ આ પદ દ્વારા સૂચવ્યો છે તેવા ઉદ્ગારો તાર્કિકચક્રચૂડામણિ આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના મુખારવિંદમાંથી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે ઉદ્ભવ્યા હતા એ વાતની તેમણે રચેલી પ્રથમ દ્વાવિશિકાનો નિમ્ન-લિખિત ૩૦ મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે:—

“સુનિશ્ચિતં નઃ પરતન્ત્રયુક્તિષુ

સ્ફુરન્તિ યાઃ કાશ્ચન સૂક્તસમ્પદઃ ।

તત્તૈવ તાઃ પૂર્વમહાર્ણવોત્થિતા

જગત્પ્રમાણં જિન ! વાક્યવિપ્રુપઃ ॥”—વંશસ્થવિલમ્

અર્થાત્—અન્ય દર્શનોની યુક્તિઓમાં જે કંઈ સુભાષિત-સમ્યક્ વચનની સંપત્તિઓ સ્ફુરે છે તે તારાજ પૂર્વ(ના જ્ઞાનરૂપ) મહાસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વચન-બિન્દુઓ હોઈ જગત્ને પ્રમાણરૂપ થયા છે, એમ અમારો તો સુનિશ્ચય છે.

આવા ધ્વનિવાળો એક શ્લોક ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિ-
કૃત અદ્યાત્મસાર (પ્ર૦ ૬, શ્લોક ૧૬૮) માં પણ દુગ્ગોચર થાય છે. આ રહ્યો તે શ્લોક:—

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसै-

स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः ।

एतस्मात् पतितैः प्रवादकुसुमैः षड्दर्शनारामभू-

भूयः सौरभमुद्रमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥”

ॐ ॐ ॐ ॐ

इदानीमनादिनिधनभैरवभवगहने निरन्तरं परिभ્રમन्तः कथञ्चित् युगसमिलायोग-
न्यायेन प्राप्यापि पुण्यप्राग्भारलभ्यं भगवन्तं पुनर्दुष्कर्मनिर्मन्थितवीर्या ये परिहरन्ति तेषां
गतिमाह—

पइ मुકે પોઅમ્મિ વ, જીવેહિં ભવન્નવમ્મિ પત્તાઓ ।

અણુવેલમાવયામુહપડિણ્હિં વિડંબણા વિવિહા ॥ ૪૨ ॥

[ત્વયિ મુક્તે પોત ઇવ જીવૈર્ભવાર્ણવે પ્રાપ્તાઃ ।

અનુવેલમાર્પદામુખપતિતૈર્વિડમ્બના વિવિધાઃ ॥]

પ્ર૦ છ૦—પડ ત્તિ । હે વિશ્વજનીન ! ભગવન્ ! અમીભિર્જીવૈર્ભવાર્ણવે વિવિધા વિડમ્બના
પ્રાપ્તા इति योगः । તંત્ર ભવ એવ જન્મજરામરણરોગશોકાદિસલિલસમ્મૃતત્વેન સમુલ્લત્ત-
દુદગ્રકુગ્રાહગ્રામસંકુલત્વેન પ્રસૂમરોલ્બળકષાયવડવાનલકરાલાન્તરાલત્વેન ચાર્ણવ ઇવા-
ર્ણવસ્તસ્મિન્ પત્તાઓ—પ્રાપ્તાઃ । કાઃ પ્રાપ્તા इत्याह—વિડમ્બણા—વિડમ્બનાઃ વક્ષ્યમાણલક્ષણો-
ચતુષ્ટયગતિસમ્બન્ધિન્યઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ ? ‘વિવિહા’ વિવિધાઃ—નાનાવિધા વિવિધપ્રકારા इति—
યાવત્ । અથ કથમ્ ? ‘અણુવેલં’ અનુવેલં—પ્રતિક્ષણમ્ । કૈઃ ? જીવૈઃ । કિંવિશિષ્ટૈરત
આહ—આવય ત્તિ આપન્મુખં પતિતૈઃ । તત્રાપદો જલ-જ્વલન-ચૌરનરપતિજનિતાસ્તન્મુ-
ખપતિતૈઃ । ક્વ સતીત્યાહ—પડ મુકે—ત્વયિ મુક્તે સતિ । અયમાશયઃ—ન યલુ ભગવદઙ્ગી-
કારેણ સમ્યગાસેવિતધર્મમાર્ગાણામાપદઃ પરાપતન્તિ । સામ્પ્રતમુપમામાહ—ત્વયિ કસ્મિ-
ન્નિવ વિમુક્ત ? इत्याह—‘પોઅમ્મિ વ’ પોત ઇવ—યાનપાત્રે ઇવ । યથા કેનચિદાત્મવૈરિણસ્ત-
થાવિધાગાધજલધિમધ્યમધ્યાસીનાઃ પોતં પરિત્યજન્તિ । પરિત્યક્તે ચ તસ્મિન્ તૈર્વિવિધા-
નાનારૂપાઃ વિડમ્બના—યાતનાઃ મજ્જનોન્મજ્જનક્રૂરમકરાદિજલચરકરાલદંટ્ટાક્રકચદારણા-
દિકાઃ પ્રાપ્યન્તે । કિંવિશિષ્ટૈસ્તૈસ્તદાહ—આવયાંઆપગામુખપતિતૈઃ—તરઙ્ગિણીપ્રવેશપ્રદે-
શગતૈઃ । તરઙ્ગિણ્યો હિ દૂરાપાતઘાતવેગાસ્તરઙ્ગિણીનાથમાપતન્ત્યઃ પ્રત્યાસન્નવર્તિનં ક્ષિતિ-
ધરશિખરમપિર્જર્જરયન્તિ, કિં પુનર્માનવાદીન્ ? । इति द्वाचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૪૨ ॥

હે० વિ०—સામ્પ્રતં પોતદૃષ્ટાન્તેન ભગવતિ વિમુક્તે વિડમ્બનાપ્રતિપાદનદ્વારેણ શ્લાઘામાહ—(પૃ સ્તિ)

હે નાથ ! ત્વયિ મુક્તે પોત ઇવ જીવૈઃ—પ્રાણિભિઃ ભવાર્ણવે—સંસારસમુદ્રે પ્રાપ્તાઃ । કા
 ઇત્યાહ—વિડમ્બનાઃ—કદર્થનાઃ વિવિધા—દારિદ્ર્યાદિનાનાપ્રકારાઃ । કિંવિધૈઃ જીવૈઃ ?
 આપન્મુખપતિતૈઃ—વ્યસનવદનગતૈઃ, અન્યત્રાપગામુખપતિતૈઃ—નદીપ્રવેશવર્તિભિઃ । કથમ્ ?
 ‘અનુવેલં’ એકત્ર વેલાકલ્લોલમાશ્રિત્ય, અન્યત્ર વારંવારમ્ । કોઽત્ર ભાવાર્થઃ ? યથા કશ્ચિત્
 પુરુષઃ પોતે મુક્તે આપગામુખપતિતોઽનુવેલં વિડમ્બનાઃ પ્રાપ્નોતિ તથા જીવૈરપિ સંસારે ત્વયિ
 મુક્તે પ્રાપ્તાઃ । ઇત્યર્થઃ ॥ ૪૨ ॥

શીખદાર્થ

પૃ (ત્વયિ) = પુ.
 મુક્તે (મુક્તે) = લગ્ન દીધો.
 પોઅસ્મિ (પોતે) = નૌકા, વહાણ.
 ઇવ (ઇવ) = જેમ.
 જીવૈર્હિં (જીવૈઃ) = જીવોથી, પ્રાણીઓથી.
 ભવ (ભવ) = સંસાર.
 અર્ણવ (અર્ણવ) = સમુદ્ર.
 ભવર્ણવસ્મિ = સંસારરૂપ સમુદ્રમાં.
 પત્તાઓ (પ્રાપ્તાઃ) = મેળવાયા.

અણુવેલં (અનુવેલં) = (૧) વારંવાર, પ્રતિક્ષણ;
 (૨) પ્રત્યેક ભરતીના મોઝને આશ્રીને.
 આવયા (આપદા) = વિપત્તિ, કષ્ટ.
 આવયા (આપગા) = નદી.
 મુહ (મુખ) = મુખ.
 પડિઅ (પતિત) = પડેલ.
 આવયામુહપડિપર્હિં = (૧) આપત્તિના મુખમાં પડેલ;
 (૨) નદીના મુખમાં પડેલ.
 વિડંબના (વિડમ્બનાઃ) = વિડંબનાઓ, મુશ્કેલીઓ.
 વિવિદ્ધા (વિવિધાઃ) = વિવિધ, જૂદી જૂદી ભતની.

પદાર્થ

પ્રભુનો ત્યાગ કરનારાની વિડંબના—

“(જેમ નદીના મુખમાં પડેલા જીવો વહાણના અભાવે નિમજ્જન, દુષ્ટ જળથી
 પ્રાણીઓના હાથે મરણ ઇત્યાદિ વિવિધ વિપત્તિઓ ભરતીના કલ્લોલે કલ્લોલે ભોગવે છે તેમ હે
 નાથ !) નૌકા સમાન તારો જે જીવોએ ત્યાગ કર્યો, તે આપત્તિના મુખમાં પડેલા જીવો
 સંસાર-સમુદ્રમાં વિવિધ વિડંબના વારંવાર પામે છે.”—૪૨

સામ્પ્રતં ભગવદવગણનાકૃતામેવ પ્રાણિનાં પૂર્વોદ્દિષ્ટાઃ ગતિચતુષ્ટયસમ્બન્ધિનીર્વિડમ્બનાઃ
 સ્તુતિકૃત્ સ્વોદ્દેશેન ક્રમેણાભિધિત્સુઃ આદાવેવ સર્વોત્તરદુરન્તદુઃસ્વસ્થિધવરાજધાન્યાં
 નરકગતૌ તાવદાહ—

વુચ્છં અપત્થિઆગય—મચ્છર્મવંતો મુહુત્ત વસિણ ॥

છાવટ્ટી અયરાઈં, નિરંતરં અપ્પઙ્ગાણે ॥ ૪૩ ॥

[ઉષિતમપ્રાર્થિતાગતમત્સ્યભવાન્તર્મુહૂર્ત્તમુષિતેન ।

ષટ્ષષ્ટિઃ અતરાણિ (સાગરોપમાનિ) નિરન્તરમપ્રતિષ્ઠાને ॥]

૧ શ્રીહેમચન્દ્રગણિમતે ભવતોમુહુત્ત ઇતિ પાઠઃ । સ એવ આદરણીય ઇતિ માં ભાતિ, તન્દુલમત્સ્યસ્ય અન્ત-
 મુહૂર્ત્તમાત્રાયુષઃ ।

પ્ર૦ વૃ૦—વુચ્છં તિ । હે દુરન્તદુઃસ્વાર્તસત્ત્વશરણ્ય ! સ્વામિન્ ! પરેષાં કા કથા ? મયૈવ તાવત્ તમતમાભિધાનમય્યાં સપ્તમનરકપૃથિવ્યાં ચતુર્દિશં નરકાવાસચતુષ્ટયસંયુતે લક્ષયોજનપ્રમાણમાને અપ્રતિષ્ઠાનાભિધાને મધ્યવર્તિનિ નરકાવાસે વુચ્છં-ઉપિતમિતિ સળટક્રુઃ । અથ કિયન્તં કાલમિત્યાહ-છાવટ્ટિ ત્તિ । ષટ્ષષ્ટિરતરાણિ-સાગરોપમાનિ । કથમ્ ? નિરન્તરમ્-અવિચ્છિન્નમ્ । નન્વાયુઃકર્મણસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાન્યેવ સર્વોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ, તત્ કથમિદમુપપન્નમિત્યાહ—અપત્થિઅ ત્તિ । કિંવિશિષ્ટેન મયા ? અપ્રાર્થિતાગતઃ-અચિન્તિતોપનતો યોડસૌ મત્સ્યભવસ્તસ્યાન્તર્-મધ્યે મુહૂર્તમાત્રં કાલમુષિતેન । યદ્વા અપ્રાર્થિતોપનતે મત્સ્યભવે અન્તર્મુહૂર્તમાત્રમુષિતેન । યદ્વા ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાન્યપ્રતિષ્ઠાને પૂર્વમુષિતં, તતસ્તદન્તરાલવર્તિનિ મત્સ્યભવેડન્તર્મુહૂર્તમુષિતં, પુનરપ્રતિષ્ઠાને ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાનીતિ । એવં મત્સ્યભવોડન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણઃ અપ્રતિષ્ઠાનાયુરતરાણિ ષટ્ષષ્ટિસાગરોપમાનિ ભવન્તિ । इति त्रिचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૪૩ ॥

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં સૂત્રકારસ્તા વિડમ્બનાઃ ચતુર્ગતિસંસારે યથાડનુભૂતાસ્તથા ગાથા-ચતુષ્ટયેન દર્શયન્નાહ—

ઉપિતં-વાસઃ કૃતઃ । ક્વ ? અપ્રતિષ્ઠાને-સપ્તમનરકપૃથિવ્યાં મધ્યવર્તિનિ નરકાવાસે । મયેતિ ગમ્યતે । કિંવિધેનેત્યાહ-અલ્પસ્થિતિકાગતમત્સ્યભવસ્ત્રાન્તર્મુહૂર્ત-કિંચ્ચિદ્વ્યૂનઘટિકાદ્વયં ઉપિતઃ સ્થૌલ્યસ્થિતિકાગતમત્સ્યભવાન્તર્મુહૂર્તોપિતસ્તેન । કિયન્તં કાલમ્ ? ષટ્ષષ્ટિસાગરોપમાનિ । સાગરોપમં દશકોટાકોટિપલ્યોપમજનિતં સમયવેદિતવ્યમ્ । કથમુષિતમ્ ? નિરન્તરં-વ્યવધાનરહિતં યથા ભવતિ । તત્ત્વ વ્યવધાનં તથોક્તમેવાન્તર્મુહૂર્તમાત્રં મધ્યભવઃ । इति गाथार्थः ॥ ૪૩ ॥

શીખ-દાર્થ

વુચ્છં (ઉપિતં)=રહેવાયું.

અપત્થિઅ (અપ્રાર્થિત)=પ્રાર્થના વિનાનો, આજીમાગ્યો.

આગય (આગત)=આવેલ.

વુચ્છ (મત્સ્ય)=મત્સ્ય, માછલી.

ભવ (ભવ)=ભવ, જન્મ.

અંતો (અન્તર્)=મધ્યે, વચ્ચે.

મુહુત્ત (મુહૂર્ત)=મુહૂર્ત, એ ઘડી.

અંતોમુહુત્ત (અન્તર્મુહૂર્ત)=અંતર્મુહૂર્ત.

અપત્થિઆગયમચ્છમવંતોમુહુત્ત=માંગ્યા વિના પ્રાપ્ત

સુધી થયેલા મત્સ્યના ભવમાં મુહૂર્ત અથવા અંતર્મુહૂર્ત.

વસિષ્ણ (ઉપિતેન)=રહેવાથી.

છાવટ્ટી (ષટ્ષષ્ટિઃ)=છાસઠ.

અયરાદ્વં (અન્તરાણિ)=સાગરોપમો.

નિરંતરં (નિરન્તરં)=નિરન્તર, અન્તર વિના અવિચ્છિન્નપણે.

અપ્પદ્વિટ્ટાણે (અપ્રતિષ્ઠાને)=અપ્રતિષ્ઠાનમાં.

૧ અંતર્મુહૂર્તનો અર્થ લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના તૃતીય સર્ગના નિમ્ન-લિખિત—

“સમયેભ્યો નવમ્યઃ સ્વાત્, પ્રમૃત્યન્તર્મુહૂર્તકમ્ ।

સમયોનમુહૂર્તાન્ત—મસજ્જ્યાતવિધં યથા ॥”

—૩૪ મા પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ એ છે કે નવ સમયથી માંડીને મુહૂર્તમાં એક સમય ન્યૂન એટલા કાળને ‘અંતર્મુહૂર્ત’ કહેવામાં આવે છે. આના અસંખ્ય લેહો છે, કેમકે ૧૦ સમય, ૧૧ સમય ઇત્યાદિ તથા મુહૂર્તમાં એક સમય ઓછો એ અધા કાળો ‘અંતર્મુહૂર્ત’ના નામથી ઓળખાય છે.

પદાર્થ

નરક ગતિમાં આપત્તિ—

“(હે દેવ ! ખીજા જીવોની તો શી વાત કહું ?) અણુધાર્યા આવી પડેલા (તંદુળિયા) મત્સ્યના લવમાં બે ધડી અથવા અંતર્મુહૂર્ત કાળ વસીને હું અપ્રતિષ્ઠાનમાં છાસઠ સાગરોપમ અવિચ્છિન્નપણે રહ્યો.”—૪૩

સ્પષ્ટીકરણ

તંદુલ મત્સ્ય—

જૈન શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયની સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને સંસારી જીવોના એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. આ પૈકી પંચેન્દ્રિય જીવોના દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્યંચ (પ્રથમની ત્રણ કોટિમાં જેનો સમાવેશ થતો નથી એવા જીવો) એમ ચાર ભેદો છે. વળી તેમાં પણ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, સ્થલચર અને ખેચર એમ ત્રણ પ્રકારો છે. વળી આ જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ‘મત્સ્ય, કચ્છપ, ગ્રાહ, મકર અને શિશુમાર એમ પાંચ અવાંતર ભેદો છે. આ પૈકી મત્સ્યના અનેક ભેદો છે. એ ભેદોમાં તંદુલ મત્સ્ય પણ છે.^૧ આનું શરીર તંદુલ-ચોખા જેવડું છે.^૨ આથી આને આ નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આ તંદુલ મત્સ્યને અંતર્મુહૂર્ત ગર્ભમાં રહેવું પડે છે.^૩ ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેને તેની માતા (માછલી) મોટા મગરમચ્છની પાંપણમાં જન્મ આપે છે. તેનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, છતાં પણ તેનો અધ્યવસાય અતિશય મલિન હોવાથી તે મરીને સાતમી નરકે જાય છે. આ વાતની સહ-સાવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકૃત અધ્યાત્મકદંપક્રમના ૧૪ મા અધિકારગત નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ સાક્ષી પૂરે છે:—

“મનઃ સંવૃણુ હે વિદ્વન્-નસંવૃતમના યતઃ ।

યાતિ તંદુલમત્સ્યો દ્રાક્, સપ્તમીં નરકાવનીમ્ ॥”

૧ માછલું. ૨ કાચખો. ૩ મગર.

૪ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું નિમ્ન-લિખિત ૩૨ મુ સૂત્ર—

“સે કિં તં જલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોણિયા ? જલચરપંચિદિયતિરિક્ષજોણિયા પંચવિહા પન્નત્તા, તં જહા—મચ્છા ૧ કચ્છમા ૨ ગાહા ૩ મગરા ૪ સુસુમારા ૫ ॥ સે કિં તં મચ્છા ? મચ્છા અણેગવિહા પન્નત્તા, તં જહા—સળ્હમચ્છા, સ્વલમચ્છા, જુંગમચ્છા, વિજ્ઞાદિયમચ્છા, હલિમચ્છા, મગરિમચ્છા, રોહિયમચ્છા, હલીસાગરા, ગાગરા, વહા, વહગરા, ગભયા, ઠસગારા, તિમિતિમિંગિલા, ણક્કા, તંદુલમચ્છા, કણિક્કામચ્છા, સાલિસથિયામચ્છા, લંભણમચ્છા, પઢાગા, પઢાગાદપઢાગા જે યાવન્ને તહપ્પગારા, સે તં મચ્છા ॥”

૫ શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિએ ઉપદેશરત્નાકરના તૃતીય અંશના પચમ તરંગની દ્વિતીય ગાથાની વ્યાખ્યામાં (૨૦૯ મા પત્રાંકમાં) કહ્યું પણ છે કે—

“તંદુલમત્સ્યઃ પુનર્યો મહામત્સ્યસ્ય ચક્ષુઃપક્ષમણિ તંદુલપ્રમાણોઽન્તર્મુહૂર્તાયુર્જાયતે, તથાવિધદારુણપરિણામેન ચાન્તર્મુહૂર્તેન તાદૃગાયુર્બદ્ધ્વા સપ્તમનરકં ગચ્છતીતિ”

૬ સરખાવો શ્રીશુભવિજયગણિસંકલિત સેનપ્રશ્નના દ્વિતીય ઉદાસનો નીચે મુજબનો પ્રશ્નોત્તર:—

“તથા-મહામત્સ્યભૂતપન્નમત્સ્યસ્ય તંદુલમત્સ્યસ્ય ગર્ભસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી આયુઃસ્થિતિરપ્યાન્તર્મુહૂર્તિકી, સ્વ

આ સંબંધમાં અધ્યાત્મકેદપદ્મના વિવરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મગરમચ્છ વિચિત્ર રીતે આહાર લે છે. જે પાણીમાં અનેક માછલાં હોય તે પાણીનો મોટો જથ્થો પોતાના મોંઢામાં એ ભરી લે છે. પછી માછલાંઓને રોકી મોંઢામાં રહેલી જળી (દાંતની ઘેવડ)માંથી તે પાણી પાછું દાઢી નાખે છે, પરંતુ તેમ થતાં મોટા મત્સ્યો મોંઢામાં રહી જાય છે (જેનો તે આહાર કરે છે.), જ્યારે કેટલાંએ નાનાં નાનાં માછલાંઓ જળનાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી-દાંતની વચ્ચે ળખોલ (અંતર) હોવાથી જળની સાથે સાથે બહાર નીકળી જાય છે ('ઉપદેશરત્નાકર'માં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે તન્દુલ મત્સ્ય સૂતેલા મહામત્સ્યના વિકસ્વર મુખમાં જલ-કલ્પો-લોને લીધે અનેક માછલાંને દાખલ થતા તેમજ નીકળી જતા જુએ છે). આથી તે એવો દુષ્ટ વિચાર કરે છે કે જો હું આવા મોટા શરીરવાળો હોઉં, તો એકે મત્સ્યને જીવતો નીકળી જવા ન દઉં, પરંતુ એ બધાને ખાઈ જાઉં.' આ પ્રમાણેની ભાવહિંસાથી કલુષિત થયેલો મત્સ્ય નરકે સિધાવે છે એ ઉપરથી

“મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”

એ સૂત્ર અરિતાર્થ થતું જોવાય છે. કેમકે આ મત્સ્ય કોઈ માછલાને મારી નાખવાથી અર્થાત્ દ્રવ્ય-હિંસા કરીને નરકે જતો નથી, પરંતુ ભાવ-હિંસાને લઈને (જુઓ પૃ. ૧૩૬ નું અંતિમ

કથં મિલતીતિ પ્રશ્નઃ । અત્રોત્તરમ્-મહામત્સ્યભૂતપન્નમત્સ્યસ્ય ગર્ભસ્થિતિરાયુઃસ્થિતિશ્ચૈકસ્મિન્નેવાન્તર્મુહૂર્તે ભવતિ, પરં ગર્ભસ્થિતેરન્તર્મુહૂર્તસ્ય લઘુત્વાન્ન કિમપ્યનુપપન્નં, કિન્ન નવસમયાદારમ્ય ઘટિકાદ્વયં યાવદન્તર્મુહૂર્તં તસ્યાસંજ્ઞાયેયમે-દરાલ્લઘુત્વમિતિ ॥ ૧૫૦ ॥”

તત્ત્વતઃ શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત સ્વોપજ્ઞ હિંસાષ્ટકની પ્રથમ ગાથાની વૃત્તિમાંના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી મતાંતર જણાય છે:—

“અકૃત્વાઽપિ દ્રવ્યહિંસાં-પ્રાણાદિત્યાગરૂપાં હિંસાફલં-નરકાદિકં તસ્ય ભાજનં ભવતિ તન્દુલમત્સ્યવત્ । સોઽપિ નવ માસાન્ ગર્ભે સ્થિત્વા નિષ્ક્રમણાન્તરમન્તર્મુહૂર્તાયુરિતિ વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ, સર્વે ગર્ભજતિર્યઙ્ચો ગર્ભજમનુષ્યવદિતિ ઘષ્ણાન્, મહામત્સ્યમુખે ગતપ્રત્યાગતં કુર્વાણાન્ મધ્યમત્સ્યાન્ દૃષ્ટ્વા સ્વમનસિ ચચ્છમેપો દ્રવ્યમહાકાયઃ સ્યાં તદા સર્વાનમક્ષયમિતિ વિચારણયા કઠોરહૃદયપ્રાદુર્ભૂતરૌદ્રધ્યાનસહચારિણી ભાવહિંસા નરકફલયતીતિ તૃતીયમ્ભક્તઃ ।”

ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં ઇન્દોરમાં મુદ્રિત પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, જ્યારે શ્રીવિજયદાનસૂરિ લખી જણાવે છે તે પાઠમાં તો અન્તર્મુહૂર્ત ને બદલે મુહૂર્ત છે.

૧ ઉપદેશરત્નાકર (અં. ૩)ના પંચમ તરંગની વ્યાખ્યાના અંતમાં આ હકીકત નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:—

“તન્દુલમત્સ્યઃ પ્રસુપ્તમહામત્સ્યવિકસ્વરવદને જલોર્મિવશાત્ પ્રવિશતો નિર્યતશ્ચ બહૂન્ મત્સ્યાન્ વીક્ષ્ય તદ્ગ્રાસા-પ્યવસાયમૃદિતિ”

૨ આ વાતને ઉદ્દેશીને આતુર પ્રત્યાખ્યાનમાં નિમ્ન-લિખિત ૫૧ મા પદ્યમાં—

“આહારનિમિત્તેણ મચ્છા ગચ્છંતિ સત્તર્મિ પુઢવિ ।”

[આહારનિમિત્તેન મત્સ્યા ગચ્છન્તિ સત્તર્મી પૃથિવીન્ ॥]

એવો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે.

૩ હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા એમ બે પ્રકારો છે. કોઈ પણ પ્રાણીને તેના દેહથી પૃથક્ કરવો તે ‘દ્રવ્ય-હિંસા’ છે, જ્યારે પ્રમાદ, અભિનિવેશ, દુષ્ટ અધ્યવસાયથી તેવો અનિષ્ટ વિચાર કરવો તે ‘ભાવ-હિંસા’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈનું ખૂન કરવું તે ‘દ્રવ્ય-હિંસા’ છે, જ્યારે તેમ કરવાનો વિચાર કરવો તે ‘ભાવ-હિંસા’ છે. આના અનેક પ્રકારો છે. તેનું સુંદર સ્વરૂપ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત હિંસા-ષ્ટકમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

(ટિપ્પણ) — ‘મલિન આશયવાળો હોવાથી તેને તેવું ભયંકર ફળ મળે છે. આથી કરીને તો અધ્યાત્મકલ્પક્રમ (અં ૬, ૨૯૦ ૩) માં કહ્યું પણ છે કે—

“સ્વર્ગાપવર્ગૌ નરકં તથાન્ત-મુહૂર્તમાત્રેણ વશાવશં યત્ ।

દદાતિ જન્તોઃ સતતં પ્રયત્નાદ્, વશં તદન્તઃકરણં કુરુષ્વ ॥”

અર્થાત્ વશ રાખેલું અને વશ નહિ રાખેલું મન અન્તર્મુહૂર્તમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ તેમજ નરક અનુક્રમે આપે છે, વાસ્તે (હે ભવ્ય જીવ!) તું પ્રયાસ કરીને તે મનને-અંતઃકરણને સર્વદા વશ કર.

મત-ભેદ—

શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિએ ટીકામાં તન્દુલ-મત્સ્યનું આયુષ્ય મુહૂર્તનું તેમજ અન્તર્મુહૂર્તનું એમ બે પ્રકારનું સૂચવ્યું છે, પરંતુ ઉપદેશ-રત્નાકરના અત્રે (પૃ ૧૩૬-૧૪૦) સૂચવેલ ઉલ્લેખમાં તેમજ શ્રીહિમચન્દ્રગણિકૃત ટીકામાં પણ અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યનોજ ઉલ્લેખ છે. વળી શ્રીવિજયદાનસૂરિ મને લખી જણાવે છે તમ જીવાજીવાલિગમસૂત્રની (સૂ ૫૬, સૂ ૨૨૩) શ્રીમલ્લયગિ-રિસૂરિકૃત વૃત્તિ (૭૮ મા તેમજ ૪૦૭ મા પત્રાક)માં તેમજ શ્રીહારિભદ્રીય ધર્મચિન્દુની સાતમા અધ્યાયના બાહ્યોપમદ્વ્યસંવિષુ તથા શ્રુતેરિતિ (૩૩)ની શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકામાં પણ અન્તર્મુહૂર્તનોજ ઉલ્લેખ છે. એ ત્રણ પાઠો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

“સત્તમનરકપૃથિવ્યા ઉદ્ભૂત્ય તન્દુલમત્સ્યાદિભવેષ્વન્તર્મુહૂર્તે સ્થિત્વા ભૂયઃ સત્તમનરકપૃથ્વી-ગમનસ્ય શ્રવણાત્”

“નરકાદુદ્ભૂત્ય તિર્યગ્ભવે ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકતન્દુલમત્સ્યત્વેન ઉત્પદ્ય મહારૌદ્રધ્યાનોપગતો-ન્તર્મુહૂર્તે જીવિત્વા ભૂયોઽપિ નરકેષુ જાયતે”

“તન્દુલમત્સ્યસ્તુ બાહ્યોપમર્દાભાવેઽપિ નિર્નિમિત્તમેવાપૂરિતાતિત્રિવરૌદ્રધ્યાનોન્તર્મુહૂર્તમા-યુરનુપાલ્ય સત્તમનરકપૃથિવ્યાં ત્રયલ્લિશત્સાગરોપમાયુર્નારક ઉત્પદ્યતે ॥”

અપ્રતિષ્ઠાન—

જૈન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સાત નરક-ભૂમિઓ પૈકી અંતિમ તમસ્તમાપ્રભા નામની ભૂમિમાં આવલિકા-પ્રવિષ્ટ એવાજ નરકાવાસો છે, કિન્તુ બીજી નરકોની જેમ આવલિકા-બાહ્ય નથી. આ ભૂમિમાં પાંચ આવલિકા-પ્રવિષ્ટ નરકાવાસ છે. તેની મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નામનો ગોળ નરકા-

૧ આ મલિનતાને લધને તો-આ તન્દુલ મત્સ્યની નીચ જાતિને લધને તેમજ તેના નીચ કર્મ-પ્રવૃત્તિના મનોરથને લીધે તેને અત્યંત નીચો ગણવામાં આવે છે. એ વાતની ઉપદેશરત્નાકર (અં ૩, તં ૫)ની નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“ઉચ્ચા નીચા ચઢહા, હુંતિ જિભા ઉચ્ચનીમહંદેર્હિ ।

ક્રુમર ૧ દહવયણ ૨ વલમિગ ૩ તંદુલમદ્ધો ૪ મ દિઢંતા ॥”

૨ આ બદલ હું તેમનો આભારી છું.

૩ રત્નપ્રભાદિ છ ભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેકને વિષે તેની અવગાહનામાંથી એક હલ્તર યોજન જેટલો જાગેનો ભાગ અને એક હલ્તર યોજન જેટલો નીચેનો ભાગ અને સાતમી ભૂમિ ઉદેશીને સાડીબાવન હલ્તર યોજન-પ્રમાણ જાગેનો ભાગ અને એટલો નીચેનો ભાગ બાદ કરતાં જેટલી અવગાહના બાકી રહે તેટલા ભાગમાં ‘નરકા-વાસ’ છે. અર્થાત્ ત્યાં ત્યાં નરકના જીવો-નરકનામ કર્મવાળા પ્રાણીઓ વસે છે. આ રત્નપ્રભાદિ સાત ભૂમિઓમાં

વાસ છે, જ્યારે આની આસપાસ ૧૫૦૦૦૦ ચાર દિશાઓમાં એક એક ચસ્ર નરકાવાસ છે (જુઓ જીવાજીવાલિગમ ઉપાંગની શ્રીમદ્વચગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિનું ૧૦૫ મું પત્ર).

આ અપ્રતિષ્ઠાનનો આયામ-વિષ્કંભ એક લાખ યોજનનો છે, જ્યારે બાકીના ચાર નરકાવાસનો તો અસંખ્યેય યોજન કોટાકોટિનો છે (જુઓ પત્રાંક ૧૦૬).

ચારે બાજુ અંધકારમય અને મૂઝ, વિદ્યા વગેરે અશુચિ પદાર્થોથી લિપ્ત એવી નરક-ભૂમિ છે. આ ભૂમિમાંના નારક જીવો પીંછાં વિનાનાં પક્ષીના જેવા લાગે છે. આની આકૃતિ કૂર, ઠંડણ, બીલત્સ અને લયાનક છે. એનું માપ પણ રાક્ષસીય છે. જેમકે પ્રથમ નરકના જીવના દેહનું માન ૭ ધનુષ્ય ૩ હાથ અને ૬ આંગળ છે, જ્યારે બાકીની નરકના જીવોનું અનુક્રમે બમણું બમણું છે; એટલે કે સાતમી નરકના જીવના દેહનું માપ તો પાંચસે ધનુષ્ય છે. આવા નરકના જીવોને સુખનું તો સ્વપ્ન એ નથી. તેમને માટે તો દુઃખના ડુંગરો છે. ક્ષેત્ર-જન્ય વેદના અને પરસ્પર જનિત વેદના ઉપરાંત પ્રથમની ત્રણ નરકમાં તો પરમાધાર્મિકકૃત વેદના પણ અનુલવવી પડે છે. આનું આગેહુળ વર્ણન મૂત્રકૃતાંગમાં છે. આનું સ્થૂલ સ્વરૂપ મેં શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૧૬) માં આલેખ્યું છે. એના પ્રાચીન મુનિવર્યકૃત પદ્યાત્મક વર્ણનની હસ્તલિખિત પ્રતિ મને શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ તરફથી હાલમાં મળી આવી છે. આ વર્ણન કામાતુર જનોને-શૃંગારસ મુગ્ધ માનવોને શિક્ષારૂપ છે. આના પ્રત્યેક પદના પૂર્વાર્ધમાં નરકના દુઃખનો નિર્દેશ છે, જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં શૃંગારનું સમારણ છે. આથી તે અત્ર નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરું છું:—

પૂર્વાચાર્યગ્રંથીતાનિ

॥ નરકવર્ણનવૃત્તાનિ ॥

(સ્તમ્ભરાચ્છન્દસિ)

—૦૦૦૦૦—

શ્વષ્ઠે સ્વપ્રાન્તિદોષાત્ ક્રકચ્ચરમુસૈરાનલાગ્રં શિલાગ્રા-

દત્રાણં દાર્યમાણં વ્યપગતકરુણૈર્દારુણૈર્દારુદારમ્ ।

કિં ત્વાં સમ્ફુલ્લમહીમુકુલપરિમલાલોલરોલમ્બમાલા

તન્ન વ્રક્ષૈણનેત્રા પ્રવરકવરિકા ત્રાસતસ્માતુમીષ્ટે ? ॥ ૧ ॥

નિર્દય તથા ઠાંડણ એવા (પરમાધાર્મિકો) દ્વારા કરવતની કઠોર ધારથી શિખાગ્રથી માંડીને તે નખના અથ્ર લાગ સુધી લાકડાને ચીરે તેમ અશરણપણે નરકને વિષે પોતાની પ્રાન્તિના દોષથી વહેરાતા એવા તને શું ત્યાં ત્રાસથી બચાવવાને ત્રાસ પામેલા હરણના જેવા

અનુક્રમે ૧૩, ૧૧, ૯, ૭, ૫, ૩, ૨ અને ૧ એમ બધા મળીને ૪૯ પ્રતરો છે (આ પૈકી સૌથી પ્રથમ પ્રતરનું નામ 'સીમન્તક' છે, જ્યારે અન્તિમનું નામ 'અપ્રતિષ્ઠાન' છે); જ્યારે ૩૦ લાખ, ૨૫, લાખ, ૧૫ લાખ, ૧૦ લાખ, ૩ લાખ, એક લાખમાં પાંચ ઓછા અને પાંચ એમ સર્વ મળીને ૮૪ લાખ નરકાવાસ છે. જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૩, સૂં ૨)નું સ્ત્રોપણ લાખ્ય તથા તેની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ૦ ૨૩૪-૨૪૬).

૧ પૂર્વદિશામાં કાળ, પશ્ચિમે મહાકાળ, દક્ષિણે રૌરવ અને ઉત્તરે મહારૌરવ છે. ૨ ચોટલી.

નેત્રવાળી તથા ખીલેલ મોગરાની કળીના સુવાસથી ચપળ ભ્રમરની શ્રેણિવાળી એવી તેમજ ઉત્તમ અંબોડાવાળી (અબલા) સમર્થ છે?—૧

વેલદ્વાવલ્લભલીનિશિતશરશતાકારધારાલલોલત્-

પત્રત્રાતપ્રપાતત્રુટદલ્લિલતનોર્નારકીયેઽસિપત્રે ।

કન્દર્પોત્પાલવાલાકમલદલ્લુલત્રેત્રપત્રત્રિમાગે

ક્ષિપ્તા લીલાકટાક્ષાઃ કંટરિ વઠર ! રે રક્ષણાય ક્ષમાસ્તે ? ॥ ૨ ॥

નરક (ભૂમિ)ના અસિપત્ર (વન)માં ચપળ બાવળની શૂળો અને સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણોના આકાર જેવી ધારવાળાં ફરકતાં પત્રોના સમૂહના પતનથી જેનું સમસ્ત શરીર ત્રુટી રહ્યું છે એવાં તારૂં રક્ષણ કરવા માટે હે જડ ! શું મદનના રમણવાળી બાળાનાં કમળના પત્રની જેમ અલા-યમાન નેત્રપત્રના ત્રિભાગને વિષે ફેંકેલા કીડા (સૂચક) કટાક્ષો શક્તિશાળી છે?—૨

તુલ્યજિહ્વાગ્રજાગ્રદુદિતમતિતરામુગ્રસન્દંશકાગ્રો-

દી(દ્વી)ર્ધા(ર્ણ)સ્યં પાસ્યમાનઃ શઠ ! નરકમઠૈસ્તીવ્રતસં ત્રપુસ્તૈઃ ।

રક્ત્રારક્ત્રસ્ફુરદધરસુધામાધુરીવન્ધુરાણાં

ધ્યાયેસ્ત્વં તાં વધૂનાં વિધુરવિધુતયે મુગ્ધ ! રે વન્ધર્કીં સ્વામ્ ॥ ૩ ॥

હે શઠ ! સુપ્રસિદ્ધ મનુષ્યરૂપ કમઠ (દૈત્યો) વડે જખમી થયેલ (અથવા પીડિત) જીભના આગળા ભાગ વડે ફટન જેમાં બળી રહ્યું છે એવી રીતે તથા ભયંકર સાણસાના અગ્ર ભાગથી જેનું મોઢું ફાડવામાં આવ્યું છે એવી રીતે ખૂબ તપાવેલા સીસાનું પાન કરાવાશે એવો તું અંચળ (પાકી) નારંગીના રંગની જેમ સ્ફુરતા અધરના અમૃતની મધુરતાથી મનોહર મહિલાઓના વિયોગને દૂર કરવાને માટે પોતાની તે વ્યભિચારિણીનું ધ્યાન ધરજે.—૩

આશાપાશાવનદ્વવ્યપદ્મણપરમાધાર્મિકૈઃ કુટ્યમાન-

સ્યાસક્તં મુક્તકણ્ઠં નરકનિપતિતસ્યોગ્રમાક્રન્દતસ્તે ।

વ્યાલોલત્કલ્કળાલીતરુણરણજ્ઞાનારાવધાવદિલાસા

દોઃપાશા વાલિશાનાં પ્રથમ(કથય ?) કિંમુ વિમોક્ષાય મુગ્ધેક્ષણાનામ્ ? ॥ ૪ ॥

આશારૂપ બળથી બંધાયેલા તથા નિષ્કરૂણ એવા પરમાધાર્મિકો દ્વારા આસક્તિપૂર્વક કુટાતા એવા, નરકમાં પડેલા અને મોકળે મોઢે ઉગ્ર આક્રન્દન કરતા એવા તારા છૂટકારા માટે શું મુગ્ધ લોચનવાળી બાલિકા (બાળાઓ)ના ચપળ કંકણની શ્રેણિથી નૂતન રણબળુ અવાજ વડે દોડી રહેલા વિલાસવાળા ભુજના પાશો શક્તિમાન છે?—૪

૧ આ શબ્દ સુખોદિકા (કટપસૂત્રવૃત્તિ) માં 'કટરિ ચાલસ્યાપિ ધૈર્યં' પાઠમાં તેમજ ભોજ-પ્રખ-ન્ધગત સરસ્વતી-કુટુંબ-આખ્યાનના નિમ્ન-લિખિત—

“રોટી મોટી દધિષ્ઠતઘટી જાતરૂપસ્ય કોટી
સ્વર્ણગ્રોટી સુઘટિતઘટી કોમલા પટ્ટશાટી ।
રાટીહાનિર્મુગ્ધમદપુટી ગોમટી સદ્વધટી
પુળ્યાભ્યાનાં કટરિ નિકટે ટીકરે મૂરિચેટી ॥”

—પદ્યમાં નજરે પડે છે એટલે એની વાસ્તવિકતા સંબંધી શંકા રાખવાનું કારણ નથી.

જ્વાલામાલાજટાલાન્તરનરકધરાપાકકુમ્ભીષુ મીમૈ-

નિશ્ચિન્નસ્યોર્ધ્વપાદં વિધુરતરમધોમૂર્ધ(?) નિર્ધર્મધુર્યૈઃ ।

પ્રોત્તુક્ત્રાપીનપાણ્ડુસ્તનકલશલસત્તારહારાલિમાલા

તત્ર ત્રાણાય બાલા ન ચલુ તવ સત્ત્વે ! મૂર્ધ્ન ! સમ્માવયામિ ॥ ૫ ॥

(અગ્નિની) જ્વાળાની માળાથી જટાવાળા બનેલા મધ્ય ભાગવાળી નરક-ભૂમિની પાકકું-ભીઆને વિષે ભયંકર તેમજ અધર્મીઓમાં મુખ્ય એવા (દૈત્યો) વડે યગ ઊંચા અને માથું નીચે એવી રીતે ત્યાં કાયરપણે ફેંકાયેલા તારા બચાવ માટે હે મિત્ર ! હે મૂર્ખ ! અત્યંત ઉન્નત સમસ્તતાઃ પુષ્ટ, તથા શ્વેત એવા પયોધરરૂપ કલશને વિષે શોભતા મનોહર હારની શ્રેણિની માળાવાળી મહિલા ખરેખર સમર્થ નથી એમ હું માનું છું.—૫

સ્ફારાક્ષારાન્તરાલેશ્વલવધગદગત્સન્ધિગર્ભેષ્વરે તે

સોત્સાહે દેહદાહે નિરયપુરતટીવજ્રકુણ્ડેષુ તેષુ ।

સેયં શૃંગારકુલ્યાલહરિપરિલસન્નીલરોમાઙ્ગુરાલી

નાલં લીલાવતીનાં હમરમરમિદે નામિવાપી ગમીરા ॥ ૬ ॥

બહુ અંગારા જેવા મધ્ય ભાગવાળી તેમજ જેમાં સાંધાના ભાગો સર્વથા બળી રહ્યા છે એવી નરક-પુરીની તટીને વિષે (રહેલા) સુપ્રસિદ્ધ વજ્રકુણ્ડો (કુંભીપાકમાં) તારો દેહ જ્યારે ઉત્સાહ પૂર્વક દગ્ધ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે વિલાસવતી (વનિતાઓ)ની શૃંગારરૂપ નદીની મોટા મોળઓ રૂપ શોભતી શ્યામ રોમાંચની શ્રેણી કે પેલી ગંભીર નાભિરૂપ વાપી પ્રલયના સમૂ-હને લેદવા માટે સમર્થ નથી.—૬

અક્ષારદ્વાલુકાયાં પુલિનમુચિ ગલત્પાદપાર્ણિ પ્રકામા-

કારુણ્યાદ્ વૈતરુણ્યં(રણ્યા) મૃદુગતિ નરકસ્વામિષુ આમયત્સુ ।

સ્પૃષ્ટં સ્પૃષ્ટં ચર્યે(ત્વયે?)ષ્ટં કિમુ ભવતિ પુરા શોભમાણિક્યમાલા-

પ્રેક્ષ્વોલન્મેલલાઙ્ગં જઘનમતિઘનં તત્ તરુણ્યાઃ શરણ્યમ્ ? ॥ ૭ ॥

અંગારાની જેવું આચરણ કરતી રેતીવાળી તથા જળવાળી ભૂમિવાળી વૈતરણી (નદી)માં યગની એડીઓ ગળી જાય-અંદર પેસી જાય એવી રીતે ધીરે ધીરે નરકના અધિપતિઓ જ્યારે અત્યંત નિર્દયપણે તને ભ્રમણ કરાવે છે, ત્યારે લાલ માણેકની માળા વડે હોડોળા ખાતા કંદોરાથી લાંછિત તેમજ અત્યંત પુષ્ટ તથા તારા વડે સ્પષ્ટ રીતે સ્પર્શ કરાયેલા તેમજ તને ઇષ્ટ એવા તે તરુણીના અતિઘન જઘન શું તારે શરણરૂપ છે ?—૭

ઉન્મીલન્મૂલશ્લાપટલજટિલતાં શાલ્મલીં જાલ્મ ! લીલા-

જ્ઞાં નામાલિઙ્ગતસ્તે નરકપતિપરીહાસવૈવદ્યમાજઃ ।

ધામોરૂણામુરૂરૂ વિદલિતકદલીકાણ્ડચળ્ડાવલેપૌ

ચિત્તાન્તઃ સ્તાનિ(સ્વાતિ?)શાન્તિવ્યતિકરચતુરૌ તૌ ન દુશ્ચારિણસ્તે ॥ ૮ ॥

હુદ્દ ચારિત્રવાળા અને (એથી કરીને તો) નરકપતિના ઉપહાસને વિવશપણે પ્રાપ્ત થયેલા એવા, ઉગી નીકળતા મૂળ શૂળના સમૂહથી વ્યાપ્ત તથા વળી જેણે શરીરને આટયું છે એવા શાદમલી (તરૂ)ની સાથે ખરેખર આલિંગન કરાવેલા તને હે મૂર્ખ! મનોહર બંધાવાળીઓની વિશાળ બંધા કે જેણે કેળના કાણડના પ્રખર ગર્વને દળી નાંખ્યો છે તે તારા ચિત્તમાં આત્માને શાન્તિના યોગને માટે નિપુણ નથી.—૮

હા માતસ્તાત! હા હા હૃદય! સુદયિતે! હા સુતા! આતરો! હા

હંહો મિત્રાણ્યથૈવં નરકમુવિ મુહુસ્તારમાક્રન્દતસ્તે ।

મુગ્ધાઃ સ્તિગ્ધા વિદગ્ધા મધુરમધુમુચો હાવમાવોર્મિકુલ્લા

ઉલ્લાપાઃ પાપ! તાપક્ષપણસુલ્કરા યોપિતાં કિં ભવેયુઃ ? ॥ ૯ ॥

હા મા! ઓ બાપા! હે હૃદય! અરે વદ્ધલા! હે પુત્રો! હે બન્ધુઓ! હે મિત્રો! એ પ્રમાણે નરકમાં ઊંચે સ્વરે વારંવાર રૂદન કરતા-પોક મૂકતા તને હે પાપી! યુવતિઓના મુગ્ધ, પ્રેમાળ, ચતુર, મધુર મધને વર્ષાવનાર તથા હાવ-લાવરૂપ ઊર્મિથી વિકસિત એવાં વાક્યો સંતાપને દૂર કરી શું સુખકારી થાય?—૯

૬૬ સાગરોપમની સ્થિતિ—

સાતમી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તો ૩૩ સાગરોપમનું છે, છતાં કવિરાજ ત્યાં ૬૬ સાગરોપમ સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે તો તે કેવી રીતે ઘટે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે સાતમી નરકમાં ૩૩ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તંદુલ મત્સ્ય તરીકે જન્મે અને ફરીથી ત્યાંથી મરીને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યના ગંધર્વપૂર્વક સાતમી નરકમાં જન્મ લે; એટલે કે તંદુલ મત્સ્યના ભવગત આયુષ્ય નહિ જેવું હોવાથી-નરકમાંના પહેલાના નિવાસ અને પછીના નિવાસ વચ્ચે બહુજ થોડો સમય વ્યતીત થયેલો હોવાથી એક સરખો સાતમી નરકમાં ૬૬ સાગરોપમ નિવાસ થયો એમ કહી શકાય.

સર્વથા અવિચ્છિન્નપણે તો નિવાસ સંભવેજ નહિ, કેમકે ‘નારકી મરીને તરતજ નરકમાં ઉત્પન્ન નહિજ થાય’ એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

સામ્પ્રતં તિર્યગ્યોનિમધિકૃત્યાહ—

સીરુણહવાસધારા—નિવાયદુઃખં સુતિક્ષમણુભૂઅં ।

તિરિઅત્તણમ્મિ નાણા—વરણસમુચ્છાદ્દણાવિ ॥ ૪૪ ॥

[શીતોષ્ણવર્ષધારાનિપાતદુઃખં સુતીક્ષ્ણમનુભૂતમ્ ।

તિર્યક્ત્વે જ્ઞાનાવરણસમુચ્છાદિતેનાપિ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—સીરુણહત્તિ । હૈ વિશ્વજનીન! ભગવન્! મયા તિર્યક્ત્વેઽપિ સુતીક્ષ્ણં દુઃખ-

मनुभूतमिति योगः । अधुना तस्यैव स्वरूपमाह—सीउण्हत्ति । शीतोष्णंवृष्टिधारानिपातदुःखम् । निपातशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तद्यथा—शीततौ शीतनिपातदुःखं, उष्णतौ उष्णनिपातदुःखं, वर्षासु वृष्टिधारानिपातदुःखमनुभूतं, सोढमित्यर्थः । तच्च किंविशिष्टम्? सुष्ठु—अतिशयेन तीक्ष्णम् । अथ कस्य योनावित्याह—तिरिअत्तणम्मि—तिर्यक्त्वेऽपि, तिर्यग्गतौ समुत्पन्नेनेत्यर्थः । तिर्यञ्चो हि शीतातपवृष्टिकष्टान्यपि दुष्टकर्मभिस्तस्यां योनौ विनिपातिता निराश्रयतया तथा तथा तपस्विनः सहन्त एव । अथ किंविशिष्टेन मया? नाणावरणत्ति । ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ज्ञानावरणाभिधेन कर्मणा सम्—सम्यक् उत्—प्राबल्येन छादितेन आवृतेनेति यावत् । ननु विद्यमानेष्वपि मोहनीयादिकर्मसु किमित्यत्र ज्ञानावरणस्य विशेषतः समुपादानम्? उच्यते । सम्भवन्त्येव तिर्यग्योनिगतानामङ्गिनां निखिलान्यपि कर्माणि, किन्त्वनन्यतुल्यसमुल्लासस्य ज्ञानावरणस्य तेषु परा काऽपि प्रतिष्ठा, अतस्तस्योपादानम् । अपिशब्दोऽत्र विरोधालङ्कारद्योतकः । अतो यः किल नानाप्रकारैरावरणैराच्छादितो भवति स कथं शीतातपादिभिरभिभूयते (इति)? । इति चतुश्चत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४४ ॥

हे० वि०—(सीउण्हत्ति) । तिर्यक्त्वेऽपि अनुभूतं—सेवितं शीतं च उष्णं च वर्षाधारा-निपातश्च शीतो० तेभ्यस्तैर्वा दुःखं स्ववेदनानुरूपम् । किंविधं तत्? सुतीक्ष्णं—दुःसहं तथाऽत्रापि मयेति गम्यते विशेषणस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वात् । किंविधेनेत्याह—ज्ञानावरण-समवच्छादितेनापि । को भावार्थः? यो हि पटाद्यावरणसमवच्छादितो भवति तस्य शीतादिजन्यं दुःखं न सम्भवति । मया तु ज्ञानावरणसमवच्छादितेनापि अनुभूतम् । किमिति (ज्ञानावरणसमुच्छादित इति) प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः तिर्यक्त्वे एव सम्भवात् । इति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

श्लोकार्थः

सी (शीत) = ङं डी.

उण्ह (उष्ण) = गरभी.

वास (वर्ष) = वरसाह.

धारा (धारा) = धारा.

निवाय (निपात) = निपात, पडुं ते.

दुक्ख (दुःख) = दुःख.

सीउण्हवासधारानिवायदुक्खं = ङं डी पडवाथी, गरभी

पडवाथी तेभण वरसाहनी धारा पडवाथी थतुं दुःख.

सुतिक्खं (सुतीक्ष्णं) = अत्यंत तीव्र.

अणुभूअं (अनुभूतं) = अनुभवार्थं.

तिरिअत्तणम्मि (तिर्यक्त्वे) = तिर्य्यपणुभां.

नाणावरण (ज्ञानावरण) = ज्ञानावरण.

समुच्छाइण (समुच्छादितेन) = अत्यंत आच्छादित.

अवि (अपि) = पणु.

१ 'सम्प्रत्येव' इत्यपि पाठः ।

२ आने भाटे शुओ ६८ भा पृष्ठं ८२ पणु.

પદાર્થ

તિર્યચ ભવમાં કષ્ટ—

“જ્ઞાનાવરણ (નામનાં કર્મ)થી અત્યંત આચ્છાદિત હોઇને ‘પણ મેં તિર્યચપણમાં શીત, તાપ અને વર્ષાની ધારાના નિપાતનું અતિશય તીવ્ર દુઃખ અનુભવ્યું.”—૪૪

સ્પષ્ટીકરણ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ—

કષાયથી કલુષિત જીવ આઠ પ્રકારના પુદ્ગલો પૈકી કાર્મણ વર્ગણના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી તેને આત્મ-પ્રદેશની સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેક કરી દે છે તે ‘બંધ’ કહેવાય છે. આ બંધના કાર્યના લેહને લઇને પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. તેમાં વળી પ્રકૃતિબંધના જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ વિભાગો છે. આ આઠ વિભાગોના જે અવાંતર લેહો પડે છે, તેમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલજ્ઞાનાવરણીય એમ પાંચ પ્રકારો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની છે (જુઓ પૃ ૦ ૧૩). આયુષ્ય કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોની જેમ આ કર્મ જે ભવમાં એનો બંધ થયો હોય તેજ ભવમાં અથવા તો ભવાંતરમાં પણ ઉદયમાં આવે છે (જ્યારે આયુષ્ય કર્મ તો અનંતર ભવાંતરમાંજ ઉદયમાં આવે છે).

તિર્યચ ગતિમાં અન્ય ગતિઓની જેમ આઠે કર્મોનો સફલાવ હોવા છતાં આ પદ્યમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ખાસ કરીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે આ કર્મની તિર્યચ ગતિમાં પ્રધાનતા-વિશેષતા છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

૧ ‘પણ’ શબ્દથી વિરોધ સૂચવવામાં આવ્યો છે, કેમકે જે વિવિધ જાતનાં આવરણોથી આચ્છાદિત હોય, તેને ઠી વગેરે કેમ લાગે?

૨-૫ આનાં અર્થ માટે વિચારો—

“પ્રકૃતિસ્તુ સ્વભાવઃ સ્વાત્, સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।

અનુભાવો રસો જ્ઞેયઃ, પ્રદેશો દલસન્નયઃ ॥ ૧ ॥”

આનો સ્કુટ બોધ થાય તેટલા માટે આપણે અત્ર મોદક (લાડુ)નું દૃષ્ટાન્ત વિચારીશું. જેમ કોઈ વાયુને દૂર કરનાર સુંઠ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલો મોદક પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી વાયુને ટાળે, જ્યારે પિત્તાપહારી દ્રવ્યથી નિષ્પન્ન મોદક પિત્તને દૂર કરે અને કફનાશક દ્રવ્યથી નિર્મિત મોદક કફનો નાશ કરે તેમ કોઈ કર્મ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે, તો કોઈક દર્શનને ધસાદિ. આને પ્રકૃતિ-બંધ જાણવો. કોઈક મોદક એકજ દિવસ બગડ્યા વિના રહી શકે તો કોઈક બે દિવસ તો કોઈક મહિના સુધી તેવી રીતે કોઈ કર્મ સત્તામાં ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ તો કોઈ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ સુધી રહે, ધસાદિ. આને સ્થિતિ-બંધ સમજવો. કોઈ મોદકનો સ્લિગ્ધ કે રક્ષ મધુર કે કટુ રસ એક ગુણો હોય તો કોઈકનો બે ગુણો હોય તેમ કર્મનો કોઈ વખત એક સ્થાનીય રસ બંધાય તો કોઈ વખત તીવ્ર કષાયને યોગે દ્વિસ્થાનીયાદિક બંધાય. આને રસ-બંધ અવબોધવો. કોઈ મોદકના પ્રદેશ-કણીઆ પા શેર જેટલા હોય તો કોઈકના અડધો શેર જેટલા એટલે કે કોઈ કર્મનાં પ્રદેશ-દળિયાં થોડા હોય તો કોઈકનાં ઘણાં હોય. આને પ્રદેશ-બંધ તરીકે ઓળખવો.

इदानीं मनुष्यगतिमुद्दिश्याह—

अंतो निक्खंतेहिं, पत्तेहिं पिअकलत्तपुत्तेहिं ।

सुन्ना मणुस्सभवणा-डण्सु निज्झाइआ अंका ॥ ४५ ॥

[अन्तर्निष्क्रान्तैः प्राप्तैः (पात्रैः) प्रियकलत्रपुत्रैः ।

शून्या मनुष्यभवनाटकेषु निर्ध्याता अङ्काः ॥]

प्र० वृ०—अंतो त्ति । हे जगत्पितामह ! स्वामिन् ! इह हि संसाररङ्गान्तरे किङ्करीकृतस-
कलनारकतिर्यङ्मरामरविसरसर्वार्थसिद्धाप्रतिष्ठानपर्यवसानप्रसृमराप्रतिहतशासनस्य महाम-
हिम्नो मोहमहीन्द्रस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण निरन्तरं चतुर्गतिनाटकान्यभिनीयन्ते ।
तन्मध्याच्चाभिनीयमानेषु मनुष्यगतिनाटकेषु अङ्काः शून्या निर्ध्याता इति सम्बन्धः । तत्र
मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव नाटकानि
तेषु । साम्प्रतं मनुष्यभवानां नाटकैः सह साधर्म्यमाह—तत्रादौ मनुष्यभवस्वरूपमेवाभिधी-
यते । नरभवेष्टूपन्नेन मया अङ्काः-उत्सङ्गाः सुन्ना-शून्याः निज्झाइआ-निर्ध्याता दृष्टाः ।
कैः शून्या इत्याह-प्रियकलत्त० कलत्राणि पुत्राश्च कलत्रपुत्राः प्रियाश्च, तत्र प्रियकलत्राणि-
प्रियप्रणयिन्यः, पुत्राश्च-अङ्गजा नन्दनाः तैः । किंविशिष्टैः? पत्तेहिं-पात्रैः । कथम्?
कथमपि तथाविधसातावेदनीयोदयात् । प्राप्तैः-लब्धैः स्वोचितगुणगणाधारत्वेन पात्र-
भूतैस्तैः । शून्या-विरहिता उत्सङ्गा दृष्टाः, तेषामेव क्रीडाव्रीडाविलासयोग्यत्वात् । अथ
कथं तैर्विरहितत्वमङ्गानामित्याह-अन्तो निक्खंतेहिं ति । यतस्तैरन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव
निष्क्रान्तैरायुःक्षयेण निविडभुजपञ्जरान्तरार्दप्याच्छिद्य दुर्दान्तयमकिङ्करैरपहतैः । पात्रं हि
कलत्रपुत्रादिकं प्रायो न विरावस्थायि भवति । इदमत्र तात्पर्यम्-मनुष्यजन्मन्युत्पन्नेन
मया प्रियकलत्रादिविप्रयोगसमुद्भूतं दुःखमनुभूतमिति । तथा नाटकेष्वपि विष्कम्भकसूचि-
ताभिनेयवस्तुपरिसमाप्तिरूपादयोऽङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्यान्निष्क्रामद्भिः चतुर्विधाभिनयनिपु-
णैरभिनायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राणि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति । इति पञ्चचत्वारिंश-
त्तमगाथार्थः ॥ ४५ ॥

हे० वि०—(अंतो त्ति) । गमनिका-मनुष्यभवनाटकेषु-नरजन्मप्रेक्षणेषु निर्ध्याताः—
अवलोकिताः । कैः काः? एकत्रोत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किंरूपा निर्ध्याताः?
शून्याः-विकलाः । कैरित्याह-एकत्र पात्रैः, अन्यत्र प्राप्तैः, प्रियकलत्रपुत्रैः प्रिया-वल्लभाः, ये
कलत्रपुत्रास्तैः । किंविशिष्टैः [पात्रैः किंविशिष्टैः] प्रियकलत्रपुत्रैरित्याह-अन्तर्-मध्या-
न्निष्क्रान्तैः निर्गतैः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

શીખદાર્થ

અંતો (અન્તર) = મધ્યમાં.
નિષ્કલંતેહિં (નિષ્કાન્તૈઃ) = નીકળી ગયેલા.
પત્તેહિં (પ્રાતૈઃ) = મેળવેલ.
પત્તેહિં (પાત્રૈઃ) = પાત્રો વડે.
પ્રિય (પ્રિય) = પ્રિય, વલ્લભ.
કલત્ત (કલત્ર) = પત્ની.
પુત્ત (પુત્ર) = પુત્ર.
પ્રિયકલત્તપુત્તેહિં = પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી.

સુન્ના (શૂન્યાઃ) = શૂન્ય, ખાલી.
મણુસ્સ (મનુષ્ય) = મનુષ્ય.
ભવ (ભવ) = ભવ, ઉત્પત્તિ.
નાટક (નાટક) = નાટક.
મણુસ્સમવણાડણુ = મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોમાં.
નિજ્ઞાહા (નિર્ઘોષાઃ) = જોવાયા.
અંકા (અંકાઃ) = (૧) ઉત્સંગો, ખોળાઓ, (૨) અંકો, અધિકાર-પરિચ્છેદો.

પદાર્થ

મનુષ્ય-ભવમાં પણ વિરૂપના—

“(હે નાથ!) મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોને વિષે મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી ઉત્સંગો, મધ્યમાંથી તેઓ નીકળી ગયેલા (અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા પૂર્વે મરણને શરણ થયેલા) હોવાથી શૂન્ય જોવાયા.”—૪૫

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-ગૌરવ—

આ પદ રૂપક અલંકારથી વિશેષતઃ શોભે છે. સંસાર એ રંગમંડપ છે. તેમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસથી માંડીને તે સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી મોહ નામના નરપતિની અપૂર્વ સત્તા ચાલે છે. આ રંગમંડપમાં કર્મનું પરિણામ એ સૂત્રધાર છે અને શાશ્વત નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ તે ચાર નાટકો છે. તેમાં મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકમાં પત્ની, પુત્ર પ્રમુખ પાત્રો છે.

નાટકાદિ સંબંધી વિચાર—

કાવ્યના દશ્ય અને ‘શ્રવ્ય એમ બે લેટો છે. જેનો અભિનય થઈ શકે-જે ભજવી બતાવાય તે ‘દશ્ય’ કાવ્ય છે. આ દશ્ય કાવ્યને ‘રૂપક’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ રૂપકના નાટક, પ્રકરણ

૧ શ્રવ્ય કાવ્યનું લક્ષણ શ્રીવિદ્યનાથ કવિએ સાહિત્યદર્પણ (પૃ ૬, શ્લો ૩૧૩)માં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“શ્રવ્યં શ્રોતવ્યમાત્રં તત્ પદ્યગદ્યમયં દ્વિધા”

અર્થાત્ જે કાવ્ય ફક્ત સાંભળી શકાય, જેનો અભિનય થઈ ન શકે તે ‘શ્રવ્ય’ કાવ્ય છે. એના (પણ ‘દશ્ય’ કાવ્યની જેમ) પદ્ય અને ગદ્ય એમ બે પ્રકારો છે.

૨ અભિનય એટલે અવસ્થાનું અનુકરણ, ભજવવું તે. આના આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક એવા ચાર પ્રકારો છે. સાહિત્યદર્પણ (પૃ ૬, શ્લો ૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ભવેદભિનયોઽવસ્થા-નુકારઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

આક્રિકો વાચિકશ્રૈવ-માહાર્યઃ સાત્ત્વિકસ્તથા ॥”

અંગ (દેહ)થી કરાય તે આંગિક; વાચા (વાણી) થી કરાય તે વાચિક; ભૂષણ, વસ્ત્ર વગેરેથી કરાય તે આહાર્ય; અને ખેદ, રોમાંચ વગેરે સાત્ત્વિક ભાવ દ્વારા સંપન્ન તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

ઇત્યાદિ દશ ભેદો છે. આ વાતની સાહિત્યદર્પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે તેના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કહ્યું પણ છે કે—

“દૃશ્યશ્રવ્યત્વભેદેન, પુનઃ કાવ્યં દ્વિધા મતમ્ ।

દૃશ્યં તત્રાભિનેયં તદ્-રૂપારોપાત્ તુ રૂપકમ્ ॥ ૧ ॥

“નાટકમથ પ્રકરણં भाण-व्यायोग-समवकार-डिमाः ।

ईहामृगा-ऽङ्क-वीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ ૩ ॥”

નાટકનું લક્ષણ—

નાટકનું લક્ષણ ત્યાં નીચે મુજબ દર્શાવ્યું છે:—

“નાટકં ख्यातवृत्तं स्यात्, पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

विलासद्वयादिगुणवद्, युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ ૭ ॥

सुखदुःखसमुद्भूति, नानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चादिका दशपरा-स्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ ૮ ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षि-धीरोदात्तः प्रतापवान् ।

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा, गुणवान् नायको मतः ॥ ૯ ॥

एक एव भवेदङ्गी, शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे, कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः ॥ ૧૦ ॥

चत्वारः पञ्च वा मुख्याः, कार्यव्यापृतपूरुषाः ।

गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु, बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ ૧૧ ॥”

અર્થાત્ નાટકનું વૃત્ત (કથા) પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ. સર્વથા કલ્પિત કથા નાટકમાં કામ લાગે નહિ. નાટકમાં વિલાસ, સમૃદ્ધિ વગેરે ગુણો તેમજ અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્યનાં વર્ણનો હોવાં જોઈએ. સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિનું દર્શન તેમજ વિવિધ રસોની પૂર્ણતાથી એ અલંકૃત હોવું જોઈએ. નાટકમાં પાંચથી માંડીને દશ સુધી અંકો હોઈ શકે છે. પ્રસિદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ધીરોદાત્ત, પ્રતાપી, ગુણવાન્ કોઈ રાજર્ષિ કે દિવ્ય અથવા અદિવ્ય-અદિવ્ય એવો ગુણી પુરુષ નાટકનો નાયક હોય છે. શૃંગાર રસ અને વીર રસ એ બેમાંથી ગમે તે એક રસ પ્રધાન હોય છે, જ્યારે બાકીના બીજા રસો અંગીભૂત હોય છે, આ બધાને નિર્વહણ-સંધિમાં અદ્ભુત બનાવવા જોઈએ. નાટકમાં ચાર કે પાંચ પુરુષો મુખ્ય ભાગ લજવનારા હોવા જોઈએ. વળી ગાયના પૂછડાના આગળા ભાગ જેવી નાટકની રચના હોવી જોઈએ.

૧ દુષ્યન્ત જેવા. ૨ શ્રીકૃષ્ણ જેવા. ૩ શ્રીરામચન્દ્ર જેવા કે જે દિવ્ય છતાં પોતાને અદિવ્ય સમજે.

૪ નાટકના અંકો કેમકે નાના હોવા જોઈએ એવો કેટલાક અર્થ કરે છે, જ્યારે કેટલાક એનો એ અર્થ કરે છે કે જેમ ગાયના પૂછડામાં કેટલાક વાળ નાના હોય તો કેટલાક વાળ મોટા હોય તેમ નાટકનાં કેટલાક કાર્યો મુખ-સન્ધિમાંજ સમાપ્ત થઈ જવાં જોઈએ તો કેટલાક વધારે લંબાઈ પ્રતિમુખ સંધિમાં પૂર્ણ થવાં જોઈએ.

૫ બીજાભૂત અર્થનો આવિષ્કાર કરનાર તે સંધિ છે. સન્ધિ, વિશેષ, અર્થનં, નિર્ણય, પરિલાપણ, કૃતિ, પ્રસાદ, આનન્દ, સમય, ઉપગૂહન, લાપણ, પૂર્વવાક્ય, કાવ્ય-સંહાર અને પ્રશસ્તિ એ નિર્વહણસંધિનાં ૧૪ અંગ છે.

અંક-વિચાર—

અંકને માટે સાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, પ્રલો ૧૨-૧૬)માં નીચે મુજબનું સ્વરૂપ નજરે પડે છે:—

“પ્રત્યક્ષનેતૃચરિતો, રસભાવસમુજ્જ્વલઃ ।

ભવેદગૂઢશબ્દાર્થઃ, ક્ષુદ્રચૂર્ણકસંયુતઃ ॥ ૧૨ ॥

વિચ્છિન્નાવન્તરૈકાર્યઃ, કિચ્છિત્સંલગ્નવિન્દુકઃ ।

યુક્તો ન વહુભિઃ કાર્યૈર્-ર્વીજસંહતિમાન્ન ચ ॥ ૧૩ ॥

નાનાવિધાનસંયુક્તો, નાતિપ્રચુરપદ્યવાન્ ।

આવશ્યકાનાં કાર્યાણા-મવિરોધાદ્ વિનિર્મિતઃ ॥ ૧૪ ॥

નાનેકદિનનિર્વર્ત્ય-કથયા સમ્પ્રયોજિતઃ ।

આસન્નનાયકઃ પાત્રૈર્-યુતલ્લિચતુરૈસ્તથા ॥ ૧૫ ॥

દૂરાહ્વાનં વધો યુદ્ધં, રાજ્યદેશાદિવિપ્લવઃ ।

વિવાહો મોજનં શાપો-ત્સર્ગૌ મૃત્યુ રતં તથા ॥ ૧૬ ॥

દન્તચ્છેદ્યં નલચ્છેદ્ય-મન્યદ્ વ્રીડાકરં ચ યત્ ।

શયનાધરપાનાદિ, નગરાદ્યવરોધનમ્ ॥ ૧૭ ॥

સ્નાનાનુલેપને ચૈમિ-ર્વર્જિતો નાતિવિસ્તરઃ ।

દેવીપરિજનાદીના-મમાત્યવણિજામપિ ॥ ૧૮ ॥

પ્રત્યક્ષચિત્રચરિતૈર્-યુક્તો ભાવરસોદ્ભવૈઃ ।

અન્તનિષ્કાન્તનિખિલ-પાત્રોડક્ક ઇતિ કીર્તિતઃ ॥ ૧૯ ॥”

અર્થાત્ જેમાં નાયકનું ચરિત્ર સ્પષ્ટ હોય, જે રસ અને ભાવથી પરિપૂર્ણ હોય, જેમાં ગૂઢાર્થક શબ્દ ન હોય, જેમાં નાના નાના ચૂર્ણક (સમાસથી રહિત ગદ્ય) હોય, અવાન્તર કાર્ય જેમાં પૂરું થઈ જતું હોય, કિન્તુ બિન્દુનો લેશ તો અવશિષ્ટ રહેતો હોય, જેમાં ઘણાં કાર્યોની સંકીર્ણતા ન હોય તેમજ બીજનો જેમાં નાશ થતો ન હોય, જે અનેક પ્રકારનાં સંવિધાનથી યુક્ત હોય, પરંતુ જેમાં બહુ પદો ન હોય તે ‘અંક’ કહેવાય છે. આ અંકમાં સન્ધ્યાદિક આવશ્યક ક્રિયાનો વિરોધ ન હોવો જોઈએ, તેમજ જે કથા ઘણા દિવસે પૂરી થઈ હોય તેને એકજ અંકમાં કહી દેવી ન જોઈએ. વળી નાયક સર્વદા સમીપ રહે તેમજ ત્રણ ચાર પાત્રથી પરિવૃત્ત રહે. દૂરથી બોલાવવું, વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય-વિપ્લવ, દેશ-વિપ્લવ વગેરે, લશ, ભોજન, શાપ, મલ-ત્યાગ, મરણ, રમણ, દન્તક્ષત, નખક્ષત, શયન, અધરપાનાદિક લલ્લકારી કાર્ય, નગર વગેરેનો ઘેરો, સ્નાન, ચન્દનાદિનું વિદેપન એ વાતો અંકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવવી ન જોઈએ. અંક બહુ મોટો ન હોવો જોઈએ. દેવી તથા પરિજન (સેવક વર્ગ), મન્ત્રી, વૈશ્ય વગેરેના ભાવપૂર્ણ અને રસ-પૂર્ણ ચરિત્રાથી એ યુક્ત હોવો જોઈએ. વળી એની સમાપ્તિમાં સર્વ પાત્રો નીકળી જવા જોઈએ.

વિષ્કમ્ભક—

વિષ્કમ્ભક એ અર્થના પાંચ ઉપદ્દેષક પૈકી એક છે. અતીત અને અનાગત કથાઓનો સૂચક, કથાને સંક્ષિપ્ત કરવાવાળો જે અંક તે ‘વિષ્કમ્ભક’ છે. આના શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એવા બે પ્રકારો છે. જે વિષ્કમ્ભકમાં એક કે બે મધ્યમ પાત્ર ભાગ લેતા હોય તે ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે, જ્યારે જેમાં નીચ તેમજ મધ્યમ પાત્રો ભાગ લઈ શકતા હોય તે ‘સંકીર્ણ’ કહેવાય છે. આ વાત સાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, ૨૯૦ ૫૪-૫૬) ઉપરથી જોઈ શકાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“અર્થોપદ્દેષકાઃ પદ્મ, વિષ્કમ્ભક-પ્રવેશકૌ ।

તૂલિકા-ડક્કાવતારોઽથ, સ્યાદક્કમુખમિત્યપિ ॥ ૫૪ ॥

વૃત્તવર્તિષ્યમાણાનાં, કથાંશાનાં નિદર્શકઃ ।

સહ્ચિત્તાર્થસ્તુ વિષ્કમ્ભ, આદાવક્કસ્ય દર્શિતઃ ॥ ૫૫ ॥

મધ્યેન મધ્યમાભ્યાં વા, પાત્રાભ્યાં સમ્પ્રયોજિતઃ ।

શુદ્ધઃ સ્યાત્ સ તુ સંકીર્ણો, નીચ-મધ્યમકલ્પિતઃ ॥ ૫૬ ॥”

ૐ ૐ ૐ ૐ

ઈદાર્ણી દેવગતિમધિકૃત્યાહ—

દિટ્ઠા રિડરિદ્ધીઓ, આણાડ કયા મહદ્ધિઅસુરાણં ।

સહિઆ ય હીણદેવ—ત્તણેસુ દોગચ્ચસંતાવા ॥ ૪૬ ॥

[દૃષ્ટા રિપુક્રદ્વય આજ્ઞાઃ કૃતા મહર્દ્ધિકસુરાણામ્ ।

સોઢૌ ચ હીનદેવત્વેષુ દૌર્ગત્યસન્તાપૌ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—દિટ્ઠ ત્તિ । હે સકલસુરચક્રશક્ર ! સ્વામિન્ ! મયા સુરગતિગતેનાપીદમિદમનુભૂ-
તમિતિ । અનુભવસ્વરૂપમાહ—દિટ્ઠા—દૃષ્ટા રિપૂનાં—અરાતીનામૃદ્ધયઃ—સમ્પદઃ, રિપુક્રદ્ધીઃ
તાવત્ દૃષ્ટા ભવતિ હિ પરસ્પરં ગ્રામ્ભવવૈરિણાં મત્સરભરશ્ચ—

“વરં દેશપરિત્યાગો, વરં નેત્રાપકર્ષણમ્ ।

સ્વાપમાનિતશત્રૂણાં, ન પુનર્વીક્ષિતાઃ શ્રિયઃ ॥ ૧ ॥”

તથા આણા૦ મહતી ઋદ્ધિર્યેષાં તે મહર્દ્ધિકાઃ સુરાસ્તેષાં આજ્ઞાઃ—શાસનાનિ તાઃ કૃતા-
નિવર્તિતાઃ । કારયન્તિ હિ સ્વકાર્યાણિ બલાદાક્રમ્ય બલિનઃ કિઙ્કરાનાભિયોગિકસુરાન્
સુરસત્તમાઃ, બલવત્તરાક્રાન્તિદુઃખે ચ મરણજન્યમન્યું તૃણાયાપિ ન મન્યન્તે મા ભવતામ્
(માનધનાઃ ?) અત એવોક્તમ્—

“શક્યઃ શૈલાગ્રતઃ પાતઃ, શક્યં ચ વિષમક્ષણમ્ ।

एका न शक्यते सोढु—માક્રાન્તિર્બલવત્તરૈઃ ॥ ૧ ॥”

તથા 'સહિઆ ય હીણદેવત્તણેસુ' હીનાનિ ચ તાનિ દૈવતાનિ-કિલ્લિપિક[ત્વ]-વ્યન્તરા-
દીનિ તેષુ સહિઆ ઇતિ સોઢૌ । ચશબ્દઃ પૂર્વાપેક્ષયા સમુચ્ચયે । કૌ સોઢાવત આહ-
'દોગચ્ચસંતાવા' દુર્ગતસ્ય ભાવો દૌર્ગત્યં-નૈઃસ્વ્યં, સન્તાપો-ભયાદિજનિતશ્ચ खेदः, દૌર્ગત્યં
ચ સન્તાપશ્ચ દૌર્ગત્યસન્તાપૌ તૌ સોઢૌ । ઇતિ પદ્મચત્વારિંશત્તમગાથાર્થઃ ॥ ૪૬ ॥

હે૦ વિ૦—(દિટ્ઠ ત્તિ) । દૃષ્ટા-અવલોકિતાઃ । કાઃ? રિપુઋઙ્ગયઃ-શત્રુસમૂહયઃ ।
તથા આજ્ઞાઃ—શાસનાનિ કૃતાઃ-પરિપાલિતાઃ મહર્હિકસુરાણાં-વિશિષ્ટદેવાનામ્ । ઇતિ-
एवंप्रकारेण । સોઢાશ્ચ-સેવિતાશ્ચ । કે? દૌર્ગત્યસન્તાપાઃ-દારિદ્ર્યક્લેશાઃ । કેષુ? હીનદે-
વત્વેષુ-કિલ્લિપ-વ્યન્તરાદિષુ ઇત્યર્થઃ ॥ ૪૬ ॥

શીખદાર્થ

દિટ્ઠા (દૃષ્ટાઃ)=જોવાઇ.
રિડ (રિપુ)=શત્રુ, દુશ્મન.
રિહ્ધિ (ઋહ્ધિ)=ઋહ્ધિ, સંપત્તિ.
રિડરિહ્ધીઓ=શત્રુઓની સંપત્તિઓ.
આણાઓ (આજ્ઞાઃ)=આજ્ઞાઓ, હુકમો.
કયા (કૃતાઃ)=કરાઇ.
મહહિઅ (મહર્હિક)=મોટી ઋહ્ધિવાળો.
સુર=દેવ.
મહહિઅસુરાણં=મહર્હિક દેવોની.

સહિઆ (સોઢૌ)=સહન કરાયા.
ચ (ચ)=અળી.
હીણ (હીન)=હલકો, નીચ.
દેવત્તણ (દૈવત્વ)=દેવપણું.
હીણદેવત્તણેસુ=નીચ દેવપણામાં.
દોગચ્ચ (દૌર્ગત્ય)=નિર્ધનતા.
સંતાવ (સન્તાપ)=સન્તાપ, કષ્ટ.
દોગચ્ચસંતાવા=નિર્ધનતા અને સન્તાપ.

પદ્યાર્થ

દેવ-ગતિમાં પણ કંઈના—

"વળી (હે નાથ ! દેવલોકમાં પણ) મેં શત્રુઓની સંપત્તિઓ જોઇ, મહર્હિક સુરોનાં
શાસનો શિરે ચડાવ્યાં અને (કિલ્લિપ જવા) નીચ દેવપણામાં દરિદ્રતા અને સંતાપ સહન
કર્યા."—૪૬

સ્પષ્ટીકરણ

અતુર્ગતિના દુઃખની પરાકાષ્ઠા—

૪૩ મા પદ્યમાં નારકનાં કષ્ટોનું, ૪૪ મામાં તિર્યંચની પીડાઓનું અને ૪૫ મામાં મનુષ્યની
મહાવિડંબનાઓનું કવિરાજે વર્ણન કર્યું છે. આથી કદાચ કોઇ પાઠકને એમ આશા રહેતી હોય
કે દેવ-ગતિમાં તો સુખ હોવું જોઇએ, તો તેની તે આશા પણ વ્યર્થ છે એમ કવિરાજ આ
પ્રલોક દ્વારા સૂચવે છે.

આ અસાર સંસારમાંની આરે ગતિઓ પૈકી કોઇ પણ ગતિ થોડે ઘણે અંશે પણ ઇન્ધવા
યોગ્ય હોય તો તે મનુષ્ય-ગતિજ છે, કેમકે એજ ગતિ દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકાય છે અને
એમ થતાં દુઃખનો આત્મન્ટિક નાશ કરી શકાય છે.

મનુષ્ય-ગતિની જેમ પુણ્ય કરવાથી દેવ-ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં 'સામાન્ય-કથન' તરીકે એમ કહી શકાય કે ત્યાં કોઈ જાતનાં મત-નિયમોને માટે અવકાશ નહિ રહેલો હોવાથી અર્થાત્ દેવો અવિરત હોવાથી એ ગતિ મનુષ્ય-ગતિથી ઉતરતી છે.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે દેવ-ગતિ પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ત્યાં દુઃખ કેમ સંભવે? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પાપ એ લોહાની શુંખલા (ખેડી) છે, તેમ પુણ્ય પણ જ્યારે સુવર્ણની શુંખલાજ છે, તો પછી શુંખલા-ખદ્ધ જીવન એ સુખ કેમ કહી શકાય? વળી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે દેવ-ગતિમાં દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક હોવાથી તેમને ગર્ભ અને જન્મ પરત્વેનાં દુઃખો સહન કરવા પડતાં નથી, વળી તેઓનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોવાથી વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ વડે જાન જતો રહેવાનો

૧ સામાન્ય કથન કહેવાનું કારણ એ છે કે નવ ઐવેયક સુધીની દેવ-ગતિ તો અલબ્ધને પણ પ્રાપ્ય છે. પરંતુ આ ઐવેયકના ઉપલા ભાગમાં રહેલા પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ત્રણથી વિશેષ લવ જેમના આક્રી રહ્યા હોય એવા માનવાદિકથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે આવો દેવ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ચતુર્થ અધ્યાયના 'વિજયાદિષુ દ્વિચરમોઃ' એ ૨૭ મા સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિચરમ છે એટલે કે 'વિજયા'દિક અનુત્તર વિમાનમાંથી ચયવીને તે દેવ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ ફરી અનુત્તર વિમાનનો અધિકારી બની મનુષ્ય થઈ તેજ લવમાં મુક્તિ-મહિલાને મંદિરે પધારે છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' વિમાનવાસી દેવ તો વળી આનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે આની પૂર્વેના મનુષ્ય લવમાં ફક્ત સાત પ્રાણ જેટલુંજ આયુષ્ય વધારે હોત તો તેજ લવમાં મોક્ષે જાત, પરંતુ એટલું ઓછું આયુષ્ય હોવાથી લગભગ સિદ્ધિ-સુખના જેવું સુખ તે આ વિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમ સુધી અનુભવી મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ સિદ્ધિ-સુન્દરીને વરે છે. આ દેવો કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના પરંતુ આધિપત્ય ભોગવનારા એવા ૬૪ ઇન્દ્રો સમ્યક્ત્વધારી હોઈ કરીને અદ્વપસંસારી છે. એથી કરીને તેમને પણ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચ કોટિના ગણી શકાય.

૨ સંમૂર્છન, ગર્ભ અને ઉપપાત એમ જન્મના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. જે સ્થાનમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય તે સ્થાનના પુદ્ગલોને શરીરરૂપ બનાવે તે જીવનો જન્મ સંમૂર્છન છે. માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં જીવો ગર્ભજ છે, કેમકે શુક્ર અને શોણિતના મિલનના આધારરૂપ ગર્ભ છે. માતા-પિતાના સંયોગ વિનાના જન્મના જોકે સંમૂર્છન અને ઉપપાત એમ બે ભેદો છે, તો પણ તેમાં નરકમાં રહેલ હુંભી કે ગોખ-લામાં ઉત્પન્ન થતા નારકીઓનો તેમજ દેવ-શય્યામાં ઉત્પન્ન થતા દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક કહેવાય છે. આમાં પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ એ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ દેવોના ઔપપાતિક જન્મમાં શુક્રાદિક પુદ્ગલનું ગ્રહણ નથી તેમજ તેમાં પ્રચ્છદ-પટ (આદર) કે દેવદૂષ્યના પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવામાં આવતા નથી; કિન્તુ દેવશય્યાના પ્રચ્છદ-પટની ઉપર અને દેવદૂષ્યની નીચે રહેલા પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જુઓ શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ૦ ૧૮૯-૧૯૦).

૩ આયુષ્યકર્મના જે પુદ્ગલો છે તે 'દ્રવ્ય-આયુષ્ય' છે. આની સહાયતાથી જીવ જે અમુક કાળ સુધી જીવી શકે તે 'કાલ-આયુષ્ય' યાને 'સ્થિતિ-આયુષ્ય' છે. દ્રવ્ય-આયુષ્ય પૂરું કર્યા વિના-આયુષ્યના જેટલા પુદ્ગલો પૂર્વ લવમાં જીવે ગ્રહણ કર્યા હતા તેનો ક્ષય કર્યા વિના કોઈ જીવ કદાપિ મરતો નથી; પરંતુ કાળ-આયુષ્ય અપૂર્ણ રહ્યા છતાં પણ જીવ મરી શકે છે. આ આયુષ્યને લક્ષ્યમાં લઈને શાસ્ત્ર-કારોએ અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે ભેદો પાડ્યા છે. કોડિયામાં જ્યાં સુધી તેલ હોય ત્યાં સુધી દીવો બળે છે. આમાં દીવાની જે પ્રમાણે વાટ નાની મોટી રાખવામાં આવે તે પ્રમાણે દીવો ઓછા વત્તા કાળ સુધી બળે, એવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં ઘટાવી લેવું.

તેમને અદ્વંશો લય નથી, તથા વૈદિક્ય લબ્ધિથી યુક્ત હોવાથી તેઓ મનગમતાં રૂપો વિકૃર્વા શકે છે, અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવી શકે છે, તથા વળી તેઓને આપણી માફક કાવલિક આહાર નહિ હોવાથી તેઓ ઉદર-નિર્વાહની ચિન્તાથી મુક્ત છે ઇત્યાદિ સુખો દેવોને પુણ્ય-કર્મના ઉદયરૂપે મળે છે ખરાં; પરંતુ ત્યાં પણ વૈર, પરતન્નતા, ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ દુર્ગુણરૂપ દુશ્મનોની છાવણી હોવાથી કેટલાક દેવો પોતાથી અધિક પુણ્યશાળી દેવની વિશેષ સંપત્તિ જોઈને મનમાં ને મનમાં ઇર્ષ્યાગ્રિથી બળ્યા કરે છે, કેટલાક દેવોને પોતાના ઉપરી અધિકારીની સેવામાં સમય ગાળવો પડે છે, જ્યારે કિલ્લિખક તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને પોતાની અધમતાનો ખ્યાલ દુઃખના માથે ઝાડ ઊગ્યાં હોય તેવું કષ્ટકારી જીવન વ્યતીત કરાવે છે.

આ પ્રકારના સુખ-દુઃખો ઉપરાંત પ્રાયઃ દરેક દેવને સ્વયન-કાળને છ માસ બાકી રહેતાં આખી જીવનમાં ન પ્રાપ્ત થયેલી વૃદ્ધાવસ્થા ઘેરી લે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતે અવધિજ્ઞાન

જીવે પૂર્વ લવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી શિથિલ (ઢીલી) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરે પ્રાપ્ત થતાં કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના જીવ મરણ પામે. આ શિથિલ આયુષ્યને ‘અપવર્તનીય’ કહેવામાં આવે છે; આથી વિપરીત આયુષ્ય તે ‘અનપવર્તનીય’ છે. અર્થાત્ જીવે પૂર્વ લવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી તીવ્ર (ઘન) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરે થવા છતાં પણ કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના તે નજ મરે; આ આયુષ્ય તે ‘અનપવર્તનીય’ છે. શસ્ત્રાદિક બાહ્ય નિમિત્તથી જે આયુષ્યનો ક્ષય થાય તે ‘સોપક્રમ’ કહેવાય છે. આ લક્ષણ અપવર્તનીય આયુષ્ય પરત્વે છે. આયુષ્યના પરિસમાપ્તિના અવસરે જેને આવું નિમિત્ત વિદ્યમાન હોય તે આયુષ્ય પણ ‘સોપક્રમ’ કહેવાય છે. આ અનપવર્તનીય આયુષ્ય સંબંધી હકીકત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમજ છે, જ્યારે અનપવર્તનીયના સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ એવા બે ભેદો છે. અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સ્થિતિ-આયુષ્યમાં જેમ ઘટાડો કરી શકાય છે, તેમ વધારો કરી શકાતો નથી. ઇન્દ્ર, અન્દ્ર કે તીર્થંકર પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી.

૧ જીઓ પૃ૦ ૩.

૨ દેવોના લવતપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એવા ચાર પ્રકારો છે. આમાં પ્રથમ અને અન્તિમ જાતના દેવોના ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયશ્વિશ, પાર્ષદ, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આલિયોગ્ય અને કિલ્લિખક એવા દશ ભેદો છે. આ ભેદોમાંથી ત્રાયશ્વિશ અને લોકપાલ સિવાયના આઠ ભેદો તો વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કના પણ પડે છે. અર્થાત્ કિલ્લિખક દેવ તો ચારે જાતના દેવોમાં છે. આ દેવને મનુષ્યો પૈકી અંત્યજની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૩ આના સમર્થનાથે શ્રીઆચારંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના ‘શીતોષ્ણીય’ નામના તૃતીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના અતુર્થ સૂત્ર (પત્રાંક ૧૫૪)માંના “જરામજુવસોવણિષ્ઠ નરે સપથં મૃદે ધમ્મં નામિજ્ઞાનહ” એ પાઠની ટીકા કરતાં શ્રીશીલાંકાચાર્ય ઉદ્દે કોટ્યાચાર્ય કથે છે કે—

“તત્ત્વ સંસારે સ્થાનમેવ નાસ્તિ યત્ર જરામૃત્યુ ન સ્તઃ, દેવાનાં જરાઽભાવ ઇતિ ચેદ્, ન, તત્રાપ્યુપાન્તકાલે લેશ્યાબલસુખપ્રમુત્તવર્ણહાન્યુપપત્તેઃ મસ્ત્યેવ ચ તેષામપિ જરાસન્નાવઃ”

આગળ જતાં (૧૫૫ મા પત્રાંકમાં) તેઓ સર્વ દેવોની સ્વયનસ્થિતિ વર્ણવતાં કથે છે કે—

“માલ્યસ્કાન્તિઃ કલ્પવૃક્ષપ્રકમ્પઃ, શ્રીહીનાશો વાસસાં ચોપરાગઃ ।

દૈન્યં તન્દ્રા કામરાગાઽન્નમજ્ઞૌ, દૃષ્ટિઆન્તિર્વેપથુશ્ચારતિશ્ચ ॥”

અર્થાત્ પુષ્પની માળાનું કરમાઈ જવું, કલ્પવૃક્ષનું હાલવું, લક્ષ્મી અને લજ્જાનો નાશ, વસ્ત્રોનો વર્ણ, દીનતા, તન્દ્રા, કામ-રાગ અને અંગમાં લગ્ન, દૃષ્ટિની આન્તિ, ધુનરી અને અરતિ એટલાનો સ્વયનકાળે દેવોને અનુભવ થાય છે.

વડે એ જાણીને દિલગીર થાય છે કે છ માસ પછી પોતાને આ રાજ-વૈભવને તિલાંજલિ આપવી પડશે અને એક સાધારણ ગ્રાણીની જેમ કર્મને આધીન થઇ અમુક મનુષ્ય કે તિર્યચ તરીકે પોતાને ઉત્પન્ન થવું પડશે. આ દુઃખનો આબેહુળ ચિતાર ખડો કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ તેનું ચર્ચિચિત્ત સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે નીચેની હકીકત વિચારીએ.

કોઇ ગર્ભ-શ્રીમંતને લગલગ આખું જીવન મોજ શોખમાં ગાળ્યા બાદ છેલ્લે કાંટે કર્મવશાત્ પેટનું પૂરું કરવા જેટલા પણ પૈસા રહે નહિ તો તેનું દુઃખ કેટલું કહી શકાય? અથવા તો સુલક્ષણા સુન્દરીને મનપસંદ અનુશુણ પતિની સાથે તરૂણાવસ્થા વ્યતીત થઇ રહેતાં એકાએક વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રારંભમાં તેના પતિના પ્રાણ પરલોક સિધાવી જાય તો તેને કેવું દુઃખ થાય? અથવા તો રાષ્ટ્ર-વિપ્લવાદિકને લઇને કોઇ ચક્રવર્તી જેવી સત્તા ભોગવનારા નૃપતિને એકાએક સંતાઇ છુપાઇને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનો વારો આવે તો તેને કેવું દુઃખ થાય?

ટુંકમાં એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે જેને સુખનો સ્વાદ સરખો પણ આખ્યો નથી એવાને ઘોરમાં ઘોર દુઃખ આવેથી જે પીડા થાય તેવી અથવા તો તેથી કંઈક વધારે પીડા સુખી જીવગી ગાળ્યા પછી દુઃખ પ્રાપ્ત કરનારને થાય છે. આવી કશોડી સ્થિતિ દેવની થાય છે, તો પછી કવિરાજે એ ગતિમાં પણ સુખ નથી એમ જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપવું હવે બાકી રહે છે?

૫ ૫ ૫ ૫

एवं चतुर्गतिष्वनुभूतं विज्ञाप्य साम्प्रतं तदनुभवस्यैव कालावधिं भङ्ग्यन्तरेणाभिधित्सुराह—

सिंचतेण भववणं, पल्लटा पल्लिआऽरहद्दु व ।

घडिसंठाणोसप्पिणिअवसप्पिणिपरिगया बहुसो ॥ ४७ ॥

[સિચ્ચતા ભવવનં પરિવર્તાઃ પ્રેરિતા અરઘદ્દુ ઇવ ।

घटीसंस्थानोत्सर्पिण्यवसर्पिणीपरिगता बहुशः ॥]

પ્ર० છ૦—સિંચંતેણ ત્તિ । હે (કૃતધાર) સંસારપારાવારીણ ! ભગવન્ ! પરિવર્તાઃ પર્યસ્તા ઇતિ યોગઃ । ઇહ વસ્તુનિ કર્તુરારઘટ્ટિકેન સહ સાધર્મ્યમભિધેયમ્, અતસ્તાવદાદૌ સ્તુતિકર્તુરેવાભિપ્રાયઃ પ્રતન્યતે । તત્ર મયાઽરઘટ્ટિકેનેવ સિચ્ચતા-અભિધેયકં કુર્વતા ભવવનં-સંસાર-કાનનં મિથ્યાત્વા-ઽવિરતિ-કષાય-પ્રમાદ-દુષ્ટયોગજલેન પલ્લટ્ટા-પરિવર્તા એકદેશેન સમુદાયોપચારાત્ પુદ્ગલપરાવર્તાઃ પિલ્લિઆ-પ્રેરિતાઃ અતિવાહિતાઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ ? 'ઘડિસંઠાં પરિગયા' ઘટીસંસ્થાનાભિઃ આનુપૂર્વ્યા પલ્લિક્રમેણ પરિવર્તમાનાભિરુત્સર્પિણ્યવસર્પિણીભિઃ પરિ-

૧ 'સસાલ (?)' સંસાર૦ ઇતિ પાઠઃ પ્રત્યન્ટરે । ૨ 'પરાવર્તાઃ' ઇત્યપિ પાઠઃ ।

૩ સરખાવો તત્પર્યયાધિગમસૂત્રના આઠમા અધ્યાયનું નિમ્ન-લિખિત આઘ સૂત્ર—

“મિથ્યાદર્શના-ઽવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા બન્ધહેતવઃ”

૪ અનેન 'પિલ્લિઆ' ઇતિ પાઠાન્તરં સમ્ભવતિ ।

ગતાઃ-સમેતાઃ । તત્ર દશસાગરોપમકોટાકોટિપ્રમિતસ્યારોહત્પ્રકર્ષસ્ય કાલવિશેષસ્ય ઉત્સર્પિણીતિ નામ, તસ્યૈવ તાવત્પ્રમાણસ્ય પતત્પ્રકર્ષસ્યાવસર્પિણીતિ । કથમ્? વહુસો-અનન્તાઃ । અયમભિસન્ધિઃ-કિલાનન્તાભિરુત્સર્પિણ્યવસર્પિણીભિરેકઃ પુદ્ગલપરાવર્તો ભવતિ । તાદૃશાશ્ચ પુદ્ગલપરાવર્તા ભૈરવભવાવર્તગર્તનિપતિતૈર્જન્તુજાતૈરતીતાદ્યાયાં અનન્તાઃ સમતિવાહિતાઃ । અનાગતાદ્યાયાં તુ તથાવિધસામગ્રીવિકલ્પા(વૈકલ્યા?)દપ્રાપ્તધર્માણઃ પુનરનન્તગુણાનતિવાહયિષ્યન્તિ । તથાચોક્તં પરમર્ષિભિઃ—

(નવતત્ત્વપ્રકરણે ગા૦ ૫૪)

“ઉત્સર્પિણી અનન્તા પુદ્ગલપરિઅટ્ટઓ મુણેયવો ।

તેડણંતાડતીઅદ્ધા અણાગંયદ્ધા અણંતગુણા ॥ ૧ ॥”

એવંવિધાનામનન્તપુદ્ગલપરાવર્તાનામરઘટ્ટપરિવર્તનૈઃ, ભવસ્ય વનેન, ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીનાં ઘટીભિઃ પરસ્પરમુપમાનોપમેયતા ॥ इति सप्तचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૪૭ ॥

હે૦ વિ૦—ઈદાનીં યાવન્તં કાલં નરકાદિષુ આન્તસ્તાવન્તં દર્શયન્નાહ—(સિંચંતેણ ત્તિ) । સિંચતા-અભિષેકં કુર્વતા, મયેતિ ગમ્યતે । ભવવનં-સંસારકાનનં; એકત્ર મુખ્યજલેન, અન્યત્ર મિથ્યાત્વા-ડવિરતિ કષાય-પ્રમાદ-દુષ્ટયોગલક્ષણેન । પલ્લટ્ટા इति परावर्ताः । (“પલ્હિઆ”) પ્રેરિતાઃ-અમિતાઃ । ક इवेत्याह—અરઘટ્ટા इव । કથમ્ભૂતાઃ? ‘ઘટીસંસ્થાનાવસર્પિણ્યુત્સર્પિણીપરિગતાઃ’ ઘટીસંસ્થાના યા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યસ્તાભિઃ પરિગતાઃ-યુક્તાઃ । કથં પ્રેરિતાઃ? વહુશઃ-અનેકધા । इति गाथार्थः ॥ ૪૭ ॥

શીર્ષકાર્થ

સિંચંતેણ (સિંચતા) = સિંચતા.

ભવ (ભવ) = સંસાર.

વણ (વન) = વન, જંગલ.

ભવવણં = સંસારરૂપ વનને.

પલ્લટ્ટા (પરિવર્તા) = પુદ્ગલ-પરાવર્તનો.

પલ્હિઆ (પ્રેરિતા) = પ્રેરણા, વ્યતીત કરાયા.

અરઘટ્ટ (અરઘટ્ટ) = અરઘટ્ટ.

ઇવ (ઇવ) = જેમ.

ઘટ્ટિ (ઘટ્ટી) = ઘટ્ટિકા.

સંઠાણ (સંસ્થાન) = સંસ્થાન.

ઉત્સર્પિણિ (ઉત્સર્પિણી) = ઉત્સર્પિણી.

અવસર્પિણિ (અવસર્પિણી) = અવસર્પિણી.

પરિગય (પરિગત) = વેષિત, યુક્ત.

ઘટ્ટિસંઠાણોસ્સર્પિણિઅવસર્પિણિપરિગયા = ઘટ્ટી-સંસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત.

વહુસો (વહુશઃ) = અનેક વાર.

પદાર્થ

ભવ-અમણુનો કાળ—

“(હે નાથ !) (મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ એ કર્મ-અન્ધના પાંચ હેતુરૂપ જળ વડે) ભવ-વનને સિંચતા એવા મેં અરઘટ્ટની જેમ ઘટ્ટી-સંસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત અનેક પુદ્ગલ-પરાવર્તો વ્યતીત કર્યા.”—૪૭

૧ છાયા—

ઉત્સર્પિણ્યોડનન્તાઃ પુદ્ગલપરિવર્તેકો જ્ઞાતવ્યઃ ।

તેડનન્તા અતીતાડદ્ધા અનાગતાડદ્ધા અનન્તગુણા ॥

૨ ‘ગયા તં’ इति ख. पाठः ।

રૂપદીકરણ

ઉપમેય-ઉપમાન—

આ પદમાં પુદ્ગલ-પરાવર્તનોને અરધદૃષ્ટી, સંસારને વનની અને ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીને ધડાઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

૫ ૫ ૫ ૫

एवमतीतकालानुभूतमात्मनः स्वरूपमभिधाय साम्प्रतं वर्तमानविषयमभिधित्सुराह—

भमिओ कालमणंतं, भवस्मि भीओ न नाह ! दुःखाणं ।

संपद् तुमस्मि दिद्वे, जायं च भयं पलायं च ॥ ४८ ॥

[भ्रान्तः कालमनन्तं भवे भीतो न नाथ ! दुःखेभ्यः ।

सम्प्रति त्वयि दृष्टे जातं च भयं पलायितं च ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—ભમિઓ ત્તિ । હે વિહિતદુર્દાન્તમન્મથપ્રમાથ ! નાથ ! અહં હિ ભૈરવભવે પૂર્વોક્ત-
યુક્તયૈવાનન્તમ્—અપર્યવસાનં કાલમ્—અનેહસં ભ્રાન્તઃ—પર્યટિતઃ । તસ્મિંશ્ચ દારુણદુઃખનિ-
લયેઽપિ બ્રમ્હમ્યમાણસ્તેભ્યસ્તથાવિધદુઃખેભ્યો મનાગપિ ન ભીતઃ । સંપદ્ ત્તિ—સંપ્રતિ
તુમસ્મિ—ત્વયિ દિદ્વે—દૃષ્ટે અનન્યસામાન્યદેવત્વેન મનસ્યવસ્થાપિતે જન્મજરામરણાદિરૂપેભ્યઃ
સાંસારિકેભ્યો દુઃખેભ્યો ભયં—સાધ્વસં જાતં—પ્રાદુર્ભૂતં ચ તદૈવ પલાયિતં—નદં ચ । ચશબ્દ-
સ્તુલ્યકાલવચનઃ । હ્યમત્ર ભાવના—કિલાયં જીવઃ સદૈવાવિનશ્વરાકારે સર્વલક્ષેશકોશા-
ગારે સંસારે નિરન્તરં પરિભ્રમન્ સર્વથૈવાનવહિતધર્માધર્મવ્યવહારતયા કર્મબન્ધહેતૂનજાનાનઃ
કષાયવિષયાદીન્, અત એવ નિઃશઙ્કં પ્રવર્તમાનઃ પ્રાણવધાદિષૂપમુજ્જાનઃ ચ વિપર્યસ્તમતિ-
તયા સુખબુદ્ધ્યા તત્પ્રત્યયાન્યસંહ્યદુઃખાન્યાશઙ્કામાત્રમપિ ન કરોતિ । કુતસ્ત્યં પુનર્ભયમ્ ?
યદા પુનઃ કર્મક્ષયોપશમજન્યમગણ્યપુણ્યપ્રાગભારલભ્યં લબ્ધ્વા અપૂર્વકરણાદિક્રમેણ ભગવદ્-
ર્શનમાપ્નોતિ તત્પ્રવચનોપદેશલેશં (ચ) શનૈઃ શનૈઃ પરિશીલયતિ તદા મનાગુન્મીલિતવિવેકઃ
સ્વયમેવ ચિન્તયતિ—અત એવામી મયા કષાયવિષયાદયઃ સર્વકાર્યેષુ પ્રાગારોપ્ય પુરસ્કૃતાઃ,
તૈરેવાહમિયન્તમનન્તમનેહસમસમજ્ઞસવિડમ્બનાભિર્વિડમ્બિતઃ । તથૈવ ચાદ્યાપિ મામેવાભિ-
ભવિતુમમીષામુપક્રમસ્તન્ન જાને કિમપિ ભવિષ્યતિ ઇતિ મહાન્તમન્તર્ભયં ક્ષણમનુભવતિ ।
પુનઃ પરિશીલયંસ્તદૈવ ભગવત્પ્રવચનં વિલોક્ય કષાયાદિમદવિદલનોદામપરાક્રમાનુપશ-
માદીન્ નિયતમમીષાં પુરસ્કારેણ પ્રમથિતપ્રતિપન્થિસાર્થસામર્થ્યં વિધાય વૈરનિર્યાતનં શ્રયિષ્યે
સનાતનસ્થાનમિતિ તદૈવોત્તીર્ણભયભરઃ પ્રમોદમેદુરશ્ચ ભવતિ । ઇતિ—અમુના પ્રકારેણ
સ્વામિનિ દૃષ્ટે ભયં જાતં ચ પલાયિતં ચ । ઇતિ અષ્ટચત્વારિંશત્તમગાથાર્થઃ ॥ ૪૮ ॥

હે૦ વિ૦—(ભમિઓ ત્તિ) । હે નાથ ! ભ્રાન્તઃ—પર્યટિતઃ કાલમ્ । કિયન્તમ્ ? અનન્તં,
જીવસ્ય અનાદિકાલં યાવત્ સ્થિતત્વાત્ । ક્ર ? ભવે—સંસારે । ભવન્ત્યસ્મિન્ કર્મવશવર્તિનો

જીવા इति भवस्तस्मिन् । परं तथापि न भीतो-न त्रस्तः । केपाम् ? दुःखानां-जन्म-ज्जरामरणादिलक्षणानाम् । त्वयि दृष्टे पुनर्विवेककुशलत्वात् जातं-सम्पन्नम् । किं तत् ? भयं पलायितं च-नष्टं च [मे-मम इगिति-शीघ्रमेव] । अयमर्थः—ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति तेऽवश्यं लघुसंसारिणो भवन्ति इति आगमवचनात् निश्चीयते, न संशयः ॥ इति गर्भार्थः ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ

મમિઓ (भ्रान्तः)=ભ્રમ્યો.
કાલં (कालं)=કાળ.
અણંતં (अनन्तं)=અનન્ત.
ભવમ્મિ (भवे)=સંસારમાં.
ભીઓ (भीतः)=ભીધો.
ન (न)=નહિ.
નાહ ! (नाथ !)=હે નાથ !
દુઃખલાણં (दुःखेभ्यः)=દુઃખોથી.

સંપદ (सम्प्रति)=હમણા.
તુમમ્મિ (त्वयि)=તું.
દિદ્દે (दृष्टे)=જોવાથી.
જાયં (जातं)=ઉત્પન્ન થયું.
ચ (च)=અને.
ભયં (भयं)=ભય, ધીક.
પલાયં (पलायितं)=નાસી ગયું.

પદાર્થ

દુઃખથી ભય તથા તેનો નિરાસ—

“હે નાથ ! હું સંસારમાં અનન્ત કાળ રખડ્યો (તો પણ) હું દુઃખોથી ભીધો નહિ; (પરંતુ) હમણા જ્યારે મેં તને જોયો ત્યારે (કાપાદિકથી થતી વિડંબનાનો બોધ થવાથી) ભય ઉત્પન્ન થયો અને (સાથે સાથે શમાદિક વડે તે દૂર કરી શકીશ એમ જ્ઞાન થતાં) તે પલાયન (પણ) કરી ગયો.”—૪૮

રૂપાકરણ

અર્થ-ગવેષણા—

આ પદાર્થનો વિશેષ વિચાર કરતાં એમ સ્ફુરે છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યને પોતાની કંઠંગી સ્થિતિનું ભાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે નિશ્ચિન્ત રહે છે. પરંતુ તેનો જ્યાં આવતાં તો તે સુજન હોય તો તેને સુધારવા બનતો પ્રયાસ કર્યા વિના રહે નહિ. આથી એમ ક્ષિતાર્થ થતું નથી કે Ignorance is bliss અર્થાત્ અજ્ઞાનદશા એ સુખપ્રદ છે એમ માનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત નજ કરવું. વળી આ વાતને શાસ્ત્ર પણ સમર્થન કરે છે, કેમકે અજ્ઞાન-વાદીઓનો ૩૬૩ પાખંડીઓમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે.

साम्प्रतं स्तुतिकृद् भगवद्दर्शनेन कृतार्थं मन्यमानः स्वं जन्म पुनरुत्तरकालेऽपि तत्-
प्रार्थनारूपां स्तुतिमाह—

जइवि कयत्थो जगगुरु ! मज्झत्थो जइवि तहवि पत्थेमि ।

दाविज्जसु अप्पाणं, पुणो वि कइया वि अम्हाणं ॥ ४९ ॥

[यद्यपि कृतार्थो जगद्गुरो ! मध्यस्थो यद्यपि तथापि प्रार्थये ।

दर्शयेरात्मानं पुनरपि कदाचिदप्यस्माकम् ॥]

प्र० वृ०—जइवि त्ति । हे कृपाकूपार ! जगद्गुरो ! यद्यपि त्वमेवंविधस्तथाप्यहं त्वां
प्रार्थयामि इति सम्बन्धः । इदानीं यादृशः स्वामी तदेवाह । किंविशिष्टः त्वं ? जइवि—यद्य-
पि ‘कृतार्थः’ कृतो—निर्वर्तितः सकलकर्ममलोपायविगलनाग्निवृत्तिपुरीप्रवेशलक्षणोऽर्थः—
प्रयोजनं येन स कृतार्थः, तथा मज्झत्थो जइवि—यद्यपि मध्यस्थः, मध्ये रक्तद्विष्टमूढैर-
स्पृष्टे चिदानन्दात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः, विमलकेवलालोकदर्पणप्रतिबिम्बितः;
तथा भवितव्यतावशेन रागद्वेषमोहैरुपहन्यमानं चराचरं जगज्जन्तुजातमीक्षमाणोऽ-
प्यौदासीन्येन स्थितः । यश्च कृतार्थो मध्यस्थश्च भवति स कथमप्रार्थितः परार्थाय नियतः
(प्रयतते ?) इत्यतः प्रार्थयामीत्युक्तम् । तामेव प्रार्थनामाह—‘दाविज्जसु अप्पाणं पुणो
वि कइया वि अम्हाणं’ यद्यपि त्वं कृतकृत्य उदासीनश्च तथापि कइया वि—कदाचिदपि
कस्मिंश्चिद् देशे काले वा पुनः—पुनरप्यस्माकमात्मानं दाविज्जसु—दर्शयस्व, दर्शनप्रदानेन
प्रसादं कुर्याः । अयमभिसन्धिः—यद्यपि कुतोऽपि पुराकृतसुकृतसंयोगादस्मिन् जन्मनि
भगवद्दर्शनं सञ्जातं तथापि विचित्राः कर्मपरिणतयो जीवानां क्षणे क्षणे विपरिणमनधर्मा-
णश्च शुभाशुभपरिणामात् । तद् यदि प्रबलविगलितवीर्यविशेषोऽयमस्माकमात्मा तव सम्य-
ग्दर्शनं श्रद्धानं वाऽवधीर्य कथमपि मिथ्यापथं पाथो (प्राप्तो ?) भवति तदा तस्मिन्
क्षणे पुनरप्यस्य स्वदर्शनवितरणेन प्रसादं विदध्या इति ॥

ननु कथमौचित्यचञ्चुरप्येष धनपालकविर्वास्तोष्पतेरपि स्तुत्यस्य जगत्पतेरस्यां गाथायां
सर्वेषु विशेषणेष्वेकवचनं प्रयुक्तवान्, आत्मनस्तु अस्माकमिति बहुवचनम् ? उच्यते—निय-
तमभिप्रायापरिज्ञानादिदमभिधीयते भवता । पश्य य एव तुच्छप्रकृतित्वेनात्मम्भरिः पुमान्
भवति स एव विज्ञप्त्यवसरे प्रसादसुमुखं स्वामिनमवलोक्य स्वार्थपरतया केवलस्वसम्बद्धामेव
विज्ञप्तिं विधत्ते । यस्तु महेच्छतया सर्वजनीनचरितः स्यात् स तस्मिन् क्षणे तथाविधं स्वा-
मिनमवलोक्य सर्वेषां स्वानुरूपाणां तदनुजीवानां क्षीणतार्तिं (सम्प्राप्तार्तितां ?) विज्ञाप-
यति, एवमसावपि कविपुङ्गवस्तैस्तैः स्तुतिवचोभिरभिप्रसाद्य स्वामिनं प्रार्थयति स्म । यत्
सञ्जातभगवद्दर्शनत्वेन स्पृष्टसम्यग्दर्शनानां त्वत्प्रवचनानुयायिनां चास्माकं सर्वेषामस्मद्-
र्माणां पूर्वोक्तयुक्त्यैव प्रतिपतितपरिणामानामात्मदर्शनेन सानुग्रहो भूया इत्यर्थः, अस्मा-

કમિત્યત્ર बहुवचनम्, अत एव सहृदयशिरोमणिनाऽनेन परेषामप्यर्थं स्वार्थमिव मन्यमानेन तत्प्रार्थनामपि स्वमुखेनैव विदधता प्रार्थनाप्रस्तावे 'पत्थेमि' इत्यत्रैकवचनमेव प्रयुक्तम्, अतः कथमेतस्यौचित्यहानिः ? । इति एकोनपञ्चाशत्तमगाथार्थः ॥ ४९ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं कृतस्तुतिविधानः प्रणिधानमाह—(जइवि त्ति) । हे जगद्गुरो !—भुवनत्रयीप्रभो ! यद्यपि कृतार्थस्त्वं—सिद्धप्रयोजनस्तथा यद्यपि मध्यस्थः—समभावस्तथापि प्रार्थयामि—याचेऽहम् । किम् ? दापयेः—दर्शयेरात्मानं पुनरपि—आगामिकाले कदाचित् कथञ्चित् अस्माकं करुणार्हाणाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ४९ ॥

શીખ-દાર્થ

જइવિ (યદ્યપિ)=જોડે.
કય (કૃત)=કરેલ.
અતથ (અર્થ)=અર્થ, પ્રયોજન.
કયત્થો=કૃતાર્થ.
જગ (જગત્)=દુનિયા, વિશ્વ.
ગુરુ (ગુરુ)=ગુરૂ.
જગગુરુ !=હે વિશ્વના ગુરૂ!
મઝ્ઝ (મધ્ય)=મધ્ય.
તથ (તથા)=રહેલ.

મઝ્ઝત્થો=મધ્યસ્થ, સમભાવી.
તહવિ (તથાપિ)=તોપણ.
પત્થેમિ (પ્રાર્થયે)=હું પ્રાર્થના કરું છું.
દાવિજ્ઞસુ (દર્શયેઃ)=તું દેખાડજે.
અપ્પાણં (આત્માનં)=આત્માને.
પુણો (પુનઃ)=ફરીથી.
કદયા (કદા)=કોઈ વાર.
વિ (અપિ)=પણ.
અમ્હાણં (અસ્માકં)=અમને.

પદાર્થ

કવિરાજની દર્શન માટે પ્રાર્થના—

“હે જગદ્ગુરૂ ! જોકે તું કૃતાર્થ છે તેમજ મધ્યસ્થ (અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરૂપ મોહથી અસ્પૃષ્ઠ તથા ચિન્મય એવા આત્મ-સ્વરૂપમાં રહેલો છે તેમજ રાગાદિથી અસ્ત જગત્ને જેવા છતાં તું તે તરફ ઉદાસીન) છે, તોપણ હું (તને) પ્રાર્થના કરું છું કે તું ઠાઠક કાળે (અથવા ઠાઠ દેશમાં) પણ ફરી ફરીને અમને (અર્થાત્ મારા જેવા જનોને) તારું દર્શન કરાવજે.”—૪૯

સ્પષ્ટીકરણ

બહુવચનાદિ પ્રયોગ—

અત્ર કોઇને એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે ધનપાલ જેવા ઉચિત વચન વદનારા કવિ-

૧ ‘દાપયે.’ એમ પણ થઇ શકે છે. એનો અર્થ ‘આપજો’ એવો થાય છે.

૨ શ્રીપ્રભાનંદસૂરિ એક જૈન મુનિવર્ય હોઇ કરીને ગૃહસ્થ કવિરાજને ઉદ્દેશીને આવું પ્રમાણ-પત્ર આપે તે આનન્દદાયક ઘટના છે. આ જૈન મુનિવર્યોની ગુણુ-ગ્રાહકતા સૂચવે છે તેમજ ગૃહસ્થ-પક્ષ આશ્રીને ઔચિત્ય ધ્વનિત કરે છે. ઉચિત વસ્તુની પ્રશંસા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેને પણ અનુચિત રૂપે ચિતરનારા અભારે પાડ્યા છે. આધુનિક સમયમાં સાક્ષરના નામને કલંકિત કરનારી કેટલીક વ્યક્તિઓ પોને વિપય-વાસનાને અતિશય આધીન હોવાથી જગતને પણ તેવું જ ધારે છે, જુએ છે અને આલેખે છે એ શોચનીય છે. આ સાક્ષરો પોતાની વિદ્વત્તાનો દુરુપયોગ કરી સાહિત્યનું ખૂન કરે છે એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે જેમ સામાજિક વ્યવહારમાં અભિચાર સદાચારરૂપે પૂલયજ નહિ, તેમ જ સાહિત્યમાં રસ, કળા કે સૌંદર્યને નામે તેનો અભિચાર કરવામાં આવે તે પણ આદરણીય નજ ગણાય એટલું જ નહિ, પરંતુ સાક્ષર નામને ખરેખર દીપાવનારા નર-રત્નો તેની ઉપેક્ષા પણ કરે તે યોગ્ય લેખાય નહિ.

રાજે પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને કયત્થો, મજ્જત્થો એ વિશેષણોનો પ્રયોગ કરી તેનો એકવચનથી વ્યવહાર કર્યો છે, ત્યારે પોતાને માટે અસ્માદાંનો પ્રયોગ કરી બહુવચનનો વ્યવહાર કર્યો તે શું યોગ્ય ગણાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે તુચ્છ પ્રકૃતિવાળો સ્વાર્થી મનુષ્યજ કૃપાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી વેળાએ કેવળ પોતાના તરફ પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરે છે, જ્યારે ઉદાર મનનો માનવ તો પોતાના જેવા અન્ય દુઃખી જનોના તરફથી પણ તેવી પ્રાર્થના કરે છે એટલે કે તે ફક્ત પોતાને જ ઉદ્દેશીને પ્રાર્થના કરતો નથી, પરંતુ દુઃખી આત્મ-બંધુઓને માટે પણ ઈશ્વરને પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરે છે. આથી કરીને સમજી શકાય છે કે વિશ્વબંધુત્વની ઉમદા ભાવનાથી વાસિત હૃદયવાળા કવી-શ્વરે અન્ય જનોની તરફથી પણ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી ‘અસ્માદાં’ દ્વારા બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ન્યાય્ય છે. વિશેષતા તો એ છે કે કવિરાજે પોતાને માટે તો પત્યેમિ પદ દ્વારા એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ પત્યેમો એવો પ્રયોગ કર્યો નથી, તો પછી એમની ઉચિતતાનો અદ્યાંશે પણ ભંગ થયો છે એમ કહેવાયજ કેમ ?

પ્રાર્થનાનો હેતુ—

કવિરાજ ફરી ફરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે એ વાસ્તવિક નથી એવી શંકા કોઈને ઉદ્ભવે તો તે અસ્થાને છે. કેમકે જોકે એક વાર પ્રભુના દર્શનનો પોતાને લાભ મળ્યો છે અને એ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, પરંતુ આ સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ન હોય તો ભવાંતરમાં મિથ્યાત્વના સપાટામાં આવી જવાનો પોતાને ભય રહે છે. આથી તેઓ કદાચ તેવી ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે સુજ્ઞાનના અભાવે તેઓને પ્રભુને વિનંતિ કરવાનું પણ વિસ્મરણ થાય એ બનવા ભેગ છે. એમ હોઈ કરીને તેઓ પુનરપિ પુનઃ પ્રાર્થના કરે તેમાં કંઈજ ખોટું નથી. વળી કવિરાજને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મળી ગયું હોય તો પણ તેઓ વારંવાર વિશ્વેશ્વરને વિનંતિ કરે તો તે અનુચિત નથીજ, કેમકે તે શુભ કાર્ય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं स्तुतिकृदाशंसारूपां भज्यन्तरेण स्वनामगर्भा चापश्चिमां परिसमाप्तिगाथा माह—

इअ ज्ञाणगिपलीविअकस्मिधण ! बालबुद्धिणा वि मए ।

भत्तीइ थुओ भवभयसमुद्रबोहित्थ ! बोहिफलो ॥ ५० ॥

[इति ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मेन्धन ! बालबुद्धिनाऽपि मया ।

भक्त्या स्तुतो भवभयसमुद्रयानपात्र ! बोधिफलः ॥]

૧ ‘भवभवसमुद्र’ इति पाठान्तरम् ।

૨ આને બદલે ‘બોહિત્થ’ શબ્દ લખાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે, કેમકે અમરકેશાદિમાં એ શબ્દ નજરે પડતો નથી, જ્યારે શ્રીગુણાકરસૂરિએ ભક્તામરસ્તોત્ર (૨૯૦ ૪)ની ટીકા (પૃ ૧૪)માં “ક્રમેણ બોહિત્થોઽસ્તુધિમધ્યમે” ઉદ્દેખ દ્વારા તેમજ વળી ૧૦૯ મા પૃષ્ઠમાં પણ “બોહિત્થમારુઢઃ” એ દ્વારા અને શ્રીભાવવિજયગણિએ પોતે રચેલી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત—

“મહોપાધ્યાયશ્રીમુનિવિમલપાદાઃ સમમવન્ ।

મવોદન્વન્મજ્જનનિવહ્બોહિત્થસદ્દશાઃ ॥”

—૧૭ મા પદ દ્વારા ‘બોહિત્થ’ નો સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે પ્રયોગ કર્યો છે.

प्र० वृ०—इअ ज्ञाणगीति । हे सकलमङ्गलनिलय ! विहितसंश्रितसत्त्वविततव्यापदा-
विलय ! अप्रमेयमहिमन् ! भगवन् ! सर्वद्वन्द्वकरुणामहोदधिं दानशौण्डं सकलनायकप्र-
काण्डमवाप्य न खलु मद्विधोऽर्थी किमपि पुनरुक्तादिदोषं पश्यतीति पूर्वप्रार्थितमप्यर्थं
पुनः प्रार्थयते । कथमित्याह—त्वं मम बोधिफलो भवेति । तत्र बोधिः—[सम्यक्] सम्यक्त्वा-
वासिस्तां फलतीति बोधिफलः स त्वमेवंविधो भवेत्याशंसा । किंविशिष्टस्त्वम् ? धुओ-
स्तुतः । केन ? मया । किंविशिष्टेन ? बालबुद्धिणा वि-बालबुद्धिनाऽपि । बालः—शिशुः
तस्येव तथाविधविचारचातुरीवर्जितसहजार्जवगुणोपेता बुद्धिः—मतिर्यस्य स तथा । यद्वा
बाला-तन्वी बुद्धिः—मतिर्यस्य स तथा तेन एवंविधेनापि ॥

ननु काव्यं हि कविना यशःप्रभृतीनर्थानभिलषता विधीयते । न च बालबुद्धेरमीषामे-
कोऽपि सम्भवति, तत् किमर्थमनर्थकं स्तुतिकृत् तं प्रयासमङ्गीकृतवानिति आशङ्क्याह—
‘भक्तीइ’ इत्यादि । न खलु मया यशःकामेनार्थकामेन वा भगवतः स्तुतिर्ग्रथिता, किन्तु केव-
लया निर्व्याजया इतरदेवतासाधारणया भक्त्या—प्रभुप्रतिपत्त्या । तस्यां च केवलमनःशुद्धिप्र-
धानतमं कारणं, न तु सुललितपदन्यासपेशला भणितिरपीत्यदोषः । कथं स्तुतः ? इअ—इति
‘जयजंतुकप्पपायव !’ इत्यादितः समारभ्य ‘दाविज्जसु अप्पाणं पुणो वि कइया वि अम्हाणं’
इति पर्यवसानया पूर्वोक्तयुक्त्या । किंविशिष्ट ! भगवन् ! त्वं मया स्तुतः ? ज्ञाणगिपलीविअक-
म्मिधण !—ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मेन्धन ! तत्र ध्यानं (परमशुक्लध्यानं) तदेवाग्निः—ज्वलनस्तेन
प्रदीपितानि—भस्मीकृतानि ज्ञानावरणादिकर्माणि तान्येवैधांसि येन स तथा तस्य सम्बोध-
नम् । पुनः किंविशिष्ट ? ‘भवभवसमुद्भवोहित्थ !’ भवः—संसारः (तत्र भवः—प्रादुर्भावः)
स एवालब्धमध्यत्वेन सुदुस्तरत्वेन च समुद्र इव समुद्रस्तस्मिन् कर्मोर्मिभ्रमवशात् कदा-
चिन्नरकादिगतिष्वन्तर्निमज्जनपरायणानां, कदाचिदूर्ध्व-स्वर्गादिगतिषु उन्मज्जनपराय-
णानां, सदुपदेशहस्तालम्बेन च विहितोद्धृतीनां भव्यप्राणिगणानां निर्वृतिपुरी[पार]प्रापण-
प्रवीणस्य चारित्रयानपात्रस्य प्रवर्तनाद् भगवानपि वोहित्थ इव—पोत इव तस्य सम्बोध-
नम् । स त्वमेवंविधो मम बोधिफलो भव । अत्र च इअ ज्ञाणगिपलीविअकम्मिधण !
इत्यत्र विश्रान्त्या धणवाल इत्येतावता पदेन स्तुतिकर्तुरभिधानम् । इति पञ्चाशत्तमगा-
थार्थः समाप्तः ॥ ५० ॥

तत्समाप्तौ च समाप्तेयमृषभपञ्चाशन्नाम(शिका नाम्नी) श्रीधनपालकविविरचिता
श्रीयुगादिजिनस्तुतिर्ललितोक्तिनाम(म्नी) श्रीश्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता तद्भृत्तिश्च ॥

॥ धनपालपञ्चाशिकावृत्तिः समाप्तेति ॥

हे० वि०—अधुनोपसंहरन्नाह—(इअ त्ति) ।

इति—उक्तेन प्रकारेण स्तुतो—नमस्कृतो मया । किंविधेन मया ? बालबुद्धिनाऽपि—मन्द-
मतिनाऽपि । हे ध्यानाग्निप्रदीप(पित ?)कर्मेन्धन ! ध्यानाग्निना प्रदीप्तं—प्रज्वलितं कर्मलक्षणं

ઇન્ધનં યેન સ તથોક્તસ્તસ્યામન્ત્રણમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટ ? ભવભયસમુદ્બોહિત્થ !-સંસારોપદ્રવાર્ણવયાનપાત્ર ! । બોધિઃ ફલં યસ્માત્ સ તથા । પાઠાન્તરં વા ભવભવસમુદ્બોહિત્થબોહિફલો તદભાવસમ્પદ્ય(દ્યાદકસ્વ) બોધિફલો બોધિજનકઃ ઇતિ । નનુ કિં ઉપહાસેન સ્તુતેનેત્યાહ-ભક્ત્યા-વિશિષ્ટભાવેન । અનયા ચં વક્રોક્ત્યા કવિરાત્મનોઽભિધાનં દર્શયતિ ધનપાલ ઇતિ ॥

યદ્ વ્યાખ્યાનેન મયા, પુણ્યં નિર્વાણસાધકં લબ્ધમ્ ।
તેન જનઃ સર્વોઽપિ હિ, જાયેત જિનસ્તુતૌ નિરતઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીધનપાલસ્ય કૃતિર્ગણિ-ના વિવૃતેતિ હેમચન્દ્રેણ ।
કર્મક્ષયસ્ય હેતો-ર્બોધિનિમિત્તં ચ ભવ્યાનામ્ ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ શ્રીકૃષ્ણમયજ્ઞાશિકાવૃત્તિઃ સમાપ્તા ॥

શીખદાર્થ

ઇઅ (ઇતિ)=એમ.

જ્ઞાણ (વ્યાન)=ધ્યાન.

અગ્નિ (અગ્નિ)=અગ્નિ.

પલીવિઅ (પ્રવીણ)=આળી નાંખેલ.

કર્મ (કર્મ)=કર્મ.

ઇન્ધન (ઇન્ધન)=ઇન્ધન, અળતણ.

જ્ઞાણગિપલીવિઅકર્મિન્ધન ! =ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે આળી નાંખ્યાં છે કર્મરૂપ ઇન્ધનો જેણે એવા !

વાલ (વાલ)=(૧) બાલક; (૨) મન્દ.

બુદ્ધિ (બુદ્ધિ)=મતિ.

વાલબુદ્ધિણા=(૧) આળક જેવી બુદ્ધિ છે જેની એવા; (૨) મન્દ મતિવાળા.

વિ (અપિ)=પણ.

મય (મયા)=મારાથી.

મત્તીહ (મત્ત્યા)=ભક્તિ વડે.

થુઓ (સ્તુતઃ)=સ્તુતિ કરાયેલ.

ભવ (ભવ)=ભવ, સંસાર.

મય (મય)=ભય, બીક.

સમુદ્ (સમુદ્ર)=સમુદ્ર, દરિયો.

બોહિત્થ (યાનપાત્ર)=વહાણ, નૌકા.

ભવભયસમુદ્બોહિત્થ ! =ભવની ભીતિરૂપ સમુદ્ર પ્રતિ વહાણ !

બોહિફલો=સમ્યક્ત્વરૂપ ફળ છે જે દ્વારા એવો.

ભવ (ભવ)=ઉત્પત્તિ.

બોહિ (બોધિ)=સમ્યક્ત્વ.

ફલ (ફલ)=ફળ.

ભવભવસમુદ્બોહિત્થબોહિફલો=સંસારને વિષે ભવરૂપ સમુદ્રમાં પ્રવહણુ સમાન સમ્યક્ત્વરૂપ ફળ છે જે દ્વારા એવો.

પદાર્થ

ઉપસંહાર—

“જેણે ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે કર્મરૂપ ઇન્ધનને પ્રજ્વલિત કર્યો છે એવા અને અતિકુસ્તર ભવ-ભયરૂપ સમુદ્રને તરી જવામાં પ્રવહણુ સમાન એવા હે (નાથ) ! આળબુદ્ધિ એવા મેં સમ્યક્ત્વરૂપ ફળ આપનારા આપની આ પ્રમાણે ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી છે.”—૫૦

સ્પષ્ટીકરણ

કવીશ્વરના નામની ગણિતતા—

ઘ્વાણગિપલીવિચક્રમિધણ ! વાલબુદ્ધિના એ પદમાં ઘણવાલના પ્રયોગથી કવીશ્વરે પોતાનું ધનવાળ-ધનપાલ એવું નામ સૂચવ્યું છે. આથી કરીને આ ઋષભ-પંચાશિકાને ધનપાલની કૃતિ તરીકે બેધડક ઓળખાવી શકાય છે.

સ્તુતિ-રચનાનો હેતુ—

કાવ્ય રચવાનાં કેટલાંક કારણો કાવ્યપ્રકાશમાં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્ય દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યાં છે:—

“કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે, વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘઃ પરનિર્વૃતયે, કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે ॥”

અર્થાત્—કાલિદાસ પ્રમુખનો કાવ્ય રચનાનો હેતુ કીર્તિની પ્રાપ્તિ, શ્રીહર્ષ પ્રમુખનો દ્રવ્યનું સંપાદન, મયૂર પ્રમુખનો અનર્થનું નિવારણ ઇત્યાદિ છે.

આ ઋષભ-પંચાશિકારૂપ સ્તુતિ તો કવીશ્વરે કીર્તિની કામનાથી કે અર્થની વાંછાથી કે વાણીનો વૈભવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી નથી, પરંતુ પોતાનો ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી છે એમ તેઓ પોતે મત્તીદ્વ શબ્દ વડે સૂચવે છે. આ સંબંધમાં એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે આવી હાર્દિક ઉપાસના વિકારરૂપ મળને શુદ્ધ કરનારી અજળ જડીબુટ્ટી છે. નિર્મળ હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતી આ ઉપાસનાના તારો સુસંગઠિત થતાં તેમાંથી ગગનગામી સૂર ઉદ્ભવે છે. તેને વ્યક્ત કરવા માટે જીભની અપેક્ષા રહેતી નથી. એની વાત તો કંઈ ઓરજ છે. જેને આની પ્રસાદીનો સ્વાદ લેવાનો સુવર્ણયોગ મળ્યો હોય તે આ સમજી શકે; તેનું વર્ણન તો તે પણ કરી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

કવિ-રત્નની લઘુતા—

વાલબુદ્ધિના પદ વડે કવિરાજે પોતાની લઘુતા જાહેર કરી શિષ્ટાચારનું પાલન કર્યું છે. જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અધિક જ્ઞાનવાળાની અપેક્ષાએ તો પોતે મન્દમતિજ ગણાય અને એવો જેને બોધ હોય તે પોતે પોતાને તેવી રીતે ઓળખાવે એ શોભાસ્પદ છે.

महाकविश्रीधनपालविरचितायाः

॥ ऋषभपञ्चाशिकाया अवचूरिचतुष्टयम् ॥

अहम् ।

महोपाध्यायश्रीधर्मशेखररचिता संस्कृतप्राकृतावचूरिः—

हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! जगत-विश्व तणा जंतु-प्राणीया रहइं कल्पपादप-कल्पवृक्ष छैइं । हे रागपङ्कजवनस्य चन्द्रातप ! रागरूपीया पङ्कजवन-कमलवन रहइं चन्द्रातप-चन्द्रकिरण छैइं । हे सकलमुनिग्रामग्रामणीः ! सकल-समस्त मुनिग्राम-मुनिसमूह तीहं माहि ग्रामणी-अग्रेसर छैइं । हे त्रैलोक्यचूडामणे ! ते-तुभ्यं नमोऽस्तु । त्रिभुवन रहइं चूडा-मणि-मस्तकाभरण छैइं । एवंविध तुझ रहइं नमस्कार हु ॥ १ ॥

श्रीनेमिचन्द्रमुनिवरप्रणीता अवचूरिः—

जयेति । नमः तुभ्यम्, अस्तु इति क्रियाऽध्याहारः । हे जगज्जन्तूनां कल्पो-मनोरथस्तत्पूरकः पादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनम् । चन्द्रतेज इव-मृगाङ्गज्योत्स्नेव तस्य सम्बोधनम् । कस्येत्याह—रागः-प्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्य-समस्तयतिवृन्दस्य अग्रणीः, आराध्यत्वात्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः-कुटुम्बनिवासस्तस्य ग्रामणीः-नायकस्तत्सम्बोधनम् । त्रिलोकस्य चूडामणिः-मस्तकाभरणमिव तत्सम्बोधनम् ॥ १ ॥

चिरन्तनमुनिरत्नविरचिता अवचूर्णिः—

सुरैः प्रणतपादस्य, नाभेयस्य महात्मनः ।

स्तुतेर्गुरूपदेशेन, किञ्चिद् वच्मि विवेचनम् ॥ १ ॥

इह भगवतो यद्यपि गुणस्तुतिः सर्वाऽपि नमस्काररूपा तथापि विशेषतः शिष्टसमयस्मरणार्थं विघ्नविनायकोपशमनार्थं च तावत् तस्या एवादौ नमस्कारमाह—जयजंतु० । हे जगज्जन्तुकल्प-पादप ! । चन्द्रातप इव-ज्योत्स्नेव । कस्येत्याह—रागः-प्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्याग्रणीः । त्रिलोकस्य चूडा-सिद्धक्षेत्रं तस्मिन् मणिरिव तत्सम्बोधनम् । ते-तुभ्यं नमोऽस्त्विति सम्बन्धः । रूपकालङ्कारेण सम्बोधनानि ॥ १ ॥

पूर्वमुनिवर्यसूत्रिता अवचूरिः—

अत्र जन्तुशब्देन सामान्यप्राणिगणपर्यायेणापि प्रथमतीर्थपतेर्गृहस्थावस्थासमयवर्तिनो मनुष्याः प्रोच्यन्ते,

१ गूर्जरगिरायां 'ने'स्थाने 'रहइं' इति प्रायुज्जत तदानीं लोक इति ध्वन्यतेऽनेन ।

२-५ 'छै' इति ख-पाठः । ६ 'नमस्कारु हउ' इति ख-पाठः ।

यतस्ते युगलधर्माणः कल्पद्रुममात्रवृत्तयश्च । कल्पद्रुमाश्च तदानीमुच्छेदोन्मुखाः, अतस्तेषां भगवानेव तथा-
विधशिल्पाद्युपदेशेन कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवानिति समीचीनं हे जगज्जन्तुकल्पपादप । यथा जगदानन्दहेतु-
रपि चन्द्रातपः पङ्कजवनं निमीलयति, तथा विश्वजनीनोऽपि तत्तद्दुःखविवशं जगज्जन्तुजातं अनन्तसुखसम्बन्ध-
बन्धुरत्वेन योजयंस्तत्प्रतिबन्धहेतौ वैरङ्गिकत्वं विहितवान् । सह कलाभिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयश्च
तेषां ग्रामः—समूहः, तत्र ग्रामणीः—प्रधानतमः । सकलशब्दः सर्ववाच्यत्र न, ग्रामशब्देन पौनरुक्त्यभावात् ।
त्रिलोकस्य चूडा—सिद्धिक्षेत्रम्, तत्र शाश्वतमण्डनहेतुत्वात् मणिरिव मणिस्तस्यामन्त्रणम् ॥

अत्र च 'जयजं०' अनेन साम्राज्यावस्था सूचिता, 'चन्दाय०' इत्यनेन छद्मस्थावस्था, 'सयल०' इत्यनेन
उत्पन्नकेवलस्य समवसरणस्थावस्था, 'तिलोअ०' इत्यनेन मोक्षस्थावस्था सूचिता ॥ १ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—हे नाथ ! त्वं जय । हे स्वामी ! तूं सर्वोत्कर्षीं जयवंतु वर्ति । कैथम्भूत-
स्त्वम् ? रोषज्वलनजलधर ! रोष—क्रोधरूपीया ज्वलन—वैश्वानर रहइं जलधर—मेघ स-
मान छइं । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? वरज्ञानदर्शनश्रीणां कुलगृह ! वर—प्रधान ज्ञान दर्शन
श्री—लक्ष्मी तणउं कुलगृह छं । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? मोहतिमिरौघदिनकर ! मोहरूपीयां
तिमिर—अंधकार रहइं दिनकर—सूर्य समान छइं । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? प्रचुराणां गुण-
गणानां नगर ! प्रचुर—घणा गुण—चारित्र्यतपोरूप गुण—समूहनूं नगरु छं ॥ २ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—जय रो० । जय त्वं भगवन् !—सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । रोष-
ज्वलनजलधरः—क्रोधाग्निपयोदस्तत्सम्बोधनम् । हे कुलगृह !—विशिष्टसन्नम् । कासाम् ? वरज्ञान-
दर्शनयोः समृद्धीनाम् । मोहतिमिरौघदिनकर !—अज्ञानान्धकारसमूहतरणे ! । तथा हे नगर !—
पत्तनकल्प ! । केपाम् ? गुणगणाः—चारित्र्य-तपोरूपास्तेषां पौराणामिव—विशिष्टलोकानामिव ।
प्रचुराणां—प्रभूतानामिति ॥ २ ॥

चि० अ०—जय रोस० । जय त्वं भगवन् !—सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । हे रोषज्वलनजलधर ! ।
कुलगृह !—विशिष्टगृह ! । कयोः ? वरज्ञानदर्शनश्रियोः । प्राकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् । अयमा-
शयः—यथा बालाजनः पितुर्वैश्वानरि निःशङ्कं तत्कीडारससम्पादके निवसन् परां निर्वृतिमाग-
च्छति, तथा ज्ञानदर्शनश्रियावपि भगवन्तमधिगम्य विलसतः । हे मोहतिमिरौघदिनकर ! । नयर !—
नगर ! । केपाम् ? गुणानां—प्रशमादीनां तेषां गणाः—समूहाः त एव पुरे भवाः पौराः । यथा
कस्मिंश्चित् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोभयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेष-
विमुखे समग्राभिरामगुणग्रामैः । यद्वा प्रचुराणां—प्रभूतानामेवेति ॥ २ ॥

पू० अ०—हे रोषज्वलनजलधर ! त्वं जयेति सम्बन्धः । वरे—अप्रतिपातिनी ज्ञानदर्शने तयोः श्रियोः
कुलगृह !—पितृगृह ! । यथा बाल(ला)जनः पितृगृहे निःशङ्कं विलसति, तथा भगवति ज्ञानदर्शनश्रियौ ।
तत्राशेषविशेषविषयं ज्ञानं, सामान्यवस्तुगोचरं दर्शनम् । ननु सर्वस्यापि विलोकयितुः पदार्थेषु प्रथमाक्षसन्निपाते
सामान्यबुद्धिरुपपद्यते, ततो विशेषबुद्धिः, तत् कथं प्रथममत्र ज्ञानमुपात्तम् ? । उच्यते—अस्त्येवेयं व्यवस्था

निखिले जगति, न तु जगद्विलक्षणेऽपि केवलसु, यतस्ते आदौ विशेषमवधारयन्ति, ततः सामान्यतः, (अतः) अयं क्रमः समीचीनः । हे मोहतिमिरौघदिनकर ! । हे नगर ! । केषाम् ? गुणगणानां पौराणाम् ॥ २ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनं दुर्लभ दर्शनं वोलइ । हे नाथ ! मया त्वं दिनकर इव दृष्टः । हे स्वामिन् ! मयि त्वं दिनकर-सूर्यनी परि वि दीठउ । किंविशिष्टेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहरूपीया चारक-गोतिहरा माहि गत-स्थित छउं । क सति ? किसिइं हंतइ ? ग्रन्थौ कथमपि विघटिते सति । राग द्वेषि करी कठिन मोहनी गांठि मोटइं कष्टिइं 'विघटिइं हंतइ । किंविशिष्टे ग्रन्थौ ? 'कपाटसम्पुट[वत्]घने' कपाट सम्पुटनी परिइं घन-निविड छइ । अनेरो कोएक गोतिहरा माहि राख्यउ छंइ । ते कमांडि दीधे अंधकारि करी सूर्य न देषइ तिम बहुल कर्म जीव अगुणहुत्तरि (६९) कोडाकोडी सागरोपमप्रमाण कालरूप मोहनीय कर्म तणी ग्रंथि भेद्या विणु वीतरागरूपीउ सूर्य न देषइ ॥ ३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिट्ठो० । दृष्टः-सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वम्, मयेति गम्यते । कथमपि-कृच्छ्रेण विघटिते-विगलिते ग्रन्थौ-मोहमये । किंविधे ? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं-युग्मं तदिव घनं-गुपिलम्, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्मैव अन्धकारेण युक्तश्चारकः-कारा-गृहं तत्र गतेन । क इव ? दिनकर इव । यथा नृपचारके तमोमये गतेन (केनचित्) कथञ्चिद् दैवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे भानुर्दृश्यते तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिट्ठो० । सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वं मया कथमपि-कृच्छ्रेण ग्रन्थौ-मोहलक्षणे विघटिते-निगलिते । किंविधे ? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं-युग्मं तदिव घनं-गुपिलम्, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्म एवान्धकारयुक्तश्चारकस्तत्र गतेन । क इव ? दिनकर इव । कोऽर्थः ? यथाऽन्धकारचारकस्थेन केनचित् कपाटसम्पुटे विघटिते कथञ्चित् भानुर्दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

धू० अ०—हे जिन ! त्वं दृष्टोऽसि, तव वीतरागादिस्वरूपं मच्चित्ते अधुना अवततारेल्यर्थः । क सति ? गिरिसरिदुपलघोलनान्यायेन अकामनिर्जरया कर्मराशिं क्षपयता यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशप्राप्तेन । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनप्रखण्डगूढपरिणामजनितो वीर्यविशेषान्निशितकुठारधाराप्रतिमेनापूर्वकरणेन विभिदे । ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तशोऽपि अभव्या यान्ति । अतो ग्रन्थौ विघटिते मोह एवान्धकारं तद्गतेन-तदायत्तेन । यथा नृपचारकगतेन दैवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे सूर्यो दृश्यते, तथा ॥ ३ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि सूर्यरूप जिननी स्तुति वोलइ । हे जिनरवे !-जिनसूर्य ! भविक-

१ 'परि दीठउ' इति ख-पाठः । २ 'विघट्टइ' इति क-पाठः । ३ 'अनेरउइ कोएक' इति ख-पाठः । ४ 'हुइ' इति ख-पाठः ।

कमलानां दृढवद्भान्यपि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटन्ते । हे जिनरूपीया सूर्य ! भविक-
रूपिया कमलानां मोहतम-मोहान्धकाररूप भ्रमरना समूह विघटइं-ढीलां थाइं ।
किंविशिष्टानां भविककमलानाम् ? त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसितानाम् । तुझ देपिवानइं हर्षिइं
ऊंसशा छइं । कथम्भूतानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ? दृढवद्भान्यपि दृढ-अतिहिं वद्ध-
वांध्यां छइ ॥ ४ ॥

ने० अ०—अधुना रविरूपेण स्तुतिमाह—भवि० । हे जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात्
पञ्चमीस्थाने पष्ठी, त्वद्दर्शनात् प्रहर्षः—प्रमोदस्तेनोच्छ्वसद्भ्यः—भवदवलोकनानन्दोन्मितेभ्यः समु-
द्रूपितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकसद्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि, पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडितान्यपि ।
मोहः—अज्ञानं तदेव वध्यमानं कर्म तान्येव भ्रमरवृन्दानि । अयं भावः—यथा सूर्यकरविक्रस्वरेभ्यः
पद्मेभ्यः भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि विघटन्ते—
प्रलीयन्ते ॥ ४ ॥

चि० अ०—अथवा(धुना ?) रविरूपेण स्तुतिमाह—भवियकम० । भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात्
पञ्चम्याः पष्ठीत्वद्दर्शनात् प्रहर्षः—प्रमोदस्तेन उच्छ्वसद्भ्यः—समुच्छ्वसितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकस-
द्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि । ‘मोहतमोभ्रमरवृन्दानि’ मोह एव यथावस्थितवस्तुस्वरूपाप्रदर्शकत्वात्
तमांसि, तान्येव भ्रमरवृन्दानि । विघटन्ते—पृथक्-दूरे भवन्ति । पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडिता-
न्यपि । मोहः—अज्ञानं तद्वध्यमानं कर्म तदेव भ्रमरवृन्दानि । अयं भावः—यथा सूर्यकरविक्रस्वरेभ्यः
पद्मेभ्यो भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं भव्यानामपि जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि
विघटन्ते—विलीयन्ते ॥ ४ ॥

पू० अ०—प्रमौ—दृष्टे यद् भवति तदाह । जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः—वि-
कसद्भ्यः चिरप्ररूढान्यपि—पद्मकोशान्तर्निपीडितान्यपि मोहस्तमो—वध्यमानं कर्म ते (स) एव भ्रमरवृन्दानि ।
मोहो—मूर्च्छा मुकुलनलक्षणा । तमसो वर्णेन (तमःसवर्णानि) तमोरूपाणि ॥ ४ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनना पहिला कल्याणकनइं द्वारिइं स्तुति वोल्इ । हे नाथ !
त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वो लष्टत्वाभिमानो
नष्टः । हे स्वामी ! तइं नाभि कुलगुरुनइं घरि अवताराभिमुख अवतरिइ हंतइं सर्वार्थ सुर-
विमान तणउ सर्व-सघलउ लष्टत्वाभिमान-रमणीयकपणा तणउ अभिमान नाठउ ॥ ५ ॥

ने० अ०—लट्ट० । हे नाथ ! सर्वार्थसिद्धेः सुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो—मनोज्ञत्वाहङ्कारो
नष्टः—प्रलयं गतः समस्तः । क्व सति ? त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

चि० अ०—प्रथमकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—लट्टत्तणा० । हे नाथ ! नाभिकुलकरस्य

त्वयि गृहे अवतारस्तत्र उन्मुखे-सम्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वैः-समस्तो लष्टत्वाभिमानः-प्रधानत्वाहङ्कारो नष्टः-प्रलयं गतः, एतेन समृद्धिसौभाग्यं नष्टमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पू० अ०—सर्वार्थसुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो नष्टः त्वयि नाभिकुलगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि स्वामी अवतरिया पूठिइं कल्पद्रुमनूं स्वरूप बोलइ । हे जगद्गुरो ! जगत-विश्व तणउ गुरु-पिता छं । त्वयि जगति-विश्वे चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्य-फलदे अपूर्वकल्पद्रुमे अवतीर्णे सति कल्पतरवः-कल्पवृक्षा हित्था इव-लज्जिता इव प्रोषिता-अभावं प्राप्ताः । हे स्वामी ! तइं विश्व माहि चिन्तातीत दुर्लभ मोक्षसौख्य दाईइ अपूर्व कल्पवृक्षि अवतरिइं हंतइं कल्पवृक्ष लाज्यानि परिइं अदृष्ट हुआ ॥ ६ ॥

ने० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं० । त्वयि जगति अवतीर्णे अपूर्वे कल्पद्रुमे-विशिष्टशाखिनि । किम् ? हित्था इव-लज्जिता इव । उपमायां इवशब्दोऽत्र । हे जगद्गुरो ! कल्पतरवः प्रोषिता-अभावमापन्नाः । किल कालेनैव ते विनष्टाः, परं कविनोत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे' चिन्तया दुर्लभं यन्मोक्षसौख्यं तदेव फलं तद् ददाति यः स तस्मिन् ॥ ६ ॥

चि० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं चिन्ता० । हे जगद्गुरो ! जगति त्वयि अवतीर्णे अपूर्वकल्पद्रुमे-विशिष्टशाखिनि । किम् ? 'हित्था इव' ह्रियि-लज्जायां तिष्ठन्तीति ह्रीस्था इव-सलज्जा इव । 'हित्था' इति देश्यः (शब्दः) । कल्पतरवः प्रोषिता-अभावमापन्नाः । कलिकालेनैव ते विनष्टाः, परं कविना एवमुत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे' चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यं फलं तदेव तद् ददाति यः स तथा । अत एव अपूर्वकल्पद्रुम इति ॥ ६ ॥

पू० अ०—त्वयि चिन्तातीतदुर्लभमोक्षसौख्यफलदेऽवतीर्णे ह्रीस्थाः-सलज्जा इव प्रोषिताः-तिरो-वभूवुः ॥ ६ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनना माहात्म्य द्वारिं स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव जन्मनि अस्यां अवसर्पिण्यां सूसमदूस(सुषमदुःष)माख्येन तृतीयारकेण कालचक्रस्य एकस्मिन् पार्श्वे कनकमयेनेव स्फुरितम् । हे जिन ! ताहरइ जन्मि इणइं अवसर्पिणीकालि सूसमदूसम नामा त्रीजइं अरइं कालचक्रनइ एकइं पासइं सुवर्णनी परिइं स्फुरिउ-जलहल्यूं । जिम कालचक्रनउ एक आरउ अति सर्वोत्तम शोभइ तिम कालचक्र इजि(ति?) कालं चक्र तिहां त्रीजइं अरइं तइं अवतरिइं सुवर्णनी परि अत्यंत शोभा पामी ॥ ७ ॥

ने० अ०—इदानीं जन्माधिकृत्य स्तुतिमाह—अर० । हे नाथ ! तव जन्मनि अरकेण-काल-संज्ञिकचक्रेण तृतीयकेन अस्यावसर्पिण्यां स्फुरितं-विलसितम् । क ? कालचक्रैकपार्श्वे । काल-

चक्रं—द्वादशारकोत्थं तस्यैकश्चासौ पार्थश्च तसिन् । [स] उत्प्रेक्षते कनकमयेनेव । अयमर्थः—
यथा कृष्णचक्रे कनकमयः अरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति ॥ ७ ॥

चि० अ०—जन्मकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—अरण्यं० । इह चार्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु
सर्वलोकप्रकाशकं निमेषमात्रं कालमुत्थ्वणं तेजःपटलमुन्मीलति एतदेव कविरुत्प्रेक्षते । हे नाथ !
तव जन्मनि अस्यामवसर्पिण्यां तृतीयेन कालसंक्षेपेन अरकेण कनकमयेनेव स्फुरितं—विलसि-
तम् । क ? 'कालचक्रैकपार्श्वे' द्वादशभिः अरकैर्विंशतिकोटाकोटीसागरोपमप्रमाणं कालचक्रं तस्यैक-
पार्श्वे । अयमर्थः—यथा कृष्णचक्रे कनकमयोऽरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति । पुनः प्रकारा-
न्तरेणाह—स्फुरितमितरारकविलक्षणं किमप्यद्भुतं तेजो धृतम्, अत एव स्वर्णनिर्मितेनेव, कल्याण-
काद्युत्सवविकलं तु शेषं कालचक्रमन्वर्थ्याभिधानमेव, तत्र भगवज्जन्मसमयपरिवर्तमानं कालशकलं
तदानीमद्भुततेजःकलितत्वेन सकलेऽपि कालचक्रे कथं न स्फुरतु ? ॥ ७ ॥

पू० अ०—अर्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु निमेषमात्रं कालं तेज उन्मीलति एतदेवाह । तव जन्मनि
कालचक्रैकदेशवर्तिना तृतीयारकेण स्फुरितं—तेजो धृतम्, अत एव काञ्चननिर्मितेनेव ॥ ७ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि अभिषेकविधिं अंगीकरी बोलइ । हे स्वामी ! त्वं जन्मानन्तरं
यत्र गिरौ सुरैरभिषिक्तः । तूं जन्म्या पूठि सुरेन्द्रादिके जीणइ पर्वति अभिषेकु । हे नाथ !
त्वं यत्र गिरौ शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः । हे स्वामी ! जिहां तउं शिव-मोक्षनी संपद्-लक्ष्मी
पामिउ । तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तेते । ते बिन्हइ अष्टापद पर्वत वर्तइ । अष्टापद शब्दिइ
सुवर्णं कहीइ एह कारण सुवर्णनउ पर्वत मेरु जाणिवउ । तिहां जिन रहइ जन्माभिषेक
हूउ । जिहां मोक्षलक्ष्मी पामिउ तेहइ आठि पावडियारे करी अष्टापद कहीइ । तौ द्वावपि
पर्वतौ गिरिकुलस्य-पर्वतसमूहस्य शीर्षामेलौ-शिरोमुकुटौ ज्ञेयौ । ते मेरु पर्वत अनइ अष्टा-
पद पर्वत अनेरा पर्वत-समूहना मस्तकनइ अष्टापद सुवर्णसंवन्धीया मुकुट जाणिवा ॥८॥

ने० अ०—अभिषेकविधिमुदरीकृत्याह—जम्मि० । यत्र त्वं अभिषिक्तः—स्नापितः सुरैः, यत्र
च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तेते । एकत्र अष्टापदं—स्वर्णं तन्मयः शैलः,
अन्यत्र अष्टापदानि—जीवविशेषा यत्र स तथोक्तः । किंविधौ ? शीर्षामेलौ-शिरःशेखरकौ ।
कस्य ? गिरिकुलस्य—पर्वतसमाजस्य ॥ ८ ॥

चि० अ०—अभिषेकस्तुतिमुदरीकृत्य स्तुतिमाह—जम्मि तुमं० । यत्र त्वमभिषिक्तः—स्नापितः ।
कैः ? सुरैः । यत्र च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः । तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तेते । एकत्र अष्टापदं—सु-
वर्णं तन्मयः शैलो मेरुः, अन्यत्र अष्टौ पदानि यत्र स तथोक्तः । किंविशिष्टौ ? 'शीर्षापीडौ' शिरः-
शेखरौ । कस्य ? 'गिरिकुलस्य' पर्वतसमाजस्य । अत्र प्राकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् ॥ ८ ॥

पू० अ०—तावुंभावप्यष्टापदशैलौ गिरिकुलस्य सीसामेला—शिरोमुकुटौ जातौ । एकोऽष्टापदस्य—सुवर्णस्य शैलः यत्र त्वमभिपिक्तो मेरुरित्यर्थः, अन्यो‘ऽयोध्या’परिसरस्योऽष्टापदाभिधः यत्र त्वं शिवसौख्यसम्पदं प्राप्ताः ॥ ८ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ जिननइं राज्याभिषेकविधि अंगीकरी बोलइ । हे नाथ ! ते धन्याः—पुण्यभाजो यैस्त्वं सविस्मयं—सहर्षं दृष्टोऽसि । हे स्वामी ! ते धन्य—पुण्यवंत प्राणीया जेहे तूं सविस्मय—सहर्षं दीठउ । किंविशिष्टस्त्वम् ? हरिणा—इन्द्रेण झगिति—शीघ्रं चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः कृतराज्यमज्जनः—कृतराज्याभिषेकः । हरि—इंद्रिइं शीघ्रं चिरकाल धृत—धरी नलिनी—कमलिनी तणे पत्राभिषेक तणइं सलिल—पाणी करी कृत—कीधउ राज्याभिषेक छइ जेह ताहरउ ॥ ९ ॥

ने० अ०—राज्याभिषेकविधिमङ्गीकृत्याह—धन्ना० । धन्याः—पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि—अवलोकितोऽसि । कथम् ? सविस्मयं—सकौतुकं सहर्षं वा । किंविधः ? कृतराज्यमज्जनो—विहितराज्याभिषेकः हरिणा—इन्द्रेण झगिति—शीघ्रम् । कीदृशैः ? चिरधृतं नलिनीपत्राभिषेकजलं यैस्ते तथाविधैरिति ॥ ९ ॥

चि० अ०—राज्याभिषेकमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—धन्ना० । धन्याः—पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि—अवलोकितोऽसि । कथम् ? ‘सविस्मयम्’ सकौतुकं सहर्षं (वा) । किंविधः ? कृतराज्याभिषेकः हरिणा—इन्द्रेण झगिति—शीघ्रम् । कीदृशैः ‘चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः’ अभिषेकाय ‘जलं’ अभिषेकजलम्, चिरं—प्रभूतकालं धृतं—अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकजलं यैस्तैरिति ॥ ९ ॥

पू० अ०—ते धन्या यैस्त्वं सविस्मयं दृष्टः झगिति इन्द्रेण कृतराज्यमज्जनः । चिरं धृतम्—अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकोदकं यैः ॥ ९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ जिननइं राज्यविधि उद्दिशी बोलइ । हे नाथ ! त्वं यासां प्रजानां—लोकानां स्वामी जातः, ताः प्रजाः कृतार्था जाताः । हे नाथ ! तूं जीव लोकनु स्वामी—ठाकुर हूओ ते प्रजा—लोक कृतार्थ हुया । किंविशिष्टस्त्वम् ? ‘दर्शितविद्याशिल्पः’ दर्शित—दिषाज्या विद्याना शिल्पविज्ञान छइं जीणइं तइं । पुनः किं ? कथिताशेषलौकिकव्यवहारः’ कथित—कहिउ अशेष—समस्त लोकनउ व्यवहार—पाणिग्रहणादि आचार छइं जीणइं तइं ॥ १० ॥

ने० अ०—अधुना राज्यपरिपालनविधिमाश्रित्याह—दावि० । जातः—सम्पन्नः त्वं यासां प्रजानां स्वामी—प्रभुः, ताः प्रजाः कृतार्थाः—कृतकृत्याः । किंविधस्त्वम् ? दर्शितविद्याशिल्पः ।

‘वज्जरिअ’ त्ति देशीभाषया कथितोऽशेषलोकव्यवहारो येन स तथा । विद्याः—शब्दविद्यादयः
लिखितगणितादिकाश्च, शिल्पं—कुम्भादीनि, व्यवहारः—परिणयनादीनि ॥ १० ॥

चि० अ०—अधुना राज्यप्रतिपालनविधिमाश्रित्य स्तुतिमाह—दावियं० । यासां प्रजानां त्वं
स्वामी—प्रभुर्जातः—सम्पन्नः, ताः प्रजाः—लोकाः कृतार्थाः—कृतकृत्या इति । किंविधः ? ‘दर्शितवि-
द्याशिल्पः’ दर्शितानि विद्याः—शब्दविद्यादिका लिखितादिकाश्च शिल्पानि—कुम्भ(कारा)दीनि च
येन स तथा । ‘वज्जरिअ’ त्ति देशीयभाषया कथितोऽशेषलोकव्यवहारः—परिणयनादिको येन स
तथा ॥ १० ॥

पू० अ०—दर्शितविद्याशिल्पः । ‘वज्ज०’—व्याकृतोऽशेषजनानां व्यवहारो येन ॥ १० ॥

५५ ५५ ५५ ५५

ध० अ०—अथ कवि जिननी दीक्षाविधि बोलइ । हे धीर ! यथा त्वं नियमधुरं—दीक्षा-
ग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नः तथा कोऽन्यो जीवः ? । परीपह—उपसर्गे करी अक्षोभ्य ! । हे धीर !
स्वामिन् ! जिम तइं नियमधुर—दीक्षा लइवानउ परिणामु आश्रयु तिम कुणि अनेरइं
आश्रयु ? अपि तु कुणिहि नाश्रयु । किंविशिष्टस्त्वम् ? ‘बन्धुविभक्तवसुमतिः’ बन्धु—भरते-
श्वर बाहुबलि प्रभृति सउ पुत्रनइं विभक्ता—विहिंचि आपी वसुमती—पृथ्वी छइ जीणइं
तइं । पुनः किं० ? वत्सरं—संवत्सरं यावत् अविच्छिन्नो दत्तो धननिवहो—धनसमूहः ।
वच्छर—संवत्सर जाण अविच्छिन्न—निरंतर दत्त—दीधउ धननिवह—धनसमूह छइ ॥ ११ ॥

ने० अ०—दीक्षामङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—बन्धु० । हे धीर !—महाप्रभाव ! यथा त्वं नियमधुरं—
प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान् तथा कोऽन्यः ? । न कश्चिदासीत् । कीदृशः ? ‘बन्धुविभक्तवसु-
मतिः’ बन्धूनां—पुत्रादीनां सामन्तादिभ्यो (दीनां ?) वा विभागीकृता वसुमतिः—क्षितिर्येन ।
वत्सरं—वर्ष यावद(वि)च्छिन्नो—निरन्तरं दत्तः, लोके(भ्यः) इति गम्यते, धननिवहो (येन) स
तथा ॥ ११ ॥

चि० अ०—अथ दीक्षाकल्याणकमधिकृत्य गाथाद्वयेन स्तुतिमाह—बन्धु० । हे धीर !—महा-
प्रभाव ! यथा त्वं नियमधुरं—प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान्, तथा कोऽन्यः ? । न कश्चिदित्यर्थः ।
कीदृशः ? ‘बन्धुविभक्तवसुमतिः’ बन्धूनां सुसामन्तादीनां (वा) विभक्ता—विभागेनार्पिता वसुमती
येन स तथा । अत्र च समासान्ताकचप्रत्ययस्य प्राप्तस्यापि प्राकृतत्वात् एवाभावः । ‘वच्छरं’ वर्षं
यावत् अविच्छिन्नं दत्तः लोकेभ्यः इति गम्यते, धननिवहो येन स तथा । धीर ! इति सम्बोधनेन
व्रतग्रहणादारभ्य वर्षं यावत् क्षुत्परीपहसहनं वर्षसहस्रं च यावत् वाक्संयमं च सूचितवान् ।
न खलु आहारव्याहारविरहितैरेतद्विधैर्दिनमपि स्थातुं न शक्यते ॥ ११ ॥

पू० अ०—वन्धूनां विभक्ता-विभार्गेनापिता वसुमती येन । वर्ष यावनैरन्तर्येण दत्तो द्रव्यसञ्चयो येन । हे 'धीर!' इत्यनेन वर्ष यावत् क्षुधासहनं सूचितवान् ॥ ११ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइ दीक्षा अनन्तर शोभा आश्रयी स्तुति बोलइ । हे जगद्गुरो!—त्रिभुवनाधीश ! त्वं जटाभिः शोभसे । हे त्रिभुवनस्वामी ! तूं जटाए करी शोभइ । किंवि० ? प्रसाधितांसः—शोभालङ्कृतस्कन्धः । प्रसाधित-अलंकरीउ खब(भ?)हु छइ जे ताहरउ । किंविशिष्टाभिर्जटाभिः ? कज्जलवत् कृष्णाभिः । काजलनी परिइं कृष्ण-काली छइ । अवगूढविसज्जिअरायलच्छिवाहच्छडाहिं व । उत्प्रेक्षते । अवगूढ विसर्जित-राज्यलक्ष्मीवाष्पच्छटाभिः—शोकाश्रुभिरिव । जाणीइ कि(क?)रि अवगूही-आलिङ्गीनइ दीक्षानइ समइ विसर्जीं-परिहरी राज्यलक्ष्मीवाष्पच्छटा-शोकना आंसू छइ ॥ १२ ॥

ने० अ०—दीक्षाऽनन्तरं गुणान् आश्रित्याह—सोह० । हे जगद्गुरो ! शोभसे त्वम् । किंविधः ? प्रसाधितांसः—विभूषितस्कन्धः । इवोत्प्रेक्षते । उपगूढा-राज्यावस्थायामालिङ्गिता पश्चाद् विसर्जिता राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाष्पच्छटाभिरिव ॥ १२ ॥

चि० अ०—सोहसि० । दीक्षाऽनन्तरं विभूषितस्कन्धो जटाभिः—सुश्लिष्टकेशपद्धतिभिः अञ्जनश्यामलाम्भिः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायां उपगूढा-आलिङ्गिता पश्चात् दीक्षासमये विसृष्टा या राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाष्पच्छटाभिरिव—सकज्जलाभिरश्रुपरम्पराभिरिव । उचितश्च स्त्रीजनस्य तथा-विधैर्नायकैः संयुज्य वियुज्यमानस्य दुःखात् वाष्पमोक्षः ॥ १२ ॥

पू० अ०—अञ्जनश्यामलाभिर्जटाभिः प्रविभूषितस्कन्धः शोभरो । पूर्वं राज्यावस्थायामुपगूढा-आलिङ्गिता, दीक्षासमये विसृष्टा-परित्यक्ता या राज्यलक्ष्मीस्तस्याः वाष्पच्छटाभिरिव—सकज्जलाभिरश्रुपरम्पराभिरिव ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइ विहार उद्दिशि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! त्वया देशेषु अनार्या-म्लेच्छा उपशमं ग्राहिताः । हे नाथ ! तइं बहली अडं व इल्ला इत्यादि देशे अनार्य म्लेच्छ उपशमं—धर्म पमाड्या । किंविशिष्टेन त्वया ? 'प्रपन्नमौनेन' प्रपन्न-आश्रयु मौनु छइ जीणइं तइं, मौनावलंबी हूतइं । जे तइं म्लेच्छ धर्मी मार्गि लगाड्या ए वात अपार आश्चर्यकारिणी वर्तइ । जेह कारण तउ कहूं—'अभणंत चिय कज्जं परस्स साहंति सप्पुरिसा' सत्पुरुषाः—सज्जना अभणन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति । सत्पुरुष-सज्जन माणुस अणवोलताइंजि अनेरानूं कार्यं साधइं ॥ १३ ॥

ने० अ०—विहारमुद्दिश्य स्तुतिमाह—उव० । हे भगवन् ! त्वयोपशमिताः—उपशमं ग्राहिताः आर्यदेशतुल्या अनार्याः कृता म्लेच्छदेशेषु—'बहली'देशादिषु । किंविधेन त्वया ? प्रपन्नमौनेन—

विहरता तूष्णीभावेन । यो हि किल मौनीभवति सोऽन्योपदेशविधौ असमर्थः । त्वया पुनरित्थम्भू-
तेनापि उपशमिताः—समतां नीताः । अथवा किमत्र चित्रम् ? सत्पुरुषाः—सज्जनाः अभणन्त एव-
वचनमकुर्वन्त एव कार्यं—समीहितं साधयन्ति—निष्पादयन्ति परस्य—आत्मव्यतिरिक्तस्य ॥ १३ ॥

चि० अ०—छद्मस्थावस्थाविहारमङ्गीकृत्याह स्तुतिम्—उवसामिया० । हे भगवन् ! त्वया
उपशमिता—उपशमं नीता अनार्या—ग्लेच्छा देशेषु । किंविधेन त्वया ? 'प्रपन्नमौनेन' । यो
हि मौनी स्यात् सोऽन्यानुपदेष्टुमसमर्थः, त्वया पुनरित्थम्भूतेनापि उपशमिताः । अथवा किं
चित्रम् ? सत्पुरुषाः—सज्जनाः अभणन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

पू० अ०—छद्मस्थावस्थामधिकृत्य गाथाद्वयमाह । प्रस्तावादनार्यदेशेषु प्रशमं नीता अनार्यजनाः, कृतमौन-
स्यापि भगवतस्तथाविधजगद्विलक्षणाकृतिदर्शनादेव तेषां मनःप्रशान्तता जाता इत्यर्थः । स्वभावश्चायमुत्तमा-
नाम्—अभापमाणा एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनना चरणकमलनी सेवाफल तणइं दर्शन द्वारिइं स्तुति बो-
लइ । हे नाथ ! तव मुनेरपि आश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपती जातौ । हे नाथ ! तुझ
मुनिनइं आश्रया कच्छ-महाकच्छना पुत्र नमि-विनमी क्षत्रियकुमार खेचराधिप-विद्या-
धरना नायक हुआ । ए वातनूं आश्चर्य कांई नहीं । यतः 'गुरुआण चलणसेवा न नि-
ष्फला होइ कइयावि' महतां चरणसेवा कदापि नैव निष्फला स्यात् । मोटा तणी चरण-
सेवा कदापि—कुणह(इ?) कालि निष्फल नै हुइ ॥ १४ ॥

ने० अ०—भवचरणसेवाफलमाह—मुणि० । मुनेरपि—व्रतिनोऽपि तवालीनौ—भवदाश्लिष्टौ
नमि-विनमी—कच्छ-महाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ जातौ । गुरुणां—महतां चरणसेवा—पादपर्यु-
पासना नैव—निष्फला भवति कदाचनापि ॥ १४ ॥

चि० अ०—ननु यदि आत्तमौनस्य भगवतो दर्शनादेव मनःप्रसादादयः स्युः, तदा किं तदुपा-
सनाद् विशिष्टं फलं भवति न वेति आशङ्क्य आह—मुणिणो वि० । मुनेरपि तव आलीनौ—त्वदेक-
तानतया समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ, यतो गुरुणां पादसेवा न कदाचिदपि
निष्फला—फलविकला भवतीति ॥ १४ ॥

पू० अ०—ननु यदि आत्तमौनस्य दर्शनमात्रादेव मनःप्रसादादयः स्युः, तत् किं तदुपासनात् किमपि
विशिष्टतरमपि फलं सम्भाव्यमुतैतावदेवेत्याशङ्क्याह । मुनेः—लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्नस्यापि । लीनौ—त्वदेकतानतया
समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ । यतो गुरुणां विश्वमहनीयमहिम्नां पादसेवा न क्वापि फल-
विकला भवति ॥ १४ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननी पारणविधि बोलइ । हे नाथ ! तस्य श्रेयांसस्य भद्रं-
कल्याणमस्तु येन तव देहो वर्षान्ते-वत्सरावसाने तपःशोषितो निराहारो-भोजनरहितो
निर्वापितः-शीतलीकृतः । जिणइं श्रेयांसि ताहरउ वर्षाति-वरिस प्रांति तपि सोसव्यु निरा-
हारो-भोजनरहित देह निर्वापित-शीतल कीधउ । केनेव ? मेघेनेव । यथा मेघेन वनद्रुमाः-
अरण्यवृक्षाः ग्रीष्मातपेन शोषिता निराधारा-जलसेकरहिता निर्वाप्यन्ते-शीतलीक्रियन्ते ।
कुणनी परिइं ? मेघनी परिइं । जिम मेघि वनवृक्ष-अरण्यनउ वृक्ष ग्रीष्मतापिइं सोसव्यु
निराधार निर्वाप्यते-शीतल कीजइ ॥ १५ ॥

ने० अ०—पारणविधिमङ्गीकृत्याह-भद्रं० । भद्रं-कल्याणमभूत् । से-तस्य श्रेयांसस्य येन
त्वं निर्वापितः-सन्तर्पितः-शीतलीकृतो वर्षान्ते-संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपःशोषित-
देहो निराहारो-भोजनविकलः । केनेव क इत्याह—मेघेनेव वनद्रुमः-अरण्यवृक्षः । कोऽर्थः ?
यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन-ग्रीष्मेण शोषितो निराधारो-जलादिपानविकलो वर्षान्ते-वृष्टिपर्यन्ते
शीतलः क्रियते तथा भगवानपि येनेति भावः ॥ १५ ॥

चि० अ०—आद्यपारणकविधिमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह-भद्रं से० । भद्रं-कल्याणं भूयात् 'से'
तस्य श्रेयांसस्य, येन त्वं निर्वापितः-शीतलीकृतो वर्षान्ते-संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपः-
शोषितः तथा निराहारो-भोजनविकलः । मेघेनेव वनद्रुमः । कोऽर्थः ? यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन-
ग्रीष्मेण शोषितो निराधारो जलादिपानविकलत्वाद् वर्षान्ते-वृष्टिपर्यन्ते शीतलीक्रियते तथा
त्वमपि ॥ १५ ॥

पू० अ०—आद्यपारणकमाश्रित्याह । येन त्वं संवत्सरान्ते निर्वापितः-सन्तर्पित इक्षुरसैः । आहाररहितः,
अत एव तपसा शोषितः । यथा मेघेन कान्तारपादपो निर्वाप्यते तापेन-ग्रीष्मेण शोषितः वर्षणं-वर्षस्तस्यान्ते
वृष्टिं विधायेत्यर्थः । सोऽपि निराधारः, आलवालविकलत्वात् ॥ १५ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइं केवलज्ञान उदिसी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! त्वयि
उत्पन्नविमलज्ञाने-केवलज्ञाने सति भुवनस्य-त्रिभुवनस्य मोहो विगलितो-विलयं गतः । हे
नाथ ! तइ उपनइं तइं केवलज्ञानि हंतइं भुवन-त्रिभुवन तणउ मोह-अज्ञानरूप विलय ग्यूं ।
सयलुगयसूरे वासरम्मि गयणस्स व तमोहो । कस्येव ? गगनस्येव । यथा गगनस्य सकलोद्गत-
सूर्ये वासरे-सम्पूर्णोदयप्राप्ते सूर्ये तमओघो विलयं याति । कुणनि परिइं ? गगन-आकाशनी-
परि । जिम गगन-आकाश रहइं संपूर्ण उदय पामिइं सूर्ये इसइ दिवसि तम-पापनउ ओघ-
समूह विलइ जायइ ॥ १६ ॥

ने० अ०—ज्ञानकल्याणकमधिकृत्याह—उत्पन्न० । हे नाथ ! त्वयि उत्पन्नोज्ज्वलकेवलज्ञाने सति भुवनान्तर्वर्तिभव्यजातस्य मोहः—अज्ञानं विगलितो—विनष्टः । यथा सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति गगनस्य तमोघो विलीयते । इहोत्पादोद्गमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेशवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

चि० अ०—अथ भगवतो ज्ञानकल्याणकमाश्रित्य स्तुतिमाह—उत्पन्न० । उत्पन्नविमलज्ञाने त्वयि भुवनान्तर्मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः, अन्यत्र कारणं अन्यत्र कार्योत्पत्तिः । यस्य ज्ञानमुन्मीलति, तस्यैव मोहो—मूर्च्छा विगलति; अत्र तु ज्ञानं भगवत उन्मीलितं, मोहस्तु जनस्य विगलितः । सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणः ॥ १६ ॥

पू० अ०—ज्ञानकल्याणकमाश्रित्याह । त्वयि उत्पन्नज्ञाने भुवनस्य मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः, अन्यत्र कारणमन्यत्र कार्योत्पत्तिः । यस्य किल ज्ञानमुन्मीलति तस्यैव मोहो—मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं भगवत उन्मीलितं, मोहस्तु जगतो विगलितः । उपमामाह—सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणो विलीयते । इहोत्पादोद्गमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेशवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कविजिननन्दं केवलज्ञान उपना पूठिं स्यूं हवूं ते वोल्इ छइ—हे नाथ ! भरतेन राज्ञा त्वमपि पूजावसरे—पूजाप्रस्तावे प्राप्ते सति चक्ररत्नस्य सदृशो दृष्टः । हे स्वामी ! भरतेश्वर राय तूणीहइ पूजानइ अवसरि पामिइ हूंतइ चक्र—प्रहरणविशेष रहइं सरीपउ दीठउ । विषयाग्रहग्रस्त मनुष्य रहइं इहां किस्सुं कार्य आश्चर्य एह कारण कहिउं । 'विसमा हु विसयतिण्हा गुरुयाण वि कुणइ मइमोहं' हु—स्फुटं—निश्चितं विषमा विषय-तृष्णा वर्तते । हु—स्फुटं—निश्चयं विषमा विषयनी तृष्णा वर्तइ । गुरुकाणामपि—महतामपि मतिमोहं—बुद्धेरन्यथात्वं करोति । गुरुक—मोटा मनुष्यनइ मतिमोह—बुद्धिनुं अन्यथा-पणउं करइ ॥ १७ ॥

ने० अ०—पूजाऽवसरे प्राप्ते सदृशं—तुल्यं दृष्टः—परिकल्पितस्त्वमपि, आस्तां तावत् अन्यः, चक्रस्य—प्रहरणविशेषस्य नृपभरतेन । दुर्जयैव विषयतृष्णा । हिरवधारणे । यतो महतामपि विपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

चि० अ०—अथ पूजादिस्वरूपमाह—पूजावसरे० । ततः किमित्याह—पूजाऽवसरे—केवलम-हिमप्रस्तावे चक्रस्य—प्रहरणविशेषस्य सदृशस्त्वं भरतेन नृपतिना दृष्टः—परिकल्पितः, यद्वा 'हु' स्फुटं—निश्चितं विषयाणां—शब्दरूपादीनां तृष्णा—वाञ्छा विषमा—दुर्जयैव । कुतः ? गुरुकाणामपि करोति मतिमोहं—बुद्धेरन्यथात्वम् ॥ १७ ॥

पू० अ०—पूजा—केवलमहिमापक्षे अष्टाहिकामहोत्सवस्तयोरवसरे चक्रेण सदृशो भरतेन चेतसि चि-न्तित इत्यर्थः । दिद्वो चक्रस्स तं सीति त्वमपि तथा तथा परिचितप्रभावातिशयोऽपीत्यर्थः । दुर्जयैव विषय-तृष्णा । तुरवधारणे । यतो महतामपि बुद्धिर्विपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइं समवसरण उद्दिशी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव प्रथम-समवसरणसमये आग्नेयी दिक् केवलसुरवधूकृतोद्द्योता जाता । हे स्वामी ! ताहरइ समवसरणनइ समइ आग्नेय कोणनी दिसि केवलज्ञान करी सुरवधू-देवाङ्गनाए कृत-की-धउ उद्द्योत इसी हुई । सेवासयमागयसिहि व । उत्प्रेक्षते-सेवाशयेन-त्वदाराधनबुद्ध्या आगतः शिखीव । जाणीइ किरि सेवामिसिइं-तुझ आराधवानी बुद्धिइं आव्यु शिखी-वैश्वानर छइ ॥ १८ ॥

ने० अ०—समवसरणमुद्दिश्य स्तुतिमाह—पढम० । प्रथमसमवसरणमुखे-आद्यसमवसत्या-रम्भे तव-भवतः आग्नेयी दिक् केवलसुरवधूकृतोद्द्योता । केवला याः सुरवध्वः-विबुधाङ्गना-स्ताभिः कृत उद्द्योतो यस्याः । तद्विदिशि पर्षत्रयं भावि, परं तदा साधुसाध्वीरहिता सा । अत एव केवलपदोपादानम् । उत्प्रेक्षा-सेवागतशिखीव । यद्वा सेवाशयेन-आराधनबुद्ध्या आगतश्चासौ शिखीव, स्वदिकूपतित्वात् ॥ १८ ॥

चि० अ०—समवसरणस्थितिविशेषमाह—पढम० । केवलोत्पत्तेरनन्तरं यत् प्रथमं समवस-रणं-धर्मदेशनास्थानं तदेव जगदुत्सवहेतुत्वात् महस्तस्मिन्, केवला-इतरनरादिजातिव्यतिरिक्ता याः सुरवध्वस्ताभिः कृत उद्द्योतो यस्याः । तस्यां पर्षत्रयं भविष्यति-आद्यायां साधवः, अन्तरा वैमानिका देव्यः, अन्ते च साध्यः । तदा च तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता एव सन्ति, अतः केवलोपादानम् । जाता आग्नेयी दिक्-पूर्वदक्षिणयोरन्तरालवर्तिनी विदिक् । उत्प्रे-क्षामाह-स्वयं सेवोपनीताऽग्निदेवतेव, यद्वा सेवाशयेन-सेवाऽभिप्रायेण आग्नेयीविदिशः स्वामी शिखी सुरी तेजःपुञ्जव्याजेन प्रादुर्बभूव ॥ १८ ॥

पू० अ०—समवसरणस्थितिविशेषमाह—केवलोत्पत्तेरनन्तरं यत् प्रथमं समवसरणं तदेव जगदुत्सवहेतु-त्वात् महस्तत्र, यद्वा प्रथमसमवसरणस्य मुखे-प्रारम्भे । आग्नेयी दिक् केवला याः सुरवध्वस्तासां देहप्रभाभिः कृत उद्द्योतो यस्याः । तस्यां पर्षत्त्रयं भविष्यति-आद्यायां साधवः, अन्तरा वैमानिक्यः, अन्ते साध्यः । तदा तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता एव, अतः केवलोपादानम् । उत्प्रेक्षामाह-स्वयं सेवोपगता अग्निदे-वता इव, यद्वा सेवाशयेन-सेवाभिप्रायेण तत्रेन्द्रादिसुरगणं सेवागतमालोक्याग्नेय्या दिश ईशः शिखी सुरी तनु-तेजःपुञ्जव्याजेनात्मसुरगणैः सह सेवायै अस्यां दिशि प्रादुर्बभूव ॥ १८ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि तापसागम उद्दिशी जिननी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! प्रथमतापसैः-आद्यजटाधारिभिस्तपस्त्रिभिस्तव प्रथमे दर्शने मुखरागः स्थगितः । हे स्वामी ! प्रथम ताप-से-पहिले जटाधारीए तपस्वीए ताहरइ पहिलइ दर्शिनि मुखराग स्थगित-आच्छादित । किंविशिष्टो मुखरागः ? 'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीत-लीधउं जे तुझ साथिइं व्रत तेहनइं भंगि-भांजिवइ करी मलीन-मयलु छइ । किंविशिष्टैस्तापसैः ? नूनं-निश्चितं दूरावनतैः । नूनं-निश्चिइं दूर-वेगला अवनत-नम्या छइ ॥ १९ ॥

ने० अ०—अधुना तापसागममुद्दिश्य स्तुतिमाह—गहिय० । स्थगितः—अधःकृतो मुखरागो—
वदनद्युतिर्येन । कैः ? प्रथमतापसैः—कच्छ—महाकच्छवर्जैर्जटाधारिभिः । कीदृशो मुखरागः ?
'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीतं यद् व्रतं भगवता सह तस्य भङ्गः—अनासेवनारूपः तेन मलिनः—
कलुपितः । नूनं—निश्चितम् । किंविधैः ? दूरादवनतैः । क सति ? तव दर्शने—भवदवलोकने ।
प्रथमे—आद्ये ॥ १९ ॥

चि० अ०—जिनेन सह प्रव्रजितानां सामन्तादीनां समवसरणोपगतानां वक्तव्यतामाह—ग-
हिय० । हे त्रिभुवनगुरो ! प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ-महाकच्छवर्जैः, दूरम्—अत्यर्थ, अव-
नतैः नूनं—निश्चितम्, स्वस्य—मुखरागो—मुखच्छाया स्थगितः—अन्तरितः, यतो गृहीतव्रतभङ्गमलिनः ।
अयमाशयः—तैस्त्रपाभङ्गमन्थरैः स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेनावनतिरङ्गीकृता ॥ १९ ॥

पू० अ०—तव प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ—महाकच्छवर्जैः दूरम्—अत्यर्थमवनतैर्नूनं स्वस्य
मुखच्छाया स्थगिता, यतो गृहीतव्रतभङ्गेन मलिना—कलुपा । अयमाशयः—न तर्भक्त्या भगवान् नतः, किन्तु
तथा जगज्जनसमक्षं भगवता समं व्रतमादाय निःसत्त्वैस्तापसत्वमङ्गीकृतमिति त्रपया स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः
प्रणामव्याजेन नतिराश्रिता ॥ १९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि तीहं तपस्वीनइ समागमि किसिउ हूओ ते वात कहइ छइ । हे
नाथ ! तैस्तापसैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं कुलपतेः शोभा व्यूढा । हे स्वामी ! तेह तपस्वीए
परिवेष्टित—वीटिइं तइं क्षण एक कुलपति—मूलगा तपस्वीनी शोभा वही, पछइ तेहे तप-
स्वीए दीक्षा लीधी । किंविशिष्टेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन । विकट-
विस्तीर्णं जे अंशस्थल—खवा(भा?) तिहां घोलमान—हींडोला समान जटासमूह छइ ॥ २० ॥

ने० अ०—तापसागमे भगवान् किंविधो जातः—तेहिं० । तैस्तापसैः परिवेष्टितेन—परिवारि-
तेन । चः पुनरर्थे । त्वया व्यूढा—धृता स्तोककालं शोभा—श्रीः । कस्य ? कुलपतेः । पश्चात् ते
प्रव्रज्यां जगृहुरित्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया ? 'विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन' ? विकटौ—
विस्तीर्णौ यावंसस्थलौ तयोर्घोलमानौ जटाकलापौ—जटाप्राग्भारौ यस्य तेन ॥ २० ॥

चि० अ०—तत्समागमेन भगवान् किंविधो जात इत्याह—तेहिं० । तैः तापसैः परिवेष्टि-
तेन—परिवारितेन त्वया श्रीकुलपतेः शोभा व्यूढा—धृता क्षणं—स्तोककालं पश्चात् ते प्रव्रज्यां
जगृहुरित्यर्थः । किंविधेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन ॥ २० ॥

पू० अ०—तैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं पश्चात् भगवदुपदेशेन श्रमणलिङ्गस्याङ्गीकृतत्वात् कुलपतेः—
तापसाचार्यस्य शोभा व्यूढा—प्राप्ता । विकटौ—विस्तीर्णौ यौ स्कन्धप्रदेशौ तयोः प्रेक्षन् जटाकलापो यस्य ॥ २० ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ स्वामीनः रूपातिशयं बोलइ—हे नाथ ! ये तव रूपं पश्यन्तो हर्षपरि-
पूर्णा न भवन्ति । हे स्वामी ! जे जीव ताहरुं रूप जोअतां हरिषि परिपूर्ण हृदय न हुइ । ते
समनस्का अमनस्काः—स्थावरा एव वर्तन्ते । ते समनस्क-मन सहित छइ अमनस्क-स्था-
वर इति वर्तइ । परं यदि ते केवलिनो न स्युः । पणि जइ ते केवलज्ञानीया न हुइ । एत-
लइं केवलज्ञानीनइ मन न हुइ ॥ २१ ॥

ने० अ०—रूपातिशयं वर्णयन् स्तुतिमाह—तुह० । ते-तव (रूपं) पश्यन्तो न भवन्ति
प्राणिनः ये हे नाथ ! हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्का अपि गतमनस्का एव, एकेन्द्रिया एवेति भावः;
परं ते द्रष्टारो यदि केवलिनो न स्युः । ननु किं समनस्काः केवलिनो भण्यन्ते येनेदमुच्यते ? ।
तथाचागमः—“अमनस्काः केवलिनः”, सत्यम्, समणा वि त्तिप्राकृतशब्देन तेऽप्युच्यन्ते,
इ(अ?)तस्तेषां व्युदासः ॥ २१ ॥

चि० अ०—रूपातिशयं वर्णयितुमाह—तुह रूपं० । हे नाथ ! तव रूपं पश्यन्तो ये न भवन्ति
हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्काः—संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः—असंज्ञिन एव । किं सर्वेषामियमेव गतिरि-
त्याह—‘ते केवलि०’ यदि ते केवलज्ञानिनो न भवेयुः । केवलिनस्तु ‘समणा वि’ श्रमणलिङ्गधारि-
णोऽपि अमनस्का एव, भावमनोवैकल्येन । क्षीणमोहत्वेन च तेषामद्भुतवस्तुसाक्षात्कारेऽपि हर्षो-
त्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

पू० अ०—ये प्राणिनस्तव रूपं प्रेक्षमाणा हर्षभरनिर्भरा न स्युः, ते समनस्काः—संज्ञिनोऽपि गतम-
नस्काः—असंज्ञिन एव, यदि केवलज्ञानिनो न भवेयुः । विरोधश्चात्र—ये समनस्कास्ते कथममनस्काः ? केवलि-
नस्तु समनस्का अपि भावमनोवैकल्येनामनस्का एव स्युः । क्षीणमोहत्वेन च तेषां तथाविधाद्भुतवस्तुनः सदा
साक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनमाहात्म्यनइ द्वारि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! यैर्गुणैः अन्ये-
हरि-हरादयो देवाः निःसामान्यां समुन्नतिं प्राप्ताः । हे स्वामी ! जेहे गुणे अनेरा हरि-
हरादिक देवता निःसामान्य-निरुपमान समुन्नति-समृद्धि पाम्या । ते गुणास्तव सङ्क-
थासु मम हास्यं ददति । ते गुण ताहरी वार्तानइ विषइ मुझनइ हासुं दिइ ॥ २२ ॥

ने० अ०—भगवद्गुणद्वारेण स्तुतिमाह—पत्ता० । यैर्गुणैरन्यदेवता-हरि-हरादयः समु-
न्नतिं-समृद्धिं निःसामान्यां-निरुपमामसाधारणं प्राप्ताः, ते गुणा मम हासं-अवज्ञारूपं ददति-
जनयन्ति । कासु ? तव ‘गुणसंकहासु’ सत्सु तव गुणानां भवदाचर(ण)रूपाणां सम्यक् कथा
वर्तमाना(वार्ता ?)स्तासु ॥ २२ ॥

धि० अ०—विमोर्गुणानुगुणां स्तुतिमाह—पत्ता० । यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि (हरि)-
हरादीनि दैवतानि । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् । ते तथाविधाभिरामत्वद्रुणग्रामसङ्ख्यासु क्रियमाणासु
कथमेषामेवंविधा गुणगणा मम हास्यं न ददति, रागद्वेषादिदोषोपेतत्वात् । एतच्च कलङ्कस्याप्युपरि
चूलिकाकल्पम्, यदेवंविधैरपि तानि तानि दैवतानि विश्वे निस्सामान्यां समुन्नतिं—पूजां प्राप्तानि
स च तदाराधकानामेव विचारचातुरीप्रपञ्चः ॥ २२ ॥

पू० अ०—यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि दैवतानि निःसामान्यां समुन्नतिम्—उच्चैः पदवीं प्राप्तानि
त्वद्रुणसङ्ख्यासु क्रियमाणासु ते गुणा मम हास्यं ददते । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् ॥ २२ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना निर्दोषपणा कहिवानइं मुखिइं प्रशंसा बोलइ । हे जिन !
वचनकुशला अपि मत्सरिणस्तव निन्दाऽवसरे वाचा बालिशायन्ते । हे स्वामी ! वचननइ
विषइ कुशलइ मच्छरी परवादी ताहरइं निन्दावसरि वाणीहं करी बालिश—मूर्खपणुं आच-
रइं । किंविशिष्टस्य तव ? दोषरहितस्य । दोषरहित छैतइ । किंविशिष्टया ? भग्नप्रसरया ।
भग्न—भागओ प्रसर छइ जीणं ॥ २३ ॥

ने० अ०—भगवतो निर्दोषताकथनमुखेन श्लाघामाह—दोस० । हे जिन ! दोषरहितस्य—
कलङ्कवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे—परिभवप्रस्तावे बालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । के ? मत्स-
रिणः—परपरिवादिनः । कया ? गिरा । किंविधया ? त्वन्निर्दोषत्वात् भग्नः प्रसरः—प्रवेशो यस्याः
सा (तया) । वचनकुशला अपि ॥ २३ ॥

चि० अ०—अधुना भगवतो निर्दोषताकथनेन श्लाघामाह—दोसरहिअस्स० । हे जिन ! दोष-
रहितस्य—अज्ञानादिवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे—दोषप्रस्तावे वचनकुशला अपि—स्थानान्तरेषु उक्ति-
निपुणा अपि मत्सरिणो बालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । कया ? वाचा—गिरा । किंविधया ?
भग्नप्रसरया—भग्नप्रवेशया, निर्दोषत्वाद् भगवतः ॥ २३ ॥

पू० अ०—हे जिन ! दोषरहितस्य तव निन्दाप्रस्तावे पूर्वं वचनकुशला अपि तदवसरे वाचा भग्नप्रस-
रया मत्सरिणो बालिशायन्ते । अयमाशयः—दुर्जनाः सूचिरन्ध्रमात्रमपि दूषणं ज्ञात्वा असन्त्यपि वचनान्यारोप-
यितुमुपक्रमन्ते । त्वयि तु परमाणुमात्रमपि दोषमपश्यन्तो हताशा एव जाताः । अत्र च जिनेति सामिप्रायम्,
यतो रागादिजेतृत्वाजिनः । न च रागादिदोषव्यतिरिक्तः कोपादिहेतुरस्ति ॥ २३ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि परमेश्वर रहइं वीतरागपणूं अंगीकरी स्तुति बोलइ । हे भगवन् !
त्वन्मनः तपसा तापितमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् । हे नाथ ! ताहरूं मन तपश्चरणिइं तापिव्यूं
इ हंतूं शृङ्गार वनि न वस्यूं । किंविशिष्टे शृङ्गारवने ? अनुरागपल्लववति । अनुराग

इति भणित पल्लव-किसलय संयुक्त छइ जीणं । पुनः किं० ? रतिवल्लिस्फुरद्भास्यकुसुमे ।
रति इति भणित स्फुरन्ती-प्रसरन्ती हास्यरूपिणी वेली छइ जीणइ ॥ २४ ॥

ने० अ०—भगवतो वीतरागतां स्तौति—अ० । हे भगवन् ! त्वन्मनः तापितमपि शृङ्गार-
वने-भोगकानने नाश्रितं-नै निवासः कृतः । किम्भूते वने ? दर्शनस्य श्रवणस्य चानु-पश्चाज्जा-
यत इत्यनुरागः स एव पल्लवौघो विद्यते यस्य तत् तथा तस्मिन् अनुराग[एव]पल्लववति । तथा
रतिर्वल्लीव यत्र तच्च तत् स्फुरद्भासकुसुमं च यस्मिन् । यद्वा रतिरेव वल्ली तस्यां स्फुरद्भासकुसुमं
यत्र । यो हि किलातपे ग्रीष्मेण तापितो भवति स च वनमाश्रयति । त्वन्मनस्तु तपसा तापि-
तमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् ॥ २४ ॥

चि० अ०—भगवतो वीतरागतां स्तौति—अथानङ्गदर्पदलनोत्तालतां विभोरभिधित्सुरादावेव
तदाश्रयभूते शृङ्गारवैरङ्गित्वमाह—अणु० । अनुराग एव पल्लवौघस्तेन पल्लववति । रतिः—
अनुरागः तस्यैव सन्ततिः सैव वल्लिस्तस्यां स्फुरत्-विकस्वरं हास्यं एव-स्मितमेव कुसुमं यत्र ।
तपोभिस्तापितमपि—चाढं तप्तमपि तव मनः शृङ्गारवने न लीनम्, प्राकृतत्वात् पुंलिङ्गता ॥ २४ ॥

पू० अ०—अनुराग एव पल्लवौघस्तद्वति । रतिः—अनुरागस्यैव नैरन्तर्येण प्रवर्धमाना सन्ततिः सैव
वल्लिस्तस्यां स्फुरत् स्मितमेव कुसुमं यत्र । एवंविधे शृङ्गारवने तव मनः तपोभिस्तप्तमपि न समाश्रितम् ।
प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् ॥ २४ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि मयणनिराकरण जिननी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! हरि-हराभ्यां
यस्य मदनस्य आज्ञा शीर्षे-मस्तके शेषेव अवलम्बिता-धृता । हे नाथ ! हरि-हरादिक
देवे जेह मदन-कंदर्प तणी आण मस्तकि सेसनी परि धरी-आरोपी । सोऽपि मदनः
तव ध्यानज्वलने मदनमिव विलीनः-विलयं गतः । तेहइ मदन-कंदर्प ताहरा ध्यान-
रूपीया ज्वलन-वैश्वानरमाहि मीणनी परिइं विलइ ग्युं ॥ २५ ॥

ने० अ०—मदननिराकरणद्वारेण स्तुतिमाह—आ० । आज्ञा-शासनं यस्य मदनस्य विल-
गिता-अनेकार्थत्वात् धातूनां सप्रणयं आरोपिता-रचिताऽऽश्रिता मस्तके हरि-हराभ्यामपि शेषे-
व-मालेव । सोऽपि मारस्तव ध्यानज्वलने मदनमिव-मीणमिव विगलितः-प्रलयं गतः ॥ २५ ॥

चि० अ०—इदानीं मदननिराकरणेन भगवतः स्तुतिमाह—आणा० । आज्ञा-शासनं यस्य
स्वरस्य विलम्बिता मूर्ध्नि-शिरसि हरि-हराभ्यामपि । प्राकृतत्वाद् द्विवचने बहुवचनम् । शेषे-
व-निर्माल्यमिव । सोऽपि-जगत्रयेऽपि अप्रतिहतपराक्रमो मदनो भवद्ध्यनज्वलने मदनमिव
विलीनः-प्रलयं गतः ॥ २५ ॥

१-२ 'इजि' इति ख-पाठः । ३ अशुद्धं स्थलमिदमिति प्रतिभाति, यद्यपि पाठोऽयं वर्तते ८१तमे पृष्ठेऽपि;
'निवासमकृत' इति पाठः समीचीनः स्यात् । ४ अयं तु गूर्जरदेशीयः शब्दः ।

पू० अ०—यस्य कामस्याज्ञा शीर्षे विलगिता—अनेकार्थत्वाद् धातूनां सप्रणयमारोपिता शेपेव—इष्टे-
वतनिर्माल्यमिव । सोऽपि जगत्रयेऽपि अप्रतिहतपराक्रमो मदनो भवतो ध्यानधनक्षये मदनमिव—इक्षु(सिक्थ?)—
कमिव विलीनः ॥ २५ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि विषयझू(रू?)झार जिननइ विपइ असमर्थपणउं उद्दिशी स्तुति
बोलइ । हे नाथ ! मृगाक्षीणां—स्त्रीणां दृष्टिक्षोभाः तव विषये नवरं—केवलं निरभिमाना—
अभिमानरहिता बभूवुः । मृगाक्षी—स्त्री तणा दृष्टिक्षोभ ताहरइ विपइ नवर—केवलं निर-
भिमान—अभिमान रहित हुआ । किं० योधाः ? जगद्वर्षभञ्जनोत्तानाः । जग—विश्वना दर्प
भांजिवानइ विपइ उत्तान—दक्ष छइ । पुनः किं० ? मन्मथनरेन्द्रयोधाः । कंदर्परूपीया
रायना झूझार छइ ॥ २६ ॥

ने० अ०—अधुना मदनयोधानां भगवद्विषयेऽसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्तुतिमाह—पइ० ।
हे भगवन् ! त्वय्येव विषये, 'नवरि'शब्दस्यावधारणार्थत्वात् । निरभिमाना—निरहङ्कारा जाताः ।
के ते ? दृष्टिक्षोभाः—प्रीतिनेत्रविकाराः मृगाक्षीणां—विशिष्टयोपिताम् । मन्मथनरेन्द्रयोधा—मार-
नृपतिभटाः कीदृशाः ? जगद्वर्षभञ्जनोत्ताना—भुवनप्रभावजयोच्छेकाः ॥ २६ ॥

चि० अ०—अधुना मदनयोधानां भगवद्विषयेऽसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्तुतिमाह—पइ० ।
हे भगवन् ! त्वय्येव विषये, 'नवरि'शब्दस्यावधारणार्थत्वात् निरभिमाना जाताः । के ते ? मृगाक्षी-
णां—योपितां दृष्टिक्षोभाः—प्रीतिनयनविकाराः । मन्मथनरेन्द्रयोधाः कीदृशाः ? जगद्वर्षस्य भञ्जनं—
दलनं तेनोत्ताना—उद्धताः । अत्र च 'अणुराय'गाथया मन्मथराज्ञो राजधान्याः शृङ्गाररसस्य
विक्षेप उक्तः । 'आणा जस्स' इत्यादिना तदीशस्सरस्य दलनम् । 'पइ नवरि' इत्यादिना तत्सैनिक-
कानामहङ्कारनिरासः । इति गाथात्रयसमुदायार्थः ॥ २६ ॥

पू० अ०—मन्मथनरेन्द्रयोधाः । के ते ? मृगाक्षीणां दृष्टिक्षोभाः । त्वयि नवरं नष्टाहङ्काराः सञ्जाता
योधाः । किं० ? जगच्छब्देन जगद्वर्त्तिनो जनास्तेषां दर्पभञ्जनेनोत्तानाः—समुद्ररक्त्थराः । अत्र च 'अणु-
राय०' गाथया मन्मथराज्ञो राजधान्याः शृङ्गारस्तस्य विक्षेप उक्तः । 'आणा ज०' इत्यादिना तदीशस्य मारस्य
क्षेपः । 'पइ०' इत्यादिना 'हंतं सैन्यमनायकम्' इति न्यायेन तत्सैनिकानां न्यत्का(क्का)रः प्रभुणा कृतः । इति
गाथात्रयसमुदायार्थः ॥ २६ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनशासनप्रभावनी स्तुति बोलइ । हे धर्मसारथे !—धर्मस्यन्दनप्र-
वर्तक ! तव प्रवचने दृष्टे सति विषमौ रागद्वेषौ नवरं—केवलं तिष्ठन्तौ—निवर्तते । धर्मरूपीया
स्यंदन—रथ प्रवर्त्ताविवा धर्मसारथि छं । ताहरइ प्रवचनि—शासनि दीठइ हंतइ विसमा राग
नइ द्वेष नवर—केवलं तिष्ठइ—निवर्तइ । किं कुर्वन्तौ रागद्वेषौ ? काविव ? तुरङ्गमाविव । यथा

विषमौ तुरङ्गमौ भव्यसारथितो(प्रा?)जनके अनः—शकटं उत्पथेन नयन्तौ तिष्ठतः । जिम दुर्दांत घोडा भला सारथिनइं ता(प्रा?)जणइ दीठइं शकटि उन्मार्गिं लेयता निवर्तइं ॥२७॥

ने० अ०—वचनप्रभावमाह—विस० । हे धर्मसारथे!—धर्मस्यन्दनप्रवर्तक ! तव प्रवचने दृष्टे सति यौ विषमौ रागद्वेषौ तौ नवरं—निश्चितं तिष्ठतः—निवर्ततः । किं कुर्वन्तौ ? नयन्तौ मनः—चित्तं उत्पथेन—उन्मार्गेण । काविव ? तुरगाविव । कोऽर्थः ? यथा विषमौ तुरगौ—दुर्दमौ चाजिनौ प्रधानसारथिप्राजनके—तोत्रे दृष्टे उत्पथेन अनः—शकटं नयन्तौ तिष्ठतः—स्वस्थौ भवतः तथा रागद्वेषावपीति भावः ॥ २७ ॥

चि० अ०—अथ भगवत्प्रवचनमाह—विसमा० । हे धर्मसारथे!—धर्मस्यन्दनप्रवर्तक ! विषमौ रागद्वेषौ ज्ञानाद्यात्मको मोक्षमार्गस्तस्मादितर—उत्पथस्तेन देहिनां मनो नयन्तौ, नवरं—केवलं तवैव प्रवचने दृष्टे सति अवतिष्ठेते, न उत्पथे प्रेरयतः । यथा दुर्दान्तौ तुरगौ अनः—शकटं रथमुत्पथे नयन्तौ सारथेः पवयणे—प्राजनदण्डे दृष्टे उत्पथं विहाय पथ्येवावतरतः तद्वदिहापि ॥

पू० अ०—हे धर्मसारथे ! तव प्रवचने दृष्टे विषमौ रागद्वेषौ दुर्दान्ततुरगाविव मन उत्पथे नयन्तौ पन्था—ज्ञानाद्यात्मको मोक्षमार्गस्तस्मादितरमार्गे नावतिष्ठेते । तन्निवृत्तौ च जीवानां सत्पथप्रस्थानं स्वतः सिद्धमेव । अत्र च धर्मस्य रथत्वमभणितमपि सारथिशब्दोपादानसामर्थ्याद् लभ्यम्, अथवोक्तिः—‘निता तुरय व्व उप्पहेणं अणं’ ति यथा दुर्दान्तौ तुरगौ अनः—शकटं उत्पथे—अक्षुण्णमार्गे नयन्तौ सारथेः प्राजनदण्डे दृष्टे पथ्येवावतरतस्तद्वदिहापि ॥ २७ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना चरणकमलनू लक्षण बोलइ । हे नाथ ! भवारण्ये भीतानां देहिनां तवैव चरणौ शरणं भवतः, नान्यस्य । हे नाथ ! संसाररूपीया अरण्य माही भीत—बीहता देहीया—प्राणिया नइ ताहरा जि चरणकमल शरण हुइं, नही अनेराना चरण । किंवि० भवारण्ये ? प्रत्यलकषायचोरे । प्रत्यल—समर्थ कषायरूपिया चोर छइ जीणं । किं० चरणौ ? सदा संनिहिता असिचक्रधनुषां रेखौ(खा ययोस्तौ) । सदा—सर्वदा संनिहित—समीपि असि—खड्ग चक्र धनुषनी रेखा छइं जेहे । जिम समर्थ चोरे अटवी—माहि हंते हथियारना धणी शरणं कीजइ ॥ २८ ॥

ने० अ०—भगवच्चरणविधाने स्तुतिमाह—पञ्च० । हे नाथ ! भवारण्ये—संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ—पादौ शरणं—शरणदौ भवतः, नान्यस्य । कीदृशे संसारे ? प्रत्यलाः—समर्थाः ये कषायाः—क्रोधादयस्ते एव चौरा यस्मिन्, दुःखहेतुत्वात् । प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं—त्राणं भवन्ति तथा भगवच्चरणावपीति भावः । [भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टदोषकथनेन]—किंविधौ इत्याह सदा—नित्यं संनिहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनूरूपा रेखा ययोः पादयोस्तथा अरण्ये—वने तथा भगवच्चरणावपीति भावः ॥ २८ ॥

त्रि० अ०—अधुना भगवच्चरणशरणविधानेन स्तुतिमाह—पञ्चल० । हे नाथ ! भवारण्ये—संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तथैव चरणौ—पादौ शरणं—प्राणस्थानं भवतः, नान्यस्य । कीदृशे ? प्रत्यलकपायचौरे । किंविधौ इत्याह—सदा—नित्यं सन्निहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनूरूपा रेखा ययोस्तौ तथा । यथा प्रत्यलचौरेऽरण्ये आयुधवन्तः शरणं भवन्ति, तथा भगवच्चरणावपि ॥ २८ ॥

पू० अ०—भवारण्ये भीतानां भविनां भवच्चरणौ एव शरणं भवतः । भव० किं० ? प्रत्यलाः कपाया एव चौरा यत्र । चरणौ किं० ? सदा सन्निहिता असिचक्रधनूरूपा रेखा ययोः (तौ) ॥ २८ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननङ्गं सिद्धान्तङ्गं दीठा दोष कहिवा स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव समयसरोभ्रष्टा जीवाः सकलासु रुक्षजातिषु भ्रमन्ति । हे नाथ ! ताहरा समय—सिद्धान्तरूपा सरोवरनुं भ्रष्ट जीव सकल—समस्त रुक्ष जाति—नरक तिर्यच प्रमुख हीन जातिङ्गं फिरइ । किं० जीवाः ? वध्यमानाः कर्मणा । कर्मिङ्गं करीनइ वध्यमान—वांधीता छइ । किमिव ? सारणिजलमिव—यथा सारणिजलं स्थानस्थानेषु—आलवालादिषु वध्यमानं सत् सकलासु वृक्षजातिषु भ्रमति । कुणनी परिइ ? सारणि—नीकना जलनी परिइ । जिम नीकनूं जल स्थाने स्थाने—स्थानकि २ वांधीउं हूंतूं समस्त वृक्षजातिनङ्गं विपइ फिरइ ॥ २९ ॥

ने० अ०—भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टदोषकथनेन स्तुतिमाह—तुह० । हे नाथ ! तव समयसरोभ्रष्टाः—भवत्सिद्धान्ततडागविकला जीवा भ्रमन्ति—पर्यटन्ति वृक्षजातिषु । किमिव ? सारणिजलमिव—कुल्यावारीव । ८४लक्षमानस्थानेषु नारकादिभेदभिन्नेषु प्रवध्यमानाः, प्रस्तावात् कर्मभिः । यथा सरोभ्रष्टं सारणिजलं सर्ववृक्षजातिषु भ्रमति स्थानस्थानेषु आलवालेषु वध्यमानं, तस्यैव जीवा अपि तव आगमभ्रष्टा नरकादिषु भ्रमन्तीति भावः ॥ २९ ॥

त्रि० अ०—भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टदोषकथनमुखेन स्तवमाह—तुह समय० । ये तु तामप्याप्तोक्तिं वृद्धिशादासाद्य पुनर्दुष्कर्मनिर्मयिताः त्यजन्ति, तेषां तु का गतिरित्याह—जीवा रुक्षजातिषु भ्राम्यन्तीति योगः । समय एव सरः तस्माद् भ्रष्टाः—वहिर्भूता जीवाः सकलासु—चतुरशीतिलक्षप्रमाणासु जातयो—योनयः पृथ्वीकायाद्याः, रुक्षाः—कर्कशक्लेशविश्राणनपराभूता(ः)सु रुक्षजातिषु—एकेन्द्रियादिषु भ्राम्यन्ति । किम्भूताः ? स्थानेषु स्थानेषु—योनिषु योनिषु वध्यमाना—निबिडकर्मभिराश्लिष्यमाणाः । यथा सारणिजलं—कुल्याजलं अगाधतटाकात् केनापि चिवरेण वहिर्भूतं चम्पकादिवृक्षजातिषु स्थानेषु स्थानेषु भ्राम्यति—आलवालेषु आलवालेषु वध्यमानमेकस्मिन् पूरिते सञ्चार्यमाणमन्यत्र सञ्चार्यते ॥ २९ ॥

पू० अ०—तव समयः—सिद्धान्तः स एवोपदेशामृतपूरितत्वेन सर इव सरस्तस्माद् भ्रष्टा जीवाः रुक्षजातिषु—रुक्षयोनिषु सकलासु—चतुरशीतिलक्षमितासु भ्राम्यन्ति ठाणठाणेषु—योनिषु योनिषु वध्यमानाः,

प्रस्तावात् कर्मभिः, सारणिजलमिव-यथा कुल्याजलं तडागादपवाहितं सकलासु वृक्षजातिषु भ्राम्यति स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु बध्यमानं एकस्मिन् पूरिते अन्यत्र संसरणाय ॥ २९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि स्वामीनूं शासन आदरिइं जिस्यूं फल अनइ मूकइं जिस्यूं (दोष) तेह उपरि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! जीवाः सलिल इव तव प्रवचने गृहीते-अङ्गीकृते ऊर्ध्वं व्रजन्ति । हे नाथ ! पाणीनी परिइ ताहरउं शासन आदरिइं जीव ऊर्ध्वं पहुता-देवलोक ग्रैवेयका-ऽनुत्तरादिके जाइं । तु-पुनः शासने आदृत्य मुक्ते सति अधो-नरकादिषु व्रजन्ति । शासन आदरी मूकिइ हूंतइं अधो-नरकादिके जाइं । किं० जीवाः ? कूपारघट्टघटीसंनिभाः । कूआ- अरघट्ट घडिनी दृष्टांत सरीषा छइ; कूइ जे घडी पाणी भरी ते उपहरी जाइं; जे पाणी भरी नइं मूकइ ते नीची जाइं ॥ ३० ॥

ने० अ०—भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुण (दोष) कथनमुखेन स्तुतिमाह—सलि० । हे नाथ ! सलिल इव प्रवचने तव सत्के आचारादिभेदभिन्ने त्वदाज्ञारूपे गृहीते-कक्षीकृते ऊर्ध्व-स्वर्गादौ गच्छन्ति, विमुक्ते तु अधोभागे-नरकादौ व्रजन्ति जीवाः । किंविधाः ? कूपारघट्टघटीसंनिभाः । यथा कूपारघट्टघटा(त्यः) जलं गृह्णन्ति तदा ऊर्ध्वं व्रजन्ति ये (याः) च न गृह्णन्ति ते (ताः) अधो यान्ति, तथा जीवा अपीति भावः ॥ ३० ॥

चि० अ०—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां जिनप्रवचनाङ्गीकारपरिहारयोः फलमाह—सलिल ध० । तव प्रवचने सलिल इव गृहीते-अङ्गीकृते ज्ञान-श्रद्धा-ऽनुष्ठानैः सम्यगासेविते सति जीवा ऊर्ध्व-स्वर्गादौ गच्छन्ति, विमुक्ते त्वधः—‘सीमन्ता’दौ व्रजन्ति । किम्भूता जीवाः ? कूपारघट्टघटीतुल्याः—कूपारघट्टघट्यः; या जलं गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति याश्च मुञ्चन्ति ता अधो व्रजन्ति, तथा जीवा अपि ॥ ३० ॥

पू० अ०—तव प्रवचने गृहीते-सेविते ऊर्ध्व-स्वर्गादिषु यान्ति । तस्मिन्नेव वैपरीत्येन विमुक्ते अधो-नरकादिषु व्रजन्ति । उपमामाह—कूपारघट्टघटीमालातुल्याः, सलिले गृहीते विमुक्ते च यथा ताः सलिले गृहीते कूपस्योपरितनं प्रदेशं यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, त्यक्ते च जले अधः कूपस्यैव व्रजन्ति ॥ ३० ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ जिनोक्तक्रियादुष्करपणूं कहिवइ करी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! यथा अन्ये तीर्थिनो हरि-हरादयो लीलया मुक्तिं नयन्ति-प्रापयन्ति, तथा त्वं न प्रापयसि । हे स्वामी ! जिम अन्य तीर्थी हरि-हरादिक लीलाइं मुक्ति दिइं तिम तूं न दिअं, क्रियानुष्ठान तणी कष्टसाध्यपणा तउ । तथापि तव मार्गलगाः बुधाः शिवसौख्यानि मृगयन्ते । तथापि ताहरइ मार्गि लागा बुध-विद्वांस क्रियाकलाप तपोऽनुष्ठानि करि दोहिलाइ शिव-मोक्ष तणां सुख पामइं ॥ ३१ ॥

ने० अ०—अधुना भगवदुक्तक्रियादुष्करताकथनेन स्तुतिमाह—ली० । हे नाथ ! यथा अन्यदेवा-हरि-हरादयस्तीर्थिका लीलया नयन्ति मोक्षं, तथा न त्वम्; कष्टसाध्यत्वात् क्रियानुष्ठानस्य । यद्यप्येवं तथापि तव मार्गलगाः-तव मार्गस्थिता मृगयन्ते-निन(भा?)लयन्ति बुधाः-अवगततत्त्वाः । निन्दाद्वारेण स्तुतिरियम् ॥ ३१ ॥

चि० अ०—अथ जिनप्रवचनस्यैव विदुषां विशेषोपादेयत्वमाह-लीलाइ० । हे नाथ ! यथा अनायासेन अन्ये-हरि-हरादिसम्बन्धिनस्तीर्थिकाः मोक्षं नयन्ति, तथा न त्वम्; कष्टसाध्यत्वात् तव क्रियानुष्ठानस्य । तथाप्येवं सत्यपि तव ज्ञानादिरूपो मोक्षमार्गस्तत्र लगाः-तत्र स्थिताः शिवशर्माणि मृगयन्ते बुधाः ॥ ३१ ॥

पू० अ०—यथाऽन्ये सौगतादयस्तीर्थिका लीलया “मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया” इत्याद्यनुष्ठानेन मोक्षं प्रापयन्ति, तथा न त्वम् । तथापि तव मार्गो ज्ञानादिस्तत्र लगा विबुधाः शिवसुखानि मृगयन्ते ॥ ३१ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनदर्शनमाहात्म्य तणी स्तुति बोलइ । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः संसारफलके बन्धवधमरणभाजो न भवन्ति । किंवि० जीवाः ? अक्षैः-इन्द्रियैर्हियमाणाः । अक्ष-इन्द्रिए हरीता छइ । का इव ? सारा इव । यथा साराः अक्षैः-पाशकैः फलके हियमाणाः । पगडे दृष्टे सति बन्ध-वध-मरणभाजो न भवन्ति । जिम सारडां अक्ष-पासे फलक-पाटीइ हरीतां पगडइं दीठइं हूंतइ वंधवधमरणभाजिया न हुइं तिम हे स्वामी ! जीवरूपीयां सारडां संसाररूपीया फलक-पाटीयां माहि इन्द्रियरूपीए पासे हरीता हूंत ताहरा शासनरूपीइं पगडइं दीठइं वंधवधमरणभाजीयां न हुइं ॥ ३२ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनमाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सा० । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः संसारफलके बन्ध-वध-मरणभाजो न भवन्तीति योगः । अक्षैः-इन्द्रियैः हियमाणा अपि । का इव ? सारा इव । कोऽर्थः ? यथा साराः अक्षैः-पाशैः फलके प्रतीते हियमाणा बन्ध-वध-मरणभाजो भवन्ति तन्न, तथा जीवास्त्वयि दृष्टे इति भावः ॥ ३२ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शने माहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सारि द० । हे जिन ! त्वयि दृष्टेऽमी जीवा बन्ध-वध-मरणभागिनो न भवन्ति । किम्भूताः ? अक्षैः-इन्द्रियैः, अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् हियमाणा अपि । क ? संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकं तस्मिन् । का इव ? शारय इव । इयं च वैधर्म्योपमा । यथा शारयः काष्ठादिमय्योऽक्षैः-पाशकैः फलके हियमाणा-इतस्ततः सञ्चार्यमाणाः । कैतवप्रसिद्धानि प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

पू० अ०—संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकस्तत्र त्वयि देवतत्वबुद्ध्या दृष्टे जीवा बन्धादिभागिनो न भवन्ति । अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वादक्षैः-इन्द्रियैर्हियमाणाः-सञ्चार्यमाणाः सारयो यथा बन्ध-वध-मरणानि प्रतीतानि न भजन्ते पदे दृष्टे ॥ ३२ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइं अवहेलिइं जीव दुख देषइं ते वात बोलइं । हे स्वामिन् ! त्वया अवहेलिता-अवज्ञाताः सत्त्वा निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः सन्तः अनन्तं कालं नयन्ति-गमयन्ति । हे स्वामी ! तइं अवहेल्या-अवगण्या सत्त्व-प्राणीया निगोदनी एकं सांकलं बांध्या हंता अनंत काल नीगमइं । किंविशिष्टाः सत्त्वाः ? समं कृताहारनीहाराः समकाल कृत-कीधउ आहार अनइ नीहार छइ ॥ ३३ ॥

ने० अ०—भगवदग्रे दुःखकथनद्वारेण स्तुतिमाह-अ० । हे प्रभो !—स्वामिन् ! त्वया अवधीरिता-अवज्ञाता अवगणिताः सत्त्वाः-प्राणिनः नयन्ति-गमयन्ति कालं अनन्तम् । किंविधाः सन्तः ? निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः-क्रोडीकृताः । यद्वा पुनः कीदृशाः ? समम्-एककालं कृतावाहार-नीहारौ यैस्ते । अनन्तकालं-अनन्तानन्तपुद्गलपरावर्तान् नयन्ति-गमयन्ति ॥

ननु भगवतः किं समस्तावज्ञाकारणं सत्त्वेषु येनेदमुच्यते ? नैवम् । परं ये कलुषितगात्राः भगवन्तं नावलोकयन्ति ते भगवता अवधीरिता भण्यन्ते । येऽन्येऽपि नियोगिप्रमुखाः राज्ञाऽपराधेऽवही(धी)रिताः निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु शृङ्खलाबद्धा एव स्युः ॥ ३३ ॥

चि० अ०—अवही० । हे प्रभो ! त्वयाऽवधीरिताः-अवगणिताः सत्त्वाः अनन्तकालं-अनन्तान् पुद्गलपरावर्तान् नयन्ति । निगोदरूपा या संलग्ना एका शृङ्खला तथा निबद्धाः । पुनः किम्भूताः ? समम्-एककालमेव कृतौ आहारनीहारौ यैस्तथा । यथा नियोगिनः प्रभुणाऽवगणिता गुप्तगृहेषु निपतिताः शृङ्खलानिगडिताः सार्धकृताहारनीहाराः प्रभूतं कालं गमयन्ति ॥ ३३ ॥

पू० अ०—त्वया अवगणिताः सत्त्वाः अनन्तकालं प्रस्तावान्निगोदेषु नयन्ति । अवधीरणा च सामग्री-वैकल्येनैव धर्मोपदेशाद्यभावात् । निगोदरूपा एवैका संलग्ना शृङ्खला तथा नियन्त्रिताः । तथास्थितैरेव तद्भवयोग्याहारैः सर्वे युगपदाहारं कुर्वन्ति तत्परिणामे च नीहारमपि, उच्छ्वासनिश्वासरूपलक्षणं चैतत् । अन्येऽपि ये नियोगिप्रमुखाः प्रभुणा अवगणिताः स्युस्तेऽपि निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु अयःशृङ्खलाबद्धा युगपत्कृताहार-नीहाराश्च भूरिकालं गमयन्तीत्युक्तिलेशः ॥ ३३ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि दुःख आविइ जिननूं दर्शन शुभकारीउं बोलइ । हे तपोनिधे ! यैर्दुःखैस्तप्तानां देहिनां त्वयि विषये प्रतिपत्तिर्जायते । हे नाथ ! जेहे दुःख करी तप्त-तापाव्या देहीया-प्राणीया रहइं ताहरइ विषइ प्रतिपत्ति हुइ । तानि दुःखानि अहं अधर्मकर्मणः फलानि न मन्ये, किन्तु धर्मकर्मण एव फलानि मन्ये । ते दुःख हूं अधर्म-कर्म-पापनां फल न मानउं, किंतु धर्मकर्म इजिनां(?) फल मानउं ॥ ३४ ॥

ने० अ०—सम्प्रति दुःखान्यपि शुभकारणानि भगवद्दर्शने इत्याह—जेहिं० । हे तपोनिधे ! यैर्दुःखैस्तप्तानां देहिनां परमा-प्रधाना प्रतिपत्तिः—शुभवासना त्वयि, तानि दुःखानि अहमेव शङ्के न भवन्त्येव । किं तत् ? कर्मफलम् । अधर्मफलमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं दुःखान्यपि सुखकारणानि भवन्तीति दर्शयन्नाह—जेहिं तवि० । हे तपोनिधे ! यैर्दुःखैस्तापितानां—कदर्थितानां त्वयि विषये प्रकृष्टा प्रतिपत्तिः—शुभवासनाऽजायत, अहं मन्ये तानि दुःखानि अधर्मस्य कर्म—कृतिर्न भवेयुः । यदि पापमूलान्येव स्युस्तदाऽनुरूपां—पापानुसम्बन्धिनीमेव धियमुत्पादयेयुः, किन्तु धर्मफलमेवेति ॥ ३४ ॥

पू० अ०—यैर्दुःखैस्तापितानां—कदर्थितानां त्वयि प्रकृष्टा प्रतिपत्तिः—प्रीतिर्जायते, तानि दुःखानि पाप-सत्त्वानि न भवन्ति । पुराकृतदुष्कृतवशात् जीवा दुरवस्थां प्राप्नुवन्ति । तत्र च येषां सर्वज्ञे रुचिर्जायते तेषां कथं दुःखान्यधर्मकर्तृकाणि ? (अपि तु नाधर्मकर्तृकाणि) प्रत्युत स्पृहणीयानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनसेवानुं फल बोलइ । हे नाथ ! मम तंवैव सेवया ध्रुवं—निश्चितं मोहोच्छेदो भविष्यति, तेन कारणेनाहं नन्दामि—हर्षमनुभवामि । हे नाथ ! मुझ रहइ ताहरी सेवा ध्रुव—निश्चिइं मोहोच्छेदु केवलज्ञानप्राप्ति हुसिइं तीणं कारणि नंदउं—हर्ष अनुभवउं । यत् पुनस्तत्र मोहोच्छेदेन केवलज्ञाने उत्पन्ने सति त्वं न वन्दनीयः, तेन झिज्जामि—हीनो भवामि । पणि जि तीणइं मोहोच्छेदि केवल उपन्नइ हंतइ मैइं तूं न वादिवउ तीणइं कारणि करी झिज्जउं—हीणउ हउं, एतलइं केवलज्ञानी आपण २ माहि नमइं नहिं ॥ ३५ ॥

ने० अ०—भगवत्सेवाफलमाह—होही० । हे स्वामिन् ! भविष्यति—सम्पत्स्यते मोहोच्छेदो—मोहविनाशः भ[ग]वतः सेवया—पर्युपासनया ध्रुवो—निश्चित इति नन्दामि—हर्षमनुभवामि । यत् पुनर्न वन्दितव्यो—न वन्दनीयः तत्र मोहोच्छेदे तेन कारणेन झिज्जामि—खेदं गच्छामि । किमुक्तं भवति ? कविर्धनपालः आत्मन्येव भक्त्यतिशयमाचष्ट इति गुरूपदेशः ॥ ३५ ॥

चि० अ०—भगवत्सेवाफलमाह—होही० । हे स्वामिन् ! भविष्यति—सम्पत्स्यते । किम् ? मोहोच्छेदो—मोहविनाशो भवतः पर्युपासनया ध्रुवो—निश्चित इति नन्दामि—हर्षमनुभवामि, यत्पुनस्तत्र मोहोच्छेदे सज्जाते त्वं न वन्दनीयो—न वन्दितव्यः तेन झिज्जामि—क्षीणीभवामि ॥ ३५ ॥

पू० अ०—तव सेवया मोहस्योच्छेदो भविष्यतीति हेतोर्हर्षं वहामि, यत् पुनस्तत्र मोहोच्छेदे त्वं न वन्दनीयस्तेन क्षीणो भवामि । त्वया मोहोच्छेदेन मां स्वपदवीमारोपयिष्यता करिष्यते सुखामिधर्मः, मम तु प्रणाममात्रेणापि रहितस्य कृतघ्नत्वं, तथा स्थितिरेव च केवली केवलिनं न नम(ती)ति ॥ ३५ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननां सेवारहित संपद दुःख मानतउ बोलइ । हे नाथ ! तव सेवाविमुखस्य मम याः समृद्धयो भवन्ति ता मा भवन्तु । हे नाथ ! ताहरी सेवाविमुख हंता मुझ रहइं समृद्धि—लक्ष्मी हुइ ते मु हु । का इव ? अधिकारसम्पद इव । यथा अधिकार-सम्पदः पूर्वं सुखदाः पर्यन्ते विडम्बनफला एव भवन्ति । कुणनी परिइं ? अधिकारीयानी

१ 'तव' इति ख-पाठः । २ 'तीणि' इति ख-पाठः । ३ 'तउं' इति ख-पाठः । ४-६ 'मोह'स्याने 'मोहो' इति प्रतिभाति ।

संपदनी परिई । जिम अधिकारीया व्यापारीयानी संपद पहिलउं सुखदायिनी पर्यंति-छेह-
डइ विडंवनफलजि हुई ॥ ३६ ॥

ने० अ०—भगवत्सेवाविमुखसम्पदां दुःखहेतुत्वमाह—जा० । हे भगवन् ! या भगवत्सेवा-
विमुखस्य—तव पर्युपासनापराङ्मुखस्य भवन्तु सम्पदः ता मम समृद्धयः—सम्पदः मा भवन्तु । यतो-
ऽधिकारसम्पद इव—नियोगलक्ष्म्या इव पर्यन्ते विडम्बनफलं यासां ताः तथा अपमानदुःखदाः ॥ ३६ ॥

चि० अ०—अथ जिनातुरागेण सम्पदोऽप्यवगणयन्नाह—जा तुह० । यास्तव विमुखस्य
गुणस्थानिन इति भावः मम समृद्धयो भवन्ति ता मम मा भूवन् । विशेषणद्वारेण हेतुमाह—कि-
म्भूताः ? पर्यन्ते विडम्बनैव फलं यासां ताः । उपमामाह—अधिकारो—राजनियोगस्तस्य सम्पदस्ता
इव ॥ ३६ ॥

पू० अ०—याः त्वत्सेवाविमुखस्य मिथ्यादृष्टेः समृद्धयस्ताः समृद्धयो मा भूवन् मम । यतः पर्यन्ते
विडम्बनैव फलं यासां व्यसनासेवनात् दुर्गतिपातहेतुत्वेन । का इव ? अधिकारो—राजनियोगस्ततो याः सम्प-
दस्ता इव । ता अप्यन्ते राजकोपादिना विडम्बनफलाः स्युः ॥ ३६ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननइं अपूर्व प्रदीपपणउं प्ररूपतउ बोलइं । हे नाथ ! दीपः
पूर्व तमः—अन्धकारं भित्त्वा जनस्य पदार्थान् घटादीन् प्रकटयति । हे नाथ ! दीवउ पहि-
लउं तम—अन्धकार भेदी जन—लोक रहइं पदार्थ—घटादिक प्रकासइ । जगदेकदीपस्य तव
पुनः विपरीतमिदं निवर्तितं—सञ्जातम् । पूर्वं पदार्थान् प्रकाश्य पश्चात् तमो भिनत्ति ।
जग रहइं प्रदीप समान तुझ रहइ ए उं विपरीत हूओ जेह कारण तउं पहिलउ उपदेशि
पछइ तम—पाप भेदइ ॥ ३७ ॥

ने० अ०—इदानीं भगवतः प्रदीपत्वख्यापनमुखेन स्तुतिमाह—भित्तू० । हे देव !—स्वामिन् !
दीपः—प्रदीपः तमः—अन्धकारं भित्त्वा—तिरस्कृत्य पदार्थान्—घटपटादीन् जनस्य—लोकस्य प्रकट-
यति । तव पुनर्वैपरीत्यमिदं पूर्वोक्तं निवर्तितं—सञ्जातं यस्मात् प्रथमं पदार्थान् प्रकाश्य पश्चात्
तमो भिनत्ति । किंविधस्य ? जं (यत्) तव जगदेकदीपस्य—भुवनाद्वितीयदीपस्य ॥ ३७ ॥

चि० अ०—प्रमोदरुतचरित्रमाह—भित्तूण तुमं० । हे देव ! दीपः—प्रदीपस्तमो भित्त्वा—
तिरस्कृत्य जनस्य यद्यर्थिनः पदार्थान् प्रकटयति, तव पुनर्जगदेकदीपस्य पदं विपरीतं व्यूढम् ।
अयमाशयः—दीपो हि तमो भित्त्वा वस्तूनि व्यञ्जयति, त्वं तु पूर्वं स्वोपदेशेन भव्यजन्तुजातस्य
...दं...जीवादिपदार्थान् प्रकटयसि, ततस्तस्य तमः—अज्ञानं भिनत्ति । अहो तव सर्वातिशायि
चरित्रम् ॥ ३७ ॥

पू० अ०—अन्यो दीपस्तमः—अन्धकारं भित्त्वा घटादीन् पदार्थान् प्रकटयति, तव पुनः केवललोकप्र-
काशकत्वेन जगदेकदीपस्य इदं दीपकार्यं विपरीतं निष्पतितं—निर्व्यूढम् । त्वं तु पूर्वं स्वोपदेशांशुभिर्भव्यानां
जीवादिपदार्थान् प्रकटयसि—अवबोधयसि ततस्तत्त्वावबोधोत्पादनेनैव तमः—अज्ञानं भिनत्ति ॥ ३७ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनवचनरूप मन्त्रं प्रमाणं बोलइ । हे नाथ ! यदि तव वचन-
मन्त्रस्य कीर्तनमपि कर्णे क्रामति-प्रविशति, तदा मिथ्यात्वविषप्रसक्ता जीवाः सचेतनाः
किं न भवन्ति ? । हे नाथ ! जेइ ताहरा वचनमन्त्र तणउं कीर्तनइ कर्णि-कानि पइसइ तु
मिथ्यात्वविषइ प्रसक्त जीव सचेतन किंयूं न हुइं ? अपि तु हुइं जि । जिम विषव्याप्त को-
एक जीव भलइं सप्रत्यय मन्त्रि निर्विष हुइ, तिम मिथ्यात्व व्यापइ जीव जिननइ वचनि
मिथ्यात्व रहित हुइ ॥ ३८ ॥

ने० अ०—भगवद्वचो मन्त्रशक्तिविधानेन स्तुतिमाह—(मिच्छ०) । हे जिन ! स्वामिन् !
यदि त्वद्वचनमन्त्रस्य कियदपि-स्तोकमपि पदमात्रमपि कर्णे क्रामति-प्रविशति, तदा ते जना
मिथ्यात्वविषप्रसुप्ता विगलितसंविदः सचेतनाः-चैतन्ययुक्ताः किं हेयोपादेयबुद्धयो न स्युः ?
अपि तु भवन्त्येव, चिलातीपुत्रादिवद् । यथा कश्चिज्जीवो विषेण व्याप्तो-विषमूर्च्छितस्तत्कर्णे
गारुडमन्त्रस्य जापेन सचेतनो भवति, तथा मिथ्यात्वविषप्रस्तो जीवो भगवद्वचनेन मिथ्यात्व-
विषरहितो भवति ॥ ३८ ॥

चि० अ०—जिनवचनस्यैवातिशयमाह—मिच्छत्त० । हे जिन ! जीवा मिथ्यात्वविषप्र-
सुप्ता-विषरीतार्थश्रद्धानगराघ्राताः सचेतनाः समस्तहेयोपादेयादिविचारचतुराः किं न भवन्ति ?
भवन्त्येव, यदि कर्णयोः कियन्मात्रमपि-पदमात्रमपि क्रामति-प्रविशति । कस्य ? तव वचन-
द्वादशाङ्गं प्रवचनं तदेव रागादिविषदलनकलितत्वेन मन्त्र इव मन्त्रस्तस्य ॥ ३८ ॥

पू० अ०—मिथ्यात्वमेव विषं तेन प्रसुप्ता-विगलितसंविदो जनाः किं सचेतना न स्युः ? स्युरेव ।
चिलातीपुत्रादिवद्, यदि तेषां कर्णे त्वत्सिद्धान्तमन्त्रस्य कियन्मात्रं-पदमात्रमपि प्रविशति । अन्येऽपि ये
विषमूर्च्छितास्तत्कर्णे गारुडमन्त्राक्षरद्वयत्रयपतने सचेतनाः स्युरेव ॥ ३८ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइं आगमि रह्या दृढपणा ऊपरि वात बोलइ । हे नाथ ! ये
परसमया आकर्णिता क्षणार्धमपि त्वयि स्थिरं-निश्चलं कुर्वन्ति । हे स्वामी ! जे परसमय-
अन्य मतीना आगम आकर्ण्या-सांभळ्या हुंता क्षण एक मन ताहरइ विषइ स्थिर-निश्चल
करइं । तथापि त्वत्समयज्ञानां ते परसमया मनो न हरन्ति । तथापि ताहरा आगमना
जाण तीहना मन ते पर समइ आह्वाद न जि पामइं ॥ ३९ ॥

ने० अ०—आय० । ये परसमयाः-कुतीर्थिकागमा बौद्धादिसिद्धान्ताः आकर्णिताः-श्रुताः
क्षणार्धमपि-स्तोककालमपि त्वयि स्थिरं अनुरागं-बहुमानं कुर्वन्ति-निष्पादयन्ति, तथापि ते
समयाः मनः-चित्तं न हरन्ति-नाह्वादयन्ति । केपाम् ? त्वत्समयज्ञानां-भवत्सिद्धान्तवेदिनां,
निश्चलचित्तानां त्वयीति भावः ॥ ३९ ॥

चि० अ०—जिनसमयस्यैव परसमयेभ्यो भङ्गान्तरेण गौरवमाह—आयणिआ० । परे-कपि-
लादयः तेषां समयाः-सिद्धान्ताः क्षणार्धमपि-स्तोककालमपि आकर्णिताः-श्रुतिपथमवतारिताः

पदं—त्वयि विषये स्थिरमनुरागम्—अन्तःप्रीतिं कुर्वन्ति, तथापि एवं सत्यपि त्वत्समयज्ञानां पुंसां मनो न हरन्ति—न प्रीणयन्ति, नावर्जयन्तीति । अयमाशयः—ते हि परसमया यदि क्षोदक्षमाः स्युः, तदा श्रोतुञ्चेतांसि अनुरञ्जयन्तीति, न च तथाविधाः श्रूयमाणास्त्वनुरागं जनयन्ति ॥ ३९ ॥

पू० अ०—ये परसमयाः—कुतीर्थिकागमाः क्षणार्धमप्याकर्णितास्त्वयि स्थिरमनुरागं कुर्वन्ति । तथापि ते तव समयज्ञानां मनो न हरन्ति, परस्परासम्बद्धत्वेन फल्गुत्वात्, यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा यथार्थाभिधायिनि त्वयि प्रीतिं जनयन्ति इति स्थाने ॥ ३९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनना नयनु प्रभावो बोलइ । हे नाथ ! तव नयाः वादिभिः परिगृहीताः अन्योन्यसंलग्नाः क्षणेन प्रतिपक्षं विमुखं कुर्वन्ति । हे स्वामी ! ताहरा नैगम १ संग्रह २ व्यवहार ३ ऋजुसूत्र ४ शब्द ५ समभिरूढ ६ एवंभूत ७ रूप ए सात नय वादी-वचनकुशलीए परिगृहीत-परिवरिया अन्योन्यइ संलग्न-मिल्या हंता क्षण एक माहि प्रतिपक्ष-अन्य वादी विमुख-ऊपराठउ करइ । के इव ? महागजा इव । यथा महागजा वाजिभिः—तुरङ्गमैः परिवृताः सन्तोऽन्योन्यसंलग्ना भवन्ति । कुणनी परिइ ? महागजेन्द्रनीं परिइ, जिम महागजेन्द्रवाजी-घोडे परिवर्या हंता अन्योन्यइ—परस्परइ संलग्न-मिल्या अन्य मती एकेकु नय जि एकांत मानइ जैन सातइ नय अनेकांति—स्याद्वादिइ मानइ ॥ ४० ॥

ने० अ०—इदानीं नयप्रभावं प्रतिपादयन् स्तुतिमाह—वाई० । हे नाथ ! तव नयाः—नैगमादयोः क्षणेन—स्तोककालेन प्रतिपक्षं विमुखं—पराङ्मुखं कुर्वन्ति । के इव ? महागजा इव—प्रधानद्विपा इव । किंविधा नयाः—किंविधा गजा इति विश्लेषमाह—वादिभिः—वचनकुशलैः परिगृहीताः—परिवारिताः अङ्गीकृताः । महागजास्तु वाजिभिः—तुरङ्गमैः । तथा अन्योन्यं—परस्परं संलग्ना—मिलिताः मिथः सापेक्षास्तेन एककार्यकरणप्रवीणाः । एकाकिनो नयास्तु निरपेक्षत्वाद् दुर्नया एव स्युः । यतः कैश्चिदयोः शलाकाकल्पा नया अभ्युपगमिता—आश्रिताः । जैनैस्तु सर्वनयसमूहमयं जिनमतं प्रतिपन्नम् । के इव ? महागजा इव । किंविधाः ? वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

चि० अ०—वाईहि० । हे नाथ ! तव नया—नैगमादयो वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्षव्यवस्थापनेन परापक्षाव—प्रयुक्ताः प्रतिपक्षं—कुतीर्थिसार्थसार्थं विमुखा विगलितप्रतिभत्वेन वादकथा-पराङ्मुखं क्षणेन—स्तोककालमभूताः कुर्वन्ति । किम्भूताः ? अन्योन्यसंलग्नाः—परस्परसापेक्षत्वेनैककार्यकारणप्रवणाः । एकाकिनस्तु अवधारणप्रवणा दुर्नया एव । उपमामाह—के इव ? महागजा इव । यथा महागजा—भद्रजातीयदन्तिनो विपक्षाणां अनीकं हेल्यैव प्रवृत्ताः पश्चान्मुखं क्षिपन्ति । फीटशाः ? वाजिभिः—अश्वैः परिगृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पू० अ०—तव नैगमादिनयाः—वादिभिः स्वपक्षव्यवस्थापनेन परपक्षविक्षेपाय प्रयुक्ताः क्षणाद् विपक्षं विमुखं कुर्वन्ति । वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना सिद्धान्तनू विदुरपण्डं बोलइ । हे नाथ ! यैर्वचनैर-
समञ्जसा अपि परसमयाः कीर्तिमाप्नुवन्ति । हे स्वामी ! जेहे वचने असमञ्जस-असंवद्धइ
पर समय कीर्ति पामइ । तत् (तानि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा विन्दुनिस्यन्दाः-विन्दुलवा
वर्तन्ते । ते ताहरा समय-सिद्धान्त समुद्र आगलि मन्दा विन्दुलवा वर्तई ॥ ४१ ॥

ने० अ०—भगवत्सिद्धान्तोदधेः परसमयानां विभुत्वमाह—पावं० । यैः कैश्चन वचनैः-
वचोभिर्ग्रहचारचन्द्रोपरागादिज्ञानरूपैर्यशः-कीर्तिं प्राप्नुवन्ति परसमयाः असमञ्जसा अपि-
अघटमाना अपि, तेऽपि (तान्यपि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा-अप्रकृष्टा अपि विन्दुनिस्यन्दा-वि-
न्दुलवाः । जिनमतव्यतिरेकेणान्यद् नास्ति किञ्चिज्ज्ञानमिति भावः ॥ ४१ ॥

चि० अ०—पावंति० । परसमया असमञ्जसा अपि-विसंस्थुलत्वेन अघटमाना अपि यैर्वच-
नैर्ग्रहचारचन्द्रोपरागादिपरिज्ञानरूपैर्जने यशः-श्लाघारूपं प्राप्नुवन्ति, तानि वचनानि तव समय-
महोदधेर्मन्दा-अल्पविषयत्वेन अल्पप्रकाशका विन्दुनिस्यन्दा-विन्दुलवाः शीकरा इत्यर्थः । अत्र
प्राकृतत्वात् नपुंसकस्यापि पुंलिङ्गनिर्देशः । इदमत्र हृदयम्-जिनमतव्यतिरेकेण किञ्चिन्न ज्ञानम-
स्तीति ॥ ४१ ॥

पू० अ०—विसंस्थुला अपि परसिद्धान्ता यैर्वचनैश्चन्द्रसूर्योपरागादिरूपैः श्लाघां लभन्ते, तानि च वच-
नानि मन्दानि-अल्पविषयत्वेन स्तोकप्रकाशकानि, अतः श्रुतमहोदधेर्ज्ञानजलविप्रुपां शीकराणीव । अयमाशयः-
श्रुतकेवलिनो असङ्ख्येयभवान् जीवानां प्रतिपादयन्ति त्वत्समयपरागाः । तत्पुरो ग्रहोपरागादिज्ञानप्रकाशकं
यत्किञ्चिदेतत् ॥ ४१ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि प्रवहणनइ दृष्टान्त(इं) सर्वज्ञइ मूक्या जीवनइ विडंबना हेतुफल
बोलइ । हे नाथ ! त्वयि मुक्तैः सति जीवैः पोत इव संसारसमुद्रे विविधा विडम्बनाः प्राप्ताः ।
हे नाथ ! तइ मूक्यइ हूइ तइ जीवे पोत-प्रवहणनी परिइ संसाररूपीया समुद्र माहि विवि-
ध-नाना प्रकार दारिद्र्यदोहलिदुःखच्छेदनभेदनवेदनादि दुःख पाम्या । किंवि० जीवैः ?
अनुवेलं आपगामुखपतितैः । वेल वेल पूठि आपदरूपिणी आपगा-नदी मुखि पड्या छइ ।
जिन प्रवहण मूँकिइ संसारिसमुद्रि विडंबना जि पामीइ ॥ ४२ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं दृष्टान्तेन भगवति मुक्ते विडम्बनाद्वारेण स्तुतिमाह-पइ० । हे नाथ !
त्वयि मुक्ते पोत इव जीवैर्भवार्षावे प्राप्ताः-लब्धा विडम्बनाः-कदर्थना विविधा-दारिद्र्यादिप्र-
काराः । किम्भूतैः ? आपन्मुखपतितैः । कथम् ? अनुवेलम्, एकत्र वेलं-कल्लोलमाश्रित्य अन्यत्र
वारंवारम् । यथा कश्चित् पुरुषः पोते मुक्ते आपगा(मुखे)-नदीमुखे पतितः अनुवेलं विडम्बनां
प्राप्नोति, तथा जीवैरपि संसारे त्वयि मुक्ते प्राप्ता इति गर्भः ॥ ४२ ॥

चि० अ०—अथ त्वां प्राप्यापि दुष्कर्मवशागास्त्यजन्ति तेषां गतिमाह—पइं मुक्ते० । जीवैर्वि-

डम्बना विविधा-गतिचतुष्कजाः प्राप्ताः, अनुवेलं-प्रतिक्षणं आपन्मुखपतितैः त्वयि मुक्ते सति ।
क इव ? पोत इव । यथा केचन आत्मवैरिणोऽम्बुमध्ये पोतं त्यजन्ति, त्यक्ते च तैरापगामुखपतितै-
र्विविधा विडम्बना-मज्जनोन्मज्जनकूरमकरादिदंष्ट्रादारणादिकाः प्राप्यन्ते, तथा तैर्जीवैरपि ॥४२॥

पू० अ०—आपदो-जल-ज्वलनाद्यास्तन्मुखपतितैर्जीवैर्मवार्षवे त्वयि मुक्ते सति प्रतिक्षणं अनेकां
विडम्बनाः प्राप्ताः, यथा पोते मुक्ते आपगामुखपतितैर्मज्जनोन्मज्जनादिविडम्बनाः प्राप्यन्ते ॥ ४२ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि तेह जिवि विडम्बना चातुर्गतिक संसारि जिम अनुभवी तिम
चिहु गाथाए वोल्ई । हे नाथ ! मयाऽप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनि नरकवासे
पट्पष्टिसागरोपमाणि निरन्तरं उषितम् । हे नाथ ! मइ अपइड्डाणइ-सातमी नरक पृथ्वी
माहिं वर्तइ नरकावासइ छासड्डि सागरोपम प्रमाण काल निरन्तर वसिउं । किंवि० मया ?
अप्रार्थितागतमत्स्यभवस्तत्रान्तर्मुहूर्तं किञ्चिज्भूतं घटिकाद्वयं उषितेन । अप्रार्थिइं आबु
मच्छूयभव तिहां अन्तर्मुहूर्त-कांइ थोडइं स्यू ऊणूं वि घडी प्रमाण वस्युं छइ ॥ ४३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं विडम्बना चतुर्गतिसंसारे यथाऽनुभूता तथा गाथाचतुष्केण दर्शयन्नाह-
बुच्छं० । हे देव ! परेषां का कथा ? 'मच्छभवंतो वसिष्ण' इति पाठान्तरं वाच्यम् उषितं-निवासः
कृतः । क ? अप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनरकावासे । मयेति गम्यते । कीदृशेन ?
अप्रार्थितश्चासौ आगतः मत्स्यभवश्च तस्य भवान्तर्मुहूर्तोपितस्तेन । कियन्तं कालम् ? पट्पष्टिं
सागरोपमाणि । कथमुषितम् ? निरन्तरं-व्यवधानरहितं यथा भवति तथा । यच्च व्यवधानं
तच्चोक्तक्रमेणान्तर्मुहूर्तमानं(नो ?) मत्स्यभवः ॥ ४३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं यथाऽनुभवं विडम्बनां गाथाचतुष्केणाह-बुच्छं० । हे जिन ! परेषां
का कथा ? । मयैव पट्पष्टिम् अतराणि-सागरोपमाणि यावत् अप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्या मध्य-
वर्त्तिनरकावासे उषितम् । कीदृशेन ? अप्रार्थितागतः-अचिन्तितोपनतो यो मत्स्यभवस्तस्मिन्
मुहूर्तकालमुषितेन । निरन्तरमिति व्यवधानस्याल्पत्वात् ॥ ४३ ॥

पू० अ०—हे देव ! परेषां का कथा ? मयैव सप्तमनरकमध्यवर्तिनरके प्राप्ते अप्रतिष्ठानाभिधे पट्पष्टिं
६६ सागरोपमाणि उषितम् । मया किंविधेन ? अचिन्तितागते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमात्रकालमुषितेन यद्वाऽप्रा-
र्थितोपनते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमुषितेन । सागरोपमापेक्षया मुहूर्तस्यात्यन्तस्तोकत्वेन सतोऽप्यविवक्षितत्वान्निरन्तर-
मित्युक्तम् । अत्र च मत्स्यशब्दः सामान्यमत्स्यवाच्यपि तण्डुलमत्स्यवाची ॥ ४३ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—हे नाथ ! ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि मया तिर्यक्त्वेऽपि शीतोष्णवर्षधारा-
निपातदुःखं सुतीक्ष्णमनुभूतम् । हे नाथ ! ज्ञानावरणीय कर्मि आच्छादिइं मइं तिर्यचइ
माहि शीत काल तणुं वर्षा कालनी धारा तणउं निपात-पडिवा तणउं दुःख सुष्ठु-अतिहिं
अनुभविउं । एतलइ स्युं भाव ? जे पट-लूगडइ ढांकिउ हुइ ते शीत तणूं दुःख ऊपनूं

न जाणइ तिम तिर्यचनइं सहजिइं ज्ञानावरणीय कर्मनउ उदय हुइ तीणं भाषा अणवो-
लिवानूं दुःख सदा हुइ । मइं ज्ञानावरणि आच्छादिइं हूतइं दुःख अनुभविउं ॥ ४४ ॥

ने० अ०—सीउण्ह० । तिर्यक्त्वेऽप्यनुभूतं-सेवितं शीतं च उष्णं वर्षधारानिपातस्तेभ्यस्तेर्वा
दुःखं-वेदनारूपं सुतीक्ष्णं दुःसहमानशत् (?) तस्य । मयेति गम्यते । किंविधेन ? ज्ञानावरणसमु-
च्छादितेनापि । कोऽर्थः ? यः किल ज्ञानावरणैर्वस्त्रादिभिरावृतः स्यात् तस्य कथं शीतादिप्रजनितं
दुःखं सम्भवति ? मया तु ज्ञानावरणच्छादितेनाप्यनुभूतम् । प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः
तिर्यक्ष्वेव सम्भवादिति ॥ ४४ ॥

चि० अ०—सीउण्ह० । तिर्यक्ष्वपि तीक्ष्णं दुःखं मयाऽनुभूतम्-सोढम् । शीतोष्णवर्षाधारा-
निपातदुःखम् । निपातशब्दः प्रत्येकं योज्यः । कीदृशेन मया ? ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ।
कोऽर्थः ? यः पटाद्यावृतो भवति तस्य शीतादिदुःखं न स्यात्, मया तु ज्ञानावरणसमुच्छादिते-
नापि सोढमिति । प्रायेण प्रभूतस्य ज्ञानावरणीयस्य तिर्यक्ष्वेव सम्भवात् ॥ ४४ ॥

पू० अ०—मया तिर्यक्त्वेऽपि उत्पन्नेन इत्यर्थः । शीतोष्णवर्षाधारा, निपातशब्दः शीतादित्रये योज्यः,
सुतीक्ष्णं-दुःसहं सोढं ज्ञानावरणाख्येन कर्मणा उत्-प्राग्वत्येन छादितेन अपिर्विरोधे । यः किल नानाविधै-
रावरणैराच्छादितः स्यात्, कथं स शीतादिभिरभिभूयते इति ॥ ४४ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—हे नाथ ! अन्तरू-धर्मध्यानाभिष्क्रान्तैः पात्रैः प्रियकलत्रपुत्रैर्भवनाटकेषु
अङ्काः शून्या निर्ध्याताः । हे नाथ ! अन्तरू-धर्मध्यान तउ नीसरे पात्रे प्रिय भर्तार कलत्र
पुत्रे भव-संसाररूपीइ नाटकं शून्य अंक नीठिया । जिम नटाव रुपरीय विनइ आंतरइ
नाना प्रकार रूप करी लोकनइ रंजवइ तिम धर्मध्यान तद्रूप पटनु नीसरिउ जीव पिता
फीटी पुत्र थाइ माता कलत्र थाइ वेउउ वाप थाइ कलत्र माता थाइ इणि परि संसार
नाटकं अनेक रूप करतइं अंक तणा सइ नीठव्यां ॥ ४५ ॥

ने० अ०—अंतोनिक्खं० । हे देव ! संसाररङ्गान्तरे सर्वत्र अखण्डितान्यस्य मोहनरेशस्य पुरः
कर्मपरिणामसूत्रधारेण चतुर्गतिनाटकानि अभिधीयन्ते । तन्मध्याच्चाभिधेयमानेषु मनुष्यगतिरेव
तत्तदवस्थाविशेषादनुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु मया
निर्ध्याताः-दृष्टाः । के ? अङ्का-उत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किम्भूताः ? शून्याः । कैः ?
वल्लभकलत्रपुत्रैः । किंविधैः ? सातोदयाल्लब्धैः-प्राप्तैः । यद्वा खोचितगुणाधारत्वेन पात्रभूतैः ।
तेषामेव क्रोडक्रीडाविलासयोग्यत्वात् । कथं रहितत्वं तेषामित्याह—अन्तरू-मध्यादुत्सङ्गस्यैव
निष्क्रान्तैः-आयुःक्षयेण यमकिङ्करीकृतैः, मृतैरित्यर्थः । पक्षे निष्क्रान्तैः-गतैरिति । नरभवे
उत्पन्नेन मया कलत्रादिवियोगोद्भूतं दुःखमनुभूतमित्यर्थः । नाटकेष्वपि विष्कम्भसूचिताभिनेय-
वस्तुसमाप्तिरूपाद्यङ्काः । ते च रङ्गाङ्गणमध्यानिष्क्रामद्भिश्चतुर्विधाभिनेयवस्तुसमाप्तिनिपुणैरभि-
नायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राण्यपि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

चि० अ०—अंतो० । हे जिन ! मनुष्यभवनान्तकेषु मयाऽङ्काः शून्या[नि]-विरहिताः । शून्यत्वे विशेषणद्वारेण हेतुमाह—तैः । कीदृशैः ? अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैरायुःक्षयेण । इदमत्र तात्पर्यम्—नरजन्मन्युत्पन्नेन मया प्रियकलत्रपुत्रादिवियोगजं दुःखमनुभूतमिति । नाटकेष्वपि विष्कम्भकसूचिताभिनेयवस्तुसमाप्तिरूपा ह्यङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्यानिष्क्रामद्भिः चतुर्विधाभिनयनि-पुणैरभिनायकपात्रैः शून्याः स्युरिति ॥ ४५ ॥

पू० अ०—हे देव । इह संसाररङ्गान्तरे सर्वत्राखण्डिताज्ञस्य मोहनरेशस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण चतुर्गतिनाटकान्यभिधीयन्ते । तन्मध्याच्च अभिनीयमानेषु मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादि-रसात्मकत्वेन नाटकानीव तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु नरभवेषु उत्पन्नेन मया अङ्कात्-सङ्कात् शून्या निर्व्याता-दृष्टाः । कैः ? प्रियकलत्रपुत्रैः । किंविधैः ? लब्धैः अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैः—आयुःक्षयेण मृतैः । नाटकेषु अपि विष्कम्भसूचिताभिनेयवस्तुसमाप्तिरूपा अङ्काः, ते च रणाङ्गणमध्यानिष्क्रामद्भिश्चतुर्विधाभिनयनि-पुणैरभिनायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राण्यपि कलत्राणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—हे नाथ ! मया हीनदेवत्वेषु रिपूणां ऋद्धयो दृष्टाः, महर्द्धिकसुराणामपि आज्ञा कृता इत्यादिदौर्गत्यसन्तापाः सोढाः । हे नाथ ! मइं हीनदेव-किलविसीया भूत प्रेत झोटिंग मोगा राक्षस माहि अनेकि वड्ढरी तणी रिद्धी दिद्धी । महर्द्धिक देवताइनी आज्ञा कीधी इत्यादिक अनेक दारिद्र्य तणा संताप सह्या ॥ ४६ ॥

ने० अ०—दिट्ठो० । दृष्टाः समृद्धयो रिपूणां-शत्रूणां आज्ञाः-शासनानि कृताः-परिपालिता महर्द्धिकसुराणामित्येवंप्रकारेण हीनदेवत्वेषु-किल्बिष-व्यन्तरादिकेषु । दुर्गतस्य भावो दौर्गत्य-निःसत्त्वं सन्तापः-पराभवादिभेदः दारिद्र्यं च क्लेशश्च तौ सोढौ-सेवितौ ॥ ४६ ॥

चि० अ०—दिट्ठो० । हे जिन ! देवगतिगतेनापीदं दुःखमनुभूतमिति योगः । रिपुऋद्धयो दृष्टाः, महर्द्धिकसुराणामाज्ञाः कृताः, हीनदेवत्वेषु किल्बिषिकत्व-व्यन्तरत्वादिषु दौर्गत्य-सन्तापौ सोढौ । तत्र दौर्गत्य-निःस्वत्वम्, सन्तापः-परिभवादिजश्चेतःखेदः तौ । प्राकृतत्वाद् द्विवचने बहुवचनम् ॥ ४६ ॥

पू० अ०—दृष्टा रिपुसमृद्धयः । सुरेष्वपि स्यादरातित्वम् । आज्ञाः कृता महर्द्धिकसुराणां हीणो-किल्बिषिकत्वादिषु दौर्गत्य-निःसत्त्वं सन्तापश्च तौ सोढौ ॥ ४६ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जेतलु काल नरकादिक गतिइं जीव फिरिउ ते स्वरूप वोळइ । हे नाथ ! मया भववनं मिथ्यात्वादिजलेन सिञ्चता सता पुद्गलपरावर्ता अतिक्रान्ताः । हे नाथ ! मइं भव-संसाररूपीइं वन मिथ्यात्व अविरति कषाय योगरूप जलि करी सींचतइं हुंनइं पुद्गलपरावर्त बहुशः-अनेक वार अतिक्रम्या । किंवि० पुद्गलपरावर्ताः ? बहुशः अरघट्ट

इव घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीभिः परिगताः । अरघट्टनी परिं घटीनइं संस्थानि
उत्सर्पिणी अवसर्पिणीए परिगत-युक्त छइं ॥ ४७ ॥

ने० अ०—अधुना यावन्तं कालं नरकादिगतिषु भ्रान्तस्तावन्तं कालं दर्शयन्नाह—सिंच० ।
सिञ्चता-अभिपेकं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं-संसारकाननम् । एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र
मिथ्यात्वा-ऽविरति-कषाय-प्रमादादिदुष्टयोगरूपजलेन पल्लवा-जलपरावर्ताः पल्लवा प्रेरिता-अति-
वाहिताः । क इव ? अरघट्ट इव । कथम्भूताः ? घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः-
समेताः बहुशः-अनेकशः प्रेरिताः । यथा (अर)घट्टिको वनं सिञ्चन् अरघट्टिकपरिवर्तान् बहुशः
परिवर्तयति ॥ ४७ ॥

चि० अ०—सिंचतेण० । हे जिन ! मया परिवर्ता इति एकदेशे समु(दायो)पचारात् पुद्गल-
परावर्ताः पर्यस्ताः-प्रेरिता अतिवाहिताः । कीदृशा ? घटीसंस्थानेन-आनुपूर्व्यां पङ्क्तिमेण परिवर्त-
मानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः-समेताः । बहुशः-अनन्ताः । किं कुर्वाणेन मया इत्याह-
भव एव चतुर्गतिगतासङ्ख्यदुःखशाखिभिः सङ्कुलत्वेन वनमिव वनं, ततः सिञ्चता-आश्रवद्वारेण
सङ्कलितैः पापाग्नुभिः अभिविच्य वृद्धिं नयता । केनेव मया ? अरघट्टकेनेव । अरघट्टको हि
वनमभिपिञ्चन् अरघट्टपरिवर्तान् बहु परिवर्तयति, तत्र घटीमालामूलादारभ्य पर्यवसानपर्यन्त
एकः परावर्तः । तेऽप्यानुपूर्व्यां स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः, बहूश्च तानरघट्टकोऽतिवा-
हयति ॥ ४७ ॥

पू० अ०—मयाऽरघट्टकेनेव ए(पदै)कदेशे समुदायोपचारात् परिवर्ताः पुद्गलपरावर्ता अतिवाहिताः घटी-
संस्थानेन परिवर्तमानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः-समेताः । भववनमभिपिञ्चता अरघट्टकोऽपि वनं अभि-
पिञ्चन्नरघट्टपरावर्तान् बहुशः परिवर्तयति । तत्र घटीमालामूलादारभ्य पर्यवसानपर्यन्त एकः परावर्तः । तेऽप्या-
नुपूर्व्यां स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः ॥ ४७ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—हे नाथ ! अहं अनन्तकालं भवे-संसारे भ्रान्तो जन्म-जरा-मरणलक्षणैर्भ्यो
दुःखैर्भ्यो न भीतः । हे नाथ ! हउं अनन्त काल भव-संसार माहि भम्यु जन्म-जरा-मरण-
लक्षणरूप दुःखनु वीहनउ नहीं । सम्प्रति हे नाथ ! त्वयि दृष्टे सति जन्मादिभयं जातं
च पलायितं च । हे स्वामी ! तइं हिवडां दीठइं हूंतइं जन्मादिक भय संपन्नं इदं पलायितं-
नाठउं ॥ ४८ ॥

ने० अ०—(भमिउं०) । हे नाथ ! भ्रान्तोऽनन्तकालं जीवस्य अनन्तादिकालव्यवस्थित-
त्वात् भवे-संसारे न भ्रान्तः दुःखैर्भ्यो न भीतो-न त्रस्तः, दुःखानां जन्ममरणादिरूपाणाम् ।
साम्प्रतं तु कषायादिभिरहमित्थं विडम्बितः । पुनर्विवेककुशलत्वात् त्वयि दृष्टे जातं-समुत्पन्नं
भयं पलायितं-नष्टं च । चो तुल्यकालवाचिनौ । ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति, तेऽवगम्य लघु-
संसारिणो भवन्ति इत्यागमवचनान्निश्चीयते ॥ ४८ ॥

चि० अ०—एवमतीतकालाद्यनुभूतमात्मनः स्वरूपमभिधाय वर्तमानविषयमाह—भूमिभो० । हे नाथ ! अहं सम्भ्रान्तः—पर्यटितः तस्मिंश्च भवे अहं अनन्तकालं भ्रान्तः दुःखेभ्यः, तथापि बम्भ्रा-
म्यमाणः न मनागपि भीतः । सम्प्रति च त्वयि दृष्टे—देवत्वेन मनसि स्थापिते तेभ्यो दुःखेभ्यो भयं
ज्ञा(जा)तम्, पलायितं च नष्टं च । चशब्दौ तुल्यकालवचनौ ॥ ४८ ॥

पू० अ०—संसारे अनन्तकालं भ्रान्तस्तत्र च दुःखेभ्यो न भीतः । साम्प्रतं त्वयि दृष्टे जातं भयं पला-
यितम् । चौ तुल्यकालवाचकौ । कोपादिभिरित्थं विडम्बित इति जातं (भयं), इत्थं शमादिभिर्निराकारिष्ये इति
गतं चेत्पर्यः ॥ ४८ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि कीधी स्तुतिनूं ध्यान बोलई । हे जगद्गुरो ! यद्यपि त्वं कृतार्थः
यद्यपि त्वं मध्यस्थस्तथा प्रार्थये । हे जगद्गुरु ! यद्यपि तूं कृतार्थं यद्यपि तूं मध्यस्थं तथापि
प्रार्थयं । पुनरपि कदाप्यस्माकं आत्मानं दर्शयेः । वली किवार तूं आपणपूं दिषाडिजे ॥ ४९ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं स्तुतिविधानमाह—जइवि० । हे जगद्गुरो ! यद्यपि कृतो मुक्तिगमन-
लक्षणेऽर्थे प्रयोजनं येन, मध्ये—रक्तद्विष्टमूढैरस्प(स्पृ?)ष्टैरनन्तरालवर्तिन्यवस्थाविशेषे चिदात्मनि
स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः—समभावस्तथापि प्रार्थयामि—याचेऽहम् । किम् ? दापयेः—दर्शयेः
आत्मानं पुनरप्यागामिकाले क(स्मिं)श्चित् कथञ्चित् अस्माकं करुणार्हाणाम् ॥ ४९ ॥

चि० अ०—अथ प्रार्थनारूपां स्तुतिमाह—जइवि० । यद्यपि कृतो—निष्ठितोऽर्थः—प्रयोजनं
येन स कृतार्थः, यद्यपि मध्यस्थः—उदासीनश्च तथापि प्रार्थयामि—कइया वि—कदाचिदपि कस्मिंश्चिद्
देशे काले वा पुनरपि त्वमस्माकं आत्मानं दाविजसु—दर्शनप्रदानेन प्रसादं कुर्याः ॥ ४९ ॥

पू० अ०—यद्यपि कृतोऽर्थः—प्रयोजनं येन सः । रागद्वेषान्तरालवर्तिनि मध्ये चिदात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठ-
तीति मध्यस्थः । य एवंविधः स कथं अप्रार्थितः परार्थाय यतते इत्यतः प्रार्थयामि इत्युक्तं प्रार्थनामाह—
कदाचिदपि कस्मिंश्चिद् देशे काले वा पुनः पुनरात्मानं दर्शय ॥ ४९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—ध्यानाग्निप्रदीप्तकर्मन्धन ! इति—अमुना प्रकारेण मया बालबुद्धिना—मूर्खेण
भक्त्या त्वं स्तुतः । ध्यानरूपीइं अग्निज्वालूं कर्मरूप इंधण तूं इति—ईणंइ प्रकारिइ मइं
बालबुद्धिइं—मूर्खबुद्धिइं भक्तिइं सूचिओ अथवा धणपालबुद्धि धणपाल कविनी बुद्धिइं
स्तन्युं । हे भवभयसमुद्रबोहित्वबोधिफल ! भव—संसाररूप समुद्रनइं प्रवहण समान बोधि-
सम्यक्त्व तत्त्वावबोधनूं फल एवंविध छइं ॥ ५० ॥

इति श्रीधर्मशेपरमहोपाध्यायविरचिता बालावबोधाय ऋषभपञ्चाशिका(याः)

संस्कृतप्राकृतावचूरिः सम्पूर्णा ॥ छ ॥ छ ॥

ग्रन्थसङ्ख्या ३३६'.

ने० अ०—अधुनोपसंहरन्नाह—इय० । इति-उक्तेन प्रकारेण स्तुतो-नमस्कृतो मया । किंविधेन ? बालबुद्धिना-अतिमन्दमतिनाऽपि । ध्यानाग्निना प्रदीपितं-ज्वालितं कर्मलक्षण-मिन्धनं येन स तथा तस्यामन्त्रणम् । भवभयसमुद्रबोहित्य !—संसारोपद्रवयानपात्र ! बोधिफलं यस्मात् तत् तथा । भक्त्या-विशिष्टभावेन अनया च वक्रोक्त्या कविरात्मनोऽभिधानं दर्शयति ध्वण(न)पाल इति ॥ ५० ॥

श्रीधनपालकृतिर्गणिना विवृतेह नेमिचन्द्रेण ।

बोधिनिमित्तं इति श्रीऋषभपञ्चाशिकावचूरिः समाप्ता ॥ छ ॥

चि० अ०—इदानीं स्तुतिकृताशंसारूपां मद्भयन्तरेण स्वनामगर्भां चापश्चिमां परिसमाप्ति-गाथामाह—इअ द्वाण० । हे ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मन्धन ! 'इय०' । ध्यानाग्निना दीपितानि कर्मा-ण्येवैधांसि येन सः । बालबुद्धिनाऽपि मया भक्त्या स्तुतः बाला-तन्वी बुद्धिर्यस्य स तेन । किंविशिष्टस्त्वम् ? थुओ-स्तुतः । केन ? मया । त्वं हे भव(भय)समुद्रबोहित्य ! त्वं मम प्रति बोधिफलो भव । तत्र बोधिः—सम्यक्त्वावाप्तिः एवं फलं यस्मात् इति बोधिफलः ॥ ५० ॥

॥ इति ऋषभपञ्चाशिकाऽवचूर्णिः समाप्ता ॥

लिखिता भट्टारकप्रभुश्रीश्रीश्रीसोमदेवसूरिशिष्याणुचारित्रहेमगणिना स्वपरोपकाराय श्रीमति 'श्रीसीरोहीनगरे । संवत् १५२६ वर्षे ॥ शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ॥

पू० अ०—बालस्येव चातुर्यरहिता बुद्धिर्यस्य यद्वा बाला-तन्वी बुद्धिर्यस्य । बोधिः—जिनधर्मावाप्तिस्तां फलति बोधिफलः स त्वमेवंविधः, भवभयमेव अलब्धमध्यत्वेन सुदुस्तरत्वेन समुद्रस्तत्र बोहित्यं—प्रवहणम् ॥ ५० ॥

इति पण्डितश्रीधनपालकविविरचिता ऋषभपञ्चाशिकाऽवचूरिसमेता सम्पूर्णा ॥

१ अन्तिमगाथाप्रान्ते तु उल्लेखोऽयम्—

“इति श्रीऋषभपञ्चाशिकासूत्रं संपूर्णं पण्डितधनपालविरचितं ॥ लिखितं पं. दानभट्टगणेशिष्य-लावण्यप्रियमुनिना सं. १५३५ वर्षे मार्ग शुदि ७ सरसुदग्रामे ॥ छ ॥

२ बोहित्यशब्दसम्बन्धिनी विचारणा कृताऽनुवादे मया पूर्वं, परं तदानीं नैव कोपोद्वेसः प्रदत्तस्तत्र, अधुना सम्प्राप्तः सः, यथाहि—

“बोहित्यं वहनं पोतः” इति (अभि० का० ३, श्लो० ५४०), “बोहित्यं तु प्रवहणे” इति वैजयन्तीकोशे-ऽपि (पृ० १५५, श्लो० १५) ।

महाकविश्रीधनपालविरचिता

॥ श्रीवीरस्तुतिः ॥

(विरोधालङ्कारमण्डिता)

सावचूर्णिः

निर्मलनहे वि अणहे जिणाण चलणुप्पले पणमिऊणं
वीरमविरुद्धवयणं थुणामि सविरुद्धवयणमहं ॥ १ ॥

[निर्मलनखान्यपि अनखानि (अनघानि) जिनानां चरणोत्पलानि प्रणम्य ।
वीरमविरुद्धवचनं स्तौमि सविरुद्धवचनमहम् (सवि०वचनमथम्) ॥]

अवचूर्णिः

निर्मलेति । निर्मलनखान्यपि अनखानि । अविरुद्धवचनमपि सविरुद्धवचनम् । जिनानां
चरणोत्पलानि प्रणम्य वीरं स्तौमीति सम्बन्धो विरोधपक्षे । परिहारपक्षे तु विरोधोत्थापका-
न्येव पदान्यन्यथा व्याख्यायानि । शेषाणि {तुं} पूर्ववदिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तत्र न
विद्यते अघं-व्यसनं वा पापं येषां तान्यनघानि । तथा सह विरुद्धेन-विरुद्धालङ्कारसारव-
चनेन वर्तते तद् यथा {भवति तथा} स्तौमीति क्रियाविशेषणम् । अनेन विरोधालङ्कारा-
लङ्कितेयं स्तुतिरिति कथयति । तथाहि—

“विरुद्धानां पदार्थानां, यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव, स विरोधः स्मृतो यथा ॥ १ ॥”

इति विरोधलक्षणम् । तच्चास्यां {स्तुतौ} संमस्तीति ॥ १ ॥

१ 'पणमिऊण' इति घ-पाठः । २ 'व्याख्यायान्ति' इति क-पाठः, 'व्याख्यायन्ते' इति तु ग-पाठः ।
३ { } एतच्चिह्नेन सूच्यते मुख्यतया क-प्रतेः पाठाधिक्यम् । ४ 'श्रुतिरिति' इति ख-ग-पाठः । ५ 'समस्त-
नस्तीति' इति ख-ग-पाठः ।

શબ્દાર્થ

નિમ્મલ (નિર્મલ) = નિર્મળ, સ્વચ્છ.
 નહ (નહ) = નષ્ટ.
 નિમ્મલનહે = નિર્મળ નષ્ટવાળાં.
 નિ (અપિ) = પણ.
 અણહે (અનલાનિ) = નષ્ટ વિનાનાં.
 અહ (અહ) = (૧) વ્યસન; (૨) પાપ.
 અણહે (અનલાનિ) = પાપ રહિત, પવિત્ર.
 જિનાણ (જિનાના) = જિનોનાં, તીર્થકરોના.
 ચલણ (ચરણ) = ચરણ, પગ.
 ઉપ્પલ (ઉત્પલ) = કમળ.
 ચલણોપ્પલે (ચલનોત્પલાનિ) = ચરણ-કમલોને.
 પણમિહણ (પ્રણમ્ય) = પ્રણામ કરીને.

વીરં (વીરં) = વીરને, મહાવીરને.
 અવિરુદ્ધ (અવિરુદ્ધ) = વિરોધ રહિત.
 વચણ (વચન) = વચન.
 અવિરુદ્ધવચણં = વિરોધ રહિત છે વચન જેનું એવા.
 યુનામિ (સ્તૌમિ) = હું સ્તુતિ કરું છું.
 સવિરુદ્ધ (સવિરુદ્ધ) = વિરોધથી યુક્ત.
 સવિરુદ્ધવચણં = (૧) = વિરોધ યુક્ત વચન છે જેનું એવા; (૨) વિરોધાલંકાર યુક્ત વચને કરીને.
 અહં (અહં) = હું.
 મહ (મથ્) = મથવું.
 સવિરુદ્ધવચણમહં (સવિરુદ્ધવચનમથં) = વિરુદ્ધ વચન-વાળાઓને મથનાર.

પદાર્થ

વિરોધાર્થ—“નિર્મળ નષ્ટવાળાં છતાં નષ્ટ-રહિત એવાં તીર્થકરોનાં ચરણ-કમલોને પ્રણામ કરીને જેનું વચન (પરસ્પર) અવિરુદ્ધ છે એવા છતાં વિરુદ્ધ વચનવાળા વીર (પ્રભુ)ની હું સ્તુતિ કરું છું.”

પરિહારાર્થ—“નિર્મળ નષ્ટવાળાં તથા પવિત્ર એવાં તીર્થકરોનાં ચરણ-કમલોને પ્રણામ કરીને જેનું વચન પરસ્પર અવિરુદ્ધ છે એવા વીર (પ્રભુ)ની વિરોધાલંકાર યુક્ત વચન દ્વારા સ્તુતિ કરું છું [અથવા જેનું વચન વિરોધ રહિત છે એવા તેમજ (પરસ્પર) વિરુદ્ધ વચન-વાળા-એકાન્તવાદીઓને મથનારા-જીતનારા એવા વીર (પ્રભુ)ની હું સ્તુતિ કરું છું].”—૧

સ્પષ્ટીકરણ

પદાર્થની પુનરાવૃત્તિ—

અહીં પદાર્થ જે વાર આપવામાં આવ્યો છે અને હવે પછી પણ તેમ કરવું પડશે. આનું કારણ એ છે કે કવિરાજ ધનપાલે આ કાવ્યમાં વિરોધાલંકારને પૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે. તેની આ સમગ્ર કૃતિ વિરોધાલંકારથી વિભૂષિત છે. આને લીધે પ્રથમ વિરોધસૂચક પદાર્થ આપવામાં આવ્યો છે અને ત્યાર પછી તેના પરિહારનો નિર્દેશક પદાર્થ આપવામાં આવ્યો છે. અર્થનું આધિક્ય—

‘સવિરુદ્ધવચણમહં’ નું સવિરુદ્ધવચનમથં એવું સંસ્કૃત રૂપ અવચૂરિકારે સૂચવ્યું નથી, પરંતુ તેમ છતાં જે અત્ર સૂચવવામાં આવ્યું છે તે વ્યાજળી છે, કેમકે તે સિદ્ધહૃદય વ્યાકરણથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૩.

વળી અવચૂરિકાર તો સામાન્ય નિર્દેશાત્મક કથન કરે છે એટલે તે સમગ્ર અર્થો સૂચવે જ એવું કંઈ નથી. સવિરુદ્ધમાંથી સ શબ્દને પૃથક્ પણ ગણી શકાય તેમ છે. તેમ થતાં જરૂર સઃ અને અહં એ જે સર્વનામોના એક જ સાધેના પ્રયોગમય આ પદ્ય બને છે.

પરંતુ તેમ થાય તો તે અનુચિત નથી. શું શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત લક્ષ્મીમસ્તોત્રના પંચમ પદના નિમ્ન-લિખિત-અરણ્યમાં એવો પ્રયોગ નથી ?

“સોઢં તથાપિ તવ ભક્તિવશાન્મુનીશ !”

આવે સ્થળે પરોક્ષતાઘોતક સઃ સર્વનામ અને પ્રત્યક્ષતાસૂચક અહં સર્વનામનો એક સાથે પ્રયોગ કરી કર્તા પોતાની લઘુતા પ્રદર્શિત કરતા હોય એમ લાગે છે.

વિરોધ-અલંકાર—

અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એવા બે બે મુખ્ય ભેદો છે, તે પૈકી અર્થાલંકારની કોટિમાં વિરોધ-અલંકારનો અંતર્ભાવ થાય છે. ‘અપિ’ શબ્દથી એનું ઘોતન થાય છે. શ્રીવાગ્ભટકૃત વાગ્ભટાલંકાર (પૃ૦ ૫૫)માં એનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે:—

“આપાતે હિ વિરુદ્ધત્વં, યત્ર વાક્યે ન તત્ત્વતઃ ।

શબ્દાર્થકૃતમાભાતિ, સ વિરોધઃ સ્મૃતો યથા ॥ ૧૨૧ ॥”

અર્થાત્ બે વાક્યમાં આરંભમાં શબ્દજન્ય કે ‘અર્થજન્ય વિરોધ લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જ્યાં વિરુદ્ધતા નથી, તે ‘વિરોધ’ કહેવાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિરોધ જેવું જણાય, પરંતુ ખરી રીતે વિરોધ ન હોય તેનું નામ ‘વિરોધાલંકાર’ છે; બાકી વસ્તુતઃ પણ વિરોધ હોય તો કાવ્યત્વનો સંભવ ક્યાંથી રહે ?

આ ધનપાલીય સ્તુતિની જેમ વિરોધાલંકારમય અન્ય કોઈ પ્રાકૃત કૃતિ હોય તો તે મારા જોવા જાણવામાં નથી. એક એવી સંસ્કૃત કૃતિની પ્રતિ મને હાલમાં શ્રીવિચક્ષણવિજય તરફથી મળી છે. છૂટક છૂટક એવાં પદો તો પ્રાયઃ દરેક ‘મહાકાવ્ય’માં મળી આવે છે. પ્રસ્તુતમાં

૧ આને માટે આ શ્રીવીર-સ્તુતિનું દ્વિતીય પદ વિચારો.

૨ દાખલા તરીકે શ્રીદેવવિમલગણિકૃત હીરસૌભાગ્યના ચતુર્થ સર્ગગત નિમ્ન-લિખિત સાતમા અને આઠમા શ્લોકો:—

“વભૂવ મુખ્યો વસુભૂતિસૂતુ-સ્તેષાં ગણીનામિહ ગૌતમાહુવઃ ।

યો વક્રમાવં ન વમાર પૃથ્વી-સુતોઽપિ નો વિષ્ણુપદાવલમ્બી ॥

યત્પાણિપદ્મઃ સપુનર્મવોઽપિ, દત્તે નતાનામપુનર્મવં યત્ ।

શિષ્યીકૃતા યેન ભવં વિહાય, શિવં શ્રયન્તે ચ તદત્ર ચિત્રમ્ ॥”

આનો અનુવાદ ‘શ્રીલક્ષ્મીમસ્તોત્ર’ની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ’ના પ્રથમ વિભાગ (પૃ૦ ૨૪-૨૫)માં મેં આપ્યો છે એથી અત્ર ફરીથી આપવામાં આવતો નથી.

અત્ર શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત ગૌતમસ્તોત્રનું થોડે ઘણે અંશે ઉપર્યુક્ત લાવસૂચક ૧૦મું પદ ઉપસ્થિત કંઈ છું:—

“ન રાગવાન્ નો મજસેઽતિચારં, નાલમ્બસે વક્રગતિં કદાચિત્ ।

પુરસ્કૃતેનોઽપિ ધનાય નાસિ, તથાપિ પૃથ્વીતનયોઽસિ રુઢઃ ॥”

અર્થાત્ જોકે તું પૃથ્વીના પુત્રરૂપે રૂઢ છે (મંગળ પૃથ્વીનો પુત્ર ગણાતો હોવાથી જોકે તું મંગળ ગ્રહ છે), છતાં તું રાતો (રાગી) નથી, તું અતિચાર સેવતો નથી, તારી ગતિ કદી વાંકી નથી (તું જડ સ્વભાવી નથી) તેમજ તે સૂર્ય (સ્વામી)ને આગળ ક્યો છે છતાં તું મેઘને માટે નથી.

પ્રાકૃત ઉદાહરણો માટે આપણે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાધ્યક્ષકૃત તરફ નજર કરશું તો પ્રારંભમાં જ નિમ્ન-લિખિત પદ આ અલંકારથી વિભૂષિત જણાય છે.

“પરમસિરિવદ્ધમાણં પળદ્ધમાણં વિસુદ્ધવરનાણં ।

ગયજોઞ્ જોદ્ધસં સવંસુયં વદ્ધમાણં ચ ॥”

કવિરાજ ધનપાલની તિલકમંજરી તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો તેના પ્રારંભમાં અવતરણિકા-રૂપે આપેલ પદો પૈકી નિમ્ન-લિખિત ૫૧મા પદનો ઉત્તરાર્ધ આ અલંકારથી અલંકૃત છે:—

“અલબ્ધદેવર્ષિરિતિ પ્રસિદ્ધિ યો દાનવર્ષિત્વવિભૂષિતોઽપિ”

અર્થાત્ જે દાનવના ઋષિપણથી વિભૂષિત હોય દેવના ઋષિ તરીકેની પ્રસિદ્ધિને પામ્યો. અત્ર દાનવર્ષિત્વનો દાનની વૃષ્ટિ એવો અર્થ કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે.

કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રનું નિમ્ન-લિખિત ૩૦મું પદ પણ વિરોધાલંકારથી વિભૂષિત છે જોકે આ અલંકારની ઉત્પત્તિ પદ્મચંદની વિચિત્રતાને આભારી છે:—

“વિશ્વેશ્વરોઽપિ જનપાલક ! દુર્ગતસ્ત્વં

કિં વાઙ્મયપ્રકૃતિરપ્યલિપિસ્ત્વમીશ ! ।

અજ્ઞાનવત્યપિ સદૈવ કથચ્ચિદેવ

જ્ઞાનં ત્વયિ સ્ફુરતિ વિશ્વવિકાશહેતુઃ ॥”

૩૫-સિદ્ધિ—

પ્રાકૃત શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કેવી રીતે થાય છે એ ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે ‘૩૫-સિદ્ધિ’ એ શીર્ષક દ્વારા કેટલાંક રૂપો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અત્ર એ નિવેદન કરવું જોઈએ કે આ માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો આધાર લેવામાં આવે છે. આ સમગ્ર પ્રાકૃત સૂત્રો સૂરિવર્યકૃત સિદ્ધ-હિમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં અંતર્ગત થાય છે એટલે અધ્યયાંક ન આપતાં ફક્ત પાદાંક અને સૂત્રાંક આપવામાં આવે તોપણ ચાલી શકે, છતાં સ્પષ્ટતાની ખાતર, તેમજ ક્વચિત્ સંસ્કૃત વ્યાકરણના સૂત્રો આવતાં હોવાથી ત્રણે અંકો આપવામાં આવે છે.

સૌથી પ્રથમ અનચ્ચ અને અનઘ ઉપરથી અનહ રૂપ કેમ બને છે તે વિચારીએ. ‘સ્વ-ઘ-ચ-ધ-મામ્’ (૮-૧-૧૮૭) એ સૂત્રથી અનચ્ચનું તેમજ અનઘનું અનહ રૂપ બને છે અને ‘નો ણઃ’ (૮-૧-૨૨૮) એ સૂત્રથી અનહનું અણહ બને છે.

વચ્ચનનું વચ્ચણ માટે પ્રથમ ‘કૈ-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં પ્રાયો લુક્’ (૮-૧-૧૭૭) એ સૂત્રથી વચ્ચનનું વચ્ચ થાય છે અને ‘અવર્ણો યશ્રુતિઃ’ (૮-૧-૧૮૦) એ સૂત્રથી વચ્ચનનું વચ્ચ થાય છે અને ‘નો ણઃ’ સૂત્રથી વચ્ચનનું વચ્ચ બને છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ સવિરુદ્ધવચ્ચ-ણમહંની વિરુદ્ધવચ્ચનમહં છાયા બરાબર છે. એનું સવિરુદ્ધવચ્ચનમથં એ પણ રૂપાન્તર થાય છે તે માટે પ્રથમ ઉપર્યુક્ત સૂત્રોથી સવિરુદ્ધવચ્ચણમથં બને છે અને પછી ‘સ્વ-ઘ-ચ-થ-૦’ એ સૂત્ર-થી સવિરુદ્ધવચ્ચણમહં બને છે.

૪ ૪ ૪ ૪

૧ સ્વરથી પર, જોડાક્ષર વગરના અને આદિરૂપ નહિ એવા અર્થાત્ જે સ્વરોની વચ્ચે આવેલા સ્વ, ઘ, ય, ઘ અને મ એ અક્ષરોનો હ થાય છે.

૨ સ્વરથી પર, જોડાક્ષરથી વર્ણિત તેમજ આદિભૂત ન હોય એવા ન નો ણ થાય છે.

૩ સ્વરથી પર, જોડાક્ષર રહિત તેમજ આદિભૂત નહિ એવા એટલે કે જે સ્વરોની વચ્ચે આવેલ ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ અને ય નો ઘણે ભાગે લોપ થાય છે.

૪ ક-ગ-ચ-૦ એ સૂત્ર વડે લોપ થયા પછી જની અવર્ણ પછી પર લઘુ પ્રયત્નતર સ્થાનવાળા યની શ્રુતિ થાય છે એટલે મ ને બદલે ય થાય છે.

સ્વવિક્ષાયચતુષ્કો વિ નોકસાયક્ષયં કહ કરેસિ ? ।

કહ નટ્ટનામગુત્તો જયગુરુ ! જયપાયડો હોસિ ॥ ૨ ॥

[ક્ષપિતકષાયચતુષ્કોઽપિ નો કષાયક્ષયં (નોકષાયક્ષયં) કથં કરોષિ ? ।

કથં નટ્ટનામગોત્રો જગદ્ગુરો ! જગત્પ્રકટો ભવસિ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

સ્વવિક્ષયિ । ક્ષપિતકષાયચતુષ્કોઽપિ કથં કષાયજયં નો કરોષિ ? નટ્ટે નામગોત્રે-અભિ-
ધાનકુલે યસ્ય સ {તથા હે} જગદ્ગુરો ! કથં જગત્પ્રકટો ભવસિ इति વિરોધઃ । પરિહારસ્તુ
નોકષાયક્ષયં-હાસ્યાદિનવકપ્રલયં કરોષિ; નટ્ટનામગોત્રઃ-ક્ષીણષ્ટસપ્તમકર્મા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ

સ્વવિક્ષ (ક્ષપિત) = નાશ કરેલ.

કસાય (કષાય) = કષાય.

ચતુષ્ક (ચતુષ્ક) = ચતુષ્થય, ચારનું જોડકું.

સ્વવિક્ષાયચતુષ્કો = નાશ કર્યો છે કષાયના ચતુ-
ષ્થયનો જોડે એવો.

વિ (અપિ) = પણ.

નો (નો) = નહિ.

નો (નઃ) = અમારા.

ક્ષય (ક્ષય) = ક્ષય, વિનાશ.

કસાયક્ષયં = કષાયના ક્ષયને.

નોકસાય (નોકષાય) = નોકષાય.

નોકસાયક્ષયં = નોકષાયના ક્ષયને.

કહ (કથં) = કેવી રીતે.

કરેસિ (કરોષિ) = તું કરે છે.

નટ્ટ (નટ્ટ) = નાશ પામેલું.

નામ (નામન) = (૧) નામ, અભિધાન; (૨) નામ-
કર્મ.

ગુત્ત (ગોત્ર) = (૧) ગોત્ર, વંશ; (૨) ગોત્ર-કર્મ.

નટ્ટનામગુત્તો = નાશ પામ્યાં છે નામ અને ગોત્ર
જેનાં એવો.

જય (જગત્) = જગત્, વિશ્વ, દુનિયા.

ગુરુ (ગુરુ) = ગુરુ, આચાર્ય.

જયગુરુ ! = હે વિશ્વના ગુરુ !

પાયડ (પ્રકટ) = પ્રકટ, પ્રસિદ્ધ.

જયપાયડો = જગત્-પ્રસિદ્ધ.

હોસિ (ભવસિ) = તું થાય છે.

પદાર્થ

વિ०—“ (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ) ચાર કષાયોનો જોડે ક્ષય કર્યો છે એવો તું
અમારા કષાયોનો નાશ કેવી રીતે કરે છે [અથવા કષાયનો ક્ષય કેમ કરતો નથી] ? જેનાં
નામ અને ગોત્રનો વિનાશ થયો છે એવો તું હે જગદ્ગુરુ ! જગત્-પ્રસિદ્ધ કેમ થઈ શકે ? ”

પરિ०—“ કષાય-ચતુષ્થયનો વિનાશક એવો તું નોકષાયનો ક્ષય કરે છે અથવા અમારા
કષાયનો ક્ષય કરે છે. જોડે નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મનો નાશ કર્યો છે તે જગદ્-ગુરુ અને
જગત્-પ્રસિદ્ધ થાય છે. ”—૨

સ્પષ્ટીકરણ

શબ્દ-વિરોધને બદલે અર્થ-વિરોધથી વિભૂષિત આ પદમાં ઉપર સૂચવ્યા મુજબ ક્રોધ
રૂઢિત પ્રભુ નોકષાયનો કે અન્યની ક્રોધાદિક વૃત્તિનો ક્ષય કરી શકે એ આશ્ચર્યજનક ઘટના-

નો નિર્દેશ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રોધનો વિનાશ કરવા માટે ક્રોધાદિ સામગ્રી જોઈએ. અત્રે તો ઉલટું તેના અભાવથી વિનાશ થાય છે એ શું નવાઈ જેવું નથી? આનું સમાધાન બહુ સુંદર રીતે કલ્યાણમંદિરના ૧૩મા પદના પરામર્શથી થઈ જાય છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ક્રોધસ્ત્વયા યદિ વિમો ! પ્રથમં નિરસ્તો

ધ્વસ્તાસ્તદા વત કથં કિલ કર્મચૌરાઃ ।

પ્લોપત્યમુત્ર યદિ વા શિશિરાઽપિ લોકે

નીલદ્રુમાણિ વિપિનાનિ ન કિં હિમાની ? ॥”

અર્થાત્ હે નાથ ! જો તે પ્રથમ ક્રોધનો ક્ષય કર્યો, તો પછી (અવશેષ રહેલા) કર્મરૂપ ચોરોનો ખરેખર તે કેવી રીતે વિનાશ કર્યો? (આ વિરોધનું સમાધાન કવિરાજ ઉત્તરાર્ધ વડે કરતાં કહે છે કે વિનાશ કરવાનું સામાન્ય હથિયાર ક્રોધ છે, બાકી અલૌકિક હથિયાર તો શાન્તિ, શમ, ક્ષમા છે, અર્થાત્ પોતાના આત્માને અત્યંત શાન્ત-દાન્ત બનાવવાથી કર્મરૂપ ચોરને નસાડી શકાય છે, કેમકે) આ લોકને વિષે શીતળ હિમ-સમૂહ પણ શું લીલાં વૃક્ષ-વાળાં વનોને બાળતો નથી કે ?

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ પણ યોગશાસ્ત્ર (પ્રાં ૪, શ્લોક ૨૧) માં કથે છે કે—

“ક્ષાન્ત્યા ક્રોધો મૃદુત્વેન, માનો માયાઽઽર્જવેન ચ ।

લોમશ્ચાનીહયા જેયાઃ, કપાયા ઇતિ સદ્બ્રહ્મ ॥”

એટલે કે ક્રોધના ઉપર વિજય મેળવવા માટે ક્રોધરૂપી શસ્ત્ર કામ લાગતું નથી, પરંતુ ક્ષાન્તિ-ક્ષમા કામ લાગે છે, ઇત્યાદિ.

ધર્મપદના ચમકવર્ગનો નિમ્ન-લિખિત પંચમ શ્લોક પણ મનનીય છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

“નહિ વેરેન વેરાનિ, સમ્મન્તીઘ કુદાચનં ।

અવેરેન ચ સમ્મન્તિ, એસ ધમ્મો સનંતનો ॥”

નોકપાય—

કપાયના વ્યુત્પત્તિ વગેરેના સંબંધમાં થોડો ઘણો વિચાર મ્હપલપંચાશિકા (પૃં ૬૦-૬૧)માં કરવામાં આવ્યો છે. અત્ર નોકપાય સંબંધી ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કપાયની સાથે જ રહેનારા અથવા કપાયને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ જે કપાય તે ‘નોકપાય’ કહેવાય છે. અથવા નોકપદ દેશવાચક પણ છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો કપાયના એક દેશરૂપ જે હોય તે પણ ‘નોકપાય’ કહેવાય. શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૮, સૂં ૧૦)ની વૃત્તિ (પૃં ૧૪૧)માં શ્રીસિદ્ધસેનગણિ કથે છે કે—

“કપાયૈકદેશત્વાત્ કપાયવિશેષત્વાદ્ વા નોકપાયા હાસ્યાદયઃ”

આ નોકપાયના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) શોક, (૪) અરતિ, (૫) લય, (૬) બુદ્ધિ, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ એમ નવ ભેદો છે, એ વાત મ્હપલ-પંચાશિકાના ૧૨મા પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છિયે.

૧ સરખાવો શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અં ૮, સૂં ૧૦)નું સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃં ૧૪૧).

નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મ—

ઋષભપંચાશિકાના ૧૨ મા પૃષ્ઠમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ કર્મના જે આઠ વિભાગો પાડવામાં આવે છે તે પૈકી આ છઠ્ઠા અને સાતમા વિભાગો છે. જીવને અનેક રૂપ પ્રતિ નમાવે-પમાડે તે ‘નામ-કર્મ’ છે, જ્યારે ઉચ્ચ કે નીચ શબ્દો વડે આત્માને ઓલાવે તે ‘ગોત્ર-કર્મ’ છે. આ કર્મોને શાસ્ત્રમાં ચિતારાની અને કુંભારની ઉપમા આપી છે. નવતરવપ્રકરણમાં કહ્યું પણ છે કે—

“પટપટિહારસિમજ્જ-હૃદચિત્તકુલારમંડગારીણં ।

જહ પ્પસિં ભાવા, કમ્માણ વિ જાણ તહ ભાવા ॥ ૩૯ ॥”

[પટ-પ્રતિહારા-ડસિમઘ-હૃદિ-ચિત્ર-કુલાર-ભાણ્ડાગારિણામ્ ।

યથૈતેષાં ભાવાઃ કર્મણામપિ જાનીથ તથા ભાવાઃ ॥]

નામ-કર્મને ચિતારા સરખું કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ ચિતારો એક છબી ચિતરતાં હાથ, પગ, વગેરે જૂદાં જૂદાં અવયવોનો આકાર ચિતરે છે, તેમ નામ-કર્મ પણ ગતિ, સંક-નન, સંસ્થાન વગેરેને ઉદ્દેશીને જીવનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બનાવે છે.

જેમ કુંભાર એક ઘડો મદિરાનો ઘડે તો તે જુગુપ્સનીય અને અને બીજો ઘડો મંગળ-કુંભનો બનાવે તો તે પૂજનીય અને તેમ ગોત્ર-કર્મ પણ કોઈ આત્માને નીચ કુળમાં જન્મ અપાવે છે તો કોઈ આત્માને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ અપાવે છે. આથી તેને કુંભારનો ઇલકાળ આપવો તે બરાબર છે. જૈન શાસ્ત્રમાં ઇલકાકુ આદિ વંશને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે, જ્યારે આણ્ડાલાદિકના વંશને નીચ ગણવામાં આવે છે.

ગોત્ર કર્મના તો ઉચ્ચ અને નીચ એવા બે જ મુખ્ય ભેદો છે, જ્યારે નામ-કર્મના તો ગતિ, જાતિ, શરીર ઇત્યાદિ અનેક ભેદો છે. આ બે કર્મો પણ વેદનીય અને આયુષ્ય કર્મની જેમ અઘાતિ-કર્મ છે. એનો ઉચ્છેદ થતાં જીવ સિદ્ધ બને છે—ધર્મિય થાય છે—પરમ પૂર્ણ-તાને પામે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને જગદ્ગુરુ કે જગત્-પ્રસિદ્ધ કહેવામાં આવે તો તેમાં શું ખોટું છે?

૫ ૫ ૫ ૫

કહ નાયકુલુપ્પન્નો વિ નાહ ! સુરસં પયં ન પત્થેસિ ? ।

ઉવહસિ મોહનિદારઓ વિ કહ સાસયં બોહં ? ॥ ૩ ॥

[કથં નાગ(જ્ઞાત)કુલોત્પન્નોઽપિ નાથ ! સુરસં પયઃ (સુરસમ્પદં) ન પ્રાર્થયસિ ? ।

ઉવહસિ મોહનિદ્રારતોઽપિ (મોહનિદારકોઽપિ) કથં શાશ્વતં બોધં (વા ઓધં) ॥]

અવચૂર્ણિઃ

કહેતિ । કથં નાગકુલોત્પન્નોઽપિ { -સર્પાન્વયપ્રસૂતોઽપિ } સુરસં-સ્વાદુ (પયઃ-) દુગ્ધં ન પ્રાર્થયસિ । ઉવહસિ-ધારયસિ મોહનિદ્રારતોઽપિ-મૂઢતાતન્દ્રાસક્તોઽપિ કથં શાશ્વતં

મોહ-જ્ઞાનમિતિ {વિરુદ્ધમ્ । અવિરોધસ્તુ} જ્ઞાતકુલ-સિદ્ધાર્થવંશઃ, સુરસમ્પદ-દેવલક્ષ્મી,
મોહનિર્દારકઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ

કહ (કયં)=કેમ.
નાય (નાગ)=નાગ, સર્પ.
નાય (જ્ઞાત)=(૧) જ્ઞાત; (૨) વિખ્યાત, પ્રસિદ્ધ.
કુલ (કુલ)=કુળ, વંશ.
ઉત્પન્ન (ઉત્પન્ન)=ઉત્પન્ન થયેલ, જન્મેલ.
નાયકુલુપ્પન્નો=(૧) નાગ-કુળમાં જન્મેલો; (૨) જ્ઞાત-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો; (૩) વિખ્યાત વંશમાં જન્મેલ.
વિ (અપિ)=પણ.
નાહ ! (નાથ !)=હે પ્રભુ !, હે સ્વામી !
ન (ન)=નહિ.
અહ (અથ)=અથવા.
સુરસં (સુરસં)=સુન્દર રસ યુક્ત, સ્વાદિષ્ટ.
પયં (પયઃ)=દૂધને, દૂધને.
પયં (પદં)=પદને, સ્થાનને.
સુર (સુર)=દેવ.

સંપય (સમ્પદ)=સંપત્તિ, વૈભવ.
સુરસંપયં=સુરની સંપત્તિને.
ન=નહિ.
પત્યેસિ (પ્રાર્થયસિ)=તું પ્રાર્થના કરે છે, તું ઇચ્છે છે;
ઉદ્વહસિ (ઉદ્વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.
મોહ (મોહ)=મોહ.
નિદ્રા (નિદ્રા)=નિદ્રા, ઊંઘ.
રઝ (રત)=આસક્ત, લીન.
નિદ્વારઝ (નિર્દારક)=વિનાશક.
મોહનિદ્વારઝો=(૧) મોહ અને નિદ્રામાં આસક્ત.
(૨) મોહનો વિનાશક.
સાશ્વતં (શાશ્વતં)=શાશ્વત, નિરંતર.
વોહં (વોધં)=ઓધને, જ્ઞાનને.
વા (વા)=અથવા.
ઓહં (ઓધં)=ઓધને.

પદાર્થ

વિ૦—“હે નાથ ! સર્પ-કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં તું સરસ (સ્વાદિષ્ટ) દૂધની કેમ વાંછા કરતો નથી ? [અથવા પ્રસિદ્ધ વંશમાં જન્મવા છતાં તું સુર-સંપત્તિની કેમ આકાંક્ષા કરતો નથી ?] વળી મોહ અને નિદ્રામાં લીન હોવા છતાં તું શાશ્વત જ્ઞાનને [અથવા ઓધને] કેવી રીતે વહન કરે છે ?”

પરિ૦—“હે નાથ ! (સિદ્ધાર્થ રાજના) જ્ઞાત-કુળને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તું સુરસંપત્તિની અભિલાષા રાખતો નથી [અથવા જ્ઞાત-કુળમાં જન્મેલ હોવાથી તું (મોક્ષરૂપ) સરસ પદની ઇચ્છા નથી રાખતો એમ નથી]. વળી મોહનો વિનાશક હોવાથી તું નિરંતર જ્ઞાનને ધારણ કરે છે અર્થાત્ તું સર્વદા સર્વજ્ઞ છે”—૩

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

‘ક-ગ-ચ૦’ એ સૂત્રથી નાગનું નામ અને ‘અવર્ણો૦’ એ સૂત્રથી નાય બને છે. ‘સૈજોર્ણઃ’ (૮-૨-૪૨) એ સૂત્રથી જ્ઞાતનું નામ થાય અને ‘ક-ગ-ચ૦’ અને ‘અવર્ણો૦’ સૂત્રોથી નાય બને છે. ‘ક-ગ-ચ૦’ સૂત્રથી પદનું પદ થાય અને ‘અવર્ણો૦’ સૂત્રથી પય બને છે.

૧ ‘વિજ્ઞાત૦’ હિતિ ક-પાઠઃ ।

૨ જ્ઞ અને જ્ઞનો જ થાય છે.

‘ક-ગ-ચ૦’ સૂત્રથી નિર્દારક અને નિદ્રારત એ બેનાં નિર્દારક અને નિદ્રારત એમ બંને ક્રમે રૂપો થાય છે. ‘સર્વત્ર લ-વ-રામવન્દ્રે’ (૮-૨-૭૯) સૂત્રથી એ બંનેના રકારનો લોપ થાય છે એટલે નિદારક અને છે. ‘અનાદૌ શેષા-ડ્ડેશયોર્દ્ધિત્વં’ (૮-૨-૮૯) એ સૂત્રથી નિદારક અને છે.

ન+અથ=નાથનું ‘સ્વ-ઘ૦’ સૂત્રથી નાહ અને છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

અરિહસિ ન મુત્તિઅગ્ધં કહ તં ગયરાયમત્થયમણી વિ ? ।

કહ પહુ ! પહૂઅરયણાસઓ વિ રયણત્તયં વહસિ ? ॥ ૪ ॥

[અર્હસિ ન મૌક્તિકાર્થ (નમ્મ ઇતિ અર્ધ્ય)

કથં ત્વં ગજરાજ(ગતરાગ)મસ્તકમણિરપિ ? ।

કથં પ્રભો ! પ્રભૂતરત્નાશ્રયઃ (પ્રભૂત-

રજોનાશકઃ) અપિ રત્નત્રયં વહસિ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિઃ

અરિહસીતિ । અર્હસિ-લભસે ન મૌક્તિકસ્યાર્થ-મૂલ્યમ્ । {કથં} ભવાન્ ગજરાજમસ્ત-કમણિરપિ । કથં {મો} પ્રભો ! પ્રભૂતરત્નાશ્રયો{ડપિ}રત્નત્રયં વહસીતિ ન ચિત્રં-નાશ્ચર્યમ્ યતો નમ્મ ઇત્યર્થ(ર્ધ્ય?)નમસ્કારપૂજાં, ગતરાગમસ્તકમણિઃ-વીતરાગશિરોરત્નં; પ્રભૂતં રજઃ-કર્મ તસ્ય નાશકઃ । રત્નત્રયં-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રત્રયમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ

અરિહસિ (અર્હસિ)=તું યોગ્ય છે.

ન (ન)=નહિ.

મુત્તિ (મૌક્તિક)=મૌક્તિક, મોતી.

અગ્ધ (અર્ધ)=મૂલ્ય.

મુત્તિઅગ્ધં=મોતીના મૂલ્યને.

નમ્મ (નમઃ)=નમસ્કાર.

ત્તિ (ઇતિ)=એ.

અગ્ધં (અર્ધ્ય)=અર્ધ્યને, પૂલની સામગ્રીને.

કહ (કથં)=કેમ.

તં (ત્વં)=તું.

ગય (ગજ)=કુંજર, હાથી.

ગય (ગત)=ગયેલ.

રાય (રાજન્)=રાજ.

રાય (રાગ)=રાગ.

મત્થ (મસ્તક)=મસ્તક, માથું.

મણિ (મણિ)=મણિ, રત્ન.

૧ ‘વન્દ્ર’ શબ્દ સિવાયના બે અન્ય સંયુક્ત વ્યંજનવાળા શબ્દોમાં ઉપર કે નીચે રહેલ લ, વ અને હ અક્ષરોનો લોપ થાય છે.

૨ પદના પ્રારંભમાં નહિ રહેલા એવા ‘શેષ’ (સંયુક્ત વ્યંજનમાંના એકનો લોપ થતાં બે બાકી રહે તે) તેમજ ‘આદેશ’ (અમુક એક વ્યંજનના સ્થાનમાં કોઈ બીજો વ્યંજન આવે તે) વ્યંજનનો દ્વિર્લોપ થાય છે-તે એવડાય છે.

ગયરાયમત્થયમળી=(૧) હુંગજરાજના મસ્તકનો મણિ
જેની પાસે છે એવો; (૨) ગજરાજના માથાના
મણિઓને; (૩) વીતરાગ (જનો)ના મસ્તકને
વિષે મણિ (સમાન).^૨

વિ (અપિ)=પણ.

પહુ (પ્રમો)=હે નાથ!

પહ્લઅ (પ્રભૂત)=ભૂરિ, અનેક.

રયણ (રત્ન)=રત્ન, મણિ.

રયણ (રચન)=રચના.

આસઅ (આશ્રય)=આશ્રય.

રય (રજસ્)=રજ, કર્મ.

ળાસઅ (નાશક)=નાશ કરનાર.

પહ્લઅરયણાસઅ=(૧) અનેક રત્નોનો આશ્રય; (૨)

ઘણી રચનાનો આશ્રય; (૩) બહુ કર્મનો વિનાશક.

તય (ત્રય)=ત્રય, ત્રણનો સમૂહ.

રયણત્તયં=(૧) રત્ન-ત્રયને; (૨) રચના-ત્રયને.

વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

પદાર્થ

વિ०—“હે નાથ ! ગજરાજના મસ્તક ઉપર (રહેલ) મણિવાળો તું હોવા છતાં મૌકિકના
મૂલ્યને તું કેમ યોગ્ય નથી ? [અથવા હે પ્રભુ ! તું મોતીના મૂલ્યને લાયક નથી, તો પછી
ગજરાજના મસ્તકના (ઉત્તમ) મણિઓને લાયક તું કેમજ થાય ? (અર્થાત્ નજ થાય), છતાં
તું છે એ વિચિત્રતા]. વળી અનેક રત્નોના આશ્રયરૂપ તું હોવા છતાં કેમ તું રત્ન-ત્રયને
ધારણ કરે છે ?”

પરિ०—“હે નાથ ! વીતરાગના મસ્તકને વિષે મણિ (સમાન અર્થાત્ સર્વથા વીતરાગ)
એવો તું નમસ્કારરૂપ અર્ધ્યને યોગ્ય છે. વળી તું બહુ કર્મનો વિનાશક હોઈ (સમ્યગ્-
દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ) રત્ન-ત્રયને ધારણ કરે છે [અથવા તું
અનેક જાતની રચનાના આશ્રયરૂપ હોઈ (ઉપ્પન્નેદ વા વિગમેદ વા ધ્રુવેદ વા એ ત્રિપદી-
રૂપ) રચના-ત્રયને ધારણ કરે છે.”—૪

રૂપાંકરણ

સન્તુલન—

શબ્દ-છળથી—શાબ્દિક વિરોધથી વિભૂષિત આ પદમાં જે બહુ રત્નવાળા હોવા છતાં પ્રભુ

૧ આ અર્થ કરતી વેળા ‘ગજરાજમસ્તકમળીન્’ એવું સંસ્કૃત રૂપ સમજવું.

૨ આ ઉપરાંત બીજા બે અર્થો સંભવી શકે છે એમ ‘ગયરાયં’ સ્તવનના નિમ્ન-લિખિત—

“ગયરાયં ગયરાયં ગયરાયં દુક્લસ્ક્લુક્લણે ।

વિરયમયં વિરયમયં વિરયમયં જિણવરં વન્દે ॥ ૧ ॥”

—પ્રથમ પદની નીચે મુજબની અવચૂરિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

“ગદા-રોગાસ્તેપાં રા-દીપ્તિઃ સ્ફૂર્તિરિતિ યાવત્ તાં ઘતિ-સ્વળહયતિ (હતિ) ગદરાદઃ તં ભથવા

...ગદાનાં રાયો-વિગમો યસ્યાત્ સ તથા તમ્ ।”

અર્થાત્ રોગોની દીપ્તિના વિનાશક અને રોગોનો નાશ છે જેથી એવા એ બે અર્થો છે. ગદરાદ અને
ગદરામ એવાં સંસ્કૃત રૂપાન્તરો છે.

ત્રણ રતવાળા છે એવો જે વિરોધાત્મક લાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની સાથે કૃત્યાણુમંદિરના ૩૦ મા પદના નિમ્ન-લિખિત—

“ વિશ્વેશ્વરોઽપિ જનપાલક ! દુર્ગતસ્ત્વં ”

—ચરણમાંથી ઉદ્ભવતો લાવ સરખાવી શકાય તેમ છે. આ ચરણગત વિરોધનો પરિહાર જનપ ! અને અલકદુર્ગતસ્ત્વં એવો પદ્મછેદ કરવાથી થઈ જાય છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

અર્ધ અને અર્ધ્ય એ બેનાં ‘સર્વત્ર૦’ સૂત્રથી અઘ અને અઘ્ય એ ૩૫૦ બને છે. ‘અનાદૌ૦’થી અઘ્ય અને અઘ્ય એવાં ૩૫૦૦ થાય છે. ‘દ્વિતીય-તુર્યયોરુપરિ પૂર્વઃ’ (૮-૨-૬૦) એ સૂત્રથી અઘ્ય અને અઘ્ય બને છે. ‘ક-ગ-જ૦’ એ સૂત્રથી અઘ્યનું અઘ્ય બને છે.

ગજરાજ અને ગતરાજ એ બેનાં ‘ક-ગ-ચ૦’ અને ‘અવર્ણ૦’ સૂત્રથી ગયરાય એવું ૩૫ બને છે.

ક્ષ્મા-શ્લાઘા-રત્નેઽન્યવ્યજ્ઞનાત્ (૮-૨-૧૦૧) સૂત્રથી રત્નનું રત્+અ+ન=રતન ૩૫ બને છે; પછી ‘ક-ગ-ચ૦’, ‘નો જઃ’ અને ‘અવર્ણ૦’ એ સૂત્રોથી રચણ ૩૫ બને છે.

❧ ❧ ❧ ❧

કહ ગયકલહો વિ ભવોઅહિમ્મિ પોઓસિ સૈમણસીહાણં ? ।

एणारी वि महायस ! कह देसि सुहं सुहत्थीणं ? ॥ ५ ॥

[કથં ગજકલમઃ (ગતકલહઃ) અપિ ભવોદધૌ
પોતોઽસિ સમનઃ(શ્રમણ)સિંહાનામ્ ? ।

एणारिः (एनोऽरिः) अपि महायशः !

कथं ददासि सुखं सुहस्तिनां (सुखार्थिनां शुभार्थिनां वा)? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

કહેતિ । કથં ગજકલમોઽપિ પોતઃ—કિશોરોઽસિ । શ્રમણા એવ સિંહાઃ—કેસરિણસ્તેષા-મિતિ સમ્બન્ધઃ । एणारिः—સિંહોઽપિ હે મહાયશઃ ! કથં દદાસિ સુખં સુહસ્તિનાં—ચારુ-કરિણામિતિ {વિરુદ્ધમ્ । પક્ષે} ગતકલહો—નટવિગ્રહઃ ભવોદધૌ પોતઃ—ચાનપાત્રં શ્રમણ-સિંહાનાં एनोऽरिः—પાપરિપુઃ સુખાર્થિનાં શુભાર્થિનાં વા ॥ ૫ ॥

૧ ખીલ અને ચોથા અક્ષરને બેવડો કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેની પૂર્વનો એટલે ખીલને સ્થાને પહેલો અને ચોથાને સ્થાને ત્રીજો અક્ષર આવે.

૨ ક્ષ્મા, શ્લાઘા અને રત્ન એ શબ્દોના બેડાક્ષરના અન્ય વ્યંજનના પૂર્વે જ થાય એટલે ક્ષ્મા, શ્લાઘા અને રતન એમ ૩૫૦ બને છે.

૩ સમ્યોધનાર્થે વા ।

શબ્દાર્થ

કહ (કથ)=કેમ.
 ગય (ગજ)=હાથી.
 કલહ (કલમ)=ખચું.
 ગય (ગત)=ગયેલ.
 કલહ (કલહ)=કલહ, લડાઈ.
 ગયકલહો=(૧) હાથીનું ખચું; (૨) ગયો છે કલહ
 જેનો એવો.
 વિ (અપિ)=પણ.
 ભવ (ભવ)=સંસાર.
 ઉઅહિ (ઉદયિ)=સમુદ્ર.
 ભવોઅહિમ્મિ=સંસારરૂપ સમુદ્રમાં.
 પોતો ('પોતઃ')=(૧) ખચું; (૨) વહાણ.
 સિ (અસિ)=તું છે.
 સમણ (સમનસ્)=મનસ્વી.
 સમણ (શ્રમણ)=શ્રમણ, સાધુ.
 સીહ (સિંહ)=(૧) સિંહ; (૨) ઉત્તમતાવાચક શબ્દ.
 સમણસીહાણં=(૧) મનસ્વી સિંહોનો; (૨) શ્રમણરૂપ
 સિંહોનો; (૩) શ્રમણોમાં ઉત્તમ.

ણ (ણ)=મૃગ.
 ણ (ણસ્)=પાપ.
 અરિ (અરિ)=શત્રુ.
 ણારી=(૧) મૃગનો શત્રુ; (૨) પાપનો શત્રુ.
 મહ (મહત્)=ઘણું.
 યશ (યજસ્)=યશ, કીર્તિ.
 મહાયસ ! =હે ઘણાં યશવાળા !
 દેસિ (દદાસિ)=તું આપે છે.
 સુહં (સુખં)=શુભને.
 સુ (સુ)=શ્રેષ્ઠતાવાચક અવ્યય.
 હત્થિ (હસ્તિન્)=હાથી.
 સુહ (સુખ)=શુભ.
 સુહ (શુભ)=શુભ.
 અત્થિ (અર્થિન્)=અલિલાપી.
 સુહત્થીણં=(૧) સુંદર હાથીઓના; (૨) શુભના અલિ-
 લાપીઓના; (૩) શુભની ધૃષ્ટાવાળાઓના.

પદાર્થ

વિ०—“હે મહાયશસ્વી (યશોદા-પતિ) ! તું હાથીના ખચ્યા જેવો હોવા છતાં
 સંસારસમુદ્રમાં (ક્ષરતા) મનસ્વી સિંહોનો તું ખચ્યો છે, એ (વાત) કેમ (હોઈ શકે) ? વળી
 તું સિંહ હોવા છતાં સુંદર હાથીઓને કેમ સુખ આપે છે ?”

પરિ०—“તું કલહ રહિત છે માટે સંસાર-સમુદ્રમાં રહેલા શ્રમણ-સિંહોને તું વહાણરૂપ
 છે. વળી હે મહાકીર્તિશાળી ! તું પાપનો દુશ્મન છે, તેથી સુખાર્થીઓને તું સુખ આપે છે.”—પ

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

શાબ્દિક છળથી લાંછિત આ પદ્યગત કલહ શબ્દના કલહ અને કલમ એમ બે સંસ્કૃત-
 માં રૂપાંતરો થાય છે. તેમાં ‘લ-વ’ સૂત્રથી કલમનું કલહ રૂપ બને છે.

૧ ‘પોત’ દ્વિઅર્થી છે એ વાતની હૈમ અનેકાર્થ્ય (કાં ૨, શ્લો ૧૭૮)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ
 સાક્ષી પૂરે છે:—

“પોતઃ સિદ્ધૌ પ્રવહજે”

‘અત્યંત’થી એનસૂનું એન અને ‘નો જા:’થી એનનું એજા બને છે. એજા+અરિ મળીને ‘સમા-
નાનાં તેન દીર્ઘ:’ (૧-૨-૧) એ સૂત્રથી એજારિ રૂપ બને છે. એટલે એનોડરિ અને એજારિ બો-
લેખનું એજારિ બને છે.

‘સૈસ્ય થોઽસમસ્ત-સ્તમ્બે’ (૮-૨-૪૫) એ સૂત્રથી હસ્તીનું હથ્થી થાય અને ‘અનાદૌ૦’ એ સૂત્રથી હથ્થી થાય છે. ‘દ્વિતીયતુર્યયો૦’ એ સૂત્રથી હથ્થી થાય છે.

‘ख-घ०’થી સુખાર્થીનું સુહાર્થી, ‘સર્વત્ર०’ થી એનું સુહાથી, ‘અનાદૌ०’થી સુહાથી, ‘ત્રિ-
તીય-નુર્યયો०’થી એનું સુહાથી અને ‘ह्रस्वः संयोगे’ (૮-૧-૮૪) થી સુહત્થી અને છે.

परिणयवयं जरावज्जियं पि संतावयं पि नयणसुहं ।

कह सत्तहत्थमाणं पि वहसि नवहत्थसप्पाणं ? ॥ ६ ॥

[परिणतवयसं (परिणतव्रतं परिणतवचनं वा) जरावर्जितमपि
सन्तापकं (शान्तापदं) अपि नयनसुखम् ।
कथं ससहस्तमानमपि
वहसि नवहस्तं (न वधार्थं) आत्मानम् ॥]

अवचूर्णः

परिणयेति । परिणतवयसं-वृद्धं जरावर्जितमपि सन्तापकमपि नयनसुखदं, सप्तकरप्रमाणमपि वहसि नवहस्तं आत्मानं-स्वमित्यसङ्गतम् । पक्षे परिणतव्रतम्-आत्मीभूतमहाव्रतं शान्तापदम्-अपगतविपत्तिं न वधार्थं-घातनिमित्तम् ॥ ६ ॥

શાખ-દાર્થ

परिणय (परिणत)=(१) परिपक्व; (२) स्वीकारेण.
 वय (वयस्)=उभयम्.
 चय (वचन)=वचनम्.
 चय (व्रत)=व्रत, नियमम्.

પરિણયવચન=(૧) પરિપક્વ ઉમ્મરવાળો, વૃદ્ધ; (૨)
 પરિપક્વ વચનવાળો; (૩) પરિપક્વ મતવાળો;
 (૪) સ્વીકાર્યું છે મત જોણું એવો.
 જરા (જરા)=વૃદ્ધાવસ્થા, ઘડપણ.

૧ પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દોના છેવટના વ્યંજનનો લોપ થાય છે.

२. સમાન સ્વરની સમાન સ્વર સાથે સંધિ થતાં તે દીર્ઘ થાય.

३ समस्त शाने स्तम्भ सिंवायना शब्दोभांना स्तनो य थाय.

૪ દીર્ઘ સ્વરને સંયુક્ત અક્ષર પર છતે હ્રસ્વ થાય.

વજ્જિય (વર્જિત)=રહિત.

આવજ્જિય (આવર્જિત)=યુક્ત.

જરાવજ્જિયં=(૧) વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત, યુવક; (૨) વૃદ્ધાવસ્થાથી યુક્ત.

પિ (અપિ)=પણ.

સંતાવયં (સન્તાપકં)=સંતાપ આપનાર.

સંત (શાન્ત)=શાન્ત કરેલ, નાશ કરેલ.

આવય (આપદ્)=આપત્તિ, કષ્ટ.

સંતાવયં=નાશ કર્યો છે આપત્તિઓનો જેણે એવો.

નયણ (નયન)=નેત્ર, લોચન.

સુહ (સુખ)=સુખ.

નયનસુહં=નેત્રને સુખકારી.

કહ (કથં)=કેમ.

સત્ત (સત્તન્)=સાત.

હત્થ (હસ્ત)=હાથ.

માણ (માન)=પ્રમાણ, માપ.

સત્તહત્થમાણં=સાત હાથના માપવાળો.

વહસિ (વહમિ)=તું ધારણ કરે છે.

નવ (નવન્)=નવ.

નવહત્થં=નવ હાથનું.

ન (ન)=નહિ.

વહત્થં (વધાર્થ)=વધને માટે.

અપ્પાણં (આત્માનં)=આત્માને, દેહને.

પદાર્થ

વિ૦—“વૃદ્ધાવસ્થાથી વર્જિત હોવા છતાં પરિપક્વ વયવાળા [અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી યુક્ત હોવા છતાં પરિપક્વ (સુયોગ્ય) વચનકે મતવાળા], વળી સન્તાપકારક હોવા છતાં નેત્રને સુખદાયક તેમજ સાત હાથની ઊંચાઈ હોવા છતાં નવ હાથ જેવડો દેહ તું કેમ ધારણ કરે છે?”

પરિ૦—“તરૂણ અને એથી કરીને મહાવ્રતનો આશ્રય લીધેલ, કષ્ટનો વિનાશક એથી નેત્રને સુખદ, તેમજ સાત હાથનો એવો દેહ તું અન્યના વધ માટે ધારણ કરતો નથી”—૬

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

આની પૂર્વેનું મુક્ત તપાસતી વેળા ‘જૈન સાહિત્યસંશોધક’ (ખં૦ ૩)નો ત્રીજો અંક મારા જોવામાં આવ્યો. એમાં વ્યાકરણતીર્થ પં. શ્રીચુત એચરદાસના વિવેચનથી વિભૂષિત શ્રીમહા-વીરસ્તુતિ નજરે પડી. વિવેચક મહાશયે અવચૂરિ કે ટીકાના આધાર વિના અર્થો સૂચવ્યા છે. આથી અત્ર છપાતી અવચૂરિ કરતાં કેટલીક વાર ભિન્ન અર્થો પણ આમાં દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પદ્યના સંબંધમાં તો પાઠાન્તર હોવાથી અર્થ-ભિન્નતા ઉદ્ભવી છે એટલે એ પાઠાન્તર તેમજ સૂચવેલ અર્થો અત્ર આપવા ઉચિત સમજાય છે. જરાવજ્જિયં ને બદલે સુરાડ્ડવજ્જિયં પાઠાન્તર છે; એનો અર્થ નીચે મુજબ છે:—“સુરાડ્ડવજ્જિયં ણિ પરિણયવચં, એ દેહ સુરાથી (મદિરાથી) આવર્જિત છે છતાંય પરિપક્વ મતવાળો કે પરિપક્વ વચનવાળો છે. ખરી રીતે તો દારૂડિયાના દેહમાં નથી હોતું પરિપક્વ મત કે તેવું વચન. તું તો તેવો છતાંય વળી મતમાં અને વચનમાં પરિપક્વતા ધરાવે છે એ આશ્ચર્ય છે.

સુરાડ્ડવજ્જિયં,—હે ભગવન્! તારી આસપાસ સુરો (દિવ્ય પુરૂષો, યોગીઓ, અનુભવીઓ અને જ્ઞાનીઓ) વિંટળાઈ રહેલા છે તેથી જ એમ જણાય છે કે, તારું મત અને વચન પરિણુત-પરિપક્વ છે અથવા હે ભગવન્! તારો આત્મા સુરાવજ્જિન્ય (શૌર્યથી આવર્જિત) છે તેથી જ તારા મતમાં અને વચનમાં પરિપક્વતા છે. (અહીં ‘શૂર’ શબ્દ ભાવપરક-શૌર્યપરક ધટાવવો).

‘સૂર’, નું પ્રાકૃત ‘સૂર’ થાય છે. શ્લેષ કાવ્યોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ નથી ગણાતો તેથી જ મૂલના હ્રસ્વ ‘સૂર’ ને દીર્ઘ ‘સૂર’ માનીને પણ અર્થયોજના કરેલી છે.”

આ પ્રમાણે પંડિતજી પ્રાકૃતના પારગામી હોઈ અર્થો સૂચવે છે એટલે તેની વાસ્તવિકતાના સંબંધમાં વાંધો ઉઠાવવો એ મારા જેવાને માટે સાહસ ગણાય. પરંતુ પ્રથમ વિરોધાત્મકે અર્થ સૂચવતાં ‘તું તો તેવો છતાંય’થી પ્રભુને દારૂડિયા ગણાવવા એ મને ઠીક લાગતું નથી. સુરા અને વજ્જિય વચ્ચે અવગ્રહ વિના ચલાવી લેવું સમુચિત સમજાય છે. તેમ થતાં સુરાથી વર્જિત-મદિરા રહિત હોવા છતાં તું પરિપક્વ વચનવાળો છે એવો અર્થ કરી શકાય છે. આ અર્થ વિરોધજન્ય છે, કેમકે કેટલાક મદિરાના વ્યસનીઓ એમ માને છે કે આકણ્ઠ મદિરાનું ખાન કર્યું હોય-દારૂ ઠાંસ્યો હોય તો વચનમાં પરિપક્વતા આવે છે. હું તો ‘માંસ ખાવાથી શરીરમાં શૌર્ય આવે છે’ એ સિદ્ધાન્ત જેમ સ્વીકારી શકતો નથી તેમ આને પણ આશ્રય આપી શકતો નથી. પ્રસ્તુતમાં મારે એટલુંજ સૂચવવાનું છે કે મેં દશાર્વેલ અર્થ જે અનુચિત જણાય અને જીજ્ઞાસો ધોઈ રીતે બંધણેસતો અર્થ નજ થઈ શકે તો જરા ને બદલે સુરાવાળો પાઠ આદરણીય છે એમ ગણવું યુક્તિ-યુક્ત લેખાશે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

ગયગારવં પિ ગુરુઅં નયનાણ મધૂત્સવં પિ સિસિરમહં ।
તં વિંત્તિ ક્ષીણમોહં પિ કહ ણુ પઢમં ગુણઢ્ઢાણં ? ॥ ૭ ॥

[ગતગૌરવમપિ ગુરું

નયનાનાં મધૂત્સવં (મહોત્સવં) અપિ શિશિરમહ(થ)મ્ ।

ત્વાં જીવતે ક્ષીણમોહમપિ

કથં નુ પ્રથમં ગુણસ્થાનમ્ ? ॥]

અવતૂર્ણિ:

ગયેતિ । ગતગરિમાણમપિ ગુરું-મહાન્તં નયનાનાં મધૂત્સવં { -ચૈત્રલક્ષણોત્સવં } અપિ શિશિરમહં-મૌઘફાલ્ગુનોત્સવં ત્વાં ક્ષીણમોહમપિ જીવતે કથં નુ પ્રથમં મિથ્યાદશાસ્ત્ર્યં ગુણસ્થાનં સિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધં { ઇતિ વિરુદ્ધમ્ । પક્ષે } ગતગૌરવં-અપગતસૌતર્દિરસગૌરવત્રયં મહોત્સવં-મહામહં શિશિરમહં-શીતલતેજસં પ્રથમં-પ્રધાનં ગુણસ્થાનં-જ્ઞાનાઢ્યાલયમ્ ॥૭॥

શીખદાર્થ

ગય (ગત) = ગયેત્.

ગારવ (ગૌરવ) = (૧) ગુરૂતા, મહત્વ; (૨) ગૌરવ, સુખ, સમૃદ્ધિ અને રસની આકાંક્ષા.

ગયગારવં = ગયું છે ગૌરવ જેનું એવો.

વિ (અપિ) = પણ.

ગુરુઅં (ગુરું) = (૧) મહાત્મ; (૨) ગુરૂ, આચાર્ય.

૧ ‘ગદજ’ ઇતિ ઘ-પાઠ; ‘ગુરુકં’ ઇત્યર્થક: ।

૨ ‘માઢ્યાલ્પા’ ઇતિ ય-પાઠ: ।

૩ ‘સાતસમૃદ્ધિરસ’ ઇતિ

ઘ-પાઠ: ।

નયનાણ (નયનાનાં)=નેત્રોના.

નયનાણ (નમ્નાનાં)=નાગાઓના.

નય (નય)=નય, યથાર્થ અભિપ્રાય-વિશેષ.

નાણ (જ્ઞાન)=જ્ઞોધ.

નયનાણ ! =નયનું જ્ઞાન છે જેને એવા !

મહુ (મધુ)=ચૈત્ર માસ.

ઉત્સવ (ઉત્સવ)=ઉત્સવ.

મહ (મહત્)=મોટો.

મહુત્સવ=(૧) ચૈત્રમાસીય ઉત્સવ; (૨) મોટો ઉત્સવ, મહોત્સવ.

પિ (અપિ)=પણ.

સિસિર (શિશિર)=(૧) શિયાળો; (૨) શીતલ; (૩) જડતા.

મહ (મહત્)=નેજ.

મહ (મથ)=મથનાર, વિન શક.

સિસિરમહં=(૧) શિશિર ઉત્સવ, મહાહ-ફાગણનો ઉત્સવ; (૨) શીતળ તેજ; (૩) જડતાનો વિનાશક.

તં (ત્વાં)=તને.

વિંતિ (વ્યવને)=કહે છે.

સ્ત્રીણ (સ્ત્રીણ)=ક્ષય કરેલ.

મોહ (મોહ)=મોહ.

મા (મા)=અક્ષમી.

ઓહ (ઓષ)=સમૂહ.

સ્ત્રીણમોહં=(૧) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન; (૨) ક્ષીણ થયો છે લક્ષ્મીનો સમૂહ જેનો એવા; (૩) ક્ષય થયો છે મોહનો જેના એવા.

કહ (કથં)=કેમ.

પુ (પુ)=ખરેખર.

પદમં (પ્રથમં)=પ્રથમ.

ગુણ (ગુણ)=ગુણ.

ટાણ (સ્થાન)=સ્થાન.

ગુણટાણં=(૧) ગુણસ્થાન; (૨) ગુણોનું સ્થાન.

પદ્યાર્થ

વિ०—“(હે નાથ !) તારૂં ગૌરવ જતું રહ્યું છે છતાં પણ તને મહાન્ [અથવા તારી શુરતા જતી રહી છે છતાં પણ શુરૂપ], વળી નેત્રોને (પ્રસન્ન કરવા માટે) મધુ-ઉત્સવરૂપ હોવા છતાં શિશિર-ઉત્સવરૂપ [અથવા નમ્ર (અચેલક યોગીઓ) ને મહોત્સવરૂપ હોવા છતાં ભયંકર શિયાળા જેવો] તથા વળી ક્ષીણમોહ (સર્વોત્તમ) ગુણસ્થાને હોવા છતાં [અથવા સંપત્તિના સમૂહથી રહિત હોવા છતાં] તને ખરેખર પ્રથમ ગુણસ્થાને કેમ (લોકા) કહે છે ?”

પરિ०—“(હે મહાવીર !) તં (સુખ, સમૃદ્ધિ અને રસની તૃષ્ણારૂપ) ગૌરવ (ત્રય) નો વિનાશ કર્યો છે એથી મહાન્ [અથવા શુરૂપ], તું નેત્રોને મહોત્સવરૂપ છે તેથી શીતળ તેજ-વાળો [અથવા તું (અજ્ઞાનરૂપ જડતાનો ધાતક એથી અચેલકાને મહોત્સવરૂપ છે] તેમજ તં મોહનો નાશ કર્યો છે, વાસ્તે (જ્ઞાનાદિ) ગુણોના આઘ સ્થાનરૂપ તને લોકા ખરેખર કહે છે.”—૭

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધાત્મક સામગ્રી—

શબ્દ-અમત્કારથી શોભતા આ પદ્યમાં જૈન પારિભાષિકતારૂપ વિશેષતા છે. ગાર્વ, ખી-ણમોહ અને ગુણટાણ એના સામાન્ય અર્થો હોવા ઉપરાંત જૈન શાસનમાં એના વિશિષ્ટ અર્થો

૧-૨ હૈમ અનેકાર્યં (કાં ૩ શ્લો ૧૨૧૧-૧૨૧૨) માં કહ્યું છે કે “શિશિરઃ શીતલે હિમે ॥ ઋતુમેદે”. અમરકોશ (કાં ૧, શ્લો ૬૧-૬૨) માં પણ કહ્યું છે કે “શિશિરો જઢઃ ॥ તુષારઃ શીતલઃ”.

૩ પંડિતશ્રી ‘શિશિરોત્સવ કાર્તિક-માગસર માસમાં હોય છે’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ તે ચિત્ત જણાય છે.

છે. આ પારિભાષિક અર્થોથી અનભિજ્ઞ આ પદ્યગત વિરોધજન્ય આનન્દ ન મેળવી શકે. કવિરાજે આવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરી પોતાની જૈન સાહિત્યની સિદ્ધહસ્તતા સિદ્ધ કરી આપી છે, કેમકે ખાસ કરીને ‘ગારવ’ શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ બાણનારાની સંખ્યા ઘણી નથી. ૩૫-સિદ્ધિ—

નયણાણતું નગ્નાનાં ૩૫ થાય છે, કેમકે ત્રણ શબ્દના નગિન અને નગન એવાં જે જે ૩૫ થાય છે તે પૈકી નગન ઉપરથી અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં નયણ થઈ શકે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

વરધસ્મધરો વિ અમર્ગણાસણો ગુણનિહી વિ ગયગવો ।

કહ નિષ્કારણમિત્તો વિ હોસિ ભુવણસ્સ અવચંસો ? ॥ ૮ ॥

[વરધર્મધરોઽપિ અમાર્ગણાસનઃ (ચ માર્ગનાશનઃ)

ગુણનિધિરપિ ગતગવ્યઃ (ગતગર્વઃ) ।

કથં નિષ્કારણમિત્રમપિ ભવસિ

ભુવનસ્ય અવચસ્યઃ (અવતંસઃ) ? ॥]

અવચૂર્ણિઃ

વરેતિ । પ્રધાનધનુર્ધરોઽપિ ન વિચિતે માર્ગણાસનં-ધનુર્યસ્ય સઃ । ગુણાનાં-મૌર્વીનાં નિધિઃ । ગતા ગવ્યા {—ગુણો} યસ્ય સઃ । કથં નિષ્કારણમિત્રમપિ ભવસિ ? ભુવનસ્યાવચસ્યઃ {—અમિત્રમિતિ વિચામહે(?)} । પક્ષે વરધર્મધરઃ—{પ્રધાનક્ષાન્ત્યાદિધરઃ} અમાર્ગનાશનઃ {—અસતામુન્મથનઃ} । ગુણા-જ્ઞાનાદયઃ । ગતગર્વઃ અવતંસઃ {—શેઝરઃ} ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ

વર (વર)=ઉત્તમ.

ધમ્મ (ધર્મ)=(૧) ધનુષ્ય; (૨) (ક્ષમાદિ) ધર્મ.

ધર (ધર)=ધારક.

વરધમ્મધરો=(૧) ઉત્તમ ધનુષ્યનો ધારક; (૨) ઉત્તમ ધર્મના ધરનાર.

વિ (અપિ)=પણ.

મર્ગણ (મૌર્ગણ)=(૧) આણુ; (૨) યાચક.

અસણ (અસન)=ફેંકવું તે.

મર્ગ (મૌર્ગ)=(૧) મૃગનો સમૂહ; (૨) મૃગનો મદ; (૩) પંથ, રસ્તો.

ણાસણ (નાશન)=નાશ.

અમર્ગણાસણો=(૧) આણુને નહિ ફેંકનાર; (૨) મૃગના સમૂહનો નાશ નહિ કરનાર; (૩) હુમાર્ગનો વિનાશક.

અ (ચ)=વળી.

આસણ (આશન)=ભોજન.

૧ ‘હોઈ’ દ્વિતિ ગ-પાઠઃ ।

૨ “ ધર્મો યમોપમાપુણ્યસ્વભાવાચારધન્વસુ ” (હૈમે ૨-૩૩૫) ।

૩ “ માર્ગણસ્તુ દારેડિયિનિ ” (હૈમે ૩-૮૧૭) ।

૪ “ માર્ગો મૃગસદે માસે સૌમ્યર્ક્ષેન્ધેવગે પથિ ” (હૈમે ૨-૫૬) ।

આસણ (આસન)=સ્થાન.
 મમ્મણાસણો=(૧) માર્ગનો નાશક; (૨) યાચકોને
 ખવાડનાર; (૩) યાચકોનું સ્થાન.
 ગુણ (ગુણ)=(૧) ગુણ; (૨) દોષી.
 નિહિ (નિધિ)=નિધિ, લંડાર.
 ગુણનિહી=ગુણોનો લંડાર.
 ગય (ગત)=ગયેલો.
 ગચ્છ (ગચ્છ)=જ્યા.
 ગચ્છ (ગર્વ)=ગર્વ, અભિમાન.
 ગયગચ્છો=(૧) ગઇ છે જ્યા જેની એવો; (૨) નાશ
 કર્યો છે ગર્વનો જેણે એવો.

કહ (કથ)=કેમ.
 નિક્કારણ (નિક્કારણ)=નિષ્કારણ, કારણ રહિત.
 મિત્ર (મિત્ર)=મિત્ર.
 નિક્કારણમિત્તો=નિષ્કારણ મિત્ર.
 હોદ (મવસિ)=તું છે.
 મુવણસ્સ (મુવણસ)=જગતનો.
 વયંસ (વયસ)=મિત્ર.
 અવયંસો=મિત્ર વિનાનો.
 અવયંસો (અવતંસો)=અવતંસ, શેખર.

પદાર્થ.

વિ૦—“ઉત્તમ ધનુર્ધર હોવા છતાં ખાણે નહિ ફેંકનાર (અથવા મૃગના સમૂહને
 કે મૃગના મદનો નાશ નહિ કરનાર) [અથવા ઉત્તમ (ક્ષાન્તિ વગેરે) ધર્મનો ધારક છતાં
 માર્ગનો વિનાશક], વળી ગુણ-નિધિ હોવા છતાં જ્યા રહિત તેમજ જગતનો નિષ્કારણ મિત્ર
 હોવા છતાં મિત્ર વિનાનો તું કેમ છે ?”

પરિ૦—“તું ઉત્તમ ધર્મનો પોષક છે એથી કરીને તો તું (હિંસાદિ) કુમાર્ગનો વિનાશક
 છે [અથવા તું ઉત્તમ (દાન) ધર્મનો ધારક છે, તેથી તું યાચકોને લોજન (અથવા આશ્રય)
 આપનાર છે], વળી તું ગુણનિધિ છે એટલે તો તું નિરભિમાની છે તેમજ (ત્રિ)લુપ્તનો
 નિષ્કારણ મિત્ર હોઇ ત્રૈલોક્યમાં શેખરરૂપ છે.”—૮

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-શંકા—

‘ગયગચ્છો’ પદ શંકિત હોવાનું પંડિતજી સૂચવે છે, એ એમણે સૂચવેલ ‘ગજવત્ ગર્વને
 ધરાવનાર’ અર્થ વિચારતાં ઠીક લાગે છે, પરંતુ જે ગચ્છનું ગચ્ચ રૂપાંતર તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું
 હોત તો તેઓ આ શંકા ઉઠાવત જ નહિ, કેમકે એથી જે અર્થ સ્ફુરે છે તે ધરાવનાર બંધ-
 બેસતો થાય છે.

પદ-ગૌરવ—

આ પદનું ગૌરવ કંઈ ઓરજ છે. ધર્મ, માર્ગણ, ગુણ અને ગચ્છ જેવા અનેકાર્થી શબ્દોના
 પ્રાકૃત રૂપોથી આ પદ અલંકૃત છે એટલે વિરોધાલંકાર વિશેષતઃ ગાજી રહ્યો છે. માર્ગણાદિ
 શબ્દોના અર્થ-વૈચિત્ર્યને લઈને વિરોધાલંકારમય અનેક પદો સંસ્કૃતમાં રચાયાં છે. અત્ર સુભાષિત-
 રત્નભાણુકાગાર (પૃ. ૧૦૫-૧૦૬)માંથી બે ઉદાહરણો નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે.—

૧ “ગુણઃ જ્યાસૂદતન્તુષુ” (૨-૧૫૨) । ૨ “ગચ્ચં ક્ષીરાદિકે જ્યાયાં રાગવસ્તુનિ ગોરિતે” (૨-૩૬૨) ।
 ઋષભ ૨૮

“ત્વયા વીર! ગુણાકૃષ્ટા ક્ષુદ્રદૃષ્ટ્યા વિલોકિતાઃ ।

લેક્ષં લબ્ધ્વૈવ ગચ્છન્તિ માર્ગેના ઇવ માર્ગેનાઃ ॥”

“અપૂર્વેયં ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કુતઃ ? ।

માર્ગેણૈઘઃ સમાયાતિ ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥”^૭

૩૫-સિદ્ધિ—

‘વક્ત્રાદાવંતઃ’ (૮-૧-૨૬) એ સૂત્રથી વ્યસ્યનું વ્યસ્ય થાય છે. ‘અંધો મનન્યામ્’ (૮-૨-૭૮) એ સૂત્રથી વ્યસ થાય છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

પાવર્કસણં પિ ચિત્તં સારં પિ ધરેસિ કહ જસં સેઅં ? ।

જિણ ! સિઅવાયક્ષાયં પિ સવ્વહા સામલચ્છાયં ॥ ૯ ॥

[પાપકૃષ્ણં (પાપકષણં) અપિ ચિત્રં (ચિત્તં)

શારં (સારં) અપિ ધારયસિ કથં યશઃ શ્વેતમ્ ? ।

જિન ! સિત(સ્યાદ્)વાદચ્છ્યાતમપિ સર્વથા

શ્યામલચ્છાયં (શર્વહાસામલચ્છાયં) ॥]

અવત્તૂર્ણિઃ

પાવેતિ । પાપમિવ કૃષ્ણમપિ ચિત્રં-કર્તુરં શારં-શવલમપિ ધરસિ યશઃ શ્વેતં { -શુક્લમ્ } ।
હે જિન ! સિતસ્ય વાદો-વાર્તા તેન ચ્છ્યાતં { -પ્રસિદ્ધમપિ } સર્વથા શ્યામલચ્છાયમ્ { -ઇત્ય-
દ્ધુતમ્ } । પક્ષે પાપસ્ય કષણં ચિત્રમ્-અનેકરૂપં સારં-પ્રધાનં શ્રેયઃ-પ્રશસ્યતરં સ્યાદ્વાદ-
ચ્છ્યાતં { -અનેકાન્તવાદપ્રતીતમ્ } । શર્વઃ-શક્કરઃ તસ્ય હાસચ્છેવામલચ્છાયા યસ્ય તદ્ધાર-
યતીતિ સમ્બન્ધઃ । યશો વિશેષ્યમ્ । { શેષાણિ વિશેષણાનિ } ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ

પાવ (પાપ) = પાપ.

કસણ (કૃષ્ણ) = કૃષ્ણ, શ્યામ.

કસણ (કષેણ) = છેદનાર.

પાવકસણં = (૧) પાપની જેમ કાળા, (૨) પાપને
છેદનાર.

પિ (અપિ) = પણ.

ચિત્તં (ચિત્રં) = વિચિત્ર.

ચિત્તં (ચિત્તં) = ચિત્ત, મન.

સારં (શારં) = શબ્દ, કાબરચીતરં.

સારં (સારં) = ઉત્તમ.

ધરેસિ (ધારયસિ) = તું ધારણ કરે છે.

કહ (કથં) = કેમ.

૧ જ્યા; પક્ષે વિનયાદિઃ । ૨ શરવ્યમ્; પક્ષે લક્ષદ્રવ્યમ્ । ૩ યાચકાઃ । ૪ ઘાણાઃ । ૫ યાચકાનાં સમૂહઃ
પક્ષે ઘાણાનાં સમુદાયઃ । ૬ વિનયાદિઃ, પક્ષે જ્યા । ૭ પ્રભાવકચરિત્રે (પૃ. ૧૧) પદ્યમિદં વર્તતે ।

૮ વક્ર વગેરે શબ્દોને વિષે યથાદર્શન વડે પ્રથમાદિ સ્વરને અંતે આગમરૂપ અનુસ્વાર થાય છે.

૯ ભેડાક્ષર નીચે આવેલા મ, ન અને યનો લોપ થાય છે.

૧૦ ‘કસિણં’ इति घ-पाठः । ૧૧ ‘પાપમેવ કૃષ્ણમપિ’ इति क-पाठः ।

જસં (યશઃ)=કીર્તિને.
 સેયં (ચેતં)=ચેત, ધવળ.
 જિણ ! (જિન !)=હે વીતરાગ !, હે તીર્થંકર !
 સિય (સિત)=ચેત.
 સિય (સ્યાત્)=સ્થાત્, ક્રોધક રીતે.
 વાય (વાદ)=વાદ.
 ફલાય (સ્યાત્)=પ્રસિદ્ધ.
 સિયવાયફલાયં=(૧) ચેત વાદથી પ્રસિદ્ધ; (૨) સ્યાદ્વાદથી પ્રખ્યાત.

સઘ્ઘા (સર્વથા)=સર્વ રીતે.
 સામલ (શ્યામલ)=શ્યામ, કૃષ્ણ.
 છાયા (છાયા)=કાન્તિ.
 સામલચ્છાયં=શ્યામ કાન્તિવાળો.
 સઘ્ઘ (શર્વ)=શંકર, મહાદેવ.
 હાસ (હાસ)=હાસ્ય.
 અમલ (અમલ)=નિર્મળ.
 સઘ્ઘાસામલચ્છાયં=શંકરના હાસ્યની જેમ નિર્મળ છાયાવાળો.

પદાર્થ

વિ०—“હે જિન ! પાપના જેવો કાળો છતાં વિચિત્ર (વર્ણવાળો), શબ્દ હોવા છતાં ચેત, સિતવાદથી પ્રખ્યાત હોવા છતાં સર્વથા શ્યામ કાન્તિવાળો એવો યશ તું કેવી રીતે ધારણ કરે છે ?”

પરિ०—“હે જિન ! તું પાપના નાશક, વિચિત્ર, ઉત્તમ, સ્યાદ્વાદથી પ્રસિદ્ધ અને શંકરના હાસ્યની જેમ નિર્મળ છાયાવાળા યશને ધારણ કરે છે.”—૯

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તરાદિ વિચાર—

કસળ ને બદલે કસિળ એ પાઠાન્તર પૂર્વક પંડિતજીએ અર્થ કયો છે. આ શબ્દના કૃષ્ણ અને કષિન્ એવાં બે રૂપ થાય છે. સામલચ્છાયં થી સ+અમલચ્છાય=નિર્મળ કાન્તિ સહિત એવો અર્થ તેમણે કયો છે, પરંતુ અવચૂર્ણિકારે સૂચવેલ અર્થમાં વિશિષ્ટતા જણાય છે.

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘સૂક્ષ્મ-શ્ર-ણ-ક્ષ-હ-હ-ક્ષણં ણહઃ’ (૮-૨-૭૫) એ સૂત્રથી કૃષ્ણનું કૃષ્ણ રૂપ બને અને ‘ઋતોડત્’ (૮-૧-૧૨૬)થી કણ્ઠ બને, પરંતુ વિપ્રકર્ષ અર્થ લેતાં અર્થાત્ વર્ણવાચી કૃષ્ણના સંબંધમાં તો ‘કૃષ્ણો વર્ણે વા’ (૮-૨-૧૧૦) સૂત્રથી જ ની પૂર્વે અ અથવા ઇ થાય. તે થતાં કૃષ્ણ અને કૃષિણ એવાં રૂપો બને. ‘ઋતોડત્’ સૂત્રથી કણ્ઠ અને કપિણ બને. ‘શૈવોઃ સ્તઃ’ (૮-૧-૨૬૦) એ સૂત્રથી કસળ અને કસિળ બને.

૧ આ વિશેષણ કવિરાજની શ્વેતાંબર સંપ્રદાયતાનું ચોતક છે.

૨ સૂક્ષ્મ શબ્દના જોડાક્ષરને સ્થાને તેમજ શ્ર, ણ, ક્ષ, હ, હ અને ક્ષણ એ અક્ષરોને સ્થાને ણહ એવો આદેશ થાય.

૩ શબ્દની આદિમાના ઋ નો અ થાય.

૪ કૃષ્ણ શબ્દના જોડાક્ષરના અંત્ય વ્યંજનની પૂર્વે વિકલ્પે અ તથા ઇ થાય.

૫ શ્ર અને ષ નો સ્ થાય.

‘ક-ગ-ચ૦’ અને ‘અવર્ણો૦’ એ સૂત્રથી સિતવાદનું સિખવાય થાય છે. ‘સ્યાદ્-ભવ્ય-ચૈત્ય-ઘૌર્યસમેષુ યાત્’ (૮-૨-૧૦૭) એ સૂત્રથી સ્યાત્નું સિયાત્ થાય. ‘અન્ય૦’થી સિયા અને ‘ક-ગ-ચ૦’થી સિખા થાય છે. વાદ એનું ‘ક-ગ-ચ૦’થી વાઙ રૂપ થાય છે. એટલે સ્યાદ્વાદનું સિખાવાઙ રૂપ થાય. ‘અવર્ણો૦’થી એનું સિયાવાય થાય અને ‘હ્રસ્વઃ૦’થી સિયવાય થાય.

‘અઘો૦’ થી શ્યામલનું શામલ અને, અને ‘શષોઃ સઃ’થી સામલ થાય.

‘સર્વત્ર૦’ થી શર્વનું શવ, ‘અનાદૌ૦’ થી શઙ્ગ અને ‘શષોઃ સઃ’ થી સઙ્ગ થાય છે.

❧ ❧ ❧ ❧

કયકિચ્ચં પિ અકિચ્ચં રયતમમુક્કં પિ ન રયતમમુક્કં ।

થિરપસમં પિ જળં કહ અપ્પસમં કુણસિ કયસેવં ? ॥ ૧૦ ॥

[કૃતકૃત્યમપિ અકૃત્યં (નિષ્ઠિતાર્થ) રજસ્તમો-
મુક્તમપિ ન રજસ્તમોમુક્તં (નરકતમોમુક્તમ્) ।

સ્થિરપ્રશમમપિ જનં કથં અપ્રશમં
(આત્મસમં) કરોષિ કૃતસેવમ્ ? ॥]

અવચ્છર્ણિઃ

કયેતિ । કૃંતાનિ કૃત્યાનિ યેન સ તથા તમપિ અકૃત્યં-અવિદ્યમાનકાર્ય રજસ્તમસી સાંખ્યદર્શનપ્રસિદ્ધૌ ગુણૌ {રાજસતામસભાવૌ-કૂરાધ્યવસાયવિશેષૌ} યાભ્યાં તાપ-દૈન્યે જાયેતે । સ્વસિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધ્યા તુ વધ્યમાનં કર્મ રજો મોહનીયં તુ તમઃ તાભ્યાં મુક્તં રજસ્તમોમુક્તમ્, સ્થિરપ્રશમમપિ જનં કૃતસેવં અપ્રશમં કરોષિ {ઇતિ વિરુદ્ધમ્} । પક્ષે ‘નિર્વર્તિતકર્તવ્યમત એવાવિદ્યમાનકાર્ય નરકતમો-દુર્ગત્યન્ધકારં {તેન રહિતમ્ આત્મ-સમં-સ્વરૂપસમાનમ્} ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ

કય (કૃત)=કરેલ.

કિચ્ચ (કૃત્ય)=કાર્ય.

કયકિચ્ચં=કયાં છે કાર્યો જેણે એવો, કૃતકૃત્ય.

પિ (અપિ)=પણ.

અકિચ્ચં (અકૃત્યં)=(૧) કાર્ય રહિત; (૨) શત્રુ રહિત.

રય (રજસ)=રજસ (ગુણ).

તમ (તમસ)=તમસ (ગુણ).

મુક્ક (મુક્ત)=મુક્ત.

રયતમમુક્કં=રજસ અને તમસથી મુક્ત.

ન=નહિ.

૧ સ્યાદ્, ભવ્ય, ચૈત્ય, ઘૌર્ય એવા શબ્દોના જોડાક્ષરના ય ની દ્વ થાય છે. ૨ ‘કૃતા કૃત્યતા યેન’ इति क-पाठः । ૩ ‘કૃત્યં’ इति क-पाठः । ૪ ‘વિહિતકાર્યમત’ इति ख-घ-पाठः । ૫ ‘મુક્ત’ इति घ-पाठः । ૬ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘શત્રુ’ એવો પણ અર્થ થાય છે એમ હેમ અનેકાર્થ (૧૦ ૨, શ્લો ૩૬૨)ની ‘‘कृत्यो त्रितये कार्यं च’’ પંક્તિ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

નરસ્ય (નરક)=નરક.
તમ (તમસ્)=અધકાર.
નરયતમમુક્ત=નરકરૂપ અધકારથી મુક્ત.
થિર (સ્થિર)=સ્થિર.
પસમ (પ્રશમ)=પ્રશમ, શાન્તિ.
થિરપસમ=સ્થિર પ્રશમવાળો.
જણં (જનં)=મનુષ્યને.
કહ (કથં)=કેમ.

અપ્પસમં (અપ્રશમં)=પ્રશમ વિનાનો.
અપ્પ (આત્મન્)=આત્મા.
સમ (સમ)=સમાન.
અપ્પસમં=પોતાના સમાન.
કુણસિ (કરોધિ)=તું ક્રોધે છે.
સેવા (સેવા)=સેવા, ઉપાસના.
કથસેવં=કરી છે સેવા જેણે એવાને, સેવકને.

પદાર્થ

વિ०—જેણે કાર્યો કર્યો છે એવો હોવા છતાં તું અકૃત્ય છે તેમજ રજસ અને તમસ-થી મુક્ત હોવા છતાં તું એનાથી મુક્ત નથી. વળી સ્થિર પ્રશમવાળા તારા સેવકને તું પ્રશમ રહિત કરે છે (એ ક્રવી વિચિત્રતા!)”

પરિ०—“તું કૃતકૃત્ય (નિષ્ક્રિય અર્થવાળો) છે એટલે તારે (હવે) કંઈ કાર્ય બાકી નથી [અથવા તારે કોઈ શત્રુ નથી]. વળી તું રજસથી મુક્ત છે એટલે તું નરક (વગેરે દુર્ગતિ)રૂપ અધકારથી મુક્ત છે. (આ ઉપરાંત) સ્થિર પ્રશમવાળા તારા સેવકને તું તારા સમાન બનાવે છે (એ યુક્તજ છે)”—૧૦

રૂપાકરણ

ભાવ-પ્રતિબિમ્બ—

વિરોધના પરિહારરૂપ અર્થમાં સેવકને સ્વામી તુલ્ય બનાવવાની જે વાત લખી છે તેવી હકીકત ભક્તામરના નિઃસં-લિખિત ૧૦ મા પદ્યમાં નિહાળી શકાય છે:—

“નાત્યદ્વૃતં ભુવનભૂષણભૂત! નાથ!

ભૂતૈર્ગુણૈર્મુવિ ભવન્તમભિષ્ટવન્તઃ ।

તુલ્યા ભવન્તિ ભવતો નનુ તેન કિં વા

ભૂત્યાશ્રિતં ય દ્વહ નાત્મસમં કરોતિ ॥”

રજસ અને તમસ—

સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એવા ત્રણ પ્રકારના ગુણો સાંખ્ય દર્શનમાં વર્ણવેલા છે. તેમાં રજસ અને તમસ ગુણો હેય-ત્યાજ્ય છે, જ્યારે સાત્ત્વિક ગુણ ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા લાયક છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે બંધાતું કર્મ તે ‘રજસ’ અને મોહનીય કર્મ તે ‘તમસ’ સમજવું એમ અવશ્યર્થિયકાર સૂચવે છે.

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘હસ્વઃ૦’ એ સૂત્રથી આત્મન્નું અત્મન્ રૂપ બને છે. ત્યાર પછી ‘મૈસ્સાત્મનોઃ પો વા’ (૮-૨-૫૧) એ સૂત્રથી અપ્પન્ બને છે. ‘અનાદૌ૦’થી અપ્પન્ થાય છે. ‘અન્ત્ય૦’ એ સૂત્રથી અપ્પન્નું અપ્પ રૂપ થાય છે.

‘સર્વેત્ર૦’ થી અપ્રશમનું અપશમ, ‘અનાદૌ૦’ થી અપ્પશમ અને ‘શ્વોઃ સઃ’ થી અપ્પસમ થાય છે.

ૐ ૐ ૐ ૐ

સંતમસંતં ન કરેસિ નિષ્ફલં ન ચ વિહેસિ સલહંતં ।
નિચં સકજ્જલગ્ગો ન હોસિ કહ તં જગપદ્મવો ? ॥ ૧૧ ॥

[સન્તમસન્તં (શાન્તં અશાન્તં સાન્તં અસાન્તં વા) ન
કરોષિ નિષ્ફલં ન ચ વિદધાસિ શલભાન્તં (શ્લાઘમાનમ્) ।
નિત્યં સકજ્જલાગ્રઃ (સ્વકાર્યલગ્નઃ) ન
ભવસિ કથં ત્વં જગત્પ્રદીપઃ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિઃ

સંતમસમિતિ । સન્તમસં-ધ્વાન્તં તસ્યાન્તં નો કરોષિ-નિષ્પ્રયોજનં ન ચ વિદધાસિ શલભાન્તં {પતઙ્ગક્ષયં} નિત્યં સકજ્જલમ્ {-અઙ્ગનસહિતં} અગ્રં {-શિખરં} यस્ય સ તથા તાદૃશો ન ભવસિ । એવંવિધોઽપિ ત્વં કથં જગત્પ્રદીપઃ ? {અસઙ્ગતોઽયમર્થઃ ।} પક્ષે સંતં-વિધમાનં શોભનં વા અસન્તં તદ્વિપરીતં । યદ્વા શાન્તમશાન્તં ન કરોષિ । નિષ્ફલં-મોઘં {ન ચ વિદધાસિ} । શ્લાઘ્યમાનં-સ્તાવકં {નિત્યં} સ્વકાર્યલગ્નો ન સઙ્ગાયસે । અત એવં {લોકોત્તરચરિતો} જગતઃ પ્રદીપ इव, લોકોદ્દ્યોતકત્વાત્ । {અથવા જગતાં પ્રદીપઃ-શિ-રોમણિઃ । યદ્વા જગત્પ્રદીપઃ, અનન્યસાધારણચારુચારિત્રત્વાત્} ॥ ૧૧ ॥

શીખરાર્થ

સંતમસ (સન્તમસ)=ગાઠ અંધકાર.

અંત (અન્ત)=નાશ.

સંતમસંતં=ગાઠ અંધકારના નાશને.

સંતં (સન્તં)=(૧) વિધમાન, સત્; (૨) સુંદર.

અસંતં (અસન્તં)=(૧) અવિધમાન, અસત્; (૨) દુષ્ટ.

સંતં (સાન્તં)=શાન્ત.

અસંતં (અશાન્તં)=અશાન્ત.

સંતં (માન્તં)=અંતથી યુક્ત.

અસંતં (અસાન્તં)=અંત રહિત.

ન (ન)=નહિ.

કરેસિ (કરોષિ)=તું કરે છે.

નિષ્ફલં (નિષ્ફલં)=પ્રયોજન વિના.

ચ (ચ)=અને.

વહેસિ (વહસિ)=વહન કરે છે.

સલહ (શલભ)=પતંગીઉં.

સલહંતં=પતંગીઆના નાશને.

સલહંતં (શ્લાઘમાનં)=પ્રશંસા કરાતો.

સલહં (શલભં)=પતંગીઆને.

૧ ‘પનાદશમિષોપણવિશિષ્ટસર્વં’ इति क-पाठः ।

૨ ‘શાન્તં-શમયુતં અશાન્તં-શમરહિતં ન કરોષિ, નિષ્ફલં’ इति क-पाठः ।

સલહં (શ્લઘા)=સલાધાને, પ્રશંસાને

તં (ત્વં)=તું.

નિષ્ઠં (નિત્યં)=સદા, નિત્ય.

કજ્જલ (કજ્જલ)=કાળળી.

અગ્નિ (અગ્નિ)=અગ્નિ.

સકજ્જલગ્નો=કાળળીથી યુક્ત અગ્નિ ભાગવાળો.

સ (સ)=પોતાના, નિજ.

કજ્જ (કાર્ય)=કાર્ય, કામ.

લગ્ન (લગ્ન)=લગ્ન, લાગેલ.

સકજ્જલગ્નો=પોતાના કાર્યમાં લગ્ન.

હોસિ (ભવસિ)=છે.

કહં (કથં)=કેમ.

જગ (જગત્)=જગત્, ભુવન, દુનિયા.

પર્દિવ (પ્રદીપ)=પ્રદીપ, દીવો.

જગપર્દિવો=ભુવન-પ્રદીપ.

પદાર્થ

વિ૦—“તું ગાઢ અંધકારનો નાશ કરતો નથી તેમજ નકામો તું પતંગનો વધ કરતો નથી [અથવા તું પતંગને નિષ્કળ ધારણ કરતો નથી]; વળી તું સર્વદા કાળળી રહિત અગ્નિ ભાગવાળો છે, છતાં તું ભુવન-પ્રદીપ કેવી રીતે છે ?”

પરિ૦—“તું વિદ્યમાન (પદાર્થ)ને અવિદ્યમાન [અથવા શુદ્ધને અશુદ્ધ કે શાન્તને અશાન્ત કિંવા વિનાશીને અવિનાશી] કરતો નથી-કહેતો નથી-(જે જેવું છે તેવીજ તું તેની પ્રરૂપણા કરે છે) તેમજ તું નિષ્કળ પ્રશંસાને વહન કરતો નથી (અર્થાત્ તારી પ્રશંસા સમુચિત છે) તથા વળી તું પોતાના કાર્યમાં લાગેલો છે-(આત્મ-સ્વરૂપમાં રમી રહ્યો છે) એટલા માટે તો તું જગત્-પ્રદીપ છે.”—૧૧

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-સન્તુલન—

આ પદમાં પ્રભુને જગત્-પ્રદીપની ઉપમા આપી છે. એનો અગ્નિ ભાગ કાળળી રહિત છે તથા એ પતંગોનો સંહાર કરતો નથી એમ દર્શાવી એની વિલક્ષણતા સ્ફુટ કરવામાં આવી છે. વિલક્ષણતા માટે ભક્તભરના નિમ્ન-લિખિત ૧૬ માં પદ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરવો અનુચિત નહિ ગણાય.

“નિર્ધૂમવર્તિરપવર્જિતતૈલપૂરઃ

કૃત્ત્વં જગત્રયમિદં પ્રકટીકરોપિ ।

ગમ્યો ન જાતુ મરુતાં ચલિતાચલાનાં

દીપોઽપરસ્ત્વમસિ નાથ ! જગત્પ્રકાશઃ ॥”

૩૫-સિદ્ધિ—

શાન્તનું ‘શ્વપોઃ સઃ’ થી સાંત ૩૫ થાય છે. ‘હ્રસ્વઃઃ’ એ સૂત્રથી સાંત નું સંત બને છે, અર્થાત્ શાન્ત અને સાન્ત એ બંનેનું સંત ૩૫ાંતર થાય છે—

‘શ્વપોઃ સઃ’ થી શલભ નું સલભ ૩૫ થાય અને પછી ‘સ-ઘઃ’ થી સલદ થાય.

‘ક્ષ્મા-શ્લાઘા૦’ એ સૂત્રથી શ્લાઘા નું શલાઘા થાય. ‘સ્વ-ઘ૦’ થી શલાઘા અને ‘શવો-સઃ’ થી સલાઘા થાય. ‘હ્રસ્વઃ૦’ એ સૂત્રથી સલઘા થાય.

‘હ્રસ્વઃ૦’ થી કાર્ય નું કર્ય થાય. ૫છી ‘ઘ-ચ્ય-ચૌ જઃ’ (૮-૨-૨૪) એ સૂત્રથી કર્ય નું કજ ૩૫ થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી કજ્જ થાય.

‘ઘઘો૦’ થી લજ્જનું લગ થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી લગ્ગ થાય.

૫ ૫ ૫ ૫

કેવલનાણુવહ્નો વિ દુર્વહં કહ ચરિત્તમુદ્વહસિ ? ।

સચ્ચારિત્તો વિ કહં નિચ્ચારિત્તે ગુણે ધરસિ ? ॥ ૧૨ ॥

[કેવલજ્ઞાનોદ્વહનોઽપિ દુર્વહં કથં ચારિત્રમુદ્વહસિ ! ।

સચ્ચારિત્રોઽપિ કથં નિશ્ચારિત્રાન્ (નિત્યારિત્તાન્) ગુણાન્ ધારયસિ ? ॥]

અવચ્છર્ણિઃ

કેવલેતિ । કેવલસ્ય-એકસ્ય જ્ઞાનસ્યોદ્વહનો-વોઢાઽપિ દુર્વહં ચરિત્રં કથં ઉદ્વહસિ ? સચ્ચારિત્રોઽપિ કથં નિશ્ચારિત્રાન્ ગુણાન્ ધરસિ ? । { એકજ્ઞાનોઽપિ કથં દ્વિતીયં ચારિત્ર-મુદ્વહસિ इत्यादि विरोधः } પક્ષે કેવલાખ્યં { પર } જ્ઞાનં નિત્યં સત્યે નાતિરિત્તઃ (ક્તાન્ ?) અરિત્તાન્-પૂર્ણાન્ ॥ ૧૨ ॥

શીખ૦દાર્થ

કેવલ (કેવલ)=(૧) માત્ર, ફક્ત; (૨) દેવળ.

નાણ (જ્ઞાન)=જ્ઞાન.

ઉદ્વહ્ન (ઉદ્વહન)=ધારણ કરનાર.

કેવલનાણુવહ્નો=(૧) ફક્ત જ્ઞાનને ધારણ કરનાર; (૨) દેવજ્ઞાન (પંચમ જ્ઞાન)ને ધારણ કરનાર.

વિ (અપિ)=પણ.

દુર્વહં (દુર્વહં)=દુર્બલ, દુઃખે વહન કરી શકાય એવું.

કહ (કથં)=કેમ.

ચરિત્તં (ચૃ૦ ચારિત્રં)=ચારિત્રને.

ઉદ્વહસિ (ઉદ્વહસિ)=તું વહન કરે છે.

સચ્ચારિત્તો (સચ્ચારિત્રઃ)=ચુંદર ચારિત્રવાળો.

કહં (કથં)=કેમ.

નિચ્ચારિત્તે (નિશ્ચારિત્રાન્)=ચારિત્ર રહિત.

નિચ્ચ (નિત્ય)=નિત્ય, સર્વદા.

અરિત્ત (અરિત્ત)=ખાલી નહિ એવા, અમોઘ, સફળ.

અરિત્ત (અરિત્ર)=શત્રુથી રક્ષણ કરનાર.

અલિત્ત (અલિત્ત)=અલિપ્ત, આસક્તિ રહિત.

નિચ્ચારિત્તે=(૧) સદા અમોઘ; (૨) સર્વદા અલિપ્ત;

(૩) નિત્ય શત્રુથી રક્ષણ કરનાર.

ગુણે (ગુણાન્)=ગુણોને.

ધરસિ (ધારયસિ)=તું ધારણ કરે છે.

૧ ઘ, ઘ્ય, યં એ લેઝક્ષરોનો જ થાય છે. ૨ ‘સત્યેનાતિ૦’ इति ग-पाठः ।

૩ નાવ ર અને લ એકાદ્યક ગણ્યા છે તે દોષ-યુક્ત નથી. અશોકની લિપિઓમાં ર ને સ્થાને લનો પ્રયોગ સર્વવ્યવસ્થિત રીતે ક્યોયે લેવાય છે. માગધીમાં ર નો લ થાય છે, જ્યારે પૈશાચી લાપામાં તો લો નિહાયે થાય છે.

પદાર્થ

વિ૦—“(હે નાથ!) માત્ર જ્ઞાનનો ધારક હોવા છતાં તું કુર્વહ ચારિત્રને કેમ ધારણ કરે છે? વળી તું સુન્દર ચારિત્રવાળો હોઈ નિશ્ચરિત્ર ગુણોને કેમ ધારણ કરે છે?”

પરિ૦—“(હે ભગવન્!) તું કેવલજ્ઞાનનો ધારક છે એટલે તું (તરવારની ધાર જેવું) કુર્વહ ચારિત્ર વહન કરે છે. વળી તું સચ્ચારિત્રશીલ છે, એથી તો સદા અભોધ [અથવા સર્વદા અલિપ્ત (કે આન્તરિક) શત્રુથી નિલ રક્ષણ કરનારા] ગુણોને તું ધારણ કરે છે.”—૧૨

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

કેવલજ્ઞાનરૂપ જૈન પારિભાષિક શબ્દથી વિરોધના ઉદ્ભાવક આ પદમાં નિષ્ચારિત્ત શબ્દ કયા કયા સંસ્કૃત શબ્દોનું રૂપાન્તર થાય છે તે વિચારીએ. ‘ત્યોઽષ્ટૈત્યે’ (૮-૨-૧૩) એ સૂત્રથી નિત્યનું નિચ રૂપ થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી નિચ્ચ થાય. ‘કે-ગ-ટ-હ-ત-દ-પ-શ-પ-સઃકઃપામૂર્ધ્વં લુક્’ (૮-૨-૭૭) એ સૂત્રથી નિશ્ચારિત્ર, નું નિચારિત્ર, અરિત્તનું અરિત અને અલિત્તનું અલિત રૂપ થાય. ‘અનાદૌ૦’ થી નિચ્ચારિત્ર અરિત્ત અને અલિત્ત થાય. ‘સર્વવ્ર૦’ થી નિષ્ચારિત્ર અને અરિત્ર ના અનુક્રમે નિચ્ચારિત્ર અને અરિત રૂપો થાય. ‘અનાદૌ૦’ થી નિચ્ચારિત્ત અને અરિત્ત થાય. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છેકે નિશ્ચારિત્ર નું નિચ્ચારિત્ત, નિત્ય નું નિચ્ચ, અરિત્ત નું અરિત્ત તેમજ અરિત્ર નું અને અલિત્ત નું પણ અરિત્ત એમ રૂપાન્તર થાય છે.

❧ ❧ ❧ ❧

કહ તં સમારુહંતો સોહમ્મસંગંકુમારભાવમ્મિ ।

ઈસાણલંતારણઅચ્ચુઅસીલો જણ હોસિ ? ॥ ૧૩ ॥

[કથં ત્વં સમારોહન્ સૌધર્મ-સનત્કુમારભાવે

(શોભાં મસૃણાં સૌધં મસૃણં વા કુમારભાવે) ।

ઈશાન-લાન્તકા-ડડરણા-ડચ્યુતશીલઃ (ઈર્ણ્યાડનલાન્તકારણ!

અચ્યુતશીલઃ) જગતિ ભવતિ ? ॥]

અવચૂર્ણિ:

કહેતિ । કથં ત્વં સમારોહન્—અધ્યાસીનઃ પ્રથમતૃતીયસ્વર્ગસત્તાયાં દ્વિતીયપૃષ્ઠકાદશ-દ્વાદશસ્વર્ગસ્વભાવો જાયસે {ઈતિ નો ઘટતે} । પક્ષે શોભાં {શોભનત્વં મસૃણં સ્વર્ગિણા-મિત્યર્થઃ । અથવા} મસૃણામ્—ઉલ્વણાં {પ્રકૃષ્ટાં વા} કુમારભાવે ઈર્ણ્યા એવાનલઃ {પરિ-

૧ ચૈલ શબ્દ સિવાયના શબ્દમાંના ત્વ બેડાક્ષરનો વ થાય.

૨ ક, ગ, ટ, ઢ, ત, દ, પ, જ, ધ, સઃકઃપ એ અક્ષરો ઉપર બેડાક્ષરમાં લેય તો તેનો લોપ થાય.

તાપકત્વાત્ } તસ્યાન્તઃ-ક્ષયઃ તસ્ય કારણં { -હેતુસ્તસ્યામન્ત્રણં } અચ્યુતં શીલં-ચારિત્રં
યસ્ય ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ

કહ (કયં)=કેમ.

તં (ત્વં)=તું.

સમારુહંતો (સમારોહન)=આરોહણ કરતો, ઉપર ચઢતો.

સોહસ્મ (સૌધર્મ)=સૌધર્મ (દેવલોક), પ્રથમ સ્વર્ગ.

સનંકુમાર (સનત્કુમાર)=સનત્કુમાર (દેવલોક), તૃતીય સ્વર્ગ.

ભાવ (ભાવ)=ભાવ.

સોહસ્મસનંકુમારભાવસ્મિ=સૌધર્મના અને સનત્કુમારના ભાવને વિષે.

સોહં (શોભાં)=શોભાને.

સોહં (સૌધં)=મહેલને.

મસણં (મસણાં)=પ્રકૃષ્ટ.

મસણં (મસણં)=સુંવાળા.

કુમાર (કુમાર)=ખાળક.

ભાવ (ભાવ)=અવસ્થા.

કુમારભાવસ્મિ=કૌમાર અવસ્થામાં.

ઈસાણ (ઈશાન)=ઈશાન (દેવલોક), દ્વિતીય સ્વર્ગ.

લંતઅ (લાન્તક)=લાન્તક (દેવલોક), છઠું સ્વર્ગ.

આરણ (આરણ)=આરણ (દેવલોક), અગ્યારમું સ્વર્ગ.

અચ્યુઅ (અચ્યુત)=અચ્યુત (દેવલોક), આરમું સ્વર્ગ.

સીલ (શીલ)=સ્વભાવ.

ઈસાણલંતઆરણઅચ્યુઅસીલો=ઈશાન, લાન્તક, આરણ અને અચ્યુતના સ્વભાવવાળો.

ઈસા (ઈર્ષ્યા)=ઈર્ષ્યા, અદેખાધ.

અણલ (અનલ)=અગ્નિ.

અંત (અન્ત)=નાશ.

આરણ (કારણ)=કારણ, હેતુ.

ઈસાણલંતઆરણ!=હે ઈર્ષ્યારૂપ અગ્નિનાં નાશનાં હેતુ !

અચ્યુઅ (અચ્યુત)=અવિનાશી, સ્થિર.

અચ્યુઅસીલો=અવિનાશી ચારિત્રવાળો.

જણ (જગતિ)=જગત્માં.

હોસિ (ભવસિ)=તું છે.

પદાર્થ

વિ०—“(હે નાથ !) તું ‘સૌધર્મ’ અને ‘સનત્કુમાર’ (નામના સ્વર્ગ)ના ભાવને વિષે આરૂઢ થયેલો હોવા છતાં ‘ઈશાન’, ‘લાન્તક’, ‘આરણ’ અને ‘અચ્યુત’ (એ નામના સ્વર્ગ)ના સ્વભાવવાળો જગત્માં કેમ છે ?”

પરિ०—“હે ઈર્ષ્યારૂપ અગ્નિના અન્તના કારણ ! કુમારપણામાં પ્રકૃષ્ટ શોભાને વિષે [અથવા સુંવાળા મહેલ ઉપર] આરૂઢ થયેલો એવો તું (ઈર્ષ્યાનો ધાતક હોવાથી) વિશ્વમાં અવિનાશી શીલવાળો (ઉકૃષ્ટ ચારિત્રવાળો) છે.”—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

વિરોધાત્મક સામગ્રી—

જૈન પારિલાપિક શબ્દોનું જ્ઞાન વિરોધાત્મક સાધન પૂરું પાડે છે, ત્યારે પદોના વિભાગ-પદ્ધતિએ એ વિરોધના પરિહારનું કાર્ય કરે છે. જુઓ પૃ ૦ ૨૦૩.

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘સયો’ થી ર્ષ્યાનું ર્ષ્યા ણને છે અને ‘સર્વવ્ર’ થી એનું ર્ષ્યા થાય છે. ‘હ્રસ્વ-ર-

૧ જે શબ્દોમાં ય, ર, વ, જ, ષ અને સનો લોપ થયો હોય, તેનો આદિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

ન-શ-ન-સાં ન-વ-સાં લીર્ધઃ' (૮-૧-૪૩) થી 'હ' લીર્ધ થાય, 'ન' લીર્ધાનુસ્વારથી (૮-૨-૯૨) ને લીધે 'અનાદૌં' થી થતા દ્વિર્લાવનો અલાવ થાય છે. 'શપોઃ સઃ' થી રૂંસા થાય છે.

***

નિવાણગઓ વિ જગપ્પર્દવ ! ભુવણાઈં કહ પયાસેસિ ? ।

સયલભુવણપ્પયાસો વિ અપ્પયાસો કહં હોસિ ? ॥ ૧૪ ॥

[નિર્વાણં (નાશં મોક્ષં) ગતોઽપિ જગત્પ્રદીપ ! ભુવનાનિ કથં પ્રકાશયસિ ? ।

સકલભુવનપ્રકાશોઽપિ અપ્રકાશઃ (અપ્રયાસઃ) કથં ભવસિ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

નિવાણેતિ । {નિર્વાણં-} વિનાશં ગતોઽપિ હે જગત્પ્રદીપ ! ભુવનાનિ કથં પ્રકાશયસિ ? સકલભુવનલોકે પ્રકાશઃ {પ્રકટોઽપિ અપ્રકાશોઽપ્રકટઃ} કથં ભવસિ {ઇત્યદ્વિતમ્} । પક્ષે નિર્વાણં-મોક્ષઃ । ન વિદ્યતે પ્રયાસઃ {-યાસો} यस્ય ॥ ૧૪ ॥

શીખરાર્થ

નિવાણ (નિર્વાણ) = (૧) નાશ; (૨) મોક્ષ.

ગત (ગત) = ગયેલ.

નિવાણગઓ = (૧) નાશ પામેલ, યુગાધ ગયેલ; (૨)

મોક્ષે ગયેલ, મુક્તિને પામેલ.

વિ (અપિ) = પણ.

જગ (જગત્) = જગત્, દુનિયા.

પર્દવ (પ્રદીપ) = પ્રદીપ, પ્રકૃષ્ટ દીવો.

જગપ્પર્દવ ! = હે જગત્-પ્રદીપ !

ભુવણાઈં (ભુવનાનિ) = ભુવનોને, દુનિયાઓને.

કહ (કથં) = કેવી રીતે.

પયાસેસિ (પ્રકાશયસિ) = પ્રકાશિત કરે છે.

સયલ (સકલ) = સમસ્ત, સર્વ.

ભુવણ (ભુવન) = ભુવન.

પયાસ (પ્રકાશ) = પ્રકાશ, તેજ.

સયલભુવણપ્પયાસો = સમસ્ત ભુવનોને વિષે પ્રકાશ છે તેનો એવો.

અપ્પયાસો (અપ્રકાશઃ) = પ્રકાશ રહિત.

અપ્પયાસો (અપ્રયાસઃ) = પ્રયત્ન રહિત.

કહં (કથં) = કેમ.

હોસિ (ભવસિ) = હું છે.

પદ્યાર્થ

વિ०—“હે જગત્-પ્રદીપ ! તું યુગાધે ગયા છતાં (ચૌદ) ભુવનોને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે ? વળી સમસ્ત ભુવનોને વિષે પ્રકાશવાળો હોવા છતાં તું (જાતે) કેમ પ્રકાશ રહિત છે ?”

૧ લાક્ષણિક તેમજ અલાક્ષણિક એવા દીર્ઘ અને અનુસ્વારથી પર એવા શ્લેષ અને આદેશનો દ્વિર્લાવ ન થાય.

૨ હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહ (કાં ૨, શ્લો ૮૦૮) માં કહું પણ છે કે—

“નિર્વાણં મોક્ષનિર્વૃત્ત્યોર્વિધ્યાતે કરિમજ્જને.”

પરિ०—“હે ભુવન-પ્રદીપ! તું મોક્ષે ગયો છે, વાસ્તે તો તું (સર્વ) ભુવનોને મોક્ષ શિત કરે છે. વળી તું સમસ્ત ભુવનોને વિષે પ્રકાશવાળો છે (તે યોગ્ય છે, ક્રમદે) તું (રાગ-દ્વેષાદિજન્ય) પ્રયત્ન વિનાનો છે.”—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

‘સર્વત્ર’ થી અપ્રકાશ અને અપ્રયાસ નાં અપકાશ અને અપયાસ ૩૫ થાય છે. ‘અનાદૌ’ થી અપ્પકાશ અને અપ્પયાસ અને ‘શબોઃ સઃ’ થી અપ્પયાસ અને અપ્પકાસ અને છે. ‘ક-ગ-ચ’ થી અપ્પકાસ નું અપ્પયાસ થાય અને ‘અવર્ણો’ થી અપ્પયાસ થાય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

સાસાયણાણ જંતૂણં સામિ ! દિંતો અણંતસંસારં ।

આસાઙઅધમ્માણં અઙરા કહ દેસિ સિદ્ધિસુહં ? ॥ ૧૫ ॥

[સાશાતનાનાં જન્તૂનાં સ્વામિન્ ! દદદનન્તસંસારમ્ ।

આશાતિત(આસાદિત)ધર્માણામચિરાત્ કથં દદાસિ સિદ્ધિસુખમ્ ॥]

અવચૂર્ણિઃ

સેતિ । સહ આશાતનયા {—ધર્મહીનતયા} વર્તન્તે યે તેષાં {જન્તૂનાં} અનન્તસંસારં દદત્ । આશાતિતધર્માણાં અચિરાત્ કથં દદાસિ સિદ્ધિસુખં {ઈતિ દુર્ઘટમ્} । પક્ષે તુ સાસ્વાદનાનાં—દ્વિતીયગુણસ્થાનવતાં {જન્તૂનામનન્તસંસારં દદદિત્યવિરોધઃ । પ્રાપ્તઃ—} આસાદિતઃ {વા} પ્રાપ્તઃ {સ્પૃષ્ટોઽનુભૂતો} ધર્મો યેન ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ

સાસાયણાણ (સાશાતનાનાં)=આશાતનાથી યુક્ત.

સાસાયણાણ (સાસ્વાદનાનાં)=સાસ્વાદન (નામના દ્વિ-

તીય ગુણસ્થાન)થી યુક્ત.

જંતૂણં (જન્તૂનાં)=પ્રાણીઓને.

સામિ ! (સ્વામિન્)=હે નાથ !

દિંતો (દદત્)=આપતો.

અણંત (અનન્ત)=અનન્ત, અચાર.

સંસાર (સંસાર)=સંસાર, ભવ.

અણંતસંસારં=અનન્ત સંસારને.

આસાઙઅ (આશાતિત)=આશાતના કરેલ, અવગણના કરેલ.

આસાઙઅ (આસાદિત)=પ્રાપ્ત કરેલ, પામેલ.

ધમ્મ (ધર્મે)=ધર્મ.

આસાઙઅધમ્માણં=(૧) આશાતના કરી છે ધર્મની જેમણે એવાને; (૨) પ્રાપ્ત કર્યો છે ધર્મ જેમણે એવાને.

અઙરા (અચિરાત્)=સત્વરે, જલદી.

કહ (કથં)=કેમ.

દેસિ (દદાસિ)=તું આપે છે.

સિદ્ધિ (સિદ્ધિ)=સિદ્ધિ, મુક્તિ.

સુહ (સુખ)=સુખ.

સિદ્ધિસુહં=મુક્તિના સુખને.

પરિવાર

વિ०—“હે નાથ ! આશાતના કરનારા પ્રાણીઓને અનન્ત સંસાર આપનારો તું હોવા છતાં જેમણે ધર્મની આશાતના કરી છે એવાને તું જલદી મુક્તિ-સુખ કેમ આપે છે ?”

પરિ०—“હે પ્રભુ ! (શાસનની) આશાતના કરનારા પ્રાણીઓને અનન્ત ભવ (સુધી રખડપટ્ટી) આપનારો તું, જેમણે ધર્મને (યોગ્ય રીતે) પ્રાપ્ત કર્યો છે તેમને સત્વર સિદ્ધિ-સુખ સમર્પે છે તે (યુક્ત જ છે).”—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

દિંતો ને બદલે દિદ્ધો એમ મારી ત્રણ પ્રતિઓ પૈકી એકમાં પાઠાન્તર છે, પરંતુ અવ-પૂર્ણિકારે કરેલા અર્થ ઉપર ખ્યાલ આપતાં તે યોગ્ય જણાતો નથી, જોકે એનાથી પણ અર્થ તો સ્ફુરે છે.

પંડિતજી ટિપ્પણમાં સૂચવે છે તેમ તેની પ્રતિમાં મૂળ પાઠ ‘સામિતો’ છે, પરંતુ તે બરાબર નહિ લાગવાથી, તેમણે લખેલી પ્રતમાં મ ને બદલે સ લખાયાની જાણીતી પ્રથા તરફ લક્ષ્ય આપી સાસિતો પાઠ સૂચવી અર્થ કર્યો છે. મારી નમ્ર સમાજ પ્રમાણે તો ‘સામિતો’ પાઠને બદલે સામિ દિંતો પાઠ શુદ્ધ છે. એમને મળેલી પ્રતિમાંથી દિં પાઠ ઊડી ગયો લાગે છે.

વળી આ પદ્યના પંડિતજીએ પસંદ કરેલ નિમ્ન-લિખિત પૂર્વાર્ધ—

“સાસાયણાણ જંતૂણં સાસિતો અણંતસંસારં”

—તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં પ્રથમ ચરણમાં ૧૨ માત્રા અને દ્વિતીય ચરણમાં ૧૬ માત્રાઓ જણાય છે, જ્યારે સાસિતો ને બદલે સામિ ! દિંતો પાઠ (કે જે મારી પાસેની પ્રતિઓમાં છે તે) રાખતાં બે માત્રા વધારે મળે છે, એટલે છંદોલંગ થતો અટકે છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

‘સર્વજ્ઞ’થી સાસ્વાદન તું સાસાદન ૩૫ થાય છે. ‘શપોઃ સઃ’થી સાશાતન તું સાસાતન ૩૫ બને છે. ‘કન્ન-ચ્ચ’ સૂત્રથી આ ણંનેતું સાસાચન ૩૫ થાય છે. ‘અવર્ણો’ થી સાસાયન બને છે અને ‘નો જઃ’ સૂત્રથી સાસાયણ થાય છે. ‘ન દીર્ઘા’થી દિર્લાવ થતો નથી.

૫ ૫ ૫ ૫

સમણાણ વીઅમૂઓ વિ સત્તમો સંજયાણ કહ ણુ તુમં ? ।

કહ નાહ ! સત્તજિદ્ધો વિ નટ્ટમો હોસિ ભુવણમ્મિ ? ॥ ૧૬ ॥

[અમણાનાં દ્વિતીય (વીજ) ભૂતોઽપિ સસમઃ (સત્તમઃ) સંયતાંત્રી કથં નુ ભવંસિ ? ।
કથં નાથ ! સસ (સત્ત્વ) જ્યેષ્ઠોઽપિ નાટ્ટમો ભવસિ (નટ્ટમોહોઽસિ) ભુવને ॥]

૧ પંડિતજીની આવૃત્તિમાં આ શબ્દ ભૂલથી રહી ગયેલા જણાય છે.

અવત્તૂર્ણિ:

સમણાણેતિ । શ્રમણાનાં દ્વિતીયભૂતોડપિ સત્તમઃ સંયતાનાં ત્વં કથમ્ ? । નુ {ઈતિ} વિ-
સ્મયે {અત્ર} । કથં સત્તાનાં જ્યેષ્ઠોડપિ ન અદ્દમો ભવસિ {ઈતિ દુર્ઘટમ્} પક્ષે વીજભૂતઃ-
કારણકલ્પઃ સત્તમઃ સત્ત્વેન {-સાહસેન} જ્યેષ્ઠઃ {પ્રશસ્યતરઃ વૃદ્ધતરો વા} નદ્યો મોહો
યસ્ય ॥ ૧૬ ॥

શીખદાર્થ

સમણાણ (શ્રમણાનાં)=શ્રમણોમાં, સાધુઓમાં.
વીય (દ્વિતીય)=દ્વિતીય, બીજો.
વીજ (વીજ)=બીજ.
ભૂત (ભૂત)=જેવો.
વીજભૂતો=(૧) બીજા જેવો; (૨) બીજા જેવો.
સમ (સમ)=શમ.
ણાણ (જ્ઞાન)=જ્ઞાન.
સમણાણવીજભૂતો=શમ અને જ્ઞાનના બીજરૂપ.
વિ (અપિ)=પણ.
સત્તમો (સત્તમઃ)=સાતમો.
સત્તમો (સત્તમઃ)=શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.
સંજયાણ (સંયતાનાં)=સંયમીઓમાં.
કથ (કથં)=કેમ.
ણુ (નુ)=અરેખર.
તુમં (ત્વં)=તું.
નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !

સત્ત (સત્તમ્)=સાત.
સત્ત (સત્ત્વ)=સત્ત્વ, સાહસ.
સત્ત (સત્ત્વ)=આસક્ત.
સત્ત (શક્ત)=શક્ત.
જિટ્ઠુ (જ્યેષ્ઠ)=જ્યેષ્ઠ, મોટો.
સત્તજિટ્ઠો=(૧) સાતથી મોટો; (૨) સત્ત્વથી જ્યેષ્ઠ;
(૬) સૌથી વધારે આસક્ત; (૪) શક્તિશાળીઓમાં
ઉત્તમ.
ન=નહિ.
અદ્દમો (અદ્દમઃ)=આહમો.
હોસિ (ભવસિ)=તું છે.
નદ્દુ (નદ્દુ)=નાશ પામેલ.
મોહ (મોહ)=મોહ.
નદ્દુમોહો=નાશ પામ્યો છે મોહ જેનો એવો.
સિ (અસિ)=તું છે.
ભુવણસ્મિ (ભુવને)=જગતમાં.

પદાર્થ

વિ०—“(હે નાથ !) શ્રમણોમાં દ્વિતીય હોવા છતાં તું સંયમીઓને વિષે સાતમો
કેમ છે [અથવા શ્રમણોમાં બીજા જેવો (લઘુ) હોવા છતાં તું સંયમીઓને વિષે ઉત્તમ કેમ
છે]? વળી સાતથી મોટા હોવો છતાં તું જગતમાં આહમો કેમ નથી [અથવા તું આસક્ત
(રાગી)માં મોટા હોવા છતાં નિર્મોહ કેમ છે]?”

પરિ०—“(હે નાથ !) (શ્રમણ-માર્ગની ઉત્પત્તિ-પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ એટલે) શ્રમ-
ણોના બીજ સમાન (એટલે કે તેમની ઉત્પત્તિ-પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ) [અથવા શમ અને જ્ઞાનના
બીજભૂત] તું છે, એથી તું સંયમીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તું સાહસથી જ્યેષ્ઠ છે [અથવા તું
સમર્થ (પુરૂષો)માં શ્રેષ્ઠ છે], એથી તો તે જગતમાં મોહનો નાશ ક્યો છે.”—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

વિશેષતાઓ—

આ પદમાં ખાસ કરીને અંકસૂચક શબ્દના દ્વિઅર્થપણને લક્ષ્યમાં રાખીને કવિરાજે વિરોધ ઊભો કર્યો છે. આના પછીના પદમાં પણ એ શબ્દ-છળને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અરૂં, પરંતુ તે ફક્ત પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ છે.

આ પદમાં ચીઝમૂઓ ગત 'મૂઝ' શબ્દ, ઉત્તર પદમાં નયણામયમૂઝ ગત 'મૂઝ' શબ્દ તેમજ ૨૩ માં પદમાં વિસન્નવીસામઠામમૂઝમાનો 'મૂઝ' શબ્દ 'સમાન'વાચી હોવાથી તે સૂત્રકૃતાંગ(૨, ૭, ૭)ગત તત્ત્વમૂર્ણિ પાઠનું સ્મરણ કરાવે છે. સાથે ભક્તિભરના દશમા પદગત ભુવણમૂર્ણમૂત! નાથ! એ પદની પણ સ્મૃતિ કરાવે છે.

આવે સ્થળે 'ભૂત' શબ્દ સમાનવાચી ગણાય છે એ વાતનું હૈમ અનેકાર્થ (કાં ૨, શ્લોક ૧૬૬-૧૬૭) સમર્થન કરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે "ભૂતં સત્યોપમાનયોઃ ॥ પ્રાપ્તેન્તીતે પિશાચાદૌ પૃથ્વ્યાદૌ જન્તુયુક્તયોઃ".

અજૈનં અન્થો પૈકી મહર્ષિ પતંજલિના નિમ્ન-લિખિત—

“યત્ તર્હિ તદ્વિષ્ણુષુ અમિત્રં ચિષ્ણુષુ અચિષ્ણં સામાન્યમૂતં સ શબ્દઃ”

—મહાભાષ્ય ઉપર કૈયટે પ્રદીપમાં વિવરણ કરતાં 'સામાન્યમિવ સામાન્યમૂતં' એવો જે ઉદ્દેશ કર્યો છે તે આની સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં મેદિની કોશ (પૃ. ૪૧)માંનું નિમ્ન-લિખિત અવતરણ જોતાં એ સંબંધમાં જરા પણ શંકા રાખવાની જરૂર રહેતી નથી.

“ભૂતં ક્ષમાદૌ પિશાચાદૌ, જન્તૌ ક્લીબે ત્રિષૂચિતે ।

પ્રાપ્તે વૃત્તે સમે સત્યે દેવયોન્યન્તરે તુ ના ॥”

વિરોધજનક સાધન—

નદ્દમોહોસિ ની પદચ્છેદાત્મક તેમજ સંધિસ્વરૂપી વિચિત્રતા વિરોધ અને પરિહારમાં સાધનરૂપ થઈ પડી છે. વિરોધાત્મક અર્થ કરતી વેળા નનન્દમોહોસિએ પ્રમાણેનાં ત્રણ પદો અને પરિહાર કરતી વખતે નદ્દમોહોસિ એ પ્રમાણે જે પદો સમજવાનાં છે. ન અને અદ્દમોની સંધિ સંસ્કૃત ભાષાના સંધિના નિયમ પ્રમાણે નાદ્દમો થાય, પરંતુ પ્રાકૃતની વિશેષતાને ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાકૃતમાં નદ્દમો થાય છે.

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘શબ્દોઃ સઃ’ થી શક્તિ નું સક્ત રૂપ થાય છે. ‘ક-ગ-ટ૦’ થી સક્ત નું સત્ત અને ‘અનાદૌ૦’ થી સત્ત નું સત્ત અને છે. ‘સર્વત્ર૦’ થી સત્ત્વ નું સત્ત થાય છે.

‘અન્યવ્યંજનસ્ય’ એ સૂત્રથી સત્ત્વ નું સત્ત થાય. ‘ક-ગ-ટ૦’ થી સત્ત થાય અને ‘અનાદૌ૦’ થી સત્ત થાય.

કહ પયડિયવીસાસં પિ વહસિ રૂઘં પયાસિઅદસાસં ।

જિણ ! નયણામયભૂઝં પિ કારણં દંસણવરસ્સ ? ॥ ૧૭ ॥

[કથં પ્રકટિતવિંશત્યાશં (વિશ્વાસં) અપિ વહસિ રૂપં પ્રકાશિતદશાશમ્ ।

જિન ! નયનામય(નયનામૃત)ભૂતમપિ કારણં દર્શનવરસ્ય ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

કહેતિ । પ્રકટિતા વિંશતિઃ { -દ્વિદશસંખ્યા } આશા-દિશો યેન તદપિ રૂપં વહસિ પ્રકટિતદશાશમ્ । નયનાનામામયો-રોગઃ તદ્ભૂતં { -તત્કલ્પં } અપિ કારણં-નિમિત્તં દર્શનવરસ્ય { પ્રધાનાવલોકનસ્યેત્યર્થઃ । અસમ્બદ્ધશ્ચાયમ્ } । પક્ષે પ્રકટિતવિશ્વાસં-પ્રકાશિતવિશ્વસનીયત્વં નયનાનામમૃતભૂતં દર્શનાનાં-સમ્યક્ત્વાનાં વરં-ક્ષાયિકં તસ્ય કારણમ્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ

કહ (કથં)=કેમ.

પયડિય (પ્રકટિત)=પ્રકટ કરેલ.

વીસા (વિંશતિ)=વીસ.

આસા (આશા)=દિશા.

વીસાસ (વિશ્વાસ)=વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, ભરોસો.

પયડિયવીસાસં=(૧) પ્રકટ કરી છે વીસ દિશાને જોણે એવું; (૨) પ્રકટ કર્યો છે વિશ્વાસ જોણે એવું.

પિ (અપિ)=પણ.

વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

રૂઘં (રૂપં)=રૂપને.

પયાસિઅ (પ્રકાશિત)=પ્રકાશ પમાડેલ.

દસ (દશન્)=દશ.

પયાસિઅદસાસં=પ્રકાશ પાડ્યો છે દશ દિશાને વિષે જોણે એવું.

જિણ! (જિન!)=હે જિન!, હે તીર્થંકર!

નયણ (નયન)=નેત્ર, આંખ.

આમય (આમય)=રોગ.

અમય (અમૃત)=અમૃત, સુધા.

ભૂઝ (ભૂત)=જેવું.

નયણામયભૂઝં=(૧) નેત્રને રોગરૂપ; (૨) નેત્રને અમૃતરૂપ.

કારણં (કારણ)=કારણ, હેતુ.

દંસણ (દર્શન)=(૧) દર્શન, જોણું તે; (૨) સમ્યક્ત્વ, યથાર્થ શ્રદ્ધાન.

વર=ઉત્તમ.

દંસણવરસ્સ=(૧) ઉત્તમ દર્શનના; (૨) ઉત્તમ સમ્યક્ત્વના.

પદાર્થ

વિ૦—“હે જિન! વીસ દિશાને પ્રકટ કરનારૂં (તારૂં) રૂપ હોવા છતાં દશ દિશા ઉપર પ્રકાશ પાડનારૂં રૂપ તું કેમ ધારણ કરે છે? વળી એ રૂપ નેત્રને રોગ રૂપ હોવા છતાં ઉત્તમ દર્શનના કારણરૂપ કેવી રીતે છે?”

પરિ૦—“હે તીર્થંકર! જોણે વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે એવું અને એથી કરીને તો દશ દિશાને પ્રકાશિત કરનારૂં રૂપ તું ધારણ કરે છે. વળી તારૂં રૂપ નયનને અમૃતરૂપ હોવાથી તો તે (ક્ષાયિક નામના) ઉત્તમ સમ્યક્ત્વના કારણભૂત અને છે.”—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

પંડિતજીની આવૃત્તિમાં આ પદ્યનું પૂર્વાર્ધ નીચે મુજબ છે:—

“કંહ પયડીઅદિસાસં પિ વહસિ રૂવં પયાસિઅદિસાસં.”

આનું વિવરણ કરતાં કહ્યું અને પયડીની વચ્ચે આવગ્રહ સૂચવી તેમણે એવો અર્થ કયો છે કે “હો જિન! તું જે જાતના રૂપને ધારણ કરે છે તે અપ્રકટિતદિગાસ્ય છતાંય પ્રકાશિત-દિગાસ્ય છે—ખરી રીતે તો જે રૂપ દિશામુખોને ન પ્રકટાવતું હોય તે દિશાઓને પ્રકાશિત કરે ખરું? ન જ પ્રકાશિત કરી શકે. આમ છતાં ય તારૂં રૂપ તો વિચિત્ર છે.”

આ પ્રમાણે વિરોધાત્મક અર્થ સૂચવ્યા બાદ તેઓ કહે છે કે—“આ પૂર્વાર્ધ બરાબર સમજાતું નથી.” અશુદ્ધ પાઠ હોવાથી અર્થ સ્ફુરે નહિ એ દેખીતું છે એટલે આમાં કંઈ પંડિ-તજીનો દોષ નથી. પરંતુ અપયડીયદિસાસં નું અપ્રકટિતદિગાસ્ય સૂચવતાં તેમણે પયડીયનું જે પ્રકટિત રૂપાન્તર સૂચવ્યું છે તે શું ચિન્ત્ય નથી?

રૂપ-સિદ્ધિ—

‘સર્વત્ર૦’ થી વિશ્વાસનું વિશાસ અને ‘લુપ્તય-વ૦’ થી વીશાસ થાય અને ‘શપો: સ:’ થી વીસાસ થાય. ‘વિંશત્યાદેર્લુક્’ (૮-૧-૨૮) સૂત્રથી વિંશતિનું વિશતિ થાય. ‘શપો: સ:’ થી એનું વિસતિ થાય. ‘ઈજિહ્વા-સિંહ-ત્રિશદ્-વિંશતૌ ત્યા’ (૮-૧-૬૨) થી વીસતિ થાય. ‘સ્ત્રિયામાદવિદ્યુત:’ (૮-૧-૧૫) થી વીસાત્ થાય. ‘અન્ય૦’ થી વીસા થાય.

‘ઋતૌડત્’ (૮-૧-૧૨૬) સૂત્રથી નયનામૃતનું નયનામત રૂપ થાય. ‘ક-ગ-ચ૦’ થી નયનામઅ, ‘અવર્ણ૦’ થી નયનામય અને ‘નો જ:’ થી નયનામય થાય છે.

. ઋ ઋ ઋ ઋ

અવિરામં પિ જહમયં અવરિટ્વં તિહુઅણસ્સ વિ વરિટ્વં ।

કહ નિચ્છિઅં પિ મુણિવહ્ ! અણિચ્છિઅં દેસિ સુહનિવહં ॥ ૧૮ ॥

[અવિરામમપિ યતિમયં (યતિમતં) અવરિષ્ઠં (અપરેષ્ઠં) ત્રિમુવનસ્યાપિ વરિષ્ઠમ્ ।
કથં નિશ્ચિતં અપિ મુનિપતે ! અનિશ્ચિતં (અનિષ્ઠં) દદાસિ સુખનિવહમ્ ॥]

૧ આનો પરિહારરૂપ અર્થ પંડિતજીએ સૂચવેલ નથી.

૨ વિંશતિ વગેરે શબ્દોના અનુસ્વારનો લોપ થાય છે.

૩ જિહ્વા, સિંહ, ત્રિશત્ અને વિંશતિ શબ્દના હ નો દ્વ થાય.

૪ વિદ્યુત્ શબ્દને છોડીને નારીલતિવાળા શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો જ થાય છે.

૫ ઋ નો ઋ થાય છે.

અપલ૦ ૩૦

અવચૂર્ણિ:

અવિરામમિતિ । ન વિદ્યતે વિરામો-વિરતિર્યત્ર તમસિ યતિભિઃ-વિરામૈર્નિર્વૃત્તં યતિમયં
અવરિષ્ઠં {-અપ્રધાનતરં} ત્રિભુવનસ્યાપિ વરિષ્ઠં નિશ્ચિતં {-નિષ્ઠીભૂતમપિ} અનિશ્ચિતં સુખ-
નિવહં દદાસિ {ઇત્યસદ્ગતિઃ} । પક્ષે યતીનાં મતં-અભિપ્રેતં, 'અવરિઢું' તિ ઉપરિ ત્રિભુવ-
નસ્યાપિ, 'અણિચ્છિયં પિ' ત્તિ અનિષ્ટમ્-અપ્રાર્થિતં {ઇત્યર્થઃ} । સુખનિવહસ્ય વિશેષણાનિ
'શેષાણિ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ

અવિરામં (અવિરામં)=વિરામ વિનાનું, શાશ્વત.
પિ (અપિ)=પણ.
જહ (યેતિ)=(૧) વિરામ; (૨) યતિ, મુનિ.
મય (મય)=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.
મય (મત)=(૧) વલ્લભ, અભીષ્ટ; (૨) સંમત.
જહમયં=(૧) વિરામમય; (૨) મુનિઓને અભીષ્ટ.
અવરિઢું (અવરિષ્ઠં)=ઉત્તમ નહિ એવા.
અવર (અપર)=અપર, અન્ય.
હટ્ટ (હટ્ટ)=ધટ્ટ, વાંછેલ.
અવરિઢું=અન્યને ધટ્ટ.
તિહુઅણસ્સ (ત્રિભુવનસ્ય)=ત્રિભુવનનું, ત્રૈલોક્યનું.
વિ (અપિ)=પણ.
વરિઢું (વરિષ્ઠં)=ઉત્તમ.
ઘહ (કયં)=કેમ.

નિચ્છિઅં (નિશ્ચિતં)=નિશ્ચિત, નિર્ણીત.
મુણિ (મુનિ)=મુનિ.
વહ (પતિ)=નાથ, સ્વામી.
મુણિવહ!=હે મુનિરાજ!
અણિચ્છિઅં (અનિશ્ચિતં)=અનિશ્ચિત.
અણિચ્છિઅં (અનિષ્ટં)=અપ્રાર્થિત, માંગ્યા વિનાના.
અણ (જન)=માનવ.
હચ્છિઅ (હટ્ટ)=ધટ્ટેલ, ચાહેલ.
મુણિવહઅણિચ્છિઅં=મુનિપતિરૂપ જનોએ ધટ્ટેલ.
દેસિ (દદાસિ)=તું આપે છે.
સુહ (સુખ)=સુખ.
નિવહ (નિવહ)=સમૂહ.
સુહનિવહં=સુખના સમૂહને.

પદાર્થ

વિ૦—“હે મુનીશ્વર! વિરામ વિનાના છતાં વિરામમય, ઉત્તમ નહિ હોય ત્રિભુવનને
પણ ઉત્તમ તથા નિશ્ચિત હોવા છતાં પણ અનિશ્ચિત એવા સુખ-સમૂહને તું કેમ અર્પે છે?”

પરિ૦—“(હે યોગિરાજ!) વિરામ વિનાના (શાશ્વત) અને એથી કરીને મુનિઓને
વલ્લભ [અથવા સંમત], વળી અન્ય (અન્યેન) જનોને પણ ધટ્ટ અને એથી તો ત્રૈલોક્ય(વાસી

૧ 'સર્વાણિ' इति ग-पाठः ।

૨ 'યતિ' શબ્દ છંદઃશાસ્ત્રમાં વિરામ અર્થમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એની અનેકાર્થતાને માટે હૈમ અનેકાર્થ૦
(કા૦ ૨, શ્લો૦ ૨૦૨)માં કહ્યું છે કે “યતિર્નિકારે વિરતૌ મિશ્રૌ.”

૩ અત્ર અનુ+હટ્ટ એમ પદ સમજી, નહિ વાંછેલ-અપ્રાર્થિત એવો અર્થ-કરવામાં આવ્યો છે.

જનો)ને માટે પણ ઉત્તમ તેમજ વળી નિશ્ચિત તથા 'અપ્રાર્થિત [અથવા નિર્ણીત એટલા માટે મુનિપતિ જનોએ વાંછેલ] એવા સુખ-સમૂહને તું આપે છે."—૧૮

૩૫-સિદ્ધિ—

યતિમય અને યતિમત એ બેનું 'આદેયોં જઃ' (૮-૧-૨૪૫)થી જતિમય અને જતિમત ૩૫ થાય. 'ક-ગ-ચ૦' થી જતિમતનું જતિમજ થાય અને 'અવર્ણોં' થી જતિમય થાય.

'દૈસ્યાનુદ્દેષાસન્દેષે' (૮-૨-૩૪)થી દ્વિનું દ્વિ થાય. 'અનાદૌં' થી દ્વિ થાય અને 'દ્વિતીય૦' થી દ્વિ બને.

'પો વઃ' (૮-૧-૨૩૧)થી અપરનું અવર ૩૫ થાય. અવર અને દ્વિની સંધિ થતાં અવરિદ્ધ થાય. જેમ દ્વિનું દ્વિ બન્યું તેમ અવરિદ્ધનું અવરિદ્ધ થાય.

ॐ ॐ ॐ ॐ

સામપરિપક્વો કહં સિ વેઅત્તર્કસત્તૂ વિ ।

કહં ણુ વિસંકો વિ પયાવહં ત્તિ પયડં વહસિ સદં ? ॥ ૧૯ ॥

[સામપરિપક્વ (પ્રવૃત્તિ) પ્રસક્તઃ કથં અસિ વેદત્રયેકશત્રુરપિ ।

કથં નુ વૃષાક્ષોઽપિ પ્રજાપતિરિતિ પ્રકટં વહસિ શબ્દમ્ ? ॥]

અવચૂર્ણિ:

સામેતિ । સાન્નઃ—સામાખ્યવેદસ્ય પ્રયુક્તિઃ {—આસક્તઃ કથં} સીતિ પ્રાકૃતર્ત્વાત્ અસી-
ત્યસ્યાર્થે ચ {વર્તતે} ત્વમિત્યસ્ય વાઙ્યે । વેદાનાં—શ્રુતીનાં ત્રયસ્યેકઃ શત્રુરપિ કથં નુ
વૃષાક્ષઃ—શક્ષ્ણોઽપિ । પ્રજાપતિઃ {—બ્રહ્મા} ઇતિ {પ્રકટં} શબ્દં ધત્સે {ઇત્યયુક્તમ્} ।
પક્ષે સાન્નઃ—પ્રિયસ્ય {પ્રયોગપ્રવૃત્તઃ} વેદાનાં—સ્ત્રીયાદીનાં ત્રયસ્યેકશત્રુઃ તસ્ય ક્ષયકૃત્ત્વાત્ ।
વિશક્ષ્ણઃ—અસંશયઃ પ્રજાનાં {—લોકાનાં} પતિઃ ॥ ૧૯ ॥

૧ કહેવત છે કે 'માંગ્યા વિના તો મા પણ ન પીરસે'. આથી પ્રભુ પરમ કૃપાળુ હોવાથી માંગ્યા વિના મુખ આપે એમાંજ એનું મહત્ત્વ છે. માંગે લ્યારે તો સામાન્ય જન પણ આપે. વિશિષ્ટ જન મંગાવવા મુઠ્ઠી રાહ ન લેવડાવતાં સ્વયં આપે એમાંજ એની વિશિષ્ટતા છે.

૨ પદની આદિમાં ય હોય તો તેનો જ થાય.

૩ ઝદ્ઘ, દ્વિ અને સન્દેષ સિવાય અન્યથા છ નો ઠ થાય.

૪ સ્વરથી પર, લેડાક્ષરથી વળિત અને આદિમાં ન હોય એવા પ નો ચ થાય.

૫ 'સામિ' ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

૬ 'લક્ષણે' ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૭-૮ 'ત્રયસ્ય એકઃ' ઇતિ પ્રતિભાતિ । ૯ 'કર્તૃત્વાત્' ઇતિ ગ-પાઠઃ ।

શબ્દાર્થ

સામ (સામન્)= (૧) સામ (વેદ); (૨) શાન્તિ.
 સામા (શ્યામા)=શ્યામા, લલના.
 પડત્તિ (પ્રયુક્તિ)=પ્રયોગ.
 પડત્તિ (પ્રવૃત્તિ)=પ્રવૃત્તિ.
 પસત્ત (પ્રસક્ત)=પ્રસક્ત, આસક્ત, રાગી.
 સામપડત્તિપસત્તો=(૧) સામની પ્રયુક્તિને વિષે આ-
 સક્ત; (૨) શ્યામાની પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રસક્ત; (૩)
 શાન્તિની પ્રવૃત્તિના રાગી.
 કહં (કથં)=કેમ.
 સિ (અસિ)=તું છે.
 વેઅ (વેદ)=(લોકપ્રસિદ્ધ) વેદ; (૨) વેદ, જૈન
 પારિભાષિક શબ્દ.
 તર્હિ (ત્રયી)=ત્રણનો સમૂહ.
 દ્વક્ક (દ્વક)=એક, અદ્વિતીય.
 સત્તુ (શત્રુ)=શત્રુ, દુશ્મન.
 વેઅત્તર્હિક્કસત્તુ=(૧) (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામ-
 વેદ એ) ત્રણ વેદોનો અસાધારણ શત્રુ; (૨)

(પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-વેદ એ) ત્રણ
 વેદોનો અદ્વિતીય દુશ્મન.

વિ (અપિ)=પણ.

કહ (કથં)=કેમ.

ણુ (નુ)=ખરેખર.

વિસ (વૃષ)=(૧)=અળદ; (૨) ધર્મ.

અંક (અઙ્ક)=ચિહ્ન.

વિસંકો=(૧) અળદના ચિહ્નવાળો, મહાદેવ; (૨)
 ધર્મથી લક્ષિત.

વિસંકો (વિશઙ્ક)=નિઃસંશય.

પયાવહ (પ્રજાપતિ)=(૧) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા; (૨)
 પ્રજાનો સ્વામી.

ત્તિ (હતિ)=એમ.

પયહં (પ્રકટં)=પ્રકટપણે, પ્રસિદ્ધ રીતે.

વહસિ (વહસિ)=તું ધારણ કરે છે.

સહં (શબ્દં)=શબ્દને.

પદાર્થ

વિ૦—“સામ (વેદ)ની પ્રયુક્તિને વિષે આસક્ત હોવા છતાં તું ત્રણે વેદોનો અસા-
 ધારણ શત્રુ કેમ છે [અથવા તું (પુરુષાદિ) ત્રણે વેદોનો અદ્વિતીય દુશ્મન હોવા છતાં શ્યામાની
 પ્રવૃત્તિમાં રાગી કેમ છે]? વળી તું મહાદેવ હોવા છતાં બ્રહ્મા એવા શબ્દને પ્રકટપણે કેમ
 ધારણ કરે છે?”

પરિ૦—“તું શાન્તિની પ્રવૃત્તિનો રાગી છે એટલે તું (પુરુષાદિ) ત્રણે વેદોનો અનુપમ
 શત્રુ છે (તે વાત ખરાબર છે). વળી તું ધર્મથી અંકિત છે, તેથી તું પ્રજાપતિ એવું બિરુદ પ્રકટ-
 પણે વહન કરે છે [અથવા તું નિઃસંશય પ્રજાપતિ એવો ઇલકાળ ધારણ કરે છે].”—૧૯

સ્પષ્ટીકરણ

વેદ-ત્રય—

મોહનીય કર્મના લેહોમાં નોકષાયવેદનીય પણ આવી જાય છે (જુઓ પૃ૦ ૨૦૫).
 આના જે નવ લેહો આ પૃષ્ઠમાં ગણાવ્યા છે, તે પૈકી પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-વેદ
 એ ત્રણનો અત્ર ઉલ્લેખ છે.

શ્લેષ્મનો પ્રકોપ થતાં ખાટું ખાવાની જેમ અભિલાષા થાય તેમ જે વેદના ઉદય દર-
 મ્યાન સ્ત્રી સાથે લોગ લોગવવાની ઉત્કણ્ઠા થાય તે ‘પુરુષ-વેદ’ (મોહનીય) છે. એવી રીતે

પુરુષની સાથે ભોગ ભોગવવાની અભિલાષા જે વેદના ઉદયથી થાય તે 'શ્રી-વેદ' છે. જેમ બંને ધાતુના ઉદયકાળમાં માર્જિત વગેરે દ્રવ્યોની અભિલાષા થાય છે, તેમ જે વેદના ઉદયથી શ્રી તેમજ પુરુષ એ બંને સાથેના ભોગની વાંછા થાય તે 'નપુંસક-વેદ' છે. તત્ત્વાર્થ(અં ૮, સૂ. ૧૦)ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ. ૧૪૨)માં સૂચવ્યા મુજબ આ ત્રણ વેદોને તૃણ, કાષ્ઠ અને કરીયની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૩૫-સિદ્ધિ—

‘હ્રસ્વાત્ ધ્ય-શ્ચ-ત્સ-પ્સામનિશ્ચલે’ (૮-૨-૨૧)થી અનિશ્ચિતનું અનિશ્ચિત થાય. ‘અનાદૌ’થી અનિશ્ચિત થાય અને ‘દ્વિતીય’થી અનિશ્ચિત થાય. ‘ક-ગ-ચ’થી અનિશ્ચિત થાય. ‘નો જઃ’થી અનિશ્ચિત બને.

‘હ્રસ્વઃ’થી શ્યામાપ્રવૃત્તિનું શ્યામપ્રવૃત્તિ ૩૫ થાય. ‘ઉદત્વાદૌ’ (૮-૧-૧૩૧) સૂત્રથી શ્યામપ્રવૃત્તિ થાય. ‘ક-ગ-ચ’થી શામપ્રવૃત્તિ થાય. ‘સર્વત્ર’થી શામપ્રવૃત્તિ થાય. ‘શપોઃ સઃ’થી સામપ્રવૃત્તિ થાય.

૫ ૫ ૫ ૫

કહ માંસલુધ્ધરયણિઅરપરિગયં પુંડરીઅરિંછોલિં ।

વારિઅસસંપરિગ્રહ ! પરિગ્રહે કુણસિ ચલણાણં ? ॥ ૨૦ ॥

[કથં માંસલુધ્ધરૈર્જનિચર(માંસલોર્ધ્વરજોનિકર)પરિગતાં પુંડરીકશ્રેણિમ્ ।
વારિતાસતીપરિગ્રહ ! પરિગ્રહે કરોપિ ચરણાનામ્ ? ॥]

અવચ્છાર્ણિ:

કહમિતિ । માંસલુધ્ધા-ગૃધ્રાસ્તે ચ તે રજનિચરાશ્ચ તૈઃ પરિગંતમ્ । પુંડરીકાણાં-વ્યા-
ધ્રાણાં રિંછોલિઃ { ઇતિ દેશીયવચ્ચનેન } આલી તામ્ । { અત્ર માંસલુધ્ધા રદા-દન્તાસ્તેપાં
નિકરેણ પરિગતા વ્યાધ્રપક્લિષ્તામ્ } । વારિતો-નિષિદ્ધોઽસતાં(?)—કૂરાણાં પરિગ્રહો યેન । કથં
પાદાનાં પરિગ્રહં કરોપિ { ઇતિ દુર્યોજમ્ } । પક્ષે માંસલો-વહલઃ ઝર્ધ્વ-ઉપરિ યો રજસઃ—
પુષ્પપરાગસ્ય નિકરસ્તેન પરિગતામ્ । પુંડરીકાણાં-પદ્માનામ્ { આલિમ્ } ॥ ૨૦ ॥

૧ નિશ્ચલ શબ્દને છોડીને -હ્રસ્વથી ૫૨ ધ્ય, શ્ચ, ત્સ અને પ્સ એ ચાર ભેડાશ્વરનો છ થાય.

૨ ઋતુ વગેરે શબ્દોના ઋ નો ડ થાય છે.

૩ ‘રદ’ ઇત્યપિ । ૪ ‘વેદિતમ્’ ઇતિ ગ-પાઠઃ । ૫-૬ ‘પુંડ’ ઇતિ ઘ-પાઠઃ ।

શબ્દાર્થ

કહ (કથં)=કેમ.

મંસ (માંસ)=માંસ.

લુદ્ધ (લુધ્ધ)=લોલુપ, લોભી, લાલચુ.

મંસલુદ્ધ=માંસના લોભી અર્થાત્ ગૃધ્ર, ગીધ.

રયણિ (રજતિ)=રાત્રિ, નિશા.

અર (ચર)=ચર, ચરનાર.

પરિગય (પરિગત)=(૧) વ્યાપ્ત; (૨) વીંટળાયેલ.

મંસલ (માંસલ)=માંસલ, પુષ્ટ.

ઉદ્ધ (ઊર્ધ્વ)=ઉચ્ચ, ઊંચા.

રય (રજસ્)=રજ, પુષ્પ-પરાગ.

રય (રદ)=દાંત.

ણિયર (નિકર)=સમૂહ.

મંસલુદ્ધરયણિઅરપરિગયં=(૧) માંસના લાલચુ નિ-
શાયરથી વ્યાપ્ત; (૨) માંસ-લોલુપ દાંતોવાળાનાસમૂહથી વીંટળાયેલ; (૩) પુષ્ટ અને ઉચ્ચ એવા
રજ-સમૂહથી વ્યાપ્ત.પુંડરીઅ (પુંડરીક)=(૧) વાઘ; (૨) શ્વેત કમળ, પદ્મ.
રિંછોલિ (શ્રેણિ)=શ્રેણિ, પંક્તિ.પુંડરીઅરિંછોલિં=(૧) વાઘોની શ્રેણિને; (૨) કમળની
શ્રેણિને.

વારિઅ (વારિત)=નિવારણ કરેલ.

અસદ્ (અસતી)=કૂર.

પરિગ્ગહ (પરિગ્રહ)=પરિગ્રહ.

વારિઅઅસદ્પરિગ્ગહ! =નિવારણ કર્યો છે કૂર (જીવો)ના
પરિગ્રહનો જેણે એવો!

પરિગ્ગહે (પરિગ્રહં)=પરિગ્રહને.

કુણસિ (કરોષિ)=તું કરે છે.

ચલણાણં (ચરણાણં)=ચરણોના, પગોના.

પદાર્થ

વિ०—“હે કૂર (જીવો)ના પરિગ્રહના વારક! તું (આવે) છતાં કેમ તારાં ચરણો (મૂકવાને માટે) ગૃધ્ર નિશાયરથી [અથવા માંસલુદ્ધ દાંતવાળા (પ્રાણીઓ)ના સમૂહથી] વ્યાપ્ત એવા વાઘોની શ્રેણિનો પરિગ્રહ કરે છે?”

પરિ०—“હે પરિગ્રહના પ્રતિષેધક! તું તારાં ચરણો (મૂકવા) માટે પુષ્ટ અને ઉચ્ચ એવાં પુષ્પ-પરાગથી વ્યાપ્ત પદ્મોની પંક્તિનો પરિગ્રહ કરે છે (તે વ્યાજબી છે).”—૨૦

સ્પષ્ટીકરણ

રિંછોલી શબ્દ—

પંક્તિજી તો આનો અર્થ રીંછની ઓળી-શ્રેણિ કરે છે. દે० લા० ક્રં० તરફથી છપાયેલ સમ્યક્ત્વસમૃતિની ટીકાના ૧૮૮મા પત્રમાંના નિમ્ન-લિખિત—

“તા તં કિં મુણિવસહા અણંતમવમમણમીરુણો ધણિયં ।

સેવંતિ નાયતત્તા અણત્યરિંછોલિકેલિહરં ॥ ૩૬ ॥”

—પદમાં શ્રેણિવાચક શબ્દ તરીકે ‘રિંછોલિ’ છે.

૧ સરખાવો હૈમ અનેકાર્થ (કાં ૪, શ્લો ૧૩૯૨)નો નિમ્ન-લિખિત પાઠ—

“પુણ્ડરીકં સિતામ્બુજે । સિત્તચ્છત્રે મેષજે ચ પુણ્ડરીકોઽમિદિગ્ગજે.”

એકઅવંદનમહોભાષ્યની ૧૪૪ મી તથા ૧૩૭ મી ગાથામાં પણ આ અર્થસૂચક આ શબ્દ છે.

વળી ગાથાસમશતી (શ. ૧, ગા. ૩૭૫; શ. ૨, ગા. ૧૨૦; સ. ૬, ગા. ૫૬૨; શ. ૬, ગા. ૭૪; શ. ૭, ગા. ૮૭)માં પણ આ હકીકત નજરે પડે છે. ભવિષ્યત્કાલમાં પણ એમ છે.

સુપાહનાહચાર્યમાં પણ બે સ્થળે (પૃ. ૨૩૭ અને ૨૮૦) આ શબ્દ દ્વિગોચર થાય છે. “રિંછોલી પંતીપ” એમ દેશીનામમાલાના સાતમા વર્ગની સાતમી ગાથામાં તથા

- ૧ “एव जिणभवंसि वि वीयं विवं न कारियं युत्तं ।
तत्थ वि संभवह् जओ पुव्वोइयदोसरिंछोली ॥”
[एवं जिनभवनेऽपि द्वितीयं विम्वं न कारितं युक्तम् ।
तत्रापि सम्भवति यतः पूर्वोदितदोषश्रेणिः ॥]
- ૨ “भणियस्स तत्तमेयं संघस्सासायणा न कायव्वा ।
सो उं सगरसुभाणं दुव्विसहं दुक्खरिंछोलिं ॥”
[भणितस्य तत्त्वमेतत् सङ्घस्याशातना न कर्तव्या ।
स तु सगरश्रुतानां दुर्विपहा दुःखश्रेणिम् ॥]
- ૩ “उअ पोम्मराअमरगअसंवलिआ णहअल्लओ ओअरह् ।
णहसिरिकण्ठमट्ट व्व कण्ठिआ कीररिञ्छोली ॥ ७५ ॥”
[पश्य पद्मरागमरकतसंवलितान् नभस्तलादवतरति ।
नभ श्रीकण्ठश्रेण्येव कण्ठिका कीरपङ्क्तिः ॥]
- ૪ “उक्खिप्पह् मण्डलिमारुण गेहङ्गणाहि वाहीए ।
सोहग्गअवढाअ व्व उअह धणुस्सपरिञ्छोली ॥ ૨૦ ॥”
[उत्क्षिप्यते मण्डलीमारुतेन गेहाङ्गणाद् व्याधत्त्रिया ।
सौभाग्यध्वजपताकेव पश्यत धनु सूक्ष्मत्वपङ्क्तिः ॥]
- ૫ “उअह तरुकोटराओ णिक्कन्तं पुंसुवाणं रिञ्छोलिम् ।
सरिए जरिओ व्व हुमो पित्तं व्व सलोहिअं वमह् ॥ ૬૨ ॥”
[पश्यत तरुकोटराभिष्क्रान्ता पुंशुकाना पङ्क्तिम् ।
शरदि ज्वरित इव हुमः पित्तमिव सलोहितं वमति ॥]
- ૬ “रुन्दारविन्दमन्दिरमअरन्दाणन्दिआलिरिञ्छोली ।
झणझणह् कसणमणिमेहल व्व महुमासलच्छीए ॥ ૭૪ ॥”
[बृहदरविन्दमन्दिरमकरन्दानन्दितालपङ्क्तिः ।
झणझणायते कृष्णमणिमेखलेव मधुमासलक्ष्म्याः ॥]
- ૧૭ “अण्णग्गामपउत्था कहुन्ती मण्डलाणं रिञ्छोलिम् ।
अक्खण्डिअसोहग्गा वरिससअं जिअउ मे सुणिआ ॥ ૮૭ ॥”
[अन्यग्रामप्रस्थिता कपेयन्ती मण्डलानां पङ्क्तिम् ।
अखण्डितसौभाग्या धर्पशतं जीवतु मे शुनिका ॥]

પાદઅક્ષરછીનામમાલાની ૧૦૬ મી ગાથામાં “ઓલી માલા રાઈ રિંછોલી આવલી પંતિ”
આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ નજરે પડે છે.

ભાવ-નિરૂપણ—

આ પદમાં કવિરાજે પ્રભુ આલતી વેળાએ પોતાનાં ચરણ કમળના ઉપર મૂકે છે એમ સૂચવ્યું છે. આ વાત નમેડસ્તુ સ્તુતિના નિમ્ન-લિખિત—

“યેષાં વિક્ષારવિન્દરાજ્યા, જ્યાયઃક્રમકમલાવલીં દધત્યા ।

સદૃશૈરિતિ સક્લંતં પ્રશસ્યં, કથિતં સન્તુ શિવાય તે જિનેન્દ્રાઃ ॥ ૨ ॥”

—દ્વિતીય પદમાં તેમજ ભક્તભરના નીચે મુજબના—

“ઉન્નિદ્રહેમનવપદ્મજપુષ્પકાન્તિ-

પર્યુલસન્નચમયૂશિશ્વામિરામૌ ।

પાદૌ પદાનિ તવ યત્ર જિનેન્દ્ર ! ધત્તઃ

પદ્માનિ તત્ર વિબુધાઃ પરિકલ્પયન્તિ ॥ ૩૨ ॥”

—પદમાં પણ નજરે પડે છે.

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમાં પણ આવી માન્યતા હોવાનું શ્રીજિનસેનાચાર્યકૃત આદિપુરાણ (૫૦ ૨૫)ના નિમ્ન-લિખિત ૨૫૪મા પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“મૃદુસ્પર્શસુખામ્મોજ-વિન્યસ્તપદપદ્મજઃ ।

શાલિત્રીહ્યાદિસમ્પન્ન-વસુધાસૂચિતાગમઃ ॥”

સોલાપુરવાલા શ્રીયુત વડીલ રાવજી નેમચંદ શાહે કરેલા મરાઠી અનુવાદના ૧૬૬ મા પૃષ્ઠમાં લખ્યું છે કે—

“ગમનસમયીં શ્રીજિવાચ્યા ચરણાંચાલી અત્યન્તરમણીય ।

વ સુગન્ધી અસેં સુવર્ણકમલ આકાશાંત પ્રગટ જ્વાલેં” ॥

૩૫-સિદ્ધિ—

‘માંસાદિષ્વતુસ્વારે’ (૮-૧-૭૦)થી માંસ અને માંસલનાં મંસ અને મંસલ ૩૫ બને છે.

લુઘતું ‘સર્વત્ર૦’થી લુઘ બને. ‘અનાદૌ૦’ થી લુઘ થાય અને ‘દ્વિતીય૦’થી લુઘ થાય.

‘હસ્વઃ૦’થી ઝર્ઘતું ઝર્ઘ ૩૫ બને. ‘સર્વત્ર૦’થી ઝઘ બને. ‘અનાદૌ૦’થી ઝઘ થાય.

‘દ્વિતીય૦’થી ઝઘ થાય.

ૐ ૐ ૐ ૐ

૧ આ ‘વિન્યસ્ત’ શબ્દથી એમ સ્ફુરે છે કે તીર્થકરનાં ચરણને કમળોનો સ્પર્શ થાય છે, પરંતુ જ્યારે કહેવાતી દિગમ્બર માન્યતાથી આ વિરૂદ્ધ હકીકત જણાય છે તો વિશેષજ્ઞો આ સંબંધમાં મીમાંસા કરે એવી અભિલાષા રહે છે.

૨ માંસ જેવા શબ્દોના આદિના આ નો અ થાય છે.

ગયવિસયગામતત્તી કેહં સિ નેઆ વિ અક્ષવડલસ્સ ।
 ઇંદિઅપહૂ વિ કહ પેહૂ ! નોંદિઅનિગ્ગહં કુણસિ ? ॥ ૨૧ ॥

[ગતવિષયગ્રામચિન્ત: (ગતન્તસિ:) કથમસિ નેતાડપિ અક્ષપટલસ્ય ? ।
 ઇન્દ્રિયપ્રભુરપિ કથં પ્રમો ! નો ઇન્દ્રિય(નોંદિઅન્દ્રિય)નિગ્રહં કરોપિ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

ગયેતિ । ગતા વિષયાણાં-દેશાનાં ગ્રામ:-વારસ્ત્ર {યદ્વા વિષયેષુ ગ્રામેષુ ચ} તત્તિ:-
 ચિન્તા યસ્ય । અસિ {ઈતિ ભવસિ} । નેતા -નાયકોડપિ અક્ષપટલસ્ય {-અક્ષિપટલિકપદસ્ય} ।
 ઇન્દ્રિયાણાં પ્રભુ:-સમર્થોડપિ કથં ન {ઈન્દ્રિય}નિગ્રહં કરોપિ {ઈતિ દુર્યોગ:} । પક્ષે ગતા
 વિષયગ્રામસ્ય {-દેશાદિસમૂહસ્ય} સમ્બન્ધિની તત્તિ:-પીડા યસ્ય । અક્ષાણાં-ચક્ષુરાદીનાં
 સમૂહસ્ય નોંદિઅન્દ્રિયસ્ય-મનસો નિરોધમ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ

ગય (ગત)=ગયેલ.
 વિસય (વિષય)=(૧) દેશ; (૨) વિષય, પારિભાષિક
 શબ્દ.
 ગામ (ગ્રામ)=(૧) સમૂહ; (૨) ગામ.
 તત્તિ (ચિન્તા)=ચિન્તા.
 વૈત્તિ (વૃત્તિ)=વૃત્તિ.
 તત્તિ (તત્તિ)=(૧) ચિન્તા; (૨) પીડા.
 ગયવિસયગામતત્તી=(૧) ગય છે દેશના સમૂહોની
 ચિન્તા (અથવા પીડા) જેની એવો; (૨) ગય છે દેશ
 અને ગ્રામોની ચિન્તા જેની એવો; (૩) ગય છે
 વિષયોના સમૂહની વૃત્તિ જેની એવો.
 કેહં (કથં)=કેમ.
 સિ (અસિ)=તું છે.
 નેઆ (નેતા)=નાયક.
 વિ (અપિ)=પણ.
 અક્ષ (અક્ષ)=(૧) ઇન્દ્રિય; (૨) આત્મા.

વડલ (પટલ)=સમૂહ.
 અક્ષવડલ (અક્ષપટલ)=ન્યાય-મંદિર.
 અક્ષવડલસ્સ=(૧) ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો; (૨) ન્યાય-
 મંદિરનો; (૩) 'અક્ષિ-પટલ' પદનો.
 ઇંદિઅ (ઈન્દ્રિય)=ઇન્દ્રિય.
 પહૂ (પ્રભુ)=પ્રભુ, સ્વામી.
 ઇંદિઅપહૂ=ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી.
 કહ (કથં)=કેમ.
 પહૂ ! (પ્રમો!)=હે નાથ!
 નો (નો)=નહિ.
 નો (ન:)=અમારા.
 નિગ્ગહ (નિગ્રહ)=નિગ્રહ, વશ.
 ઇંદિઅનિગ્ગહ=ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને.
 નોંદિઅ (નોંદિઅન્દ્રિય)=મન.
 નોંદિઅનિગ્ગહં=મનના નિગ્રહને.
 કુણસિ (કરોપિ)=તું કરે છે.

પદાર્થ

વિ०—“જેની દેશના સમૂહ સંબંધી [અથવા દેશ અને ગામ પરત્વેની] ચિન્તા નથી
 થય છે એવો તું હોવા છતાં કેમ અક્ષિપટલ પદનો [અથવા ન્યાય-મંદિરનો] નાયક છે

૧ 'કહિ' इति क-पाठः । २ 'पहु' इति ग-घ-पाठः । ३ 'समूहं' इति क-पाठः ।

૪-૬ આવા અર્થો પંડિતજીના વિવેચનમાં નજરે પડે છે તે પૈકી ન્યાયમંદિર એ અર્થ ટેવી રીતે
 થય શકે તે સમજાવું નથી.

['અથવા તું વિષય-સમૂહની તૃપ્તિથી પર હોવા છતાં (અર્થાત્ વિષયોમાં રચ્યો, પરચો રહેતો હોવા છતાં) ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી કેવી રીતે છે]? વળી હે નાથ! તું ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોવા છતાં ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કેમ કરતો નથી ['અથવા તું ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોવા છતાં અમારી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કેમ કરી શકે]? "

પરિ૦—“જેની દેશ અને ગામ સંબંધી ચિન્તા નાશ પામી છે (અર્થાત્ જે ચિન્તાથી પર છે) એવો તું ઇન્દ્રિયના સમૂહનો નેતા છે (તે બરાબર છે) ['અથવા તું વિષય-ગ્રામથી થતી તૃપ્તિથી પર છે માટેજ આત્મ-સમૂહનો નેતા છે]. વળી હે સ્વામી! તું ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી છે એટલે તું મનનો (પણ) નિગ્રહ કરી શકે છે ['અથવા તું અમારી ઇન્દ્રિયોને પણ વશ રખાવી શકે છે]. ”—૨૧

સ્પષ્ટીકરણ

શબ્દ-પ્રયોગ—

પૂર્વ પદ્યમાં જેમ રિંછોલિ એવા દેશી શબ્દનો પ્રયોગ કવીશ્વરે કર્યો છે, તેમ આ પદ્યમાં તેમણે ‘તત્તિ’૩૫ દેશી શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ચિન્તાવાચક પરંતુ ચિન્ત્ય નહિ એવા ‘તત્તિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગાથાસમશતીના પ્રથમ શતકની ૧૨૭૩ તથા ૧૫૧ મી તેમજ તૃતીય શતકની ૨૭૩ મી ગાથામાં જોઈ શકાય છે. દેશીનામમાલાના પાંચમા વર્ગ (શ્લોક ૨૦)માંની “તપ્પરઆપસેસું તત્તી” એ પંક્તિ દ્વારા તત્પરતા અને આદેશ એ બે અર્થો ‘તત્તિ’ના બતાવાયા છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત જણાતા નથી.

ૐ ૐ ૐ ૐ

૧-૪ આવા અર્થો પંડિતજીએ પોતાના વિવેચનમાં કર્યા છે, પરંતુ તે મને અવચૂર્ણિકારે સૂચવેલ અર્થ જેટલા આદરણીય લાસતા નથી. ‘તત્તિ’ શબ્દ એ દેશી શબ્દ છે અને એનો અર્થ ‘ચિન્તા’ થાય છે એ વાત એમના લક્ષ્ય બહાર રહી ગઈ જણાય છે અને તેથી કરીને કદાચ તેઓ સંતોષકારક અર્થ સૂચવી નહિ શક્યા હોય.

- ૫ “અમિર્ઝ પાલકકવ્વં પહિડં સોડં અ જે ન આણન્તિ ।
કામસ્સ તત્તત્તિ કુણન્તિ તે કહ્ઠં ન લજ્જન્તિ? ॥ ૨ ॥”
[અમૃતં પ્રાકૃતકાવ્યં પઠિતું શ્રોતું ચ યે ન જાનન્તિ ।
કામસ્ય તત્ત્વચિન્તાં કુર્વન્તિ તે કથં ન લજ્જન્તે? ॥]
- ૬ “આમજરો મે મન્દો અહવ ન મન્દો જણસ્સ કા તત્તી? ।
સુહલ્લભ! સુહલ! સુબન્ધબન્ધ! મા અન્ધિર્ઝ હિવસુ ॥ ૫૧ ॥”
[આમજ્વરો મે મન્દોઽથવા ન મન્દો જનસ્ય કા ચિન્તા? ।
સુલ્લપ્ત્તક! સુભગ! સુગન્ધગન્ધ! મા ચન્ધિતાં સ્પૃશ ॥]
- ૭ “અવ્વો દુક્કરઆરભ! પુણો વિ તત્તિ કરેસિ ગમણસ્સ ।
અજ્જ વિ ન હોન્તિ સરલા વેણીઅ તરઙ્ગિણો વિહરા ॥ ૭૩ ॥”
[અવ્વો દુક્કરકારક! પુનરપિ ચિન્તાં કરોષિ ગમનસ્ય ।
અયાપિ ન ભવન્તિ સરલા વેણ્યાસ્તરઙ્ગિણશ્ચિકુરા: ॥]

નિર્ણયસાગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ આવૃત્તિમાં ‘તત્તિ’ને બદલે ‘તન્તિ’ છપાયેલ છે, પરંતુ તે સુદૃઢ-દોષ જણાવાથી અત્ર પદ સુધારી લીધું છે.

કહ સાસયવિણ્ણાણં નિવિણ્ણાણં ભવમ્મિ જીવાણં ।

સિવસુક્ખમકલ્હાણં કલ્હાણં જિણ ! પણામેસિ ? ॥ ૨૨ ॥

[કથં શાશ્વતવિજ્ઞાનં નિર્વિજ્ઞાનં (નિર્વિણ્ણાણાં) ભવે જીવાનામ્ ।

શિવસૌખ્યં અકલ્યાણં (અકલ્યાણાં) કલ્યાણં જિન ! પ્રણામયસિ ? ॥]

અવત્તૂર્ણિ:

કહેતિ । શાશ્વતવિજ્ઞાનપિ નિર્વિજ્ઞાનં શિવસૌખ્યં અકલ્યાણં—અભદ્રમપિ કલ્યાણં સમ્પા-
દયસિ { ઇતિ વિરોધ: } । પક્ષે શિવસૌખ્યં વિશેષ્યમ્ । શેષાણિ વિશેષણાણિ । { પક્ષે }
નિર્વિજ્ઞાના (? ણા) નામ્—ઉદ્વિજ્ઞાનાં અકલ્યાણાં—સરોગાણાં, જીવાનામિતિ સમ્બન્ધ: ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ

કહ (કથં)=કેમ.

સાસય (શાશ્વત)=શાશ્વત, નિત્ય.

વિણ્ણાણ (વિજ્ઞાન)=વિજ્ઞાન, બોધ.

સાસયવિણ્ણાણં=શાશ્વત વિજ્ઞાન.

નિવિણ્ણાણં (નિર્વિજ્ઞાનં)=વિજ્ઞાન રહિત, બોધ વિનાના.

નિવિણ્ણાણં (નિર્વિણ્ણાણાં)=ઉદ્વિજ્ઞ, ઉદાસીન.

ભવમ્મિ (ભવે)=સંસારમાં.

જીવાણં (જીવાનાં)=જીવોના.

સિવ (શિવ)=શિવ, સિદ્ધિ, મોક્ષ.

સુક્ખ (સૌખ્ય)=સુખ.

સિવસુક્ખં=મોક્ષનું સુખ.

અકલ્હાણં (અકલ્યાણં)=કલ્યાણકારી નહિ એવું.

અકલ્હાણં (અકલ્યાણાં)=રોગીઓના.

કલ્હાણં (કલ્યાણં)=કલ્યાણકારી, ભદ્ર.

જિણ ! (જિન !)=હે તીર્થંકર !

પણામેસિ (પ્રણામયસિ)=તું પરિણુભાવે છે.

પદાર્થ

વિ०—“હે જિનેશ્વર ! તું સંસારમાં જીવોના શાશ્વત વિજ્ઞાનને નિર્વિજ્ઞાનરૂપે અને તેમના કલ્યાણરૂપ શિવ—સુખને અકલ્યાણ રૂપે પરિણુભાવે છે.

પરિ०—“હે તીર્થંકર ! સંસારને વિષે ઉદ્વિજ્ઞ તેમજ રોગી એવા (જીવો)ને તું શાશ્વત વિજ્ઞાનવાળું તથા કલ્યાણકારી એવું શિવ—સુખ પમાડે છે.”—૨૨

સ્પષ્ટીકરણ

૩૫-સિદ્ધિ—

‘સન્નોર્ણ:’ એ સૂત્રથી નિર્વિજ્ઞાનનું નિર્વિજ્ઞાન બને. ‘અનાદૌં’થી નિર્વિણ્ણાણ બને. ‘સર્વત્રં’થી નિવિણ્ણાણ અને ‘અનાદૌં’થી નિવિણ્ણાણ થાય. ‘નો ણ:’થી નિવિણ્ણાણ બને.

‘સર્વત્રં’થી નિર્વિણ્ણનું નિવિણ્ણ અને ‘અનાદૌં’થી નિવિણ્ણ થાય. એનું છઠ્ઠી વિભક્તિનું બહુવચનનું ૩૫ નિવિણ્ણાણં થાય.

૧ “કલ્યાણં હેક્ષિ મદ્ગલે” એ પ્રમાણે હૈમ અનેકાર્થં (કાં ૩, શ્લો ૧૮૬) માં પાઠ હોવાથી આ શબ્દનો અર્થ સુવર્ણ પણ થાય છે એ સાચી વાત છે અને એ અર્થ પંડિતજીએ ક્યાં પણ છે, પરંતુ મને તે પ્રસ્તુત જણાતો નથી, કેમકે તું જે કલ્યાણરૂપ શિવ સુખ આપે છે તે કલ્યાણ—સુવર્ણ—દેમ વિનાનું જ હોય એમ, કહેવાથી શું અર્થ—ગૌરવ આવે છે તે સમજાતું નથી.

‘અધોઽ’થી અકલ્યાણ અને અકલ્યાનાં અકલાણ અને અકલ રૂપ થાય. ‘અનાદૌઽ’થી અકલાણ અને અકલ્લ અને આથી અકલાણનાં સંસ્કૃતમાં બે રૂપાંતરો જે ઉપર સૂચવામાં છે તે સમુચિત સિદ્ધ થાય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

નાહ ! પરિણામમધુરં વિસન્નવીસામઠામભૂઅં પિ ।

કહ પન્નવેસિ કન્નામયં પિ મુણિસંમયં ધર્મમં ? ॥ ૨૩ ॥

[નાથ ! પરિણામમધુરં વિષાન્નવિંશત્યામ(વિષણ્ણવિશ્રામ)સ્થાનભૂતમપિ ।
કથં પ્રજ્ઞાપયસિ કન્યામતં (કર્ણામૃતં) અપિ મનુષ્યમતં (મુનિસમ્મતં) ધર્મમ્ ? ॥]

અવચ્છર્ણિ:

નાહેતિ । પરિણામમધુરં {—પરિણતિસુન્દરં} વિષેણ યુક્તં અન્નં વિષાન્નં {તદ્વ} વિંશતિશ્ચ તે ઉપલક્ષણત્વાત્ પ્રચુરા આમાશ્ચ {—રોગા} વિંશત્યામાઃ {તે ચ વિષાન્નવિંશત્યામાઃ} તેષાં સ્થાનભૂતમ્ {—આશ્રયભૂતમ્} અપિ પ્રજ્ઞાપયસિ । કન્યાભિઃ {—સ્ત્રીભિઃ} નિર્વૃત્તં {—કન્યામયમપિ} તદ્વ મનુષ્યૈઃ {—મનુજૈઃ} નિર્વૃત્તમપિ । અનુસ્વારોડલાક્ષણિકઃ । {ધર્મ વિશેષ્યંતિ વિરોધઃ} પક્ષે । વિષણ્ણાનાં {—વિષાદવતાં} વિશ્રામસ્ય સ્થાનભૂતં, કર્ણાનામમૃતં, મુનીનાં સમ્મતમ્ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ

નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !

પરિણામ (પરિણામ)=પરિણામ, પરિણુતિ.

મધુર (મધુર)=મધુર, સુન્દર.

પરિણામમધુરં=પરિણામે મધુર.

વિસ (વિષ)=વિષ, ઝેર.

અન્ન (અન્ન)=અન્ન.

વીસા (વિંશતિ)=વીસ, કોડી.

આમ (આમ)=રોગ.

વિસન્ન (વિષણ્ણ)=ખિન્ન, વિષાદ પામેલ.

વીસામ (વિશ્રામ)=વિશ્રામ, વિસામો.

ઠામ (સ્થાન)=સ્થાન, આશ્રય.

ભૂઅ (ભૂત)=સમાન, તુલ્ય.

વિસન્નવીસામઠામભૂઅં=(૧) ઝેરમય અન્ન અને કોડી રોગોના આશ્રય સમાન; (૨) ખિન્ન (જનો)ને વિશ્રામ-સ્થાન તુલ્ય.

પિ (અપિ)=પણ.

કહ (કથં)=કેમ.

પન્નવેસિ (પ્રજ્ઞાપયસિ)=તું પ્રશ્ન છે, તું જણાવે છે.

કન્ના (કન્યા)=કન્યા, આળા.

મય (મય)=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.

મય (મત)=મત.

કન્ન (કર્ણ)=કર્ણ, કાન.

અમય (અમૃત)=અમૃત, સુધા.

કન્નામયં=(૧) કન્યાઓએ બનાવેલા; (૨) આળાઓનો મત; (૩) કર્ણને અમૃત.

મુણિસ (મનુષ્ય)=મનુષ્ય.

મુણિ (મુનિ)=મુનિ, સંયમી.

સમ્મય (સમ્મત)=સંમત.

મુણિસંમયં=(૧) મનુષ્યમય; (૨) સંયમીઓને સંમત. ધર્મમં (ધર્મ)=ધર્મને.

પદ્યાર્થ

વિ०—“હે નાથ ! ‘ઝેરમય અન્ન અને ટાડી (અનેક) રોગોના આશ્રય સમાન હોવા છતાં પરિણામે મધુર તથા વળી કન્યા—મય હોઈ કરીને મનુષ્યમય એવો ધર્મ તું કેમ પ્રરૂપે છે ?”

પરિ०—“હે નાથ ! પરિણામે મધુર, ખિન્ન (મનવાળા)ને વિશ્રામ—સ્થાન તુલ્ય, કર્ણને અમૃત સમાન અને સંયમીઓને સંમત એવો ધર્મ તું પ્રરૂપે છે.”—૨૩

સ્પષ્ટીકરણ

અલાક્ષણિક અનુસ્વાર—

અવચૂર્ણિકારે ‘મુણિસંમય’માં ‘મુણિસ’ શબ્દથી મનુષ્ય અર્થ કર્યો છે અને ‘મુણિસં’માંના અનુસ્વારને અલાક્ષણિક ગણી મુણિસમય પાઠનો મનુષ્યમય—મનુષ્યે બનાવેલ એવો અર્થ સૂચવ્યો છે. પ્રાકૃતમાં અનુસ્વાર અલાક્ષણિક ગણાય છે એ સંબંધમાં અનેક ઉદાહરણો મળી શકે છે. જેમકે (૧) શ્રીઉપસર્ગહરસ્તોત્રની પ્રથમ ગાથાનો ઉવસગ્ગહરં પાસં એ પૂર્વાર્ધ, (૨) પુરૂષરવર યાને ‘શ્રુતસ્તવ’ સૂત્રના ચોથા—અંત્ય પદના દ્વિતીય પાદમાં દેવનાગસુવન્નકિન્નરગણં એ શાગ.

૫ ૫ ૫ ૫

સચ્છંદયં સમુદ્વહ સર્વં પરમપ્પયં વ પિચ્છંતો ।

જં પુણ જિઅસયલક્ખો વિ અપ્પસત્તો સિ તમજુત્તં ॥ ૨૪ ॥

[સ્વચ્છંદતાં (સ્વચ્છાં દયાં) સમુદ્વહ સર્વં પરં

અલ્પકમિવ (આત્મકમિવ) પ્રેક્ષન્ ।

યત્ પુનઃ જિતસકલાક્ષઃ (જિતશતલક્ષઃ)

અપિ અલ્પસત્ત્વઃ (આત્મસત્ત્વઃ) અસિ તદયુક્તમ્ ॥]

અવચૂર્ણિ:

સચ્છંદેતિ । સ્વચ્છંદતાં સમુદ્વહ—ધારય । સર્વં પરમ્—અન્યં પશ્યન્ અલ્પકમિવ । યત્ પુનઃ અભિભૂતસમસ્તકરણોઽપિ અલ્પસત્ત્વોઽસિ { એતદયુક્તમ્ } । પક્ષે સ્વચ્છામ્—અતિનિર્મલાં દયાં { —કરુણાં } આત્માનમિવ { ન પ્રસક્તઃ } અપ્રસક્તઃ ॥ ૨૪ ॥

શીખદાર્થ

સચ્છંદયં (સ્વચ્છંદતાં) = સ્વચ્છંદતાને.

સચ્છં (સ્વચ્છાં) = સ્વચ્છ, નિર્મળ.

દયં (દયાં) = દયાને.

સમુદ્વહ (સમુદ્વહ) = તું ધારણ કર.

સર્વં (સર્વ) = સર્વ.

પરં (પરં) = અપરને, અન્યને.

અપ્પયં (અલ્પકં) = અલ્પ અલ્પ.

અપ્પયં (આત્મકં) = પોતાના.

૧ આ અર્થ પંડિતશ્રીને સ્ફુર્યો નથી.

૨ ભુઓ ‘ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર’ની શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત ટીકા (પૃ ૧૦).

૩ ‘જિતસકલદયઃ’, ‘જિતસકલક્ષ્ણઃ’, ‘જિતસદ્લાક્ષ્ણઃ’ इत्यपि सम्भवन्ति ।

વ (દ્વ)=બેમ.

પિચ્છંતો (પ્રેક્ષન્)=જેતો, નિહાળતો.

જં (યત્)=જે.

પુણ (પુનઃ)=વળી.

જિઅ (જિત)=જેતેલ.

સયલ (સકલ)=સકળ, સર્વ.

અકલ (અક્ષ)=ધન્દ્રિય.

ઋક્લ (ઋક્ષ)=નક્ષત્ર.

સયલ (સદલ)=(૧) પરિવાર સહિત; (૨) સૈન્ય સહિત.

સય (શત)=સો.

લ્લક્લ (લક્ષ)=લાખ.

સય (સ્વક)=પોતાના.

લક્લ (લક્ષ)=લક્ષ્ય.

જિઅસયલક્લો=(૧) જીતી છે સર્વ ધન્દ્રિયોને જેણે
એવો; (૨) જીત્યા છે સો લાખ (જનો)ને જેણે

એવો; (૩) જીત્યાં છે સર્વ નક્ષત્રોને જેણે એવો;
(૪) જીતી લીધાં છે સપરિવાર અથવા સૈન્ય સહિત
એવાં નક્ષત્રોને (પણ) જેણે એવો; (૫) જીત્યું
છે-મેળવ્યું છે પોતાનું લક્ષ્ય જેણે એવો.

વિ (અપિ)=પણ.

અપ્પ (અલ્પ)=અલ્પ, ઓછું.

સત્ત (સત્ત્વ)=સત્ત્વ, બળ.

અપ્પ (આત્મન્)=આત્મા.

સત્ત (સત્ક)=આસક્ત, લીન.

અપ્પસત્તો=(૧) અલ્પ બળવાળો; (૨) આત્મામાં લીન.

અપ્પસત્તો (અપ્રસક્ત)=અરાગી, વીતરાગ.

સિ (અસિ)=તું છે.

તં (તદ્)=તે.

અજુત્તં (અયુક્ત)=અયુક્ત, ગેરવ્યાજબી.

પદ્યાર્થ

વિ૦—“(હે નાથ!) સર્વ અપર (જનો)ને અત્યંત અલ્પ (અર્થાત્ પોતાનાથી ઉત-
રતો) જેતો તું સ્વચ્છંદતા ધારણ કરે (એ તો ઠીક; પણ) સર્વ ધન્દ્રિયને [અથવા શત
લક્ષને, સર્વ નક્ષત્રોને કે સદલ નક્ષત્રોને] જીત્યા પછી (પણ) તું જે અલ્પ બળવાળો (દેખાય)
છે તે અયુક્ત છે.”

પરિ૦—“(હે નાથ!) સકલ અન્ય (જન)ને પોતાના જેવો જેતો થકા તું નિર્મળ
દયાને ધારણ કર (કરે છે). વળી જેણે સમસ્ત ધન્દ્રિયોને જીતી છે એવો તું આત્મામાં
લીન બન્યો છે—આત્મરમણતામાં રમી રહ્યો છે તે શું અયુક્ત છે? [અથવા જેણે પોતાના
લક્ષ્યને મેળવ્યું છે એવો તું (સાંસારિક ધટનાને વિષે) વીતરાગ છે તે શું અનુચિત
છે?]”—૨૪

સ્પષ્ટીકરણ

નિર્મળ દયા—

કવીશ્વરે સચ્છંદ્ય એમ ઉદ્દેશ કરી દયાને ‘સ્વચ્છ’ એવું વિશેષણ કેમ આપ્યું એવો
પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે દયાના વિરોધી કોઈ હોય—કોઈ પણ
દર્શનકારે ‘દયા’ તત્ત્વને ઉડાવી દીધું હોય એમ સમજાતું નથી, પરંતુ જરૂર જેમ અન્યાન્ય ધર્મા-
વલંબીઓ પૈકી સૌ કોઈ પોતપોતાના ધર્મને સર્વોત્તમ માનવા (અને કેટલીક વાર તો મનાવવા
પણ) તૈયાર રહે છે, પછી ભલે તે ધર્મ હો કે અધર્મ હો તેમ દયા-દેવીના ઉપાસક તરીકે
ઓળખાવનારાઓ પૈકી બધા અરેખર દયા પાળે છે એમ નથી. કેટલાક તો દયાના નામે પણ
પ્રાણિ-વધ કરતાં પાછી પાની કરતા નથી એ ક્યાં વિદ્વાનોથી અજાણ્યું છે? કહેવાનું તાત્પર્ય

એ છે કે અંતરંગ વૃત્તિથી અન્યના હિતને વિષે દ્રવિત હોવું એ 'દયા' શબ્દના સામાન્યનો સ્વીકાર તો સમગ્ર આર્ય દર્શનના અનુયાયીઓ કરે છે. પરંતુ એનો લક્ષ્યાર્થ સમજવાનો દાવો કરનારામાંથી કેટલાનો દાવો સચોટ હોય સાચો છે?

જે દર્શનમાં જીવના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદની પ્રજ્વળા કરવામાં આવી હોય, જ્યાં દયાના સિદ્ધાન્તને સ્વાદ્વાદની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવ્યો હોય—જેમાં અહિંસાના અનેક ભંગો બતાવ્યા હોય તે દર્શન—પ્રજ્વળિત દયા તે 'સ્વચ્છ' દયા છે; બાકી બીજી દયા તે 'અસ્વચ્છ' દયા છે. કયું કયું દ્રવ્ય સચિત્ત છે—સચેતન છે, કેવી રીતના વર્તનથી તેને સંકલેશ થાય છે એ ભેદોનું નિરૂપણ નૈયાયિક દર્શનમાં નથી એમ કહેવાય છે, તો આવી પરિસ્થિતિમાં નૈયાયિકો સ્વચ્છ—સાચી દયા પાળી શકે ખરા?

સાંખ્ય દર્શન પણ સૂક્ષ્મ પર્યાલોચન પૂર્વક દયાનું રહસ્ય સમજાવે છે એમ કોઈ છાતી ઠોકીને કહી શકે તેમ છે? જો નહિ કહી શકે તો તેના અનુયાયીઓ સાચી દયાના ભક્ત છે એમ કેમ કહેવાય?

પૂર્વમીમાંસકો યજ્ઞાદિ કર્મ કરી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ—અરે મનુષ્યનો હોમ કરનારા—તેનો ભોગ લેનારા દયાની અભિરુચિવાળા હોવાનો દાવો કરે એ ક્યાંનો ન્યાય?

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ પણ સચેતન છે અને એ તત્ત્વોનો જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળો છે એમ માનનારા વેદાન્ત-વેત્તાઓ આ તત્ત્વોનો પ્રાણ લે અને તેમ છતાં તેને પાપ ન ગણે એ શું કહેવાય?

દેવીના ઉપાસકો પોતાની માંસ-લોહ્યપતાને તૃપ્ત કરવાના બહાના હેઠળ પશુઓનું બલિદાન કરવા છતાં પોતાને 'સદય' તરીકે ઓળખાવે એ કેવી ધૃષ્ટતા?

ભારતીય સુપ્રસિદ્ધ છ દર્શનોના અનુયાયીઓ સિવાયના અન્ય મતવાળાઓ પણ—યુરો-પીઅનો, ચાહુદીઓ, પારસીઓ, મુસ્લીમો સ્થાવર તથા જંગમ દ્રવ્યોમાં ઇશ્વરી સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ જો તેઓ લક્ષ્ય-અલક્ષ્યથી અનભિજ્ઞ રહી માંસાહાર કરે, શિકાર કરે, તો તેની દયા સ્વચ્છ કહેવાય? કેટલાક માનવો રોગ-ગ્રસ્ત જીવોને ગોળીબાર કરાવવામાં દયા માને છે, પરંતુ શું તેઓ એવું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરી શકે તેમ છે કે એથી એ જીવોને સુખજ થાય છે? શું મરણાન્ત કષ્ટમાં ફસાયેલો જીવ પણ જીવવાને વલણ માંડે છે એ વાત ભૂલી જવા જેવી છે?

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે અનેકાનેક સામ્પ્રદાયિકો દયાનો લક્ષ્યાર્થ પોતાની અભિરુચિ અનુસાર કરે છે, પરંતુ જે દયા વિશ્વ-બંધુત્વની ભાવનાની વિરોધી હોય, જે સ્વ અને પરને ઉપકારક ન હોય, જે સમસ્ત જીવોને આત્મસમ સમજવામાં વિઘ્નરૂપ હોય એ સ્વચ્છ દયા નહિ કહેવાય; પરંતુ એ તો અસ્વચ્છ દયા છે—અનિર્મલ નિર્દયતા છે—હાનિકારક હિંસા છે—ઘોર અત્યાચાર છે—સર્વોત્કૃષ્ટ પાપ છે.

✽ ✽ ✽ ✽

અમયરસોહાલિદ્ધા અમચ્છરિદ્ધા અસારસરહંગા ।

કહ નિચ્ચમસંખોહા જલચરવસહી વિ તુહ વાણી ? ॥ ૨૫ ॥

[અમકરશોભાદિગ્ધા (અમૃતરસૌઘાદિગ્ધા) અમત્સ્યદ્ધા
(અમત્સરેદ્ધા) અસારસરથાજ્ઞા (અસારસ્વરભજ્ઞા) ।

કથં નિલયં અશજ્ઞૌઘા (અસજ્ઞૌભા અસજ્ઞૌહોવા વા) જલચરવસતિઃ
(જલદ્રવસતિઃ) અપિ તવ વાણી ? ॥]

અવત્તૂર્ણિઃ

અમયેતિ । મકરાણાં { -જલચરવિશેષાણાં } શોભયા આદિગ્ધા-ઉપચિતા ન { તથાડમ-
કરશોભાદિગ્ધા } । ન મત્સ્યૈઃ ક્રદ્ધા-સમૃદ્ધા । ન વિદ્યન્તે સારસા { -લક્ષ્મણા } રથાજ્ઞાઃ { -
ચક્રવાકાઃ } ચ યસ્યામ્ । { ન વિદ્યન્તે શજ્ઞાનામોઘાઃ-સમૂહા યસ્યામ્ } । જલચરવસતિઃ-
સમુદ્રોડપિ । તવ વાણી { ઇતિ વિરોધઃ } । પક્ષે અમૃતરસસ્ય ઓઘઃ-પ્રવાહઃ { તેન ક્રદ્ધા-ઉપ-
ચિતા } । ન મત્સરેણ { -પરસમ્પદસહનેન કાર્પણ્યેન વા } દ્ધા-દીપ્તા । ન વિદ્યતે સારસ્વરસ્ય
{ -પ્રધાનસ્ય સ્વરસ્ય-નાદસ્ય } ભજ્ઞઃ-લ્પ્પદના યસ્યામ્ । અસજ્ઞૌભા । જલદો-મેઘસ્તદ્રવસ્ય
સચ્ચીવ ॥ ૨૫ ॥

શીખદાર્થ

અ (અ)=નિષેધાર્થક શીખદ.

મયર (મકર)=મગર.

સોહા (શોભા)=શોભા.

આલિદ્ધા (આદિગ્ધા)=યુક્ત.

અમય (અમૃત)=અમૃત, મુધા.

રસ (રસ)=રસ.

ઓહ (ઓઘ)=સમૂહ.

અમયરસોહાલિદ્ધા=(૧) મગરની શોભાથી રહિત;
(૨) મુધા-રસના સમૂહથી વ્યાપ્ત.

મચ્છ (મત્સ્ય)=મત્સ્ય, માછલું.

રિદ્ધા (ક્રદ્ધા)=સમૃદ્ધ.

મચ્છર (મત્સર)=ધર્મ્યા, પર સંપત્તિની અસહિષ્ણુતા.

દ્ધા (દીપ્તા)=દીપ્ત.

અમચ્છરિદ્ધા=(૧) મત્સ્યોથી સમૃદ્ધ નહિ એવું; (૨)
મત્સરથી અદીપ્ત.

સારસ (સારસ)=સારસ (પક્ષી).

રહંગ (રથાજ્ઞા)=ચક્રવાક (પક્ષી).

સાર (સાર)=ઉત્તમ.

સૈર (સ્વર)=સ્વર.

હંગ (મજ્ઞ)=ભાંગવું તે.

અસારસરહંગા=(૧) સારસ અને ચક્રવાકથી રહિત;
(૨) ઉત્તમ સ્વરના ભંગથી રહિત; (૩) અસાર
સ્વરને ભાંગનારી.

કહ (કથં)=કેમ.

નિચ્ચં (નિલયં)=સદા.

સંખ (શજ્ઞા)=શંખ.

સંખ (સજ્ઞા)=સંખ્યા-અર્થ.

ઝહ (ઝહ)=તર્ક.

સંખોહ (સજ્ઞોભઃ)=સંક્ષોભ, ખળખળાટ.

૧ 'જલદઃ-મેઘસ્તસ્ય' इति ग-पाठः ।

૨ આ શીખદના શર=ખાણ અને સર=સરોવર એ પણ એ અર્થો થાય છે, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે અનુ-
પયોગી છે.

અસંખોદા=(૧) શંખોના સમૂહ વિનાની; (૨) અસંખ્ય તર્કોથી યુક્ત; (૩) સંક્ષોભ વિનાની.

જલચર (જલચર)=જળચર.

વસહિ (વસતિ)=નિવાસ, રહેઠાણ.

જલચરવસહી=જળચરોનું રહેઠાણ, સમુદ્ર.

જલચ (જલદ)=મેઘ.

ચર (ચર)=ધ્વનિ, અવાજ.

સહિ (સચિ)=સખી.

જલચરવસહી=મેઘના ધ્વનિની સખી.

ચિ (ચિ)=પણ.

તુહ (તવ)=તારી.

વાણી (વાણી)=વાણી.

પદ્યાર્થ

વિ०—“(હે પ્રભુ!) તારી વાણી જલચરોના નિવાસ (સમુદ્ર)રૂપ હોવા છતાં કેમ મગરોની શોભા વિનાની છે, મત્સ્યોથી સમૃદ્ધ નથી, સારસ અને ચક્રવાકથી રહિત છે તેમજ સર્વદા શંખોના સમુદાયથી (પણ) વિહીન છે ?

પરિ०—“(હે પ્રભુ! તારી વાણી વળી મેઘના ધ્વનિની સખી છે, માટે જ તે સુધા-રસના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે, મત્સરથી અદ્દીપ્ત છે, ઉત્તમ સ્વરના ભંગથી રહિત [અથવા અસાર સ્વરને ભાંગનારી] છે અને સર્વદા સંક્ષોભ વિનાની [અથવા અસંખ્ય તર્કોથી યુક્ત] છે.”—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

જિન-વાણીને સમુદ્રની ઉપમા—

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સ્તુતિ તરીકે ઓળખાતી સંસારદાવાનલની સ્તુતિના નિમ્ન-લિખિત તૃતીય પદ્યમાં જૈન સિદ્ધાન્ત કે જે જિનની વાણીરૂપ છે તેને સમુદ્રની આબેહુબ ઉપમા આપવામાં આવી છે:—

“બોધાગાધં સુપદપદવીનીરપૂરામિરામં

જીવાર્હિસાવિરલ્લહરીસક્કમાગાહદેહમ્ ।

ચૂલાવેલં ગુરુગમમણીસઙ્કુલં દૂરપારં

સારં વીગગમજલનિર્ધિં સાદરં સાધુ સેવે ॥”

અન્યત્ર પણ એવી ઉપમા અપાઇ છે. જેમકે શ્રીમુનિશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિજિન-સ્તવનું નિમ્ન-લિખિત ૨૭ મું પદ્ય:—

“ગુરુગમાવલિનીરસપૂરિતં, સુપરિપદ્ધતિવેલવિરાજિતમ્ ।

સકલજીવદયામણિસઙ્કુલં, જિનવરાગમવારિનિર્ધિં સ્તુવે ॥”

નીચે મુજબનાં બે પદ્યોમાં પણ આવી ઉપમા નોવાય છે:—

“નૈયગમાદિશિલોચ્ચયદુર્ગમો, વહુવિધાર્થમહામણિમણ્ડિતઃ ।

જિનવરાગમસિન્ધુપતિઃ સ્ફુરત્-સમુદયો મુદયોદયદોઽસ્તુ નઃ ॥”

૧ ગુરુના બોધની અથવા મોટા ગમની શ્રેણીરૂપ જળથી પૂર્ણ, સુંદર પદ્ધતિરૂપ વેલથી વિભૂષિત તથા સર્વ જીવોની દયારૂપ મણિઓથી વ્યાપ્ત એવા જિનેશ્વરના સિદ્ધાન્તરૂપ સમુદ્રની હું સ્તુતિ કરું છું.

૨ નયો, ગમો વગેરે રૂપ ખડકોથી દુર્ગમ, અનેક તરેહના પદાર્થરૂપ મહારત્નોથી વિભૂષિત તેમજ સ્ફુરાયમાણ ઉદયવાળો એવો જિનેશ્વરના આગમરૂપ સમુદ્ર આપણા હૃદયની પ્રાપ્તિના ઉદય માટે ધાઓ.

“અજ્ઞાનજ્ઞજલાપૂર્ણ, નયકલ્લોલસજ્જલમ્ ।

સદ્દર્શનાદિરક્તાલ્લ્યં, વન્દે જૈનાગમોદધિમ્ ॥”

વળી જિન-શાસન અને જૈન આગમનો અલેદ-દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકાય તેમ છે એટલે અધ્યાત્મસારના છઠ્ઠા પ્રબંધગત આગમ-સ્તુતિ અધિકારનું નિમ્ન-લિખિત આઘ પદ પણ અત્ર રજુ કરવું અનુચિત નહિ ગણાય:—

“ઉત્સર્પદ્યવહારનિશ્ચયકથાકલ્લોલકોલાહલ-

ત્રસ્યદ્દુર્નયવાદિકચ્છપકુલમ્પ્રશ્યત્કુપક્ષાચલમ્ ।

ઉદયદ્યુક્તિનદીપ્રવેશસુભગં સ્યાદ્વાદમર્યાદયાં

યુક્તં શ્રીજિનશાસનં જલનિર્ધિં મુક્ત્વાઽપરં નાશ્રયે ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ વ્યવહાર અને નિશ્ચયની કથા૩૫ વધતા જતા (ઉછળતા) તરંગોના કોલાહલથી ત્રાસ પામતા દુર્નયવાદી (એકાન્તવાદી)૩૫ કાચબાઓના સમુદાય વડે જેમાં કુપક્ષ૩૫ પહાડો લેદાઈ જાય છે, જે ઉગતી (વિસ્તાર પામતી) યુક્તિ૩૫ સરિતાઓના પ્રવેશ વડે મનોહર છે તેમજ જે સ્યાદ્વાદ (અનેકાન્તવાદ)૩૫ સીમાથી યુક્ત છે, તે શ્રીજૈન શાસન૩૫ સમુદ્રને છોડીને હું અન્યનો આશ્રય કરતો નથી.

વિશેષમાં શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકૃત વર્ધમાનસ્તુતિ કે જે શ્રીશાસનસ્તુતિની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૧)માં સંપૂર્ણ છપાયેલી છે તેનું નિમ્ન-લિખિત ત્રીજું પદ પણ અત્ર નોંધી લઈએ:—

“ભવતુ ભવમિદે મમાનન્તસજ્જથાર્થવાચાક્ષરાલીજલાગાધમધ્યો જિનેન્દૂકસિદ્ધાન્તપાથોનિ-
ર્ધિર્ધીવરૈરપ્યગમ્યસ્તનૂમત્કૃપોલ્લાસિવેલાકુલો

વહુવિધનયમજ્ઞકાઽપ્રત્નરત્નોત્કરભ્રાજિતોઽપ્રાપ્તપારઃ સુપાઠીનમાલામિરપ્યુલ્લસદ્દેતુરજ્જ-
તરજ્જાવલીમાલિતઃ પ્રાજ્યયુક્તિપ્રથાશુક્તિમૃત્ ।

પૃથુચતુરચુયોગદીવ્યત્તટઃ સ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તમુક્તાકલાપાચિતાઙ્ગપ્રદેશો મુનીન્દ્રાદિસદ્વૃત્તસર્પત્-
તિમિત્રેણિભિઃ સજ્જલઃ શ્રીનિવાસો ગમીરત્વમ્—

વિવિધજનમનોમુદુલ્લાસનપ્રત્યલપ્રેક્ષદિદ્વપ્રમાણૌઘકેલિમહાભૂમિમૃદ્ધોરણીવન્ધુરઃ સૂક્તસ-
ન્દોહમાસ્રત્પ્રવાલારલયો દેવતાઽધિષ્ઠિતઃ ॥ ૩ ॥”

અર્થાત્ અનંત સંખ્યાત્મક અર્થ અને વચનના અક્ષરોની શ્રેણિ૩૫ જળ વડે અગાધ મધ્યવાળો, બુદ્ધિ વડે ઉત્તમ એવાને પણ અગમ્ય, પ્રાણીઓની દયા૩૫ ઉદ્દાસ પામતી ભરતીથી વ્યાપ્ત, અનેક જાતના નય અને ભંગ૩૫ નવીન રત્નના ઢગલાથી પ્રકાશિત, સુંદર પાઠકોની શ્રેણિઓ વડે પણ જેનો પાર પમાય નહિ એવો, ઉદ્દાસ પામતા હેતુ૩૫ ઉછળતા મોજની માલા વડે વ્યાપ્ત, પ્રચુર યુક્તિની કીર્તિ૩૫ શુક્તિથી ભરપૂર, વિસ્તૃત આર અનુયોગ૩૫ ચળકતા તટવાળો, સ્પષ્ટ ઉદાહરણ૩૫ મોતીના સમુદાયથી જેનો અંક-પ્રદેશ વ્યાપ્ત છે એવો, મુનીશ્વર પ્રમુખના સુંદર વૃત્ત૩૫ સરતા ઈતિમિની શ્રેણિથી વ્યાપ્ત, લક્ષ્મીના નિવાસ૩૫, ગંભીરતાની ભૂમિ૩૫,

૧ અંગ અને અનંગ૩૫ જળોથી પરિપૂર્ણ, નય૩૫ મોજથી વ્યાપ્ત તેમજ સમ્યક્દર્શનાદિ રત્નોથી યુક્ત એવા જૈન આગમ૩૫ સાગરને હું વંદું છું.

૨-૩ આ બંને શબ્દો દ્વિઅર્થી છે. જેમકે ધીવર એટલે માછી અથવા વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી અને પાઠીન એટલે એક જાતની માછલી અથવા પુરાણોનો વાચક. ૪ એક જાતનું માછલું.

પંડિત જનોના ચિત્ત પ્રતિ આનંદના ઉદ્ઘાસ માટે સમર્થ, હીંચોલા ખાતા (?) અને દીપ પ્રમાણોના સમૂહરૂપ કીડાના મોટા પર્વતોની માલા વડે મનોહર, સુંદર ઉક્તિના સંદોહરૂપ સુશોભિત પરવાળાના ગૃહરૂપ, દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તેમજ જિન-ચન્દ્રે કથેલો એવો સિદ્ધાન્તરૂપ સમુદ્ર મારા લવને લેદનારો થાઓ.

જૈન આગમ સ્યાદ્વાદમય હોવાથી, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયના (સ્ત. ૭)ની ટીકાના પ્રારંભમાંના શ્રીચરણોવાજયના નિવેદનની પણ અત્ર નોંધ કરી લઇએ.

“આગચ્છત્રિપદીનદીસમુદયદ્મજ્જમ્મપ્રોચ્છલ-

ત્તર્કોર્મિપ્રસરસ્ફુરન્નયરયસ્યાદ્વાદફેનોચયઃ ।

યસ્યાદ્યાપિ વિસ્તૃત્વરો વિજયતે સ્યાદ્વાદરત્નાકર-

સ્તં વીરં પ્રણિદધ્મહે ત્રિજગતામાધારમેકં જિનમ્ ॥ ૩ ॥”

અર્થાત્ (શ્રીજિનેશ્વરના મુખરૂપ હિમાલયમાંથી) આવતી (નીકળતી ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્ય-રૂપ) ત્રિપદીરૂપ નદીમાં સુંદર રીતે ઉદય પામતા લંગોના ભ્રમથી ઉછળતા તર્કરૂપ કલ્પોલોના પ્રચારથી નયના વેગથી વ્યાપ્ત એવા સ્યાદ્વાદરૂપ ક્ષીણનો સમૂહ જ્યાં સ્ફુરી રહ્યો છે એવા તેમજ અત્યારે પણ જેનો પ્રસરણશીલ સ્યાદ્વાદરૂપ સમુદ્ર વિજયી વર્તે છે, તે ત્રૈલોક્યના અદ્વિતીય અવલંબનરૂપ વીર તીર્થંકરનું અમે ધ્યાન ધરીએ છિયે.

જેમ આ પદ્યોમાં જિન-વાણીને સમુદ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે તેમ જિન-વાણીને-જિનાગમને ચન્દનની, ગોવિન્દની, રોહણગિરિની, ગંગાની, નિધિની, સિંહની, પવનની એમ અનેક પ્રકારની ઉપમા અપાય છે. આ સંબંધમાં એટલું કહેવું ઘસ થશે કે પ્રાયઃ વિચારરત્નાકરના પ્રત્યેક તરંગની આદિમાં જિનાગમની અનેક પ્રકારના રૂપક વડે ઉપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિ-એ સ્તુતિ કરી છે. સાતમા તરંગની આદિમાં તેમણે આગમને ચન્દનની ઉપમા આપી છે એ વાત નીચે મુજબના પદ્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે.

“કાષ્ઠોપમાનિ પરમતદ્દયાન્યપિ યુક્તિસમીરલહરીમિઃ ।

સુરમયતિ ય દ્વહ તસૈ જૈનાગમચન્દનાય નમઃ ॥”

ગોવિન્દની ઉપમા વિચારરત્નાકરના મધ્ય ભાગમાં પ્રથમ તરંગના પ્રારંભમાં (૮૧ મા પૃષ્ઠમાં) નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં જોઈ શકાય છે:—

“પદૈસ્ત્રિભિર્યૈન સમસ્તમેતત્, ત્રૈલોક્યમાક્રાન્તમહો મહીયઃ ।

સનાતનં તં નરકાન્તકં ચ, સિદ્ધાન્તગોવિન્દમહં શ્રયામિ ॥”

૫ ૫ ૫ ૫

કહ કીરડ પડિઓસો અસમોસરણાગયાણ જંતૂણં ।

સુરસેવિણ તુહ જિણવરિંદ ! પાયારવિંદેણ ॥ ૨૬ ॥

[કથં ક્રિયતે પરિ(પ્રતિ?)તોષઃ અસમવ-

સરણાગતાનાં (અસમઃ શરણાગતાનાં) જન્તૂનામ્ ।

સુરસેવિતેન તવ જિનવરેન્દ્ર !

પ્રાકારવૃન્દેન (પાદારવિન્દેન) ॥]

અવચૂર્ણિ:

કહેતિ । કથં ક્રિયતે પરિતોષઃ । ન સમવસરણે આગતા યે જન્તવસ્તેષાં દેવશ્રિતેન પ્રકારાણાં વૃન્દેન {ઇત્યસઙ્કલ્પમ્} । પક્ષે અસમઃ-અનન્યસદૃશઃ । શરણાય આગતા યે તેષાં પાદાવેવારવિન્દં-પદ્મં તેન ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ

કહ (કથં)=કેમ.

કીરત (ક્રિયતે)=કરાય છે.

પડિઓસો (પરિતોષઃ)=સંતોષ.

પડિઓસો (પ્રતિતોષઃ)=,,

પડિઓસો (પ્રતિદોષઃ)=પ્રતિદોષ.

સમોસરણ (સમવસરણ)=સમવસરણુ, દેશના-સ્થળ.

આગય (આગત)=આવેલ.

અસમોસરણાગયાણ=સમવસરણુને વિષે નહિ આવેલા.

અસમો (અસમઃ)=નિરૂપમ, અસાધારણ.

સરણ (શરણ)=શરણુ, આશ્રય.

સરણાગયાણ=શરણુ આવેલા.

જંતૂણં (જન્તૂનાં)=પ્રાણીઓને.

સુર (સુર)=સુર, દેવ.

સેવિઅ (સેવિત)=સેવાયેલ, આશ્રિત.

સુરસેવિણ=સુરોથી સેવિત.

તુહ (તવ)=તારા.

જિણ (જિન)=જિન, વીતરાગ.

વર (વર)=ઉત્તમ.

ઈન્દ (ઈન્દ્ર)=ઇન્દ્ર.

જિણવરિન્દ!=હે જિનોત્તમોને વિષે ઇન્દ્ર!

પાયાર (પ્રાકાર)=પ્રાકાર, ગઢ.

વિન્દ (વૃન્દ)=સમૂહ.

પાય (પાદ)=ચરણ, પગ.

અરવિન્દ (અરવિન્દ)=કમળ.

પાયારવિન્દેણ=(૧) ગઢના સમૂહથી; (૨) ચરણ-કમલથી.

પદાર્થ

વિ०—“હે જિનેશ્વર ! સમવસરણુને વિષે નહિ આવેલા એવા જીવોને (પણ) તારા (સમવસરણુ સંબંધી) સુર-સેવિત ગઢનો સમૂહ કેવી રીતે સંતોષ (ઉત્પન્ન) કરે છે ?

પરિ०—“હે જિનવરપતિ ! તારા શરણુ આવેલા જીવોને સુર-સેવિત તારા ચરણુ-કમળથી અસાધારણ સંતોષ થાય છે.”—૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-સૂચન—

પંડિતજીએ અસમોસરણ૦ માંથી અ ને પૃથક્ ગણીને તેમજ પડિઓસનું પ્રતિદોષ એવું રૂપાન્તર સૂચવીને નીચે મુજબ અર્થ કર્યો છે (પરંતુ તે ઉપર્યુક્ત અર્થ સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ જણાતું નથી):—

“હે જિનવરેન્દ્ર ! શરણાગત જંતુઓને સુરસેવિત તારા ચરણારવિન્દ વડે જે અસમ-અસાધારણ પ્રતિદોષ કરવામાં આવે છે, તે શી રીતે ? તારા ચરણારવિન્દ તો દોષોનો નાશ કરવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. છતાં એનાથી આવું વિપરીત કેમ થઈ શકે ?

હે જિનવરેન્દ્ર! સમવસરણુમાં આવેલા જંતુઓને સુરસેવિત તારા ચરણારવિદ વડે જે પ્રતિતોષ થાય છે એ અંરાણર જ છે—તારાં ચરણો તો જંતુઓને—પ્રાણિઓને તોષ આપ નારાં જ છે.”

૩૫-સિદ્ધિ—

‘પ્રત્યાદૌ ડઃ’ (૮-૧-૨૦૬)થી પ્રતિતોષ અને પ્રતિદોષના પ્રહિતોષ અને પ્રહિદોષ બંને છે અને ‘સર્વત્ર ૦’થી પહિતોષ અને પહિદોષ થાય છે. ‘શ્વપોઃ સઃ’ થી પહિતોષ અને પહિદોષ થાય અને ‘ક-ગ-ચ’થી બંનેનું પહિઓસ ૩૫ થાય.

જિનવરેન્દ્ર—

રાગાદિ શત્રુઓને જીતે તે ‘જિન’ કહેવાય છે. આ જિનના (૧) શૃત-જિન, (૨) અવધિ-જિન, (૩) મનઃપર્યય-જિન અને (૪) કેવલિ-જિન એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. આ ચારેમાં જેઓ ઉત્તમ હોય છે તેઓ ‘જિનવર’ કહેવાય છે, કેમકે તેઓ ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ ભાવ અને તેના સ્વભાવો ઉપર પ્રકાશ પાડનારા કેવલજ્ઞાનથી અલંકૃત છે. આ જિનવરો અતીર્થ-કર પણ હોઈ સામાન્યકેવલી છે. તેથી તીર્થકરની પ્રતિપત્તિ માટે ‘ઇન્દ્ર’ પદનો અયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જિનવરોના ઇન્દ્ર તે ‘જિનવરેન્દ્ર’ બાણવા. પ્રકૃષ્ટ પુણ્યના સ્કંધ૩૫-તીર્થકરનામકર્મના ઉદયથી તેઓ ‘તીર્થકર’ કહેવાય છે. આથી જ્ઞાનાતિશય તેમજ પૂજાતિશય એ બંને અતિશયો સૂચવાય છે, કેમકે જ્ઞાનાતિશય વિનાના જિનોમાં ઉત્તમતાનો અને પૂજાતિશય વિનાના જિનવરોને વિષે ઇન્દ્રતાનો અયોગ છે. જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની શ્રીમદ્ભયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિનું ત્રીજું પત્ર. સમવસરણુ—

કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ જે સ્થળમાં બેસીને તીર્થકર ભવ્ય જીવોને દેશના આપે છે તેને ‘સમવસરણુ’ કહેવામાં આવે છે. આનું ટુંકું પરંતુ સુંદર અને સુખ્ય સુખ્ય હકીકતો ઉપર પ્રકાશ પાડતું વર્ણન શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત કુવલયમાલાકથા (પૃ૦ ૧૧૬-૧૧૯) માં નજરે પડે છે. આવશ્યક-નિર્યુક્તિ, ત્રિપદિશલાકાપુરૂષચરિત્ર, સમવસરણુ-પ્રકરણ, લોકપ્રકાશ (સં ૩૦) ઇલાદિ ગ્રંથોને આધારે મેં તૈયાર કરેલું વિશિષ્ટ વર્ણન સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૨૬૧-૨૬૬)માં છપાયું છે. એ સંબંધમાં શ્રીયુત કુંવરજી આનંદજીએ કેટલીક સ્ખલનાઓ હોવાનું મને વિં ૨૦ ૧૯૮૪ ના જેઠ શુદ્ધિ છઠના પત્ર દ્વારા સૂચવ્યું હતું તેનો અત્ર વિચાર થઈ શકે તે માટે તેમજ વિશેષ સ્પષ્ટતાની ખાતર પ્રાસંગિક હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે.

બાણ પોતાના ચિત્તની મલિનતાને દૂર કરતા હોય તેમ વાયુકુમાર દેવો યોજન પ્રમાણ પૃથ્વી ઉપરથી કચરો, ઘાસ વગેરે દૂર કરી તેને શુદ્ધ કરે છે—તેનું પ્રમાર્જન કરે છે. પછીથી પુણ્ય-ખીજની વાવણી કરવા બાણે ઇચ્છતા હોય તેમ મેઘકુમાર દેવો સુગંધી જળની વૃદ્ધિ કરી એ પૃથ્વીનું સિચન કરે છે. તીર્થકરનાં ચરણોને પોતાના મસ્તકે ચડાવનાર આ પૃથ્વીની બાણે પૂજા કરતા હોય તેમ જાણે ઋતુના અધિષ્ઠાયક દેવો (વ્યંતરો) પંચરંગી, સુગંધી, અધોમુખ હીંટવાળા પુષ્પોની બાણે પર્યંત વૃદ્ધિ કરે છે. ત્યાર બાદ વાણવ્યંતર દેવો સુવર્ણ, મણિ અને માણેક વડે પૃથ્વી-તલ ખાંધે છે અર્થાત્ તેઓ એક યોજન પર્યંતની આ પૃથ્વી ઉપર પીઠબંધ કરે છે. ચારે દિશાઓમાં તેઓ મનોહર તોરણો ખાંધે છે. વિશેષમાં ભવ્ય જનોને દેશના સાંભળવા

૧ જે શબ્દની આદિમાં ‘પ્રતિ’ શબ્દ હોય તો તેના ત્ત નો ઢ થાય છે.

માટે ખોલાવતો હોય તેમ તોરણોની ઉપર રહેલો ધ્વજનો સમૂહ રચી તેઓ સમવસરણને સુશોભિત કરે છે. તોરણોની નીચે પૃથ્વીની પીઠિકા ઉપર આલેખાયેલાં આઠ મંગળો મંગલ-તામાં ઉમેરો કરે છે.

વૈમાનિક દેવો અંદરનો, જ્યોતિષ્કો મધ્યનો અને લવનપતિ બહારનો ગઢ બનાવે છે. મણિના કાંગરાવાળો અને રત્નનો બનાવેલો અંદરનો ગઢ જાણે સાક્ષાત્ ‘રોહણ’ગિરિ હોય તેમ શોભે છે. રત્નના કાંગરાવાળો અને સોનાનો બનાવેલો મધ્ય ગઢ અનેક દ્વીપોમાંથી આવેલા સૂર્યની શ્રેણિ જેવો ઝળકી રહે છે. સૌથી બહારનો ગઢ સોનાના કાંગરાવાળો અને રૂપાનો બનેલો હોવાથી તીર્થંકરને વન્દન કરવા માટે જાણે સાક્ષાત્ વૈતાલ્ય પર્વત આવ્યો હોય એમ લાગે છે. પ્રથમ પૃથ્વી ઉપરથી એક એક હાથ ઊંચાં અને એટલા પહોળાં, એવાં દશ હજાર પગથિયાં ચઢીએ ત્યારે આ બહારના રૂપેરી ગઢમાં દાખલ થવાય છે. સમવસરણમાં આવતા નરેશ્વરોનાં વાહનો આ ગઢમાં રહે છે. આ સંબંધમાં શ્રીયુત કુંવરજી શંકા ઊઠાવે છે કે “શું વાહનો દશ હજાર પગથિયાં ચઢી આવી શકે? તેથી દેવોનાં અને વિદ્યાધરોનાં વાહનોનો સંભવ છે.” આથી તેઓ એમ સૂચવતા હોય એમ લાગે છે કે રથ વગેરે જેવા જડ વાહનોને દશ હજાર પગથિયાં સુધી ચઢાવતાં નહિ હોય. બાકી દેવોનાં, વિદ્યાધરોનાં અને રાજાઓનાં પણ હાથી, ઘોડા, સુખપાલાદિ સચેતન વાહનો જમીન ઉપરથી ચઢી ગઢમાં દાખલ થાય છે એમ તો કુંવરજી-માલા (પૃ ૧૨૦)ના નિમ્ન-લિખિત ૪૨ મા પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“તસ્થુસ્તૃતીયવપ્રાન્ત-ર્વાહનાનિ ક્ષમામૃતામ્ ।

સુરાણામસુરાણાં ચ, વિમાનાનિ યથાક્રમમ્ ॥”

વિશેષમાં તિર્યંચો પ્રભુની દેશના સાંભળવા આવે છે એટલે તેઓ તો દશ હજાર પગ-થિયાં ચઢીને ગઢમાં દાખલ થાય છે એ સ્વતઃસિદ્ધ હકીકત છે.

અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે બ્યંતરો દ્વારા જે ભૂમિ ઉપર ગન્ધોદકની તેમજ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે જમીન ઉપર કરાય છે, કિન્તુ પીઠ-બંધ ૧૦૦૦૦ હાથ યાને સવા કોશ ઊંચે, નીચે પોલાણ રાખીને એક યોજન પ્રમાણ ગોળ કે ચોરસ સમવસરણનું કરાય છે. દરેક ગઢને એકેક દિશામાં એક એક દરવાજો છે તેમ આ બહારના ગઢને પણ છે. આના દરેક દરવાજે પહોંચવા માટે દશ દશ હજાર પગથિયાની એક એક નીસરણી છે. પ્રત્યેક પગથિયું એક હાથ પહોળું, દરવાજાના મુખ જેટલું લાંબું અને એક બીજાથી એક હાથ ઊંચું છે. આથી ચારે નીસરણી પૈકી પ્રત્યેકનું સૌથી નીચેનું પગથિયું વાયુકુમારે પ્રમાર્જિત કરેલી ભૂમિ ઉપર છે, જ્યારે બાકીના ૯૯૯૯ પગથિયાં અદ્ધર છે. અને છેલ્લું પગથિયું પીઠબંધ સાથે સંબદ્ધ છે. આ ૧૦૦૦૦ પગથિયાં બહારના (રૂપેરી) ગઢની બહાર હોવાથી યોજન પ્રમાણ સમવસરણમાં તેની ગણના કરાતી નથી. આ પગથિયાં ચઢી રહીએ એટલે આ પહેલા ગઢે અવાય છે. આ ગઢની અંદરની દીવાલથી પચાસ ધનુષ્ય જેટલી સીધી સપાટ જમીન (પ્રતર) વટાવી જઈએ એટલે બીજા ગઢે પહોંચવાની નીસરણીના પગથિયાં આવે છે. આ ૫૦૦૦ પગથિયાની નીસરણી છે. દરેક ગઢની દીવાલ ૩૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલી જાડી છે. અને પાંચસો ધનુષ્ય જેટલી ઊંચી છે. આથી પ્રથમ ગઢના બહારના ભાગથી તે બીજા ગઢના બહારના ભાગ વચ્ચે ૩૩૩૩ ધ. + ૫૦ ધ. + ૫૦૦૦ હાથ = ૧૩૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલું અંતર છે. બીજે ગઢે આવી પહોંચતાં એની

અંદરની દીવાલથી ૫૦ ધનુષ્યનો પ્રતર શરૂ થાય છે. તે પૂરો થતાં ત્રીજે ગઢે જવાની નીસરણી આવે છે. આનાં ૫૦૦૦ પગથિયાં છે. આથી ધીજી ગઢની બહારની દીવાલથી ત્રીજી ગઢની બહારની દીવાલ વચ્ચે ૩૩૩૩ ધ. + ૫૦ ધ. + ૫૦૦૦ હાથ જેટલું એટલે ૧૩૩૩૩ ધનુષ્ય જેટલું અંતર છે. ત્રીજી ગઢની અંદરની દીવાલથી ૧૩૦૦ ધનુષ્યને અંતરે જે પીઠિકા ઉપર તીર્થંકરનું સિંહાસન રચાય છે તેનું મધ્ય-ખિંદુ યાને સમગ્ર સમવસરણનું મધ્ય ખિંદુ આવેલું છે. આથી ગોળ સમવસરણની ત્રિજ્યા ૧૩૩૩૩ + ૧૩૩૩૩ + ૩૩૩૩ + ૧૩૦૦ એટલે ૪૦૦૦ ધનુષ્યની યાને જે કોશની છે અને એનો વિષ્કંભ ચાર કોશ યાને એક યોજનનો છે એમ સમજી શકાય છે.

અત્રે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક છે કે સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાના ૨૯૩ માં પૃથ્વી સાતમી પંક્તિમાંનો 'તેમજ ૫૦ ધનુષ્ય જેટલું સમભૂતલા પૃથ્વી ઉપર ચાલવું પડે છે' એ ઉલ્લેખ બ્રાહ્મિભૂલક છે. એ પંક્તિ રદ કરીને વાંચવું જોઈએ. વિશેષમાં ૨૯૨મા પૃષ્ઠમાં પ્રાન્ત લાગમાં સમભૂતલા પૃથ્વી એમ લખ્યું છે તેને બદલે સપાટ જમીન એમ કહેવું વધારે ઉચિત સમજાય છે. વળી ૨૯૩ માં પૃષ્ઠની પહેલી ટીપનો પણ લોકપ્રકાશ (સં ૩૦)નો સાક્ષીરૂપે આપેલ શ્લોક સિવાયનો લાગ અસ્થાને છે. આ ઉપરાંત ૨૯૩ માં પૃષ્ઠમાં એમ સૂચવાયું છે કે 'આ ગઢની કેટલી ઊંચાઈ છે તે મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ ધીજી જે ગઢોની જેમ ૫૦૦૦ હાથ જેટલી તો તેની ઊંચાઈ હશે એમ લાગે છે'. અત્રે ૨૦૦૦ ને બદલે ૫૦૦૦ ભૂલથી છપાયેલ છે અર્થાત્ દરેક ગઢની ૨૦૦૦ હાથ યાને ૫૦૦ ધનુષ્ય જેટલી ઊંચાઈ છે. જુઓ સમવસરણ-પ્રકરણનું પાંચનું પદ.

સમવસરણના આભ્યંતર ગઢમાં આવેલી મધ્ય-પીઠિકા જિનેશ્વરના દેહ જેટલી ઊંચી અને ઘસો ધનુષ્ય લાંબી-પહોળી હોય છે અને ધરણી-તલથી બહારના ગઢની નીસરણીના છેડા જે જમીન ઉપર છે તેનાથી અઢી કોશ ઊંચી છે.

દરેક ગઢને સર્વ રત્નમય ચાર ચાર દરવાજા છે તે પૂર્વાદિ દિશામાં આવેલા છે. વિશેષમાં ધન, છત્ર, આઠ મંગલો, પાંચાલી, પુષ્પ-માલા, વેદિકા, પૂર્ણ કળશ, મણિમય ત્રણ તોરણ અને ધૂપધટી એટલી વસ્તુઓ વાણવ્યંતરો દ્વારે દ્વારે રચીને દ્વારની શોભામાં વધારો કરે છે' (જુઓ સમવસરણ પ્રકરણ શ્લોક ૧૨ તેમજ 'આવશ્યક-નિર્ચુક્તિ ગાં ૫૫૦). વિશેષમાં હજાર યોજનના દંડવાળા અને નાની નાની ઘંટડીઓ વડે વિભૂષિત એવા ચાર દ્વજો સમવસરણની બહાર ચાર દિશાઓમાં હોય છે. આ દ્વજોનાં ધર્મદ્વજ, માનદ્વજ, ગજદ્વજ અને સિંહદ્વજ એવાં ચાર નામો છે.

ચોરસ સમવસરણમાં એક ગઢથી ધીજી ગઢ જવા માટે કેટલાં પગથિયાં ચડવાં પડે છે તેમજ રૂપાના અને સોનાના એ જે ગઢોમાં પ્રતર હોય તો કેટલા ધનુષ્યનો છે એ સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ચોરસ સમવસરણમાં ગોળ સમવસરણની પેઠે ૫૦ ધનુષ્યનું પ્રતર નથી. વિશેષમાં પહેલા ગઢથી ધીજી ગઢે જવામાં ૬૦૦૦ પગથિયાં અને

૧ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૨૯૪) માં ધર્મ-ચક્રનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અસ્થાને જણાય છે. ચાર ધર્મ-ચક્રો પૈકી એકેક પ્રત્યેક સિંહાસનની સમીપ હોય છે.

શીલેથી ત્રીલે જવામાં ૪૦૦૦ પગથિયાં ચઢવાં પડે છે. પરંતુ આ ઉદ્દેખોની પુષ્ટિ માટે બીજી સુધી સપ્રમાણ પાઠ ન મળે ત્યાં સુધી તે કેમ સ્વીકારાય?

૫ ૫ ૫ ૫

સમણયણવાયસોહાવિહૂસિયં વિસમદિદ્ધિવાયં પિ ।

દસવેયાલિયપયડં પિ પયડિયાણંતમગ્ગણયં ॥ ૨૭ ॥

નિજ્જુત્તિ જુત્તિગુરુઅં જયગુરુ ! મદિરામયં પિ મોહહરં ।

સારંગસંગયં ગયમયં પિ કહ સાસણં તુમ્હ ? ॥ ૨૮ ॥—યુગ્મમ્

[સમનયનપાત(શ્રમણજનવાદ)શોભાવિભૂષિતં

વિષમદ્વષ્ટિપાતમપિ (વિષમદ્વષ્ટિવાદમપિ) ।

દશવૈતાલિકપ્રકટમપિ (દશવૈકાલિકપ્રકટમપિ)

પ્રકટિતાનન્તમાર્ગણકં (પ્રકટિતાનન્તમાર્ગનયમ્) ॥

નિર્યુક્તિ યુક્તિગુરુકં (નિર્યુક્તિયુક્તિગુરુકં) જગદ્ગુરો ! મદિરામયં
(મૈતિરામકં) અપિ મોહહરમ્ ।

સારઙ્ગ(સારાઙ્ગ)સઙ્ગતં ગતમૃગં

(ગતમદં) અપિ કથં શાસનં તવ ? ॥]

અવચૂર્ણિ:

સમણયેતિ । સમાનો નયનાનાં {પાત:-પતનં}તસ્ય શોભયા વિભૂષિતમ્ । વિષમાણાં-
અસમાનાનાં દૃષ્ટીનાં પાતો યત્ર । તદપિ દશભિવૈતાલિકૈ:-માર્ગણૈઃ પ્રકટં {-પ્રકાશમ્} ।
પ્રકટિતા અનન્તા માર્ગણા-વૈતાલિકા યત્ર તત્ । ઉત્તરગાથાયાં શાસનં વિશેષ્યમ્ । {ઇત્ય-
ઘટના} । પક્ષે શ્રમણજન{સ્ય} વાચાં {-વચસાં} વાદાનાં-જલ્પાનાં {શોભયા વિભૂષિ-
તમ્} । વિષમો {-દુર્ગમો} દ્વષ્ટિવાદો-દુર્ગમદ્વાદશાઙ્ગં યત્ર । દશવૈકાલિકેન {-પ્રસિ-
દ્ધસિદ્ધાન્તગ્રન્થેન} પ્રકટિતા અનન્તમાર્ગા {-અપર્યન્તભેદા} નયા-નૈગમાદયો યત્ર {યેન
વા} ॥ ૨૭ ॥

નિજ્જુત્તિ । નિર્ગતા યુક્તયો યસ્માત્ તદપિ યુક્તિભિઃ ગુરુ । મદિરામયમપિ મૂઢતાહરમ્ ।
સારઙ્ગૈઃ-મૃગૈર્યુતં ગતમૃગમપિ {ઇતિ દુર્ઘટમપિ} । પક્ષે નિર્યુક્તયો {-દશવૈકાલિકનિર્યુ-
ક્ત્યાદયઃ સિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધા ગ્રન્થાઃ} યુક્તયશ્ચ તાભિર્ગુરુ, મતિરામકં-બુદ્ધ્યાનન્દનં
સારઙ્ગૈઃ-આચારાદિભિઃ સઙ્ગતમ્ । ગતો મદો {યેન} યસ્મિન્ {વા} ॥ ૨૮ ॥

૧ 'વિહૂસિયં' इति ग-व-पाठः ।

૨ 'ગુરુ' इति ग-घ-पाठः ।

૩ 'અચિરાત્ મતં' इत्यपि सम्भवति ।

૪ 'નિર્યુક્તયઃ-ત્યારવાવિશેષાઃ યુક્તયશ્ચ' इति क-स-घ-पाठः ।

શબ્દાર્થ

સમ (સમ)=સમાન.

નયણ (નયન)=નેત્ર.

વાય (પાત)=પતન, પડવું તે.

સોહા (શોભા)=શોભા.

વિહસિય (વિભૂષિત)=વિભૂષિત, અલંકૃત.

સમણ (શ્રમણ)=શ્રમણ, સાધુ.

યણ (જન)=જન, લોક.

વાય (વાદ)=વાદ.

સમણયણવાયસોહાવિહસિયં=(૧) નેત્રના સમાન
પતનની શોભાથી અલંકૃત; (૨) શ્રમણ-જનના
વાદની શોભાથી વિભૂષિત.

વિસમ (વિષમ)=(૧) વિષમ, અસમાન; (૨) દુર્ગમ,
અઘરો.

દિદ્ધિ (દૃષ્ટિ)=દૃષ્ટિ.

દિદ્ધિવાય (દૃષ્ટિવાદ)=દૃષ્ટિવાદ, જૈન આગમનું
૧૨ મું અંગ.

વિસમદિદ્ધિવાયં=(૧) વિષમ દૃષ્ટિ-પાતથી યુક્ત; (૨)
દુર્ગમ દૃષ્ટિવાદવાળું.

પિ (અપિ)=પણ.

દસ (દશન્)=દશ.

વેયાલિય (વૈતાલિક)=માર્ગણ, ચાચક.

દસવેયાલિય (દશવૈકાલિક)=દશવૈકાલિક, જૈનોના
આગમો પૈકી એક.

પયહ (પ્રકટ)=પ્રકટ, પ્રસિદ્ધ.

દસવેયાલિયપયહં=(૧) દશ માર્ગણોથી પ્રસિદ્ધ, (૨)
દશવૈકાલિક વડે પ્રસિદ્ધ.

પયહિય (પ્રકટિત)=પ્રસિદ્ધ કરેલ.

અણંત (અનન્ત)=અનન્ત, અપાર.

મગ્ગણય (માર્ગણક)=ચાચક.

મગ્ગ (માર્ગ)=માર્ગ.

નય (નય)=નય, યથાર્થ અભિપ્રાય-વિશેષ.

પયહિયાણંતમગ્ગણયં=(૧) પ્રકટ કર્યા છે અનંત
ચાચકોને જોણે એવું; (૨) પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અનંત
માર્ગરૂપ નયોને જોણે એવું.

૪૫૫૦ ૩૩

નિહુત્તિ (નિર્યુક્તિ)=(૧) યુક્તિથી રહિત; (૨) નિર્યુક્તિ,
આખ્યા-વિશેષ.

જુત્તિ (યુક્તિ)=યુક્તિ.

ગુરુઅ (ગુરુક)=મહત્ત્વથી યુક્ત.

જુત્તિગુરુઅં=યુક્તિઓ વડે ગુરુ.

નિહુત્તિજુત્તિગુરુઅં=(૧) નિર્યુક્તિઓ તેમજ યુક્તિ-
ઓથી ગુરુ; (૨) નિર્યુક્તિઓની યુક્તિઓથી ગુરુ.

જય (જગત્)=જગત્.

ગુરુ (ગુરુ)=ગુરુ, આચાર્ય.

જયગુરુ!=હે જગદગુરુ!

મહરા (મદિરા)=મદિરા, દારૂ.

મય (મય)=પ્રચુરતાવાચક શબ્દ.

મહરામયં=મદિરાથી પરિપૂર્ણ.

મહ (મતિ)=શુદ્ધિ.

રામય (રામક)=૨માડનાર.

મહરામયં=મતિને ૨માડનાર.

અચિરા (અચિરાત્)=જલદી.

મયં (મતં)=અભીષ્ટ, સંમત.

મોહ (મોહ)=મોહ.

હર (હર)=હરનાર.

મોહહરં=મોહને હરનાર.

સારંગ (સારઙ્ગ)=સારંગ, મૃગ.

સંગય (સઙ્ગત)=સંગત, યુક્ત.

સાર (સાર)=ઉત્તમ.

અંગ (અઙ્ગ)=જૈન આગમનો એક ભાગ.

સારંગસંગયં=(૧) સારંગોની સંગતિવાળું; (૨) ઉત્તમ
અંગોથી યુક્ત.

ગય (ગત્)=ગયેલ.

મય (મૃગ)=મૃગ, હરણ.

મય (મદ)=મદ, ગર્વ.

ગયમયં=(૧) ગયેલા છે મૃગ જેને વિષે એવું; (૨)
ગયો છે ગર્વ જેનો એવું.

કહ (કયં)=કેમ.

સાસનં (શાસનં)=શાસન, આજ્ઞા.

તુમ્હ (ત્વ)=તારૂં.

પ્રધાર્થ

વિ०—“હે જગદ્ગુરુ ! સમાન નેત્ર-પાતથી વિભૂષિત હોવા છતાં વિષમ દૃષ્ટિપાતવાળું [અથવા (સમતા યુક્ત) શ્રમણ-જનના વાદની શોભાથી મંડિત હોવા છતાં સમતા રહિત દર્શનોના વાદવાળું], દશ માર્ગણોથી પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં અનંત માર્ગણોને પ્રસિદ્ધ કરનાર [અથવા દશવૈકાલિકમાં પ્રગટ થયેલું હોવા છતાં અનંત માર્ગરૂપ નયવાદને પ્રકાશિત કરનાર], યુક્તિથી રહિત હોવા છતાં યુક્તિઓથી ગુરુ, મહિરામય (અર્થાત્ ઉન્નત બનાવનાર) હોવા છતાં મોહનો નાશ કરનાર તેમજ સારંગોની સંગતિવાળું હોવા છતાં સારંગથી રહિત એવું (વિરોધમય) તારૂં શાસન કેમ છે ?

પરિ०—“હે જગદ્ગુરુ ! શ્રમણ-જનોનાં વચનોથી વિભૂષિત, દુર્ગમ દૃષ્ટિવાદથી યુક્ત, દશવૈકાલિક વડે પ્રસિદ્ધ, અનંત માર્ગરૂપ નયોને પ્રકટ કરનાર, નિર્યુક્તિ અને યુક્તિ [અથવા નિર્યુક્તિની યુક્તિઓ] થી ગુરુ, બુદ્ધિ (શાળી) ને રમાડનાર (અર્થાત્ આનન્દદાયક) [અથવા સત્વર અલિષ્ટ], મોહનો નાશ કરનાર, (આચારાંગ જેવા) ઉત્તમ અંગોથી યુક્ત તથા (આવું હોવા છતાં) નિરભિમાની એવું તારૂં શાસન છે.”—૨૭-૨૮

સ્પષ્ટીકરણ

પાઠાન્તર-વિચાર—

‘જયગુરુ મહારામય’ ને બદલે પંડિતજીની આવૃત્તિમાં જઈ ગુરુ મહારામય પાઠ છે. વિરોધાત્મક અર્થ કરતી વેળા ‘જઈ’નો શો અર્થ કરવો તે પંડિતજીએ સૂચવ્યું નથી. મને પણ તેનો ભાસ થતો નથી. બાકી પરિહારરૂપ અર્થ કરતાં તો જઈ અને ગુરુ બંને લેગાં ગણી થતીઓ અને ગુરુઓની બુદ્ધિને રમણ કરાવનાર એવો પંડિતજીએ સૂચવેલ અર્થ અંધબેસતો આવે છે.

વળી ગુરુમહારામય નો અર્થ ગુરુમહિરામય જે કરવામાં આવ્યો છે, તે ઠીક લાગતો નથી, કેમકે મય શબ્દથી ગુરુ નો ભાવ આવી જાય છે એટલે વિશેષજીની નિરર્થકતા સ્ફુરે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં પાઠાન્તર આદરણીય જણાતું નથી, જોકે એકજ પ્રતિના આધારે અને તે પણ અવચૂરિ જેવી વ્યાખ્યાના પણ અભાવમાં પંડિતજીએ જે પાઠ સૂચવ્યો છે તેમાં તેમનો શો વાંક ?

દૃષ્ટિવાદ—

શ્રુતજ્ઞાન જ્ઞાનોના પાંચ પ્રકારો પૈકી એક છે. એને આપવચન, આગમ, ઉપદેશ, ઐતિહ્ય, આસ્થાય, પ્રવચન તેમજ જિનવચન પણ કહેવામાં આવે છે.^૧ આ શ્રુતજ્ઞાનના અંગબાદ્ય અને

૧ જ્ઞાનાં નામો માટે જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૨૨).

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. ૧. સૂ. ૨૦)નું લાખ્ય (૫૦ ૮૮).

૩ જ્ઞાનો અર્થ નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં નજરે પડે છે:—

“ગણહરકયમંગકયં જં કય ચેરેહિં બાહિરં તં તુ ।

નિયમં વડંગપતિદં અણિયસુય ચાહિરં મણિયં ॥”

અંગપ્રવિષ્ટ એવા બે ભેદો છે. તેમાં વળી જેમ પુરૂષના 'બાર અંગો છે તેમ પરમ પુરૂષરૂપ આ અંગપ્રવિષ્ટના બાર ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. આ પ્રત્યેક વિલાગને 'અંગ' કહેવામાં આવે છે. બારમો (શ્રુતનો મસ્તક સમાન) વિલાગ દૃષ્ટિવાદના નામથી ઓળખાય છે. એની વ્યુત્પત્તિ કરતાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિ કહે છે કે—

“દૃષ્ટીનામ્—અજ્ઞાનિકાદીનાં યત્ર પ્રસૂપણા કૃતા સ દૃષ્ટિવાદઃ”

અર્થાત્ અજ્ઞાનિક વગેરે દૃષ્ટિઓની જેમાં પ્રસૂપણા કરવામાં આવી છે તે 'દૃષ્ટિવાદ' છે. દૃષ્ટિપાત તેમજ ભૂતવાદ તરીકે પણ આ ઓળખાય છે. સંપૂર્ણ વિશેષ યુક્ત સર્વ વસ્તુઓનું પ્રતિપાદન આ ભૂતવાદમાં છે. સામાન્ય, વિશેષ ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત જીવાદિના ભેદ—પ્રભેદ ઉપર આ પ્રકાશ પાડે છે. આમાં સમજ વાડ્મયનો સમાવેશ થાય છે, છતાં તે ન સમજ શકે તેવા મંદમતિ માટે શેષ શ્રુતની રચના છે. આ પ્રાયઃ 'ગમિક શ્રુતના (૧) પરિકર્મ, (૨)

[ગણધરકૃતમજ્જકૃતં યત્ કૃતં સ્થવિરૈર્વાહ્યં તત્ તુ ।

તિયતં વાઙ્મપ્રવિષ્ટમતિયતશ્ચૃતં વાહ્યં મણિતમ્ ॥]

અર્થાત્ ગણધરોએ રચેલું શ્રુત તે અંગકૃત—અંગપ્રવિષ્ટ છે, જ્યારે સ્થવિરોએ રચેલું તે અંગબાહ્ય—અનંગ-પ્રવિષ્ટ છે. અથવા સર્વ ક્ષેત્રો અને સર્વ કાળોમાં જેનો અર્થ અને ક્રમ અમુક જ પ્રકારનો નિયત છે—સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં જે અવશ્ય થનારું છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ છે (જેમકે દ્વાદશાંગી) અને સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં થાય જ એમ નહિ એવું તંદુલવૈચારાદિ અનિયત શ્રુત તે 'અંગબાહ્ય' છે.

અન્ય શંખ્ધોમાં કહીએ તો શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધરોએ સાક્ષાત્ રચેલું દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જેવા સ્થવિરોએ રચેલું આવશ્યક—નિર્ધુક્તિ આદિ શ્રુત અંગબાહ્ય છે. અથવા ત્રણ વાર ગણધરદેવે પૂછવાથી તીર્થકરે કહેલ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રિપદીને અનુસરીને રચાયેલું શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે. ગણધરના પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના અથવા ખીલએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે લગવાને જે ઉત્તર આપ્યા તેને લક્ષીને સ્થવિરોએ રચેલ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞામિ વગેરે શ્રુત અંગબાહ્ય છે. વળી ગણધરનાં વચનોને અનુલક્ષીને સ્થવિરોએ રચેલ આવશ્યક—નિર્ધુક્તિ વગેરે પણ અંગબાહ્ય છે. પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થયેલ આવશ્યકાદિ શ્રુત પણ અંગબાહ્ય છે. જુઓ આવશ્યક—સૂત્રની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિનું ૪૮ મુ પત્ર તેમજ શ્રીવિશેષાવશ્યક (ગા. ૫૫૦) ની શ્રીહિમચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિનું ૨૯૮ મું પત્ર. વિશેષમાં ઉપાંગો તીર્થકરની હૈયાતીમાં અથવા તેમની અનિલમાન દશામાં સ્થવિરો રચે છે. જુઓ હીરપ્રશ્નનો તૃતીય ઉલ્લાસ (પૃ. ૨૪).

૧ “પાયદુગં જંઘોરુ ગાયદુગન્દં તુ દો ય બાહુ ય ।

ગીવા સિરં ચ પુરિસો વારસ ઈગો સુયવિસિદ્ધો ॥”

[પાદયુગં જદ્ધે કરણી ગાત્રયુગાર્દ્ધં તુ દ્વૌ ચ બાહુ ચ ।

ગ્રીવા શિરશ્ચ પુરુષો દ્વાદશાઙ્ગઃ શ્રુતવિશિષ્ટઃ ॥]

અર્થાત્ શ્રુતવિશિષ્ટ દ્વાદશાંગરૂપ પુરુષનાં બે પગ, બે નેત્ર, બે હાથ, બે ગાત્રાર્ધ, બે હાથ, એક ડોક અને એક મસ્તક એમ બાર અંગ છે.

૨ જુઓ વિશેષાવશ્યકની ૫૫૨ ગી ગાથા.

૩ આનો અર્થ સમજાવતાં ચૂલ્હિમાં કહ્યું છે કે—

“આદૈ મજ્ઞેષ્યસાણે વા કિંચિવિસેસજુતં દુગાદૈસયગમસો તમેવ પલિજમાણં ગમિયં મજ્ઞદ્” [માત્રૌ મર્યદેઙ્-યસાણે વા કિંચિદિશેષયુક્તં દ્રવ્યાદિશતામ્રદ્ધાઃ તદેવ પઠ્યમાણં ગમિકં મણ્યતે] અર્થાત્ આદિમાં, મધ્યમાં કે

સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત (પૂર્વ) અને (૫) ચૂલિકા એમ પાંચ ભેદો છે. શ્રીમલયગિરિસૂરિ કહે છે તેમ આ પાંચે પ્રકારના શ્રુતનો પ્રાયઃ અવચ્છેદ થયેલો છે. તેમાં પૂર્વના ઉચ્છેદ માટે એટલું તારવી શકાય છે કે છેલ્લા ચૌદપૂર્વધર શ્રીચૂલિકાભદ્ર મુનીશ્વર છે, છેલ્લા દશપૂર્વધર શ્રીવજ્રસ્વામી છે, લગભગ સાડાનવપૂર્વધર શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિ છે અને છેલ્લા એકપૂર્વધર શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. ભગવતીસૂત્ર (શં ૨૦, ઉં ૮, સૂં ૬૭૮)માં

અંતમાં બેથી માંડીને તે સેંકડો વાર ફરી ફરીને આવતું પરંતુ પ્રત્યેક વાર કંઇક વિશેષ વિશિષ્ટતાવાળું સૂત્ર તે 'ગમિક' કહેવાય છે.

ગમના અભિધેય અને અભિધાનને આશ્રીને બે ભેદો પડે છે. જેમકે “સુયં મૈ આઠસંતેજં મગવણા દ્વમવલાયં” એ દશવૈકાલિકના ચોથા અધ્યયનના આઠ સૂત્રના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થો થાય છે. (આ માટે બુદ્ધો નન્દીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિમું ૨૧૨ મું પત્ર). આ અર્થો એકના એક પાઠના બુદ્ધા બુદ્ધા પદચ્છેદને આભારી છે, પરંતુ પાઠની સમાનતા હોવાથી તે ગમિક છે.

અભિધાનને લઈને જે ગમો થાય છે તેના દૃષ્ટાંત તરીકે સુયં મૈ આઠસં, આઠસં સુયં મૈ, મૈ સુયં આયુસં જેવું કરવામાં આવે છે. અર્થ-ભેદ કરીને તે તે પ્રકારના પદોનાં સંયોગોથી અભિધાન-ગમ થાય છે.

જેમાં ભાંગા, ગણિત વગેરેની બહુલતા હોય તે પણ 'ગમિક' શ્રુત કહેવાય છે એમ વિશેષાવશ્યકની નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી જણાય છે:—

“મંગગણિયાહં ગમિયં જં સરિસગમં ચ કારણવશેણ ।

ગાહાહ અગમિયં સ્વલુ કાલિયસુય દિદિવાપ્ વા ॥ ૫૪૯ ॥

[મન્નગણિતાદિ ગમિકં યત્ સદશગમં ચ કારણવશેણ ।

ગાથાદિ અગમિકં સ્વલુ કાલિકશ્રુતં દષ્ટિવાદે વા ॥]

૧ આની માહિતી માટે બુદ્ધો વીરભક્તામર (પૃં ૫૯-૬૨). તેમજ પૃ. ૨૬૨-૨૬૩.

૨ ‘પ્રાયઃ’ કહેવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વગતના ચૌદ વિભાગો કે જેને પૂર્વના નામથી ઓળખાવાય છે તેનો તો સર્વથા ઉચ્છેદ ગયો નથી કંઈક નહિ જેવો ભાગ અત્યારે પણ ઉપલબ્ધ છે. આ વાતને હીર-પ્રશ્નનો તૃતીય ઉદ્ધાસ (પૃં ૨૮) સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં નમોઽર્હત્તં જેવા અત્યારે મોબુદ પાઠને પૂર્વગત ગણાવેલ છે.

૩ તેરપૂર્વધર, આરપૂર્વધર અને અગ્યારપૂર્વધરનો અત્ર ઉલ્લેખ કયો નથી તેનું કારણ એ છે કે આ અવસર્પિણીમાં એવા કોઈ મહાનુભાવ થયા જ નથી. ક્યાં તો ચૌદ પૂર્વના જાણકાર થયા છે કે ક્યાં તો દશ પૂર્વના; વચલા તેર, આર અને અગ્યારના જાણકાર થયા નથી. આ વાતની પ્રતીતિ કરવી હોય તો બુદ્ધો આધનિર્બુક્ષિતની શ્રીદ્રોણાચાર્યકૃત ટીકાના ત્રીજા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ:—

“અત્યામવસર્પિણ્યાં ચતુર્દશપૂર્વ્યન્તરં દશપૂર્વધરા એવ સજ્ઞાતાઃ, ન ત્રયોદશપૂર્વધરા દ્વાદશપૂર્વધરા એકાદશ-પૂર્વધરા વા”.

૪ બેપૂર્વધર, ત્રણપૂર્વધર વગેરેનો સંભવ આ અવસર્પિણીમાં હતો કે નહિ તે સંબંધમાં સેનપ્રશ્ન (પૃં ૧૦૪)નો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ પ્રકાશ પાડે છે:—

“યથા ચતુર્દશપૂર્વધરા દશપૂર્વધરા નવપૂર્વધરા વા દૃશ્યન્તે તથા દ્વિપૂર્વધરાશ્રતુર્પૂર્વધરાઃ પચ્ચપૂર્વધરાં વાં મવન્તિ ન વેતિ પ્રશ્નઃ, અગ્રોક્તરમ્—જીતકલ્પસૂત્રવૃત્ત્યાદૌ આચારપ્રકરણાદ્યપૂર્વાન્તસ્ય શ્રુતવ્યવહારસ્ય ઈકરવાંત્, એકદ્વારિપૂર્વધરા વપિ મવન્તીતિ જ્ઞેયમ્ ।”

૫ આ ૨૪૦ તે ઉલ્લેખ:—

“તંદૂરીતે નં પીવે મારદે વાસે દૂમીસે ઓસપિળીપ્ દેવાણપિપ્યાણં પર્મં વાસસહસ્સં પુર્વગપ્ અણુસજિસતિ.”

કહ્યું છે તેમ શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી હજાર વર્ષે પૂર્વોનો ઉચ્છેદ થયો. પૂરેપૂરા એક પણ પૂર્વનું જ્ઞાન આ ભરતશ્વેત્રમાં કોઈને રહ્યું નહિ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સમયમાં પૂર્વરૂપ સૂર્ય અસ્ત થયેલો હતો, છતાં તેનો થોડો ઘણો પ્રકાશ રહી ગયો હતો.^૧

શ્રીદેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણને હાથે વીર-નિર્વાણ પછી ૬૮૦ મે વર્ષે શ્રુતનું પુસ્તકારોહણ થયું-જનપ્રવચન લિપિબદ્ધ થયું તે પણ આને પૂરેપૂરું ઉપલબ્ધ નથી. તેઓ જેટલું જાણતા હતા એટલું બધું લખાવી શકાયું નથી અને જેટલું લખાયું તેમાંથી પણ આને બહુ થોડું ઉપલબ્ધ છે. ૧૧ અંગો વગેરેનો પણ મોટો ભાગ સચવાઈ રહ્યો નથી. દિગંજરોની માન્યતા તો એવી છે કે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો ઉચ્છેદ ગયો. આ સંબંધમાં શ્વેતાંજરોની એવી દલીલ છે કે જ્યારે તેમના જયધ્વજ ઇલાદિ અન્યો યાદ રાખી શકાયા તો શું દ્વાદશાંગીમાંથી કશું પણ યાદ ન જ રહ્યું? શું અવશિષ્ટ ભાગ સ્વીકારવાથી પોતાના પગમાં કુહારો મારવો પડે તેમ ધારી તેઓ આવી માન્યતાને પોષી રહ્યા છે?

પરિકર્મ—

પરિકર્મ એટલે યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ; તેના હેતુરૂપ શાસ્ત્ર પણ ‘પરિકર્મ’ કહેવાય. જેમ ગણિત-શાસ્ત્રમાં સંકલના વગેરે સોળ પરિકર્મો જાણવાથી ગણિતના શેષ સૂત્રો સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પરિકર્મનો જાણકાર સૂત્ર, પૂર્વગત વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા મેળવે છે. આ પરિકર્મ (૧) સિદ્ધશ્રેણિકા, (૨) મનુષ્યશ્રેણિકા, (૩) પૃથ્થશ્રેણિકા, (૪) અવગાહનશ્રેણિકા, (૫) ઉપસંપત્તશ્રેણિકા, (૬) વિપ્રહાણશ્રેણિકા અને (૭) રચુતાચ્યુતશ્રેણિકા એમ સાત પ્રકારનું છે. વળી પ્રથમના બે પરિકર્મના ચૌદ ચૌદ ભેદો છે, જ્યારે બાકીનાં પાંચેના અચ્ચાર અચ્ચાર અવાંતર ભેદો છે એટલે આ પ્રમાણે ઉત્તર ભેદો ૧૮૩ થાય છે.^૨

આ પ્રમાણેની હકીકત સમવાયાંગ (સૂ. ૧૪૭)માં તેમજ નંદીસૂત્ર (સૂ. ૫૭)માં પણ છે. છતાં સમવાયની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ તેમજ નંદીની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત-વૃત્તિમાં પ્રથમનાં છ પરિકર્મોને સ્વસિદ્ધાન્તપ્રકાશક બતાવ્યાં છે, જ્યારે ગોશાલકે પ્રવર્તવેલા આજીવિક પાખંડિક સિદ્ધાન્તના મતે સાતમા સહિત આ છ એટલે સાત પરિકર્મો છે. આથી જે મૂળ સૂત્રમાં સાત ગણાવ્યા છે તે શું આજીવિક મત પ્રમાણે સમજવાના છે કે કેમ એમ પ્રશ્ન ઊઠે છે.

આ પરિકર્મોની નય-ચિંતાના સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે પ્રથમનાં છ સ્વ-ક્ષામાયિક પરિકર્મોનું ચાર વડે ચિંતન કરાતું હતું.

૧ સરખાવો પંચાશકની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકાની નિમ્નલિખિત પંક્તિ—

“ક્તિપયપ્રવચનાર્થતારતારકવિશેષાનુપવિદ્, શંયિષુઃ ।”

૨ આનાં માતૃકાપદ વગેરે નામો માટે જુઓ નંદીસૂત્ર (સૂ. ૫૭).

૩ આ બધા પરિકર્મોનો સર્વાશે-મૂળથી અને અર્થથી પણ ઉચ્છેદ ગયેલો છે.

૪ નૈગમ નયમા સામ્યદિક અને અસામ્યદિક યાને સામાન્યચાહી અને વિશેષચાહી એમ બે ભેદો છે. તે બેનો અમુકને સંબંધ અને વ્યવહારમાં અંતર્ભાવ થાય છે. શબ્દાદિ ત્રણ નયોને એક મણતાં સાતમા ચાર નયો બને છે.

સૂત્ર—

જીવ, અજીવ અને જીવાજીવ; લોક, અલોક અને લોકાલોક; સત્, અસત્ અને સદસત્ એમ ત્રણ ત્રણ રાશિને ઇચ્છનારા ત્રૈરાશિકો (કે જેમને વૃત્તિકારે ગોશાલો પ્રવર્તાવેલા આજીવિકો તરીકે ઓળખાવ્યા છે તેઓ) સાથે પરિકર્મોને દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક અને ઉભયાર્થિક એમ ત્રિવિધ નયથી વિચારે છે.

પૂર્વગતનાં સૂત્રોના અર્થોને સૂચન કરનારાં સૂત્રો સૂત્રમાં હોવાથી એને 'સૂત્ર' કહેવામાં આવે છે. સમસ્ત દ્રવ્ય, સમગ્ર પર્યાય, સકલ નયો અને સર્વે ભંગ-વિકલ્પો ઉપર આ સૂત્ર પ્રકાશ પાડે છે. એના ઋણસૂત્ર યાને ઋણસૂત્ર વગેરે ૧૨૨ પ્રકારો છે. એ પણ સૂત્રથી તેમજ અર્થથી હાલ તો ઉચ્છેદ ગયેલાં છે.

કોઈ ગ્રન્થમાંનો કોઈ શ્લોક હોય તેની એવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે કે જેમાં ખીજા શ્લોકોની જરા પણ અપેક્ષા ન રહે. એવી રીતે જાણે સૂત્રો પરસ્પર નિરપેક્ષ હોય તેવી રીતે તેની વ્યાખ્યા કરવી તે 'છિન્નચ્છેદ' નયનું કામ છે. પરસ્પર સાપેક્ષ ગણીને વ્યાખ્યા કરવી તે અચ્છિન્નચ્છેદ નયનું કામ છે. સ્વસમયસૂત્રની પરિપાટી પ્રમાણે આ સૂત્રો છિન્નચ્છેદનયિક છે. આજીવિકસૂત્રની પરિપાટી અનુસાર તે અચ્છિન્નચ્છેદનયિક છે. ત્રૈરાશિકોની પરિપાટી પ્રમાણે એ ત્રિકનયિક છે. સ્વમસય પ્રમાણે એ ચતુર્નયિક છે. એ રીતે ચાર બાવીસીઓ મળતાં એના ૮૮ પ્રકારો પડે છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ચાર જુદા જુદા દૃષ્ટિ-કોણથી સૂત્રના વિભાગો પાડતાં તે પ્રત્યેક જાતના વિભાગોની સંખ્યા બાવીસની આવે છે, પરંતુ આ વિભાગો પરસ્પર સમાન નથી, તેથી તો સૂત્રના ૮૮ પ્રકારો ગણાવાયા છે.

પૂર્વ—

તીર્થ પ્રવર્તાવતી વેળા તીર્થકરો ગણુધરોને ઉદ્દેશીને સૌથી પ્રથમ પૂર્વગતનાં સૂત્રોનો અર્થ કહે છે (તેથી એને 'પૂર્વ' કહેવામાં આવે છે). આ અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને ગણુધરો ગણુધરનામ ચરિતાર્થ થાય તે માટે દ્વાદશાંગી રચે છે. તેમાં અક્ષર-રચના આશ્રીને તેઓ આ પૂર્વોની રચના પ્રથમ કરે છે, એથી પણ એ 'પૂર્વ' કહેવાય છે. સ્થાપના આશ્રીને વિચાર કરીએ તો તેઓ સૌથી પ્રથમ આચારાંગ રચે છે અર્થાત્ દ્વાદશાંગીની રચના કરતાં તેઓ પ્રથમ પૂર્વ રચે છે અને આચારાંગનું નિર્માણ તો પછી થાય છે, છતાં જ્યારે આ બધી રચનાઓને ક્રમસર ગોઠવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આચારાંગને પ્રથમ સ્થાન અપાય છે, જ્યારે આ પૂર્વો કે જે દૃષ્ટિવાદના એક વિભાગરૂપ છે તેને બારમું સ્થાન અપાય છે.^૧ પૂર્વગતનાં ચૌદ વિભાગો કે જેને ચૌદ પૂર્વ તરીકે ઓળખાવાય છે તેનાં માપ અને નામો માટે વીરભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૫૯-૬૨)માં

૧ અન્ય-ગૌરવના ભયથી આનાં નામો અત્ર ન આપતાં સમવાયાંગ (સૂ. ૧૪૭) કે નંદીસૂત્ર (સૂ. ૫૭) બોલા બલામાત્ર કરવામાં આવે છે.

૨ "તિલો-દ્વિધા કૃતઃ પૃથક્ કૃતઃ છેદઃ-પર્યન્તો યેન સ છિન્નચ્છેદઃ, પ્રત્યેકં વિકલ્પિતપર્યન્તે દ્વયર્થઃ" (શ્રીમલયગિરિસૂરિદૃત નંદીવૃત્તિનું ૨૪૦ મું પાનું).

૩ આ પ્રમાણેની દૃષ્ટીકૃત શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સમવાયની ટીકાના ૧૩૦ મા પાનમાં મતાન્તરથી દર્શાવી છે; બાકી પ્રથમ તો તેઓ એમ કહે છે કે શ્રુતની રચના કરતાં ગણુધરે આચારાદિના ક્રમે રચના પણ કરે છે અને સ્થાપના પણ કરે છે.

વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં દરેક પૂર્વના અનુક્રમે કેટલા વસ્તુઓ છે તેનો નિર્દેશ કરીએ. ઉત્પાદ પૂર્વાદિ ચૌદ પૂર્વના 'વસ્તુઓની સંખ્યા ૧૦, ૧૪, ૮, ૧૮, ૧૨, ૨, ૧૬, ૩૦, ૨૦, ૧૫, ૧૨, ૧૩, ૩૦ અને ૨૫ ની છે.

અનુયોગ—

અનુકૂળ અથવા અનુરૂપ યોગ તે 'અનુયોગ' કહેવાય. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય (વિષય)ની સાથેનો અનુરૂપ સંબંધ તે 'અનુયોગ' છે. આ અનુયોગના મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગણિતકાનુયોગ એમ બે પ્રકારો છે. ધર્મના પ્રણેતા તીર્થંકરો હોવાથી તેઓ 'મૂળ' કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જે ભવમાં થઈ હોય ત્યાંથી માંડીને તે તેમના નિર્વાણ પરત્વેની હકીકત ઉપર પ્રકાશ પાડનારો અનુયોગ તે 'મૂલપ્રથમાનુયોગ' છે. શેરડીનાં બે પર્વના વચ્ચેલા લાગને ગણિતકા (ગંડેરી) કહેવામાં આવે છે. ગણિતકાના જેવી ગણિતકા છે. એ એક વિષયના અધિકારરૂપ ગ્રન્થ-પદ્ધતિ છે. એનો અનુયોગ તે 'ગણિતકાનુયોગ' કહેવાય છે. કુલકરગણિતકા, તીર્થંકર-ગણિતકા, ગણધરગણિતકા, ચિત્રાન્તરગણિતકા એમ અનેક ગણિતકાઓ છે. કુલકરગણિતકામાં વિમલવાહન વગેરે કુલકરોનાં પૂર્વ ભવો, જન્મ વગેરેનું સવિસ્તર વર્ણન છે. એ પ્રમાણે તીર્થંકર-ગણિતકા વગેરે માટે સમજી લેવું. ચિત્ર એટલે અનેક અર્થવાળી, અને અન્તર એટલે શ્રીમદ્ધર્મભદ્રેવ અને શ્રીઅનિતનાથ વચ્ચેનું આંતરું. આથી શ્રીમદ્ધર્મભદ્રેવના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓના મોક્ષગમન કે અનુત્તર વિમાનમાં ઉપપાત વિષે પ્રકાશ પાડનારી ગણિતકા તે ચિત્રાન્તરગણિતકા છે. એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ નન્દીની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિમાં ૨૪૨ માંથી તો ૨૪૬ માં પત્રમાં નજરે પડે છે.

ચૂલિકાઓ—

ચૂલિકા કહો કે ચૂલા કહો તે એક જ છે અને તેનો અર્થ શિખર થાય છે. દષ્ટિવાદરૂપ પર્વતની ચૂલારૂપ આ ચૂલિકાઓ, પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ અને અનુયોગમાં જે અર્થ ન કહ્યો તેના સંગ્રહરૂપ છે. પ્રથમના ચાર પૂર્વોને ચૂલિકા છે, બાકીનાને નથી. આ ચૂલિકાઓને 'ચૂલિકાવસ્તુ' પણ કહેવામાં આવે છે. પહેલા પૂર્વની ચૂલિકાની સંખ્યા ચારની છે. એ પ્રમાણે ખીન્ન, ત્રીન્ન અને ચોથા પરત્વેની ચૂલિકાની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૨, ૮ અને ૧૦ છે. આથી ચૂલિકાઓની કુલ સંખ્યા ૩૪ ની છે.

૧ વસ્તુ એટલે એક જાતનું ગ્રન્થનું પ્રકરણ (ગ્રન્થ-વિચ્છેદ-વિશેષ).

૨ તીર્થંકરગણિતકા અને મૂલપ્રથમાનુયોગ જૂદા ગણાવ્યા છે તેથી એમ કલ્પના થાય છે કે મૂલપ્રથમાનુયોગમાં સમસ્ત તીર્થંકરોનાં જીવનોને એક સરખી રીતે લાગૂ પડતી હકીકતોનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ, જ્યારે તીર્થંકર-ગણિતકામાં પ્રત્યેક તીર્થંકર આશ્રીને તેનાં જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગોનો પણ ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ.

૩ શ્રીધર્મધોષસૂરિકૃત દ્વસમગંડિકા કે જેનો ઉલ્લેખ સેનપ્રશ્ન (ઉ. ૪)ના ૧૦૧ માં પત્રમાં છે તેને પ્રસ્તુતમાં કશો સંબંધ નથી. યુગપ્રધાનગંડિકા પાચમા આરામાંના યુગપ્રધાનોનાં નામ, સ્થળ, દીર્ઘા, પર્યાય વગેરે હકીકત રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથ આજે પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ઉપલબ્ધ હોવાનું સંશયાય છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત છે કે નહિ તે અધ નજરે લેયા વિના કેમ કહેવાય?

આ પ્રમાણેની દષ્ટિવાદના પાંચ વિભાગોની સ્થૂલ રૂપરેખા છે. વિશેષમાં એમાં એક શ્રુતસ્કંધ છે, ત્રૌદ પૂર્વો છે, વસ્તુ, ચૂલવસ્તુ, પ્રાલૂત, પ્રાલૂતપ્રાલૂત, પ્રાલૂતિકા, પ્રાલૂતપ્રાલૂતિકા, સહસ્રપદ તેમજ અક્ષરોની સંખ્યા સંખ્યાતની છે, જ્યારે ગમો અને પર્યાયો અનંત છે તેમજ ત્રસ પરિત છે અને સ્થાવર અનંત છે.

નિર્યુક્તિ—

આચારાંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત ટીકાના ત્રીજા પત્રમાં નિર્યુક્તિ એટલે શું તે સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ છે કે “નિશ્ચયેનાર્થપ્રતિપાદિકા યુક્તિર્નિયુક્તિઃ” અર્થાત્ નિશ્ચયરૂપે અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી યુક્તિ તે ‘નિર્યુક્તિ’ છે. દશવૈકલિકની ટીકામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ એમ કહ્યું છે કે—

“નિર્યુક્તાનામેવ સૂત્રાર્થાનાં યુક્તિઃ—પરિપાઢ્યા યોજનં નિર્યુકયુક્તિરિતિ વાચ્યે યુક્તશબ્દ-
લોપાદિનિર્યુક્તિસ્તાં—વિપ્રકીર્ણાર્થયોજનાં”

અર્થાત્ છૂટા છવાયા અર્થોને જોડી આપવાનું કામ—પરસ્પર સૂત્રોના અર્થોનું અનુસંધાન નિર્યુક્તિ કરે છે. આની ભાષા પ્રાકૃત છે અને તે પદ્યબદ્ધ છે. કુલ તેર નિર્યુક્તિઓ જે ગણાવાય છે તેનાં નામો નીચે સુજળ છે:—

(૧) આવશ્યક-નિર્યુક્તિ, (૨) દશવૈકલિક-નિર્યુક્તિ, (૩) ઉત્તરાધ્યયન-નિર્યુક્તિ, (૪) આચારાંગ-નિર્યુક્તિ, (૫) સૂત્રકૃતાંગ-નિર્યુક્તિ, (૬) દશાશ્રુતસ્કંધ-નિર્યુક્તિ, (૭) કલ્પ-નિર્યુક્તિ, (૮) અવહાર-નિર્યુક્તિ, (૯) સૂર્યપ્રશ્ન-નિર્યુક્તિ, (૧૦) ઋષિભાષિત-નિર્યુક્તિ, (૧૧) ઓઘ-નિર્યુક્તિ, (૧૨) પિણ્ડ-નિર્યુક્તિ, અને (૧૩) સંસકૃત-નિર્યુક્તિ. આ નિર્યુક્તિઓ પૈકી સાતમી અને દશમી નિર્યુક્તિઓ જોવામાં આવતી નથી. પહેલી, ચોથી, પાંચમી અને નવમી આગમોદય સમિતિ તરફથી, બીજી અને ત્રીજી દે૦ લા૦ પુ૦ સંસ્થા તરફથી અને આઠમી શ્રીમાણેક મુનિએ છવાવી છે. અગ્રારમી અને બારમી એ વસ્તુતઃ નિર્યુક્તિ નથી, કેમકે એ કોઈ ગ્રંથની વ્યાખ્યા-રૂપ નથી, કિન્તુ સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપ છે. આ પૈકી ઓઘનિર્યુક્તિ આગમોદય સમિતિ તરફથી અને પિંડનિર્યુક્તિ દે. લા. પુ. સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. સંસકૃત-નિર્યુક્તિ ક્યા બે બાધ કે પેચ પદાર્થોનું મિશ્રણ થતા જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પ્રથમની દશ નિર્યુક્તિઓના કર્તા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી છે. આ વાતને આવશ્યકની નિર્યુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે:—

૧ અત્યારે સંખ્યાત પ્રાલૂતો પૈકી યોનિપ્રાલૂત જર્ણુ-શીર્ણુ દશમાં બાણુડારકર ઔરિયેન્દલ ધન્ડિ-ટપ્પટ (પુના)માં મળી આવે છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધપ્રાલૂત, નિમિત્રપ્રાલૂત, વિદ્યાપ્રાલૂત, સ્વરપ્રાલૂત, ક્ષાયપ્રાલૂત એ નામો તેમજ તેને લગતી થોડી ઘણી હકીકત મળે છે. યોનિપ્રાલૂત તેમજ સિદ્ધપ્રાલૂત તાદિ ત્રણ પ્રાલૂતો ઉપર ઇતિહાસજ્ઞ મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયનો ‘આપણાં પ્રાલૂતો’ એ લેખ પ્રકાશ પાડે છે. (જુઓ ‘જૈન યુગ’ પૃ૦ ૧, અં. ૩-૪). સ્વરપ્રાલૂતનો નામનિર્દેશ અનુયોગદ્વારની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૬ માં પત્રમાં છે. ક્ષાય-પ્રાલૂતનો નિર્દેશ પંચસંગ્રહની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિના પ્રારંભમાં છે. જયપ્રાલૂત એ પ્રશ્નવ્યાકરણનું બીજું નામ હોય એમ સૂચવાય છે એટલે જ તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી. વિશેષમાં આ પ્રશ્નવ્યાકરણ કંઈ આગમ નથી. એ તો ન્યોતિપનો સંદેહ છે એમ કહેવાય છે.

“આવસ્સગસ્સ દસકાલિથસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।
 સૂયગહે નિજ્જુત્તિં વુચ્છામિ તહા દસાણં ચ ॥ ૮૪ ॥
 કલ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં વવહારસ્સેવ પરમણિગ્ગસ્સ ।
 સૂરિઅપ્પણત્તીપ વુચ્છંં હસિમાસિઆણં ચ ॥ ૮૫ ॥
 एतेसिं निज्जुत्तिं वुच्छामि अहं जिणोवणसेणं ।
 आहारणहेउकारणपयनिवहमिणं समासेणं ॥ ८६ ॥”

નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ઔદપૂર્વધારીનો રચેલો ગ્રંથ ‘આગમ’ કહેવાય છે. તો એ કથન અનુસાર આ નિર્યુક્તિઓને ‘આગમ’ તરીકે ઓળખાવાય. તેમ કરતાં આગમની કુલ સંખ્યા ૮૪ ની થાય છે.

દશવૈકાલિક—

શ્રુતના જે અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ એવા બે ભેદ છે તે પૈકી અંગબાહ્યના આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એમ બે અવાંતર ભેદો છે. તેમાં વળી આવશ્યક-વ્યતિરિક્તના ‘કાલિક’ અને ‘ઉત્કાલિક’ એમ બે પ્રકારો છે. ઉત્કાલિકના અનેક પ્રકારો છે. તેમાંના એક પ્રકારનું નામ ‘દશવૈકાલિક’ છે. એના કર્તાનું નામ ‘શ્રીશાચ્યંભવસૂરિ’ છે. તેઓ ઔદપૂર્વધર હતા. તેમને પોતાના પુત્ર મનકેને દીક્ષા આપી ત્યારબાદ તેમણે ઉપયોગ મૂક્યો તો જણાયું કે મનકે મુનિનું આયુષ્ય ફક્ત છ માસનું છે. આથી તેમણે વિચાર કર્યો કે કંઈ કારણ હોય તો ઔદપૂર્વધરો પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે અને દશપૂર્વધરો તો અવશ્ય ઉદ્ધાર કરે જ. હું ઔદપૂર્વધર છું, વાસ્તે મારા પુત્રની સફળતિ થાય તે માટે મારે પણ પ્રયાસ કરવો. આમ વિચારી તેમણે ‘પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર

૧ છાયા—

आवश्यकस्य दश(वै)कालिकस्य तथा उत्तराध्य(यन)-आचारयोः ।
 सूत्रकृते निर्युक्तिं वक्ष्ये तथा दशानां च ॥
 कल्पस्य च निर्युक्तिं व्यवहारस्यैव परमनिष्ठस्य ।
 सूर्यप्रज्ञप्तैर्वक्ष्ये ऋषिभाषितानां (देवेन्द्रस्तवादीनां) च ॥
 एतेषां निर्युक्तिं वक्ष्येऽहं जिनोपदेशेन ।
 आधारणहेतुकारणपदनिवहामेतां समासेन ॥

૨ હાલ ઉપલબ્ધ આગમોની આ સંખ્યા છે. એમાં ૪૧ સૂત્રો, ૩૦ પયના, ૧૨ નિર્યુક્તિઓ અને એક મહાભાષ્ય (વિશેષાવશ્યક)નો સમાવેશ કરાયેલો છે. નંદીસૂત્રમાં જે ૮૪ આગમો ગણાવ્યા છે તે કંઈ આના આ જ નથી. તેમાં ૩૪ સૂત્ર અને ૫૦ પયનાનો અતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધો જૈન ગ્રંથાવલી, ઔદ-નિર્યુક્તિ અને પિંડ-નિર્યુક્તિને પ્રચલિત ૪૫ આગમોમાં ગણી લેવામાં આવે છે. તેમ થતાં આ ૪૫ આગમો, ૧૦ અવશિષ્ટ સૂત્રો, ૨૦ પયનાઓ અને ૬ નિર્યુક્તિ મળતાં ૮૬ ની સંખ્યા થાય છે.

વિચારસાર (પૃ. ૭૮)માં આગમોની સંખ્યા ૪૫ હોવાનો નિર્દેશ છે.

૩ અવશ્ય કરવા લાયક સામાયિક વગેરે અનુષ્ઠાનોને પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુત ‘આવશ્યક’ કહેવાય છે.

૪-૫ જે દિવસની પહેલી અને પાછલી પાંચી તેમજ રાતની પહેલી અને પાછલી પોરૂપીમાં જ લાગુાય તે ‘કાલિક’ શ્રુત છે. જે કાલ-વેલા સિવાય અન્ય વખતે લાગુાય તે ‘ઉત્કાલિક’ છે.

૬ એના વૃત્તાન્ત માટે બુદ્ધો પરિશિષ્ટપર્વ (સં ૫).

૭ કયા કયા પૂર્વમાંથી શેનો શેનો ઉદ્ધાર કર્યો તે વાત શ્રીભદ્રબાહુકૃત દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિની સોળમી, સત્તરમી અને અઠારમી ગાથાઓ ઉપરથી જણાય છે.

મધ્યપ્રશ્ન ૩૪

કરવા માંડ્યો. થોડોક દિવસ બાકી રહ્યો હતો તેવામાં દુમપુષ્પિકા વગેરે દશ અધ્યયનોથી વિભૂષિત આ સૂત્રનો તેઓ ઉદ્ધાર કરી રહ્યા. આથી એને 'દશવૈકાલિક' કહેવામાં આવે છે.^૧ આના ઉપર બુદ્ધા બુદ્ધા મુનિવરોએ વ્યાખ્યાઓ રચી છે. જેમકે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની 'નિર્યુક્તિ, ચિરલ મુનીશ્વરકૃત ચૂર્ણિ, શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત 'બૃહદ્વૃત્તિ તથા 'લઘુવૃત્તિ, શ્રીતિલકાચાર્ય, 'શ્રીમુમતિસૂરિ અને શ્રીવિનયહંસની વૃત્તિઓ, શ્રીશાંતિદેવની અવચૂરિ, શ્રીસમયમુંદરકૃત શબ્દાર્થવૃત્તિ, શ્રીમાણિક્યશેખરકૃત વૃત્તિદીપિકા, તેમજ વિવિધ મુનિવરોએ રચેલા ટપ્પા. વિશેષમાં જેમ મેરૂ પર્વત ૪૦ યોજન જેવડી બે ચૂલિકાથી શોભે છે તેમ આ દશવૈકાલિક રતિવાક્યચૂલા અને વિવિક્તચર્યાચૂલા વડે શોભે છે.

આ ગ્રન્થ સાધુઓના આચાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. શ્રાવકોને આગમો લાણુવાનો અધિકાર છે કે નહિ એ વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નને બાબુ ઉપર રાખીએ તોપણ એટલું તો કહી જ શકાય કે આવશ્યકસૂત્ર (સંપૂર્ણ) તેમજ આ દશવૈકાલિકનાં ચાર અધ્યયનો કંઠસ્થ કરવાનો અને પાંચમા અધ્યયનનો અર્થ લાણુવાનો શ્રાવકોને અધિકાર છે.^૨ બુઓ સેનપ્રશ્ન (ઉ૦ ૪, પૃ૦ ૧૦૪). ભક્તપરિજ્ઞા આદિ ચાર પ્રકીર્ણકો પણ લાણી શકાય. બુઓ હીરપ્રશ્નનું નવમું પૃષ્ઠ.^૩

ૐ ૐ ૐ ૐ

હયપચ્છાણ નમો તુહ નિચ્ચફુરંતનહમણિગણાણં ।

સંતાવયાણ જણપથ્થણિજ્જહાયાણ પાયાણં ॥ ૨૯ ॥

[હતપ્રત્યૂહેભ્યઃ નમઃ તવ નિત્યસ્ફુરન્નભોમણિ(નિત્યસ્ફુરન્નસ્વમણિ)ગણેભ્યઃ ।
સન્તાપકેભ્યઃ (શાન્તાપદ્ભ્યઃ) જનપ્રાર્થનીયચ્છાયેભ્યઃ પાદેભ્યઃ ॥]

અવચૂર્ણિઃ

હયેતિ । હતઃ પચ્છૂહો-દેશીયવચ્ચનેન દિનકરો યૈસ્તેષાં તવ નિત્યં સ્ફુરન્નભોમણીનાં-દિન-કરાણાં ગણો યેષુ તેષાં સન્તાપકાનાં જનૈઃ પ્રાર્થનીયા હાયા યેષાં {ઇત્યયોગઃ} । પક્ષે પ્રત્યૂહઃ-ચિદ્ધઃ । નિત્યસ્ફુરન્નસ્વમણીનાં ગણો યેષુ । શાન્તાઃ-શમિતા આપદો યૈઃ । હા-યા-શોભા ॥ ૨૯ ॥

૧ વિદ્યાલ એટલે અસકલ (સંપૂર્ણ નહિ તે), બાણુક. વિકાલે-અપરાહ્ણે નિવૃત્તં વૈકાલિકં અથવા વિકાલે પટ્યમે દ્વિત્વ વૈકાલિકં (બુઓ ચૂર્ણિ). દશાધ્યયનનિર્માણં ચ તદ્ વૈકાલિકં ચ દશવૈકાલિકમ્.

૨-૩ 'એષિ દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા' તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪ માં ૪૭ મા ગ્રન્થાંક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. સાથે સાથે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત બૃહદ્વૃત્તિ પણ છપાયેલી છે.

૪-૫ શ્રીહરિભદ્રીય લઘુ વૃત્તિ તેમજ શ્રીમુમતિસૂરિની રચેલી વૃત્તિની એક પ્રતિ પાટણના સંપર્થી-પાણના બંધારમાં છે.

૬ વિચારસાર (પૃ. ૮)માં આવશ્યક-ચૂર્ણિમાંથી અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

"નમો માતૃ જહન્નેણં અદ્વપવપગમાયાઓ, ઉપ્પોસેણં તુ વારસ અંગાદં સાવગસ્સ વિ જહન્નેણં તં ચેવ, ઉક્કોસેણં ઉપ્પોપપિયા સુગંઓ બાધઓ વિ, પિદેસણગ્ગયણં ન સુત્તઓ, અત્થઓ પુણ ઉહાવેણં સુગદ્ ।"

૭ આ ૨મો તે (હી. દં. કૃત આવૃત્તિગત) ઉલ્લેખઃ—

"પરમપરવા મહાપરિજ્ઞા-ચતુઃશરણા-ડડતુરપ્રત્યાયયાન-સંસ્તારકપ્રકીર્ણકાનામધ્યયને શ્રાદ્ધાનામધિકારસ્વમવ-સંપદે."

શબ્દાર્થ

હય (હત)=નાશ કરેલ.

પચ્ચૂહ (દિનકર)=સૂર્ય.

પચ્ચૂહ (પ્રત્યૂહ)=વિદ્ય.

પચ્ચૂહ (પ્રત્યૂષ)=મળસકું.

હયપચ્ચૂહાણ=(૧) નાશ કર્યો છે સૂર્યનો જેમણે
એવા; (૨) નાશ કર્યો છે વિદ્યોનો જેમણે એવા;
(૩) નષ્ટ કર્યું છે-મટાડ્યું છે મળસકું જેમણે એવા.

નમો (નમઃ)=નમસ્કાર.

તુહ (તવ)=તારા.

નિચ્ચ (નિલ)=હમેશાં, સદા.

ફુરંત (સ્ફુરત્)=સ્ફુરાયમાણ.

નહ (નમસ્)=ગગન.

નહ (નલ)=નખ.

મણિ (મણિ)=મણિ, રત્ન.

ગણ (ગણ)=સમૂહ.

ગણ (કણ)=કણ, લવ.

નિચ્ચફુરંતનહમણિગણાણં=(૧) સર્વદા સ્ફુરાયમાણ
છે નભોમણિ (સૂર્ય)ના સમૂહ જેમને વિષે એવા;
(૨) નિલ દીપતા છે નખરૂપ મણિ-ગણ જેમને
વિષે એવા; (૩) સર્વદા સ્ફુરતા સૂર્યના કણ(કણ).
સંતાવયાણ (સન્તાપકેભ્યઃ)=(૧) તપનારાં, (૨) ત-
પાવનારાં.

સંત (શાન્ત)=શમી ગયેલ.

આવય (આપદ્)=આપત્તિ, કષ્ટ.

સંતાવયાણ=શમી ગઇ છે આપત્તિઓ જેમનાંથી
એવા.

જણ (જન)=માનવ.

પત્થણિજ્ઞ (પ્રાર્થનીય)=પ્રાર્થના કરવા લાયક.

છાયા (છાંયા)=(૧) છાયા, છાંયડો, (૨) કાન્તિ, શોભા.

જણપત્થણિજ્ઞછાયાણ=(૧) માનવોને પ્રાર્થવા લાયક
છે છાયા જેમની એવા; (૨) માનવોને પ્રાર્થનીય
છે શોભા જેમની એવા.

પાયાણં (પાદેભ્યઃ)=ચરણોને, પગોને.

પદાર્થ

વિ૦—“જેમણે સૂર્યનો સંહાર કર્યો છે એવાં (છતાં) સર્વદા સ્ફુરાયમાણ સૂર્યના
સમુદાયવાળાં, તેમજ વળી સંતાપક (છતાં) માનવોને પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છાયાવાળાં
એવાં તારાં ચરણોને નમસ્કાર હો.”

પરિ૦—“જેમણે વિદ્યોનો વિનાશ કર્યો છે એવાં, વળી નિલ દીપતા નખરૂપ મણિ-
ગણથી યુક્ત તથા વળી આપત્તિઓનો અંત આણનારાં તેમજ જેમની શોભા મનુષ્યોને પ્રાર્થ-
નીય છે એવાં તારાં ચરણોને પ્રણામ હોજો.”—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

અન્યપદ્ધીય અર્થ—

પંડિતજી સૂચવે છે તેમ આ સમગ્ર પદાર્થ સૂર્યનાં કિરણોને ઉદેશીને પણ ઘટાવી શકાય
છે. જેમકે, મળસકાને મટાડનારાં, સ્ફુરાયમાણ નભોમણિના કણરૂપ તથા તપનારાં તેમજ મનુ-
ષ્યોને પ્રાર્થવા યોગ્ય કાંતિવાળાં એવાં સૂર્યનાં કિરણોને વન્દન.

૫ ૫ ૫ ૫

इअ सयलसिरिनिबंधण ! पालय ! पच्चल ! तिलोअलोअस्स ।

भव मज्झ सया मज्झत्थ ! गोअरे संथुइगिराणं ॥ ३० ॥

[હતિ સકલશ્રીનિવન્ધન ! પાલક ! પ્રત્યલ ! ત્રિલોકલોકસ્ય ।

ભવ સમ સદા મધ્યસ્થ ! ગોચરે સંસ્તુતિગિરામ્ ॥]

॥ હિતિ શ્રીધનપાલકૃતિઃ ॥

અવચૂર્ણિઃ

હિતિ । હિતિ-એવં સંસ્તુતિગિરાં ગોચરે-વિષયે ભવ । હે {સકલ}શ્રીનિવન્ધન ! હે સદા મધ્યસ્થ !-રાગદ્વેષરહિત ! અત્ર ચ 'ધનપાલ' હિતિ વર્ણેઃ કવિનામ ॥ ૩૦ ॥

હિતિ શ્રીધનપાલપણ્ડિતકૃતસ્તુતેરવચૂર્ણિઃ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

શીખ-દાર્થ

હિતિ (હિતિ)=એમ.

સયલ (સકલ)=સકળ, સર્વ.

સિરિ (શ્રી)=શ્રદ્ધાશ્રી, સંપત્તિ.

નિવંધન (નિવન્ધન)=કારણ.

સયલસિરિનિવંધન ! =હે સકળ સંપત્તિના કારણ !

પાલક ! (પાલક) =હે રક્ષક !

પ્રત્યલ ! (પ્રત્યલ) =હે સમર્થ !

ત્રિલોક (ત્રિલોક) =ત્રેલોકીય.

લોક (લોક) =લોક, જગત.

ત્રિલોકલોકસ્ય =ત્રેલોકીયના લોકના.

ભવ (ભવ) =તું હો.

મઙ્ગ (મમ)=મારા.

સયા (સદા)=સદા, નિત્ય.

મઙ્ગત્થ ! (મધ્યસ્થ) =હે મધ્યસ્થ !, હે વીતરાગ !

ગોચરે (ગોચરે)=ગોચર, વિષય.

મઙ્ગ ! (મહા) =હે પૂજ્ય !

અત્થ (અર્થ)=અર્થ.

ગોચર (ગોચર)=ગોચર, વિષય.

અત્થગોચરે=અર્થ-ગોચર.

સંયુદ્ધ (સંસ્તુતિ)=સુન્દર સ્તુતિ.

ગિરાણં (ગિરામ્)=ગિરાનો, વાણીનો.

પદાર્થ

"હે સર્વ સંપત્તિના કારણ ! હે રક્ષક ! હે ત્રેલોકીયમાંના લોકને વિષે સમર્થ ! હે સદા મધ્યસ્થ ! તું આ પ્રમાણે મારી સુંદર સ્તુતિ-વાણીનો વિષય થા. [અર્થવા હે સર્વં સમર્થ ! હે સર્વદા પૂજ્ય ! તું આ પ્રમાણે મારી સ્તુતિ-ગિરાના અર્થનો વિષય થા (અર્થાત્ તું આ પ્રમાણે તારી સ્તુતિ કરનારો થાઉં]."—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

નામ-સૂચન—

મહાપલ-પંચાશિકાના અન્તિમ પદમાં લંગ્યન્તરથી—શબ્દની મનોહર રચના વડે જેમ કવિરાજે પોતાનું 'ધનુષાલ' (ધનપાલ) એવું નામ સૂચવ્યું છે, તેમ આ શ્રીમહાવીર પ્રભુને વિજયિત્વ વીર-સ્તુતિના અન્ત્ય પદમાં નિવંધનપાલય શબ્દોથી 'ધનપાલ' એવા સ્પષ્ટ અભિધાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

રૂપ-શિલ્પ—

'મોધ્યન-પ્ય-પાં જઃ' (૮-૨-૨૫) સૂત્રથી મલનું મઙ્ગ ણને. પછી પૂર્વે સૂચવેલ સૂત્ર વડે મઙ્ગ ણને.

૪ ૪ ૪ ૪

૧ 'હિતિ શ્રીવર્ધમાનગ્યામિનો વિરોધાલદ્વારમયી પંડિતધનપાલવિરચિતા ॥ છ ॥ સં. ૧૪૮૫ વર્ષે ફાલ્ગુન મસિ પ્રતિપદિ મંડપેડેવિ ॥ શ્રી' હિતિ ઘ-પાઠઃ, ગ-પાઠસ્તુ 'હિતિ વીરલોચનં સમાપ્તમ્' હિતિ ।

૨ 'હિતિ પંડિતધનપાલવિરચિતશ્રીસર્વજ્ઞસ્તુતેરવચૂરિઃ ॥ છ ॥ શ્રીમંડપાચલેડલેવિ મયા ॥ શ્રી ॥ પં. હેમ-નંદનગણિનાડલેવિ સ્વપરમણનાય' હિતિ ઘ-પાઠઃ । સ્વ-પાઠસ્ત્વેચમ્—'શ્રીવર્ધમાનજિનમ્વનાવચૂર્ણિઃ તપામચ્છીય-પલિગર્ભાનકલપ્રમોદગણિશિષ્પતેજપ્રમોદસુનિના લિપીકૃતં મદારકશ્રીવિનયકીર્તિસૂરિના વાચનાય કૃતે સંવત્ ૧૧૫૨ વર્ષે ધ પગ વરિ વુધે પૂર્ણ ॥'

૩ માર્ગસમાંના રવનો તેમજ સંયુક્ત શબ્દોમાંના ધ્ય અને જનો પણ જ થાય છે.

कवीश्वरश्रीधनपालप्रणीता

॥ वीरस्तुतिः ॥

(संस्कृत-प्राकृता)

सरभसनृत्यत्सुरयुवतिकुचतटत्रुटितहारतारकितम् ।

जायं सिद्धत्थनरिंदमंदिरं जस्स जम्मस्मि ॥ १ ॥

[जातं सिद्धार्थनरेन्द्रमन्दिरं यस्य जन्मनि ॥]

बुद्ध्वाऽवधिना निजजन्ममज्जने हृदयभावमशनिभृतः ।

लीलाइ चलणकोडीइ चालिओ जेण सुरसेलो ॥ २ ॥

[लीलया चरणकोट्या चालितो येन सुरशैलः ॥]

येन च बाल्ये विबुधो विवर्धमानः सविभ्रं नभसि ।

हणिऊण मुट्ठिणा वामणीकओ कुलिसकठिणेणं ॥ ३ ॥

[हत्वा मुष्टिना वामनीकृतः कुलिशकठिनया ॥]

सुरपतिपुरतो विवृतिं वितन्वता विततवाङ्मयं येन ।

जणियं जयस्स विज्जोवएससमए महच्छरियं ॥ ४ ॥

[जनितं जगतो विद्योपदेशसमये महदाश्चर्यम्]

मातापित्रोः प्रेमानुबन्धमधिकं विबुध्य यः स्थितवान् ।

दिग्वालंकारफुरंतविग्गहो चत्तसंगो वि ॥ ५ ॥

[दिव्यालङ्कारस्फुरद्विग्रहस्त्यक्तसङ्गोऽपि ॥]

येन परित्यज्य जरत्तृणमिव राज्यं समं सुहृत्स्वजनैः ।

वूढो दढनियमभरो लीलाइ गिरिंदरुंदयरो ॥ ६ ॥

[व्यूढो दृढनियमभरो लीलया गिरीन्द्रविस्तीर्ण(रुन्द्र)नरः ॥]

सङ्गमकसुरतरुण्यः स्वगात्रसौन्दर्यविजितरतिरूपाः ।

अब्भत्थंतीओ दढं थेवं पि न जेण गणिआओ ॥ ७ ॥

[अभ्यर्थयन्त्यो दृढं स्तोकमपि न येन गणिताः ॥]

પ્રકુપિતસુરાધિપવિક્ષિપ્તાદીસદમ્ભોલિભેદસમ્ભ્રાન્તઃ ।

ચમરો ચલણુપ્પલમૂલમાગઓ રવિખઓ જેણ ॥ ૮ ॥

[ચમરશ્ચરણોત્પલમૂલમાગતો રક્ષિતો યેન ॥]

યેન ઘનકર્મપટલં પ્રકટતપોવહ્નિના વિનિર્દહ્ય ।

પલયરવિતેયપાયડમુપ્પાડિયમક્ષયં નાણં ॥ ૯ ॥

[પ્રલયરવિતેજઃપ્રકટમુત્પાદિતમક્ષયં જ્ઞાનમ્ ॥]

યશ્ચ સુચિરં પૃથિવ્યાં મિથ્યાત્વાન્ધં વિબોધ્ય ભવ્યજનમ્ ।

ઠાણં જન્મજરમરણરોગપરિવર્જિયં પત્તો ॥ ૧૦ ॥

[સ્થાનં જન્મજરામરણરોગપરિવર્જિતં પ્રાપ્તઃ ॥]

તં નમત નમ્રશતમશ્વમણિમુકુટવિટઙ્કઘૃષ્ટચરણયુગમ્ ।

ભુવણસ્સ વિ બંધણપાલણક્ષમં વદ્ધમાણજિણં ॥ ૧૧ ॥—કુલકમ્

[ભુવનસ્યાપિ બન્ધનપાલનક્ષમં વર્ધમાનજિનમ્ ॥]

શીખદાર્થ

સહ=સાથે.

રમસ=(૧) આનંદ, (૨) વેગ.

નૃત્યત્ (ધા० નૃત્)=નાચતી.

સુર=દેવ.

યુવતિ=શ્રી, અંગના.

કુચ=સ્તન, પયોધર.

તટ=તટ.

ત્રુટિત (ધા० ત્રુટ્)=તૂટી ગયેલ.

હાર=હાર.

તારકિત (મૂ० તારક)=તારામય બનેલું.

સરમસનૃત્યત્સુરયુવતિકુચતટ્રુટિતહારકિતં=

આનંદ અથવા વેગ પૂર્વક નૃત્ય કરતી દેવાંગનાના

સ્તન-તટથી તૂટી ગયેલા હાર વડે તારામય બનેલું.

જાયં (જાતં)=થયું, બન્યું.

સિદ્ધત્થ (સિદ્ધાર્થ)=સિદ્ધાર્થ.

નરિંદ (નરેન્દ્ર)=નૃપતિ, રાજા.

મંદિર (મન્દિર)=મંદિર, મહેલ.

સિદ્ધત્થનરિંદમંદિરં=સિદ્ધાર્થ રાજાનો મહેલ.

જસસ (યસ્ય)=જેના.

જન્મમિમ (જન્મતિ)=જન્મને વિષે.

બુદ્ધ્વા (ધા० બુધ્)=ભણીને.

અવધિના (મૂ० અવધિ)=અવધિ(જ્ઞાન) વડે.

નિજ=પોતાના.

જન્મન્=જન્મ.

મજ્જન=સ્નાન.

નિજજન્મમજ્જને=પોતાના જન્મ-સ્નાનને વિષે.

હૃદય=હૃદય, અંતઃકરણ.

ભાવ=ભાવ, આશય, અભિપ્રાય.

હૃદયભાવં=હૃદયના ભાવને.

અશનિ=વજ્ર.

મૃત્=ધારણ કરનાર.

અશનિમૃતઃ=વજ્રને ધારણ કરનારાની, ઇન્દ્રની.

લીલાઈ (લીલયા)=લીલાથી.

ચલણ (ચરણ)=ચરણ, પગ.

કોડી (કોટી)=અગ્ર ભાગ.

ચલણકોડીઈ=ચરણના અગ્ર ભાગ વડે.

ચાલિઓ (ચાલિતઃ)=ચલાયમાન થયો, હલાવાયો.

જેણ (યેન)=જેનાથી.

સુર=દેવ.

સેલ(શૈલ)=પર્વત.

સુરસેલો=દેવોનો પર્વત, મેરૂ,

યેન (મૂં યદ્)=જેનાથી.
 સ્વ=અને.
 બાલ્યે (મૂં બાલ્ય)=આળપણમાં.
 વિવૃધઃ (મૂં વિવૃધ)=દેવ.
 વિવર્ધમાનઃ (મૂં વિવર્ધમાન)=વધતો જતો.
 વિભ્રમ=વિભ્રમ.
 સવિભ્રમ=વિભ્રમ પૂર્વક.
 નભસિ (મૂં નભસ્)=આકાશમાં.
 હણિકુળ (હત્વા)=હણીને.
 મુદ્ધિણા (મુદ્ધિના)=મુદ્ધીથી.
 વામણીકઓ (વામનીકૃતઃ)=વામન કરાચો.
 કુલિસ (કુલિશ)=વજ્ર.
 કઢિણ (કઠિન)=કઠણ.
 કુલિસકઢિણેણ=વજ્રના જેવી કઠણ.
 પતિ=નાથ, સ્વામી.
 સુરપતિ=સુરોનો સ્વામી, ઇન્દ્ર.
 પુરતસ્=સામે.
 સુરપતિપુરતઃ=ઇન્દ્રની સામે.
 વિવૃત્તિ (મૂં વિવૃત્તિ)=વિસ્તારને.
 વિતન્વતા (મૂં વિતન્વત્)=વિસ્તારતા.
 વિતત=વિશાળ.
 વાઙ્મય=સાહિત્ય.
 વિતતવાઙ્મય=વિશાળ સાહિત્યને.
 જણિયં (જનિતં)=થયું.
 જયસ્સ (જગતઃ)=દુનિયાના.
 વિજ્ઞા (વિદ્યા)=વિદ્યા.
 ઉવપ્સ (ઉપદેશ)=ઉપદેશ.
 સમઅ (સમય)=સમય, વખત.
 વિજોવપ્સસમય=વિદ્યાના ઉપદેશના સમયે.
 મહ (મહત્)=મોટું.
 અચ્છરિય (આશ્ચર્ય)=આશ્ચર્ય, નવાઈ.
 મહચ્છરિયં=મોટું આશ્ચર્ય.
 માતાપિત્રોઃ (મૂં માતાપિતૃ)=માબાપનો.
 પ્રેમન્=પ્રેમ, સ્નેહ.
 અનુવન્ધ=અનુબંધ.
 પ્રેમાનુવન્ધં=પ્રેમના અનુબંધને.
 અધિકં (મૂં અધિક)=વિશેષ.
 વિવૃધ્ય (ધાં વૃધ્)=જાણીને.
 યઃ (મૂં યદ્)=જે.
 સ્થિતવાન્ (મૂં સ્થિતવત્)=રહો.

દિવ્ય (દિવ્ય)=દિવ્ય, દેવતાઈ.
 અલંકાર (અલંકાર)=અલંકાર, ભૂષણ.
 પુરંત (સ્ફુરતમાણ)=સ્ફુરતા, દીપતા.
 વિગ્ગહ (વિગ્રહ)=દેહ.
 દિવ્યાલંકારપુરંતવિગ્ગહો=દિવ્ય ભૂષણથી દીપતા દેહવાળો.
 ચત્ત (લક્ષ)=લક્ષ દીધેલ.
 સંગ (સન્ન)=સંગ, સોબત.
 ચત્તસંગો=લક્ષ દીધો છે સંગ જેણે એનો.
 વિ (અપિ)=પણ.
 પરિત્યજ્ય (ધાં ત્યજ્)=ત્યાગ કરીને, છોડીને.
 જરત્=વૃદ્ધ, ઊર્ણ.
 તૃણ=ધાસ.
 જરતૃણં=ઊર્ણ ધાસને.
 ઇવ=જેમ.
 રાજ્યં (મૂં રાજ્ય)=રાજ્યને.
 સમં=સાથે.
 સુહૃત્=મિત્ર, સોબતી.
 સ્વજન=સ્વજન.
 સુહૃત્સ્વજનૈઃ=મિત્રો અને સ્વજનોથી.
 વૂઢો (વ્યૂઢ)=વડન કરાચો.
 દઢ (દઢ)=દૃઢ, મજબૂત.
 નિયમ (નિયમ)=નિયમ.
 ભર (ભર)=ભાર.
 દઢનિયમભરો=દૃઢ નિયમનો ભાર.
 ગિરિંદ્ર (ગિરીન્દ્ર)=ગિરિરાજ, ઉત્તમ પર્વત.
 રંદયર (વિસ્તૃતતર)=વિશેષ વિશાળ.
 ગિરિંદ્રંદ્રયરો=ગિરિરાજના જેવો અધિક વિશાળ.
 સક્કમક=સંગમ,
 તરુણી=યુવતિ.
 સક્કમકસુરતરુણ્યઃ=સંગમની સુરાંગનાઓ.
 સ્વ=પોતાના.
 ગાત્ર=દેહ, શરીર.
 સૌન્દર્ય=સુન્દરતા.
 વિજિત (ધાં જિ)=જીતેલ.
 રતિ=રતિ, પ્રણયની પત્ની.
 રૂપ=રૂપ.
 સ્વગાત્રસૌન્દર્યવિજિતરતિરૂપાઃ=પોતાના શરીરની સુન્દરતા વડે જીતેલ છે રતિનું રૂપ જેમણે એવી.
 અન્મત્યંતીઓ (અન્મત્યંત્લ)=પ્રાર્થના કરતી.

દઢં (દઢં)=દૃઢ.

થેવં (સ્તોકં)=થેાડું.

ગણિઆઓ (ગણિતાઃ)=ગણના કરાથી.

પ્રકુપિત (ધાં કુપ્)=અતિશય ગુસ્સે થયેલ.

અધિપ=અધિપતિ, સ્વામી.

વિક્ષિપ્ત (ધાં ક્ષિપ્)=વિશેષતઃ ફેંકેલું.

આદીપ્ત (ધાં દીપ્)=અળહળતું.

દમ્ભોલિ=વજ્ર.

મેદ=ભેદવું તે.

સમ્પ્રાન્ત (ધાં પ્રમ્)=ગભરાઈ ગયેલ.

પ્રકુપિતસુરાધિપવિક્ષિપ્તાદીપ્તદમ્ભોલિમેદસમ્પ્રાન્તઃ=અતિશય ગુસ્સે થયેલા ઇન્દ્રે વિશેષતઃ ફેંકેલા અને અળહળતા એવા વજ્રના ભેદથી ગભરાઈ ગયેલ.

ચમરો (ચમરઃ)=ચમર (ઇન્દ્ર).

ઉપ્પલ (ઉત્પલ)=કમળ.

મૂલ (મૂલ)=મૂળ.

ચલણુપ્પલમૂલં=ચરણ-કમલના મૂળમાં.

આગઓ (આગતઃ)=આવેલો.

રક્ષિતઓ (રક્ષિતઃ)=રક્ષણ કરાયેલો, અચાવાયેલો.

ઘન=નિખિડ.

કર્મન્=કર્મ.

પટલ=સમુદાય.

ઘનકર્મપટલં=ઘન કર્મના સમુદાયને.

પ્રકટ=પ્રગટ.

તપસ્=તપશ્ચર્યા.

વહ્નિ=અગ્નિ.

પ્રકટતપોવહ્નિના=પ્રકટ તપશ્ચર્યારૂપ અગ્નિ વડે.

વિનિર્દહ્યા (ધાં દહ્)=વિશેષે કરીને અત્યંત આળીને.

પલય (પ્રલય)=પ્રલય, કલપાંત.

રવિ (રવિ)=સૂર્ય.

તેય (તેજસ્)=તેજ.

પાયડ (પ્રકટ)=પ્રગટ, ખુલું.

પલયરવિતેયપાયડં=પ્રલયના સૂર્યની પ્રભાને પ્રકટ કરતું.

ઉપ્પાદિયં (ઉત્પાદિતં)=ઉત્પન્ન કરાયું.

અક્ષયં (અક્ષયં)=અવિનાશી.

નાણં (જ્ઞાનં)=જ્ઞાન.

યઃ (મૂં યદ્)=જે.

સુચિરં=લાંબા કાળ પર્યંત, ઘણા સમય સુધી.

પૃથિવ્યાં (મૂં પૃથિવી)=પૃથ્વી ઉપર.

મિથ્યાત્વ=મિથ્યાત્વ.

અન્ધ=આંધળો.

મિથ્યાત્વાન્ધં=મિથ્યાત્વથી આંધળાને.

વિવોધ્ય (ધાં વુધ્)=ગ્રોધ પમાડીને.

મત્ત્ય=ભવ્ય, મોક્ષગામી.

જન=લોક.

મત્ત્યજનં=ભવ્ય લોકને.

ઠાણં (સ્થાનં)=સ્થાનને.

જન્મણ (જન્મન્)=જન્મ.

જર (જરા)=જરા, ઘડપણ.

જર (જ્વર)=તાપ.

મરણ (મરણ)=મરણ, મોત.

રોગ (રોગ)=વ્યાધિ, રોગ.

પરિવર્જિય (પરિવર્જિત)=મુક્ત, ત્યાગયેલું.

જન્મણજરમરણરોગપરિવર્જિયં=જન્મ, જરા, મરણ અને વ્યાધિથી મુક્ત.

પત્તો (પ્રાપ્ત)=પામ્યો.

તં (મૂં તદ્)=તેને.

નમત (ધાં નમ્)=તમે વન્દન કરો.

નમ્ર=નમનશીલ.

શતમત્ત્વ=સો યજ્ઞ કરનાર, ઇન્દ્ર.

મણિ=મણિ, રત્ન.

મુકુટ=મુગટ.

વિટઙ્ક=ઉચ્ચ ભાગ.

ઘૃષ્ટ (ધાં ઘૃષ્)=ઘસાયેલ.

ચરણ=ચરણ, પગ.

યુગ=યુગલ, બેડહું.

નમ્રશતમત્ત્વમણિમુકુટવિટઙ્કઘૃષ્ટચરણયુગં=નમ્ર ઇન્દ્રના મણિમય મુગટના ઉચ્ચ ભાગ વડે ઘસાયું છે

ચરણયુગલ બેનું એવા.

મુવણસ્સ (મુવનસ્ય)=ત્રૈલોક્યના.

વંધણ (વન્ધન)=બંધન.

પાલણ (પાલન)=રક્ષણ.

ક્ષમ (ક્ષમ)=સમર્થ.

વંધણપાલણક્ષમં=બંધન અને રક્ષણ માટે સમર્થ.

વદ્ધમાણ (વર્ધમાન)=વર્ધમાન, મહાવીર.

જિણ (જિન)=તીર્થંકર.

વદ્ધમાણજિણં=વર્ધમાન તીર્થંકરને.

પદાર્થ

“જેના જન્મને વિષે સિદ્ધાર્થ રાજનો મહેલ આનન્દ [અથવા વેગ] પૂર્વક નૃસ્ય કરતી દેવાંગનાના સ્તન-તટથી તૂટી પડેલ (મોતીના) હાર વડે તારામય બન્યો, જેણે પોતાના જન્મ-અભિષેકને વિષે ઇન્દ્રના હૃદયનો ભાવ અવધિ(જ્ઞાન)થી જાણીને, ચરણના અગ્ર ભાગથી મેરૂને લીલાથી ચલાયમાન કર્યો,^૧ વળી જેણે બાળપણમાં, આકાશમાં વિભ્રમ પૂર્વક વધતા જતા સુરને વજના જેવી કઠણ મુદ્રિ મારીને વામન કર્યો,^૨ વિધાના ઉપદેશના સમયે સુરપતિની સામે વિવૃત્તિનો વિસ્તાર કરતા જેણે જગત્ને મોટું આશ્ચર્યજનક એવું વિરતન વાહ્મય ઉત્પન્ન કર્યું,^૩ માતાપિતાના પ્રેમનો અનુબંધ અધિક જાણીને, (સાંસારિક) સંગતિને લજ્જા દીધેલી હોવા છતાં દિવ્ય અલંકારોથી દેહને દીપાવતો જે (ગૃહાવાસમાં) રહ્યો, મિત્રો અને સજ્જનોની સાથે રાજ્યને (પણ) જીર્ણ તૃણની જેમ લજ્જા દધને જેણે ગિરિરાજના જેવા અધિક વિસ્તારવાળા દૃઢ નિયમના ભારને વહન કર્યો, સ્વશરીરના સૌન્દર્યથી જેણે રતિના રૂપને પરાસ્ત કર્યું છે એવી અને (પોતાની) અત્યંત પ્રાર્થના કરતી એવી સંગમક દેવે (વિકુવેલી) સુરાંગનાની જેણે જરા પણ ગણના ન કરી,^૪ વળી અતિશય ક્રોધાતુર થયેલા ઇન્દ્રે વિશેષતઃ દેવેલા દીપ્ત વજ્રથી ભેદાઇ જવાની ભ્રાન્તિવાળા અને (પોતાના) ચરણ-કમલના મૂળ સમીપ આવેલા અમર (ઇન્દ્ર)નું જેણે રક્ષણ કર્યું,^૫ પ્રકટ તપશ્ચર્યારૂપ અગ્નિ વડે ધન કર્મના (ધાડા) સમૂહને વિશેષે કરીને બાળી નાંખીને પ્રલય (સમય)ના સૂર્યના તેજના જેવું વ્યક્ત અક્ષય જ્ઞાન જેણે ઉપાર્જન કર્યું^૬ તેમજ (આ) પૃથ્વીને વિષે મિથ્યાત્વથી અંધ (બનેલા) ભવ્ય લોકને ધણા વખત સુધી પ્રતિબોધ પમાડીને જેણે જન્મ, ધડપણ, મરણ અને રોગથી રહિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, તે ત્રૈલોક્યનું બંધન તેમજ રક્ષણ કરવામાં સમર્થ તેમજ નમ્ર ઇન્દ્રના મણિમય મુગટના ઉચ્ચ ભાગથી ધસાયેલા ચરણ-યુગલવાળા વર્ધમાન તીર્થપતિને (હે ભવ્યો !) તમે વન્દન કરો.” ૧—૧૧

શબ્દ-સૂચી

અહઙ્ગ	[અપૂર્વ]	૨૬
અંસ	[અંસ]	૧૨, ૧૬, ૨૦
અક્ષ	[અક્ષ]	૩૨
અગ્નિ	[અગ્નિ]	૫૦
અગ્નેઃ	[આગ્નેયી]	૧૮
અંક	[અંક]	૪૫
અચ્છિ	[અક્ષિ]	૨૬
અચ્છિન્ન	[અચ્છિન્ન]	૧૧
અઘ્રાવય	[અઘ્રાપદ]	૮
અણ	[અનસ]	૨૭
અણજ્ઞ	[અનાર્ય]	૧૩
અણંત	[અનન્ત]	૩૩, ૪૮
અણુરાય	[અનુરાગ]	૨૪, ૩૯
અણુવેલં	[અનુવેલમ્]	૪૨
અર્થ	[અર્થ]	૧૦
અર્ધ	[અર્ધ]	૩૨
અંત	[અન્ત]	૧૫
અંતો	[અન્તર્]	૪૩, ૪૫
અંધયાર	[અન્ધકાર]	૩
અન્ન	[અન્ય]	૧૧, ૨૨, ૩૧
અન્નવ	[અર્ણવ]	૪૨
અણુન્ન	[અન્યોન્ય]	૪૦
અપત્થિઅ	[અપ્રાર્થિત]	૪૩
અપ્પાણ	[આત્મન્]	૪૯
અપ્પહટ્ટાણ	[અપ્રતિષ્ઠાન]	૪૩
અમ્ભાંત	[અમ્ભાન્તઃ]	૧૩
અમિસેય	[અમિષેક]	૯
અય્ પલાય		૪૩
અયર	[અતર]	૪૩
અરઅ	[અરક]	૭
અલીણ	[આલીન]	૧૪
અવદ્વિ	[અવતીર્ણ]	૬
અવયાર	[અવતાર]	૫
અવસર	[અવસર]	૧૭, ૨૩

અવસર્પિણી	[અવસર્પિણી]	૪૭
અવહીરિઅ	[અવધીરિત]	૩૩
અવિ	[અપિ]	૪૪
અસમંજસ	[અસમજસ]	૪૧
અસિ	[અસિ]	૨૮
અસેસ	[અશેષ]	૧૦
અહમ્મ	[અધર્મ]	૩૪
અહિઆર	[અધિકાર]	૩૬
અહિમાણ	[અભિમાન]	૫
અહિવ	[અધિપ]	૧૪
અહો	[અધસ]	૩૦
આકર્ણ	આયન્નિઅ	૩૨
આણા	[આજ્ઞા]	૨૫, ૪૬
આપ્ પત્ત	૮, ૨૨, ૪૨, ૪૫; પાવંતિ	૪૧
આમેલ	[આપીડ]	૮
આયવ	[આતપ]	૧
આવયા	[આપદ, આપગા]	૪૨
આવરણ	[આવરણ]	૪૪
આસય	[આશય]	૧૮
આહાર	[આહાર]	૩૩
ઈ	વિવરીય	૩૭
ઈઅ	[ઈતિ]	૫૦
ઈક્ક	[ઈક]	૭, ૩૩, ૩૭
ઈણં	[ઈદમ્]	૩૭
ઈંધણ	[ઈન્ધન]	૫૦
ઈમાઈ	[અસ્યામ્]	૭
ઈલ્લુઅ	[ઉત્પન્ન]	૧૯
ઈવ	[ઈવ]	૬, ૩૬; ^{cf.} વ, વ્વ
ઈક્ષુ	પિચ્છંતા	૨૧
ઉચ્છેઅ	[ઉચ્છેદ]	૩૫
ઉજોઅ	[ઉદ્ઘોત]	૧૮
ઉઠ્ઠં	[ઊર્ધ્વમ્]	૩૦
ઉત્તાણ	[ઉત્તાન]	૨૬
ઉઅહિ	[ઉદધિ]	૪૧

૧ આ ઋષભપંચાશિકામાંના શબ્દની સૂચી સંસ્કૃત રૂપ સહિત તૈયાર કરવા માટે Z. D. M. G. (vol. 33, p. 445 ff.) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨ આ અંગ્રેજી પદ્યાંક સમજવા. ૩ સરખાવો.

उण्ह [उण]	४४	केवलि [केवलिन्]	२१, ३८
उप्पह [उत्पथ]	२७	क कय ९, १०, १८, ३३, ४६; करंति ३९, कुण्ड	
उम्मुह [उन्मुख]	५	१७, ४८; cf. फज्ज १३	
उल्लिअ [उत्पन्न]	१९	कम् निक्खंत	४५
उत्सप्पिणी [उत्सर्पिणी]	७, ४७	क्षि [त्रिज्जामि]	३५
ऊससंत [उच्छसत्]	४	खण [क्षण]	२०, ३९, ४०
ऊह ^१ with वि वूढ	२०	खेअर [खेचर]	१४
ओणअ [अवनत]	१९	गण [गण]	२
ओह [ओघ]	२, १६	गंठि [ग्रन्थि]	३
क को ११; किम्	३८	गम् गय ३, २१; आगय १८, ४३; उग्गय १६; परि-	
कइआ [कदा]	१४, ४९	गय ४७; cf. दोगच्च ४६	
कज्ज [कार्य]	१३	गयण [गगन]	१६
कज्जल [कज्जल]	१२	गय [गज]	४०
कणग [कनक]	७	गरुअ [गुरुक]	१७
कण्ण [कर्ण]	३८	गल् विअलिअ	१६
कप्प [कल्प]	१	गाम [ग्राम]	१
कप्पतरु [कल्पतरु]	६	गामणी [ग्रामणी]	१
कप्पदुम [कल्पद्रुम]	६	गिरि [गिरि]	८
कप्पपायव [कल्पपादप]	१	गुण [गुण]	२, २२
कमल [कमल]	४	गुरु [गुरु]	६, १२, ४९
कम्म [कर्म]	३४, ५०	गुरुअ [गुरुक]	१४
कयत्थ [कृतार्थ]	१०, ४९	गुह उपगूढ	१२
कलत्त [कलत्र]	४५	ग्रह गहिअ १९, ३०; परिग्गहिअ	४०
कलाव [कलाप]	२०	घट् विहडंति ४ विहडिय	३
कवाड [कपाट]	३	घट [घट]	३०
कसाय [कपाय]	२८	घडि [घटी]	४७
कसिण [कृष्ण]	१२	घण [घन]	३
कहवि [कथम् अपि]	३	घर [गृह] ५; cf. कुलहर	२
काल [काल]	३३, ४८	घोलंत [प्रेहत्]	२०
कालचक्र [कालचक्र]	७	च ४८; cf. य ८, २०, ४६	
कित्तिय [कियत्]	३८	चक्र [चक्र] १७, २८; cf. कालचक्र ७	
कुल [कुल]	२, ८, २०	चंद [चन्द्र]	१
कुलगर [कुलकर]	५	चंदायव [चन्द्रातप]	१
कुलवइ [कुलपति]	२०	चलण [चरण]	१४, २८
कुलहर [कुलगृह]	२	चारय [चारक]	३
कुसल [कुशल]	२३	चिता [चिन्ता]	६
कुसुम [कुसुम]	२४	चिर [चिर]	९
कुवय [कूपक]	३०	चूडा [चूडा]	१
केवल [केवल]	१८	चूडामणि [चूडामणि]	१

चैयण सचैयण	३८	तइअ	[तृतीय]	७
चोर [चौर]	२८	तत्थ	[तत्र]	३५
च्चिअ [एव]	१३, २१, २८	तप् तविअ	३४; ताविअ २४; cf. संताव ४६	
छडा [छटा]	१२	तम	[तमस्]	४, १६, ३७
छद् समुच्छाइअ	४४	तर् अवइन्न		६; cf. अवयार ५
छावट्टि [षट्षष्टि]	४३	तव	[तपस्]	१५, २४, ३४
छिद् अच्छिन्न ११; cf. उच्छेअ	३५	तह	[तथा]	११
छोह [क्षोभ]	२६	तहवि	[तथापि]	३१, ३९, ४९
ज जं ३५; ¹ inst. जेण १५; ² gen. जरस्स २५; ³ loc. जम्मि ८; ⁴ plu. ⁵ nom. जे २१; ⁶ fem. जा ३६; inst. जेहिं ९, २२, ३१, ३४, ४१; gen जाण १०		तहा	[तथा]	३१
जइ [यदि]	२१, ३८	तावस	[तापस]	१९
जइवि [यद्यपि]	४९	ति	[त्रि]	१
जग [जगत्]	३७, ४९; cf. जय	तिक्ख	सुत्तिकख	४४
जडा [जटा]	१२, २०	तिण्हा	[तृष्णा]	१७
जण [जन]	३७	तित्थिअ	[तीर्थिक]	३१
जत्थ [यत्र]	८	तिमिर	[तिमिर]	२
जन् जायइ ३४; जाअ(य)	१०, १४, १८, २६, ४८	तिरिअत्तण	[तिर्यक्त्व]	४४
जंतु [जन्तु]	१	तिलोअ	[त्रिलोक]	१
जम्म [जन्मन्]	७	तु	तं ११, १५, १७; तुमं ३, ८, ३१, ३५; instr. तए १३, ३३; तुमए २०; gen. तुह ४, ७, १४, १८, १९, २०, २३, २४, २५, २७-३१, ३५, ३९, ४१; तुम्ह २२; तुज्झ ४०; ते १, ३९; loc. तुमंमि १६, ३४, ४८; पइं ५, २६, ३२, ३९, ४२	
जय [जगत्]	१, ६, १२, २६, ३७; cf. जग	तुरय	[तुरग]	२७
जल [जल]	२९	त्ति	[इति] ३५; cf. इअ	५०
जलण [ज्वलन]	२, २५	थल	[स्थल]	२०
जलहर [जलधर]	२	थिर	[स्थिर]	३९
जस [यशस्]	४१	दंसण	[दर्शन]	२, ४, १९
जह [यथा]	११, ३१	दढ	[दढ]	४
जाइ [जाति]	२९	दण्ण	[दर्प]	२६
जि ¹ imper. जय	२	दा	दिति २२; दिन्न ११; cf. फलअ ६	
जिण [जिन]	३, ४, २३, ३२, ३८	दिट्ठि	[दृष्टि]	२६
जीव [जीव]	२९, ३०, ३२, ३८, ४२	दिणयर	[दिनकर]	२, ३
जोअ [द्योत]	१८	दिसा	[दिश]	१८
जोह [योध]	२६	दीप्	पलीविअ	५०
ज्ञा नाण	२, १६; समयन्नु ३९	दीव	[दीप]	३७
झत्ति [झटिति]	९	दुक्ख	[दुःख]	३४, ४४, ४८
झाण [ध्यान]	२५, ५०	दुम	[द्रुम]	१५; cf. कण्णदुम ६
ठाण [स्थान]	२९	दुल्लह	[दुर्लभ]	६
त सो २५; inst. तेण ३५; plur. nom. ते ८, २१, २२, ३९, ४१; fem. ताओ १०; ताउ ३६; ¹ neutr. ताइ ३४; instr. तेहिं २०		दूर	[दूर]	१९

दृश	दाविअ १०; दाविज्जसु ४९; दिट्ठ ३, ९, १७, २७, ३२, ४६, ४७, ४८	निअम [नियम]	११	
देव	[देव]	३७	निओग [नियोग, निगोद]	३३
देवत्तण	[देवत्व]	४६	निंदा [निन्दा]	२३
देवय (masc)	[देवता]	२२	निक्खंत [निष्क्रान्त]	४५
देश	[देश]	१३	निष्फल [निष्फल]	१४
दोगच्च	[दौर्गत्य]	४६	निरंतर [निरन्तर]	४३
दोस	[दोष]	२३	निरमिमाण [निरमिमान]	२६
„	[द्वेप]	२७	निराहार [निराहार]	१५
धण	[धन]	११	निवह [निवह]	११
धणवाल	[धनपाल]	५०	निवाय [निपात]	४४
धणु	[धनु]	२८	निव्वडिय धा० पद्	३७
धन्न	[धन्य]	९	निव्वविअ धा० वा	१५
धम्म	[धर्म]	२७	निस्संद [निःस्यन्द]	४१
धम्मसारहि	[धर्मसारथि]	२७	नि[अ]सामन्न [निःसामान्य]	२२
धारा	[धारा]	४४	निहि [निधि]	३४
धीर	[धीर]	११	नी नित २७; निति ३१, ३३	
धुरा	[धुरा]	११	नीहार [नीहार]	३३
धुव	[ध्रुव]	३५	नूणं [नूनम्]	१९
धु धरिअ		९	पउर [पौर]	२
ध्या with नि निज्झाइअ		४५	„ [प्रचुर]	२
न	१४, २१, २४, ३१, ३२, ३५, ३८, ३९, ४८		पओत्थ [प्रोपित]	६
नन्द नंदामि		३५	पंकय [पङ्कज]	१
नम् ओणअ		१९	पच्चल [प्रत्यल]	२८
नमि [नमि]		१४	पडिवक्ख [प्रतिपक्ष]	४०
नमो [नमस्]		१	पडिवत्ति [प्रतिपत्ति]	३४
नय [नय]		४०	पडिहत्थ [परिपूर्ण]	२१
नयर [नगर]		२	पढम [प्रथम]	१८, १९
नरिंद [नरेन्द्र]		२६	पत् पडिअ ४२; with निस् निव्वडिय ३७, of. निवाय ४४	
नलिण [नलिन]		९	पत्त [पत्र]	९
नवरं [नवरं]		२७	„ [पात्र]	४५
नवरि [नवरं, केवलम्]		२६	„ [प्राप्त] धा० आप् ८, २२, ४२, ४५	
नश् नटु		५	पद् उप्पन्न १६; पडिवन्न ११; पवन्न १३	
ना(णा)डअ [नाटक]		४५	पय [पद] of. अट्ठावय	८
नाण [ज्ञान]		२, १६	पयत्थ [पदार्थ]	३७
नाणा [नाना]		४४	पया [प्रजा]	१०
नाणावरण [ज्ञानावरण]		४४	पर [पर]	१३, ३९, ४१
नाह [नाथ]	५, २१, ३०, ४०, ४८		परम [परम]	३४
नाहि [नाभि]		५	परिग्गहिअ [परिगृहीत]	४०

परिवेष्टिअ	[परिवेष्टित]	२०	भञ्ज	भंग	२३
पलाय	[पलायित]	४८	भंजण	[भञ्जन]	२६
पलीविअ	धा० दीप्	५०	भण्	अभणंत	१३
पल्लइ	[परिवर्त]	४७	भत्ति	[भक्ति]	५०
पल्लविल्ल	पल्लव ¹ suffix इल्ल	२४	भद्	[भद्र]	१५
पल्लिआ	[प्रेरिता]	४७	भमर	[भ्रमर]	४
पवयण	[प्रवचन]	२७, ३७	भय	[भय]	४८, ५०
पसर	[प्रसर]	२३	भरह	[भरत]	१७
पहरिस	[प्रहर्ष]	४	भव	[भव]	२८, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८, ५०
पहु	[प्रभु]	३३	भविअ	[भव्य]	४
पायव	[पादप]	१	भाइ	[भागिन्]	३२
पास	[पार्श्व]	७	भिद्	भित्तूण	३७
पि	[अपि] १७, २५, ३८, ३९; cf. वि	४५	मुहुत्त	[मुहूर्त्त]	४३
पिअ	[प्रिय]	२१	मेह	[मेघ]	१५
पिच्छंता	[पश्यन्तः]	३५, ३७	भी भीअ		२८, ४८
पुण	[पुनर्]	४९	भुवण	[भुवन]	१६
पुणो वि	[पुनरपि]	४५	भू भव	५०; हुंति २१, २८, ३२, ३४; हुंतु ३६, ३८;	
पुत्त	[पुत्र]	१३	होइ १४; होही ३५; अणुभूअ		४४
पुरिस	[पुरुष]; cf. सण्पुरिस	१७	अंश भट्ट		२९
पूआ	[पूजा]	३६	अम् भमति २९; भमिअ		४८
पेरंत	[पर्यन्त]	४२	मइअ	[मय]	७
पोअ	[पोत]	३७	मा instr. मए ५०; gen. मज्झ २२; मह		४९
प्रकट पयडेइ		४३	३६; gen. pl. अम्हाणं		१७
प्रार्थ पत्थेति ४९; cf. अपत्थिअ		१४	मइ	[मति]	३१
फल	[फल] ३६, ५०; cf. निष्फल	६	मगग	[मार्ग]	४३
फलअ	[फलद]	३२	मच्छ	[मत्स्य]	२३
"	[फलक]	२९; वद्ध ४, ३३	मच्छरि	[मत्सरिन्]	९
वन्धू	वज्झंत	३२	मज्जण	[मज्जन]	४९
बंध	[वन्ध]	११	मज्झत्थ	[मध्यस्थ]	२१, २४, २७, ३९
बंधु	[वन्धु]	४७	मण	[मनस्]	१
वहुसो	[वहुसास]	५०	मणि	[मणि]	४५
वाल	[वाल]	२३	मणुस्स	[मनुष्य]	३४
वालसायंति [वालिशायन्ते]		१२	मन् मन्ने		३८
वाह	[वाष्प]	४१	मंत	[मन्त्र]	४१
विंदु	[विन्दु]	५०	मंद	[मन्द]	२६
बुद्धि	[बुद्धि]	३१	मय	[सृग]	२६
बुह	[बुध]	५०	मयच्छी	[सृगाक्षी]	२५
बोहि	[बोधि]	५०	मयण	[मदन]	३२
बोहित्थ	[बोहित्थ]	१९	मरण	[मरण]	१९
भंग	[भङ्ग]	११	मलिण	[मलिन]	
भज्	विहत्त				

मह	[मह]	१८	चन्द	चंदिअव्व	३५
महद्धिअ	[महद्धिअ]	४६	चम्मह	[चम्मह]	२६
महोअहि	[महोअहि]	४१	वय	[वय]	१९
मा	[मा]	३६	वयण	[वयण]	२३, ३८, ४१
मिच्छत्त	[मिच्छत्त]	३८	वर	[वर]	२
मुक्ख	[मुक्ख]	६, ३१	वरिस	[वरिस]	१५, ३४
मुच् मुक् ४२; विमुक्		३०	वलि	[वलि]	२४
मुणि	[मुणि]	१, १४	ववहार	[ववहार]	१०
मुह [मुख]	१८, १९, ४२; cf. उम्मुह ५; विमुह ३६, ४०		वत्त वसिअ ४३; वुत्थं	४३; पओत्थ ६	
मुहुत्त	[मुहुत्त]	४३	वसुमई	[वसुमती]	११
मृग् मग्गति		३१	वह	[वध]	३२
मेह	[मेघ]	१५	वह्	[वधू]	१८
मोण	[मौन]	१३	वा with निर् निव्वविअ		१५
मोह	[मोह]	२, ३, ४, १६, १७, ३५	वाइ	[वादिन्]	४०
य	[च]	८, २०, ४६; cf. च	"	[वाजिन्]	४०
रइ	[रति]	२४	वाया	[वाचा]	२३
रज्ज	[राज्य]	९; cf. राय	वास	[वर्ष]	४४; cf. वरिस १५, ३४
रन्न	[अरण्य]	२८	वासर	[वासर]	२६
रवि	[रवि]	४	वि [अपि]	४, १४, १७, २१, २३, २४, २५, ३९, ४१, ४९, ५०	
रहिअ	[रहित]	२३	विअ	[इव]	२५
राग	[राग]	१, २७	विअड	[विकट]	२०
राय	[राग]	१९; cf. अणुराय २४, ३९	विअलिअ	[विगलित]	१६
राय	[राजन्]	१२	विज्जा	[विद्या]	१०
रिउ	[रिपु]	४६	विडंण	[विडम्बना]	३६, ४२
रिद्धि	[ऋद्धि]	४६; cf. समिद्धि	विनसि	[विनमि]	१४
रुक्ख	[रुक्ख, वृक्ष]	२९	विंद	[वृन्द]	८
रुव	[रूप]	२१	विमल	[विमल]	१६
रेहा	[रेखा]	२८	विमाण	[विमान]	५
रोस	[रोप]	२	विमुह	[विमुख]	३६, ४०
लग् लग् ३१; विलइअ २५; संलग्ग		४०	विम्हय	[विस्मय]	९
लच्छि	[लक्ष्मी]	१२	विलइअ	[विलगित]	२५
लहुत्तण	[शोभनत्व]	५	विवरीय	[विपरीत]	३७
ली अलीण १४; लीण २४; with वि			विविह	[विविध]	४२
विलीण		२५	विस	[विप]	३८
लीला	[लीला]	३१	विसम	[विपम]	१७, २७
लोअ	[लोक]	१, १० cf. तिलोअ	विसय	[विषय]	१७
व [इव]	१२, १५, १६, २९, ४२; cf. इव, पिव, व्व		वूढ	[व्यूढ]	२०
वइ	[पति]	२०	वेण् परिवेदिअ		२०
वच्छर	[वत्सर]	११	वज्ज वच्चंति		३०
वज्जरिअ	[व्याकृत]	१०	व्व [इव]	३, १८, २५, २७, ३०, ३२, ४०, ४७; cf. इ, इव	
वण	[वन]	१, १५, २४, ४७			
वुत्थं	[उषितम्]	४३			

शम् उवसामिअ	१३	सारहि	[सारथि]	२७
शुम् सोहसि १२; cf. सोहा	२०	सारि	[शारि]	३२
शुप् सोसिअ	१५	सिंगार	[शृङ्गार]	२४
श्वस् with उद् ऊससंत	४	सिच्	सिंचंत ४७; अहिसिच ८; cf. अभिसेय	
संसार [संसार]	३२	सिण्प	[शिल्प]	१०
सइ [सदा]	२८	सिरि	[श्री]	२
संकहा [सङ्कथा]	२२	सिव	[शिव]	८, ३१
संखला [शृङ्खला]	३३	सिहि	[शिखिन्]	१८
सचेयण [सचेतन]	३८	सीअ	[शीत]	४४
संठाण [संस्थान]	४७	सीस	[शीर्ष]	८, २५
सत्त [सत्त्व]	३३	सीसामेल	[शीर्षापीड]	८
संताव [सन्ताप]	४६	सुकख	[सौख्य]	६, ८
संनिह [सन्निभ]	३०	सुतिकख	[सुतीक्ष्ण]	४४
संनिहिअ [सन्निहित]	२८	सुन्न	[शून्य]	४५
सण्पुरिस [सत्पुरुष]	१३	सुर	[सुर]	५, १८, ४६
समं [समम्]	३३	सुह	[सुख]	३१
समण [समनस्]	२१	सूर	[सूर्य]	१६
” [श्रमण]	२१	सृज् विसज्जिअ		१२
समय [समय]	२९, ३९, ४१	से	[तस्य]	१५
समयन्नु [समयज्ञ]	३२	सेअंस	[श्रेयांस]	१५
समिद्धि [समृद्धि]	३६	सेल	[शैल]	८
समुच्छादअ [समुच्छादित]	४४	सेवा	[सेवा]	१४, १८, ३६, ३६
समुद्द [समुद्र]	५०	सेसा	[शेषा]	२५
समुन्नइ [समुन्नति]	२२	सोहा	[शोभा]	२०
समोसरण [समवसरण]	१८	स्तु	थुअ	५०
संपइ [सम्प्रति]	४८	स्थग्	ठविअ	१९
संपया [सम्पद्]	८, ३६	स्था	ठायंति २७; cf. अप्पइट्टाण, ठाण, संठाण, थल, थिर, मज्जहतथ, हित्थ	
संपुड [सम्पुट]	३	स्फुर	फुरंत २४; फुरिअ ७	
सयं [स्वयम्]	१८	खप्	पसुत्त	३८
सयल [सकल]	१, १६, २९	हर	हरंति ३९; हीरंत ३२; cf. चवहार १०	
सर [सरस्]	२१	हर	[गृह]	२
सरण [शरण]	२८	हर	[हर]	२५
सरिस [सदृश]	१७	हरि	[हरि]	९, २५
सलिल [सलिल]	९, ३०	हरिस	[हर्ष]	२१; cf. प्रहरिस ४
सविम्हयं [सविस्वयम्]	९	हा	हीण	४६
सव्व [सर्व]	५	हास	[हास]	२२, २४
सव्वत्थ [सर्वार्थ]	५	हित्थ	[हीत्थ]	६
सह [सहिअ]	४६	हु	[खलु]	१७
साध् [साहंति १३; पसाहिअ]	१२	ह हीरंत		३२
सासिअ [स्वामिक]	१०			
सारणि [सारणि]	२९			

